

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kampen om Skåne

REDAKTION - FINN ASKGAARD OG ARNE STADE

Kampen om Skåne

© Forlaget ZAC & Co. ApS
Sat med: Baskerville
Trykt: National-Trykkeriet, Kbh.
ISBN 87 7348 057 6
Omslaget: Helsingborgs Belejring

Kampen om Skåne

REDAKTION - FINN ASKGAARD OG ARNE STADE

Forlaget ZAC & Co. ApS
København 1983

Forord

Det foreliggende arbejde blev planlagt i sammenhæng med 300-års jubilæet for Den skånske Krig 1675-79. Det var fra starten tænkt som et fællesnordisk projekt, da vi fandt, at emnet opfordrede til et fordomsfrit samvirke over grænserne. Bag det står den danske og den svenske militærhistoriske kommission, støttet af den norske og den finske kommission. Vi håber ad den vej at være nået frem til en alsidig belysning af denne betydningsfulde konflikt.

Det har heldigvis ikke været svært at få nordiske historikere til at bidrage til bogen. Målet har været at forene videnskabelig kvalitet med en letlæselig form, beregnet for en bred interesseret læserkreds. Bogens fælles nordiske karakter understreges derved, at de forskellige bidrag fremlægges i det sprog, hvorpå de er udarbejdet. Hver forfatter har ansvaret for sin artikel.

Det turde være klart, at et emne som Den skånske Krig ikke har kunnet belyses fra alle sider i en bog af dette omfang. Således vil en og anden sikkert savne f.eks. et afsnit om snaphaner og friskytter. Men her kan vi med god samvittighed henvise til moderne fremstillinger af blandt andet Knud Fabricius og Alf Åberg.

En bog som denne havde ikke kunnet udsendes uden generøs støtte fra mange sider. Først skal nævnes Nordisk Kulturfond, men hertil må føjes Fonden for dansk-svensk Samarbejde, Konung Gustaf VI Adolfs 70-årsfond for svensk Kultur, Kungliga patriotiska Sällskapet og Magnus Bergwalls Stiftelse. Vi beder dem og alle andre, som på forskellig måde har bistået os, om hermed at modtage vor varmeste tak.

Finn Askgaard
formand for Den danske
militærhistoriske Kommission

Göran Rystad
formand for Den svenske
militærhistoriske Kommission

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forord

Arne Stade

Skånska krigets militära historia.

En historiografisk översigt 9

I Den militærpolitiske baggrund

Finn Askgaard

Nordisk udenrigspolitik 1660-1675 23

Hans Korhonen

Svensk försvarspolitik 1660-1675 51

Finn Askgaard

Dansk militærpolitik 1660-1675 71

Gert Jeppsson

En omstridd befolkning 83

II Kampen på centralfronten

Poul T. Cohrt

Landgangen ved Rå 113

Carl Eric Almgren

Svensk strategi och krigsledning 123

K. V. Nielsen

Dansk strategi og føring 165

Arne Stade

Fältslagen under Skånska kriget 181

Slaget vid Halmstad 183

Slaget vid Lund 194

Finn Askgaard

Kampen til søs 249

III Kampen i periferien

Ebbe Gyllenstierna

Kampen i Tyskland 267

Pål Thorrud

Gyldenløvefeiden og dens betydning for Norge 285

13.	<i>Birgit Arfwidsson Bäck</i> Gotland under dansk okkupation	303
14.	<i>Jussi T. Lappalainen</i> Krigssituationen ur finländsk synvinkel	317
IV Bag fronterne		
15.	<i>Berndt Fredriksson</i> Krigets krav och konsekvenser Ekonomiska och sociala aspekter på Skånska kriget	335
16.	<i>Henrik Didier Gautier</i> Den danske hjemmefront	379
V Fra krig til fred		
17.	<i>Göran Rystad</i> Vägen till fred	399
18.	<i>Svend Ellehøj</i> Danmark-Norge efter fredsslutningerne	421
	Personregister	431
	Forkortelser	440
	Billedfortegnelse	441

SKÅNSKA KRIGETS MILITÄRA HISTORIA

EN HISTORIOGRAFISK ÖVERSIKT

»Historieskrivningen« om det Skånska krigets militära tilldragelser inleddes i själva verket redan medan kriget pågick och satte då också tryckpressarna i verksamhet. Vad som närmast åsyftas är de mer eller mindre propagandafärgade »relationer« vilka - nu liksom under tidigare krig - regelbundet utgavs efter varje mera remarkabel tilldragelse (fältslag, belägringar, stormningar etc.), i första hand av den segrande parten - som givetvis önskade propagandamässigt slå mynt av framgången - men ofta även av den besegrade, då i genomskinligt syfte att bagatellisera och bortförklara motgången. Från Skånska kriget föreligger ett stort antal sådana relationer, svenska och danska, tryckta och otryckta. Särskilt vissa av dem kunde i för sig förtjäna en närmare presentation, men av utrymmesskäl måste vi här avstå därför.¹⁾

Från enskilda krigsdeltagare härrör ett relativt stort antal, samtida eller nära samtida, dagboks- eller minnesanteckningar, vilka likaledes kan här endast kortfattat beröras. De viktigaste av dem har i senare tid blivit tryckta.²⁾ Mest kända är kanske »Karl XI:s almanacksanteckningar« och »Erik Dahlberghs dagbok 1625-1699«.³⁾ Mindre kända men sakligt knappast mindre värdefulla är de, likaledes tryckta, dagböckerna av Alexander Hummerhjelm (»Diarium under det Skånska kriget för åren 1676 till 1679«) och Nils Skytte (»Dagbok 1675-1720«).⁴⁾

En särställning bland »dagböckerna« intar den skrift som går under namnet »Hakvin Spegels dagbok«.⁵⁾ Spegel, den sedermera så framstående biskopen, innehade i den svenska armén befattningen som »tjänstegrenschef« för den andliga vården, »fältprost« eller, som det då kallades, superintendent. Uppenbarligen förde Spegel något slags dagbok under kriget. Efter dess slut blev han - enligt egen uppgift - av konungen anmodad att insända sin dagbok (eller en avskrift av denna), tydligen för att tjäna som källmaterial, när krigets historia så småningom skulle skrivas. Spegel efterkom den kungliga anmaningen men först efter det att han grundligt och ambitiöst överarbetat sin ursprungliga text med hjälp av alla källor som han kunde komma över. I sitt föreliggande skick är därför hans s.k. dagbok snarast en bearbetning med blott ett begränsat primärt källvärde. Exempelvis har Spegel i sin redogörelse för slaget vid Landskrona inarbetat samtida relationer om detta slag.

Av den litteraturgenren som brukar betecknas *memoarlitteratur* är det särskilt tre skrifter som förtjänar att uppmärksammas, alla skrivna av krigsdeltagare på den svenska sidan (fastän ingen på svenska språket). Två av ifrågavarande tre arbeten har i senare tid tryckts och är därför numera lätt tillgängliga.

Av de åsyftade »memoarverken« bör i första hand nämnas Rutger von Aschebergs *Journal von meinen gantzen Lebens Lauff. . . Meinen nachkämlichen zur Nachricht, mir aber zum unsterblichen Ruhm ...* »Journalen«, skriven på tyska, blev först utnyttjad av Sven Lagerbring, för hans arbete »Kongl rådets . . . gref Rutger von Aschebergs lefwerne« (1751). Den publicerades jämnt 200 år senare, under rubriken »Rutger von Aschebergs journal 1621-1681«, av Alf Åberg.⁶⁾

Såsom utgivaren nämner påbörjades »journalen« enligt Aschebergs egen uppgift 1666 och fördes därefter i etapper fram till 1681, där den lämnades oavslutad. Medan framställningen för tiden fram till 1675 är relativt torftig och ingalunda helt tillförlitlig, växer den för krigsåren 1675-1679 ut till »en ren krigskrönika med Ascheberg som medelpunkt«. Utgivaren fortsätter: »Den delvis förändrade karaktären av journalen liksom också samtidigheten i händelserna förlänar den därigenom en större grad av tillförlitlighet än tidigare och gör den till en handling av central vikt vid bedömningen av det svenska högkvarterets åtgärder«. - Något som utgivaren inte nämner är, att det också har bevarats, i översättning till svenska, ett fragment av en av Ascheberg förd dagbok, omfattande tiden 8 juni - 30 oktober 1678. Dagboksfragmentet är betydligt utförligare än motsvarande framställning i journalen, som närmast har karaktär av ett sammandrag.⁷⁾ Det är troligt, att Ascheberg under hela eller större delen av krigstiden fört dylika samtida anteckningar, som sedan lagts till grund för den mera kortfattade journalen. I så fall ökar detta givetvis intresset för och värdet av själva journalen, samtidigt som det måste beklagas, att endast ett fragment av de primära anteckningarna blivit bevarat.

Ett »memoarverk« av något annan typ är den, likaledes på tyska skrivna, skrift som går under namnet »Clodts journal« eller »Clodts dagbok«. De avsnitt av denna som rör Skånska kriget har, i fri översättning till svenska, av Martin Weibull publicerats i (svensk) *Historisk Tidskrift* 1883 under rubriken »Johan Adolph Clodts anteckningar«.⁸⁾

På titelbladet läses följande: »Der anfang der memoires/ bis anno 1679 inclusive/welche Ich/Johan Adolph Clodt von Jürgensburg/zu meiner Familie und Angehörigen Nachricht/aus nächstfolgenden Motiven zu verfasen bewogen worden./ Geschrieben zu Friggesby in Nyland 1699«. - Vad som drivit Clodt att fatta pennan tycks helt enkelt ha varit behovet av ett

lämpligt tidsfördriv, när han, såsom överstelöjtnant vid Nylands infanteriregemente, vistades skild från sin familj på sitt överstelöjtnantsboställe Friggesby i Nyland.

Tyngdpunkten i »anteckningarna« ligger, liksom beträffande Aschebergs »journal«, på krigshändelserna i Skåne, vari Clodt deltog såsom mycket ung officer vid Livgardet till fot. Tyvärr har även dessa anteckningar bevarats endast i fragmentariskt skick. Framställningen avbrytes tvärt med skildringen av slaget vid Lund och slutar mitt i en mening.

Clodts anteckningar tycks först ha utnyttjats av Anders Fryxell i hans »Berättelser ur svenska historien«, men sedan de blev tillgängliga i tryck tämligen flitigt av historieskrivarna. Det rör sig också om en på flera sätt intressant källskrift, vars värde just som sådan dock inte bör överskattas. Clodt innehade under krigsåren en relativt blygsam position och vad han meddelar ur sitt minnes fatabur är nedskrivet mer än 20 år efteråt. Endast till relativt ringa del är det emellertid här fråga om en verklig memoarskildring. Clodt har av allt att döma - han gör själv ingen hemlighet härav - i stor utsträckning studerat och utnyttjat »så väl tryckta som handskrivna rapporter och relationer«. Denna omständighet gör, att hans framställning inte kan användas - lika litet som exempelvis Spegels - för bestyrkande av utsagor i äldre »rapporter och relationer«. Endast de, inte alltid så betydelsefulla, sakuppgifter kan verkligen meddelas i egenskap av ögonvittne har ett, visserligen svårbestämbart, källvärde.

Det tredje av de åsyftade »memoarverken« har aldrig blivit tryckt. Vad som åsyftas är Nils Bielkes s.k. franska levnadsbeskrivning eller självbiografi, så benämnd eftersom den är skriven på franska språket och eftersom Bielke har skrivit även en mera kortfattad självbiografi på svenska.⁹⁾ Det är den franska versionen som haft viss betydelse för historieskrivningen, alltsedan Anders Fryxells tid.

I själva verket är denna »levnadsbeskrivning«, som nedskrivits först efter det att författaren 1698 störtats från maktens och ärans tinnar, en minst sagt otillförlitlig källskrift. Framställningen är färgad av ett starkt självhållningsbehov, som otvivelaktigt har sin grund just i författarens iråkade olycksöde. Säkerligen är det inte för ro skull som han konsekvent talar om sig själv som »le comte«, därmed låtande påskina att någon annan - inte han själv - velat påminna om den fallne storhetens tidigare förtjänster.¹⁰⁾

Hur otillförlitlig denna sent tillkomna redogörelse är framgår tydligt vid en jämförelse med Bielkes egna *samtida* berättelser om sina insatser i slaget vid Lund. Även om inte heller dessa kan frikännas från viss tendens synes de dock i stort sett vara tämligen goda källor, särskilt brevvrelationen till farbrodern Sten Bielke av den 8 december 1676.¹¹⁾ Framställningen i självbiografien

avviker på många punkter påfallande därifrån. Därmed dock icke sagt, att den är helt värdelös som källa. Den innehåller faktiskt kompletterande sakkuppgifter, som i vissa fall både är högst intressanta och bär stark prägel av trovärdighet.

På gränsoområdet mellan memoar och verklig historisk bearbetning står det verk, som av alla (någorlunda) samtida framställningar haft störst betydelse för den senare historieskrivningen, nämligen Sthen Jacobsens »Nordiska krigskrönika«, även den utgiven av Martin Weibull (1897). Även oavsett sitt eventuella källvärde är detta ett mycket märkligt arbete. Det rör sig nämligen här om »Skånes sista på danska skrivna bidrag till den historiska litteraturen«. ¹²⁾

Sthen Jacobsen var född 1642, som son till kyrkoherden i Kågeröds och Stenestads pastorat i nordvästra Skåne. Han var alltså av födseln dansk, studerade i Köpenhamn och deltog som student i huvudstadens försvarskamp mot Carl X Gustaf. Som dansk torde han också i själ och hjärta alltid ha känt sig men stannade dock i Skåne, där han 1664 själv blev kyrkoherde i fädernepastoratet, och tycks sedan alltid ha förhållit sig lojal till den svenska regeringen. Hans stora krönikeverk om »Den nordiske Krig« - manuskriptet försågs försiktigtvis inte med författarnamn och trycktes aldrig i samtiden - är också hållet i en mycket objektiv ton - »uppassioneret sammenskreffuet« betygar författaren själv - men det framlyser, att hans sympatier låg på den danska sidan mera än på den svenska.

Sthen Jacobsen levde under hela kriget i krigshändelsernas närhet. Åtminstone en märklig sådan, slaget vid Tirup-Landskrona i juli 1677, tog han del av såsom ögonvittne - han stod så nära, uppger han, att han kunde höra, »hvor det skrap paa trøjjerne«, när soldaterna högg in på varandra. Ganska säkert förde han också under kriget anteckningar om vad han såg och hörde, anteckningar vilka, jämte muntliga - i vissa fall kanske också skriftliga - utsagor av krigsdeltagare, sedermera fick bilda stommen i hans krigskrönika. Denna stomme har sedan fyllts ut med hjälp av ett mycket omfattande skriftligt källmaterial, till största delen alltjämt bevarat och känt. Ett väsentligt inslag i detta material har varit officiella aktstycken av olika slag, kungliga plakat och kungörelser, kapitulationsakter vid fästningars uppgivande etc. Framför allt har han emellertid byggt på de ovan berörda samtida krigsrelationerna - danska såväl som svenska -, av vilka han tycks ha skaffat sig en ganska komplett samling. Därvid har han, då relationer från båda sidor stått till förfogande, vanligen närmast följt *en* relation och i dess framställning infogat uppgifter ur den eller de andra. Beträffande hans skildring av slaget vid Lund - av utgivaren lovordad för sina stilistiska

Krigens skueplads.

förtjänster - synes denna sålunda främst bygga på den officiella danska - tyskspråkiga - relationen, en för övrigt särdeles dålig (tendentiös) källa. Källkritisk skärpa tycks alltså inte ha kännetecknat den mångsidige Kågerödspästen i lika hög grad som lärdom och militär insikt.

Långt innan Sthen Jacobsens krönika befordrades till trycket hade Martin Weibull låtit publicera, under titeln »Professor J.J. Winslows dagbok«, också en annan, från en annan prästman härrörande, skrift om kriget 1676-1679.¹³⁾ Såsom Weibull sedermera själv upptäckte, och påpekade i samband med utgivningen av Jacobsens krönika, var detta egentligen en överloppsgärning. Det visade sig nämligen vid en textjämförelse, att Winslows s.k. dagbok i det väsentliga endast är en, till svenska översatt, förkortad version av krönikan, omredigerad i dagboksform. Blott i fråga om ett mindre antal tillagda notiser har »dagboken« ett primärt källvärde.

*

Vi förflyttar oss nu ett gott stycke framåt i tiden, närmare bestämt till senare hälften av 1800-talet. Det är först från den tiden som man kan börja tala om historieskrivning i egentlig bemärkelse.

En fullständig redovisning av alla under det senaste århundradet tillkomna skrifter, i vilka Skånska kriget beröres, skulle bli mycket lång. En förteckning över specialarbeten av vetenskaplig betydelse, behandlande vissa delar av eller vissa aspekter på Skånska kriget, kan däremot göras ganska kort. Någon vetenskaplig monografi över kriget i dess helhet existerar överhuvud taget inte.

En enda akademisk avhandling, i huvudsak ägnad Skånska krigets militära historia, finnes att förteckna: Per Sondéns arbete »Nils Bielke och det svenska kavalleriet 1674-1679«.¹⁴⁾ Såsom av titeln framgår var det Nils Bielke, Livregementets chef, och hans insatser under krigsåren, både på slagfältet och på det arméorganisatoriska området, som var huvudföremålet för Sondéns studie. Skildringen av krigshändelserna hade närmast karaktär av bakgrundsteckning. Med hänsyn till Livregementets dominerande roll inom det svenska kavalleriet och inom den svenska armén överhuvud taget måste emellertid redan ett klarläggande av dess insatser under Bielkes ledning i sig självt utgöra ett väsentligt bidrag till utforskandet av krigets militära historia. Arbetet ger emellertid mer. Även om författaren själv uppfattade det som närmast en svaghet hos sitt arbete, att framställningen »blivit mer än tillbörligt vidlyftig och att mycket däri . . . i strängaste mening icke tillhör mitt föresatta ämne«, ter sig detta i historiografiskt perspektiv nästan som dess största förtjänst.

Två år efter Sondéns avhandling utkom ett arbete författat av den kände svenske krigshistorikern Gustaf Björnin: »Kriget mot Danmark 1675-1679. Läsning för ung och gammal«. Såsom av undertiteln framgår rörde det sig här närmast om en »populärvetenskaplig« skildring, avsedd för en bredare publik, alltså med tonvikt på »populär«. Eller som en recensent i *Historisk Tidskrift* uttryckte det: »för att vinna rätt åskådlighet använder han . . . fantasins och vetenskapens förenade hjälpmedel«. ¹⁵⁾

Den vetenskapliga tyngdpunkten, om man kan tala om en sådan, ligger alldeles avgjort på slaget vid Lund den 4 december 1676. Fylligare, med flera konkreta detaljer, hade förloppet av detta slag, sett ur svensk synvinkel, inte tidigare skildrats. Alla bevarade, kända, källor av någon betydelse hade författaren tillgodogjort sig. Slagets huvudkonturer får Björnin också sägas ha tämligen väl klarlagt. Beträffande enskildheterna i händelseförloppet är han däremot inte alltid helt tillförlitlig.

Det första mera betydande arbetet på danskt språk om kriget i Skåne (och även på övriga krigsskådeplatser) kom sekelskiftets år (1900) och hade titeln »Den skaanske Krig 1675-1679«. ¹⁶⁾ Författaren var, liksom Björnin, militär till professionen: Oberst N.P. Jensen. ¹⁷⁾ - Respektive författarens militära bakgrund är inte den enda likheten mellan Björnins och Jensens arbeten. Ingetdera bär, såsom redan samtida granskare konstaterade, »en strängt krigsvetenskaplig prägel«. Framställningen är hos båda övervägande deskriptiv och »avproblematiserad«, källhänvisningarna få och summariska, akribin inte alltid den bästa. Jensens framställning är kanske ändå på det hela taget något mera djuplodande än Björnins och mera strikt krigshistorisk. Jensen har dessutom en lättflytande stil - därmed inget negativt sagt om Björnins stil.

Åren kring sekelskiftet tycks - av någon anledning eller rent tillfälligtvis - intresset för Skånska kriget ha varit tämligen stort på båda sidor av Öresund. Endast några månader efter det att Jensens bok framlagts publicerade den krigshistoriskt specialiserade Lunda-docenten Arthur Stille, i *Historisk Tidskrift*, en längre översiktsartikel om »Fälttågen i Skåne 1676-1679« med underrubriken »Några reflexioner och synpunkter«. ¹⁸⁾ - Såsom nästan alltid i hans krigshistoriska författarskap var det strategien mer än taktiken och stridstekniken som intresserade Stille. Hans »reflexioner och synpunkter« i anslutning till strategien i Skånska kriget är också mestadels både beaktans- och tänkvärda. Beklagligt, med tanke på den torftiga äldre litteraturen i ämnet, är dock, att Stille begränsade sig till en »föregripande syntes« men överlämnade åt eventuella efterföljare den mera ingående analysen (och kontrollen). ¹⁹⁾

Det torde ha framgått, att det mesta som skrivits om Skånska kriget fram till senaste sekelskiftet - likartat förhåller det sig för övrigt även därefter - har haft en översiktlig och »populär« karaktär, innebärande bl.a. frånvaro av frågeställningar och fullständiga referenser. En speciell företeelse - av militär men också social natur - har likväl gjorts till föremål för mera systematiskt och inträngande studium. Det är den s.k. snapphanerörelsen. De första bidragen till dess utforskande lämnade Martin Weibull.²⁰⁾ Den verkliga pionjärsatsen gjorde emellertid Per Sörensson 1916 med en längre uppsats (i *Karolinska Förbundets årsbok*) om »Friskyttarna (Snapphanarna) under Skånska Kriget (1676-79)«. ²¹⁾ Avsikten härmed angav Sörensson vara, »ej att lämna någon uttömmande framställning av 'snapphanefejden' utan blott att utreda frågorna om 'snapphanerörelsens' art och uppkomst, om de olika slagen av 'snapphanar', om friskyttarnas militära organisation och den danska regeringens ställning därtill, om deras insats i krigföringen, så vitt detta på forskningens nuvarande stadium låter sig göra, då vi ju ännu ej äga någon fullt tillfredsställande skildring av kriget i dess helhet . . .« (kurs. här).

Sörenssons huvudtes är, att man måste skilja mellan *snapphanar* och *friskyttar*. De senare, »Kungl. Maj:ts av Danmark friskyttar«, opererade i samverkan med den reguljära danska armén och erkändes, skyddades och understöddes av den danska regeringen. De egentliga snapphanarna däremot var rövarband utan någon förbindelse med den danska krigsledningen. Sörenssons tes har sedermera (1952) upptagits, vidareutvecklats och ytterligare underbyggts av Knud Fabricius i tredje delen av hans *magnum opus* »Skaanes övergang fra Danmark til Sverige«. ²²⁾ Möjligen har skillnaden mellan »snapphanar« och »friskyttar« inte alltid varit fullt så skarp och entydig som (Sörensson och) Fabricius hävdade. Detta har i varje fall gjorts gällande av Alf Åberg i en recension av Fabricius' arbete. ²³⁾ Kanske har inte ens snapphaneproblemet ännu fått sin slutgiltiga lösning.

Det Skånska kriget utkämpades emellertid inte enbart till lands utan i hög grad även till sjöss. Det måste dock konstateras att, vetenskapligt - historio-grafiskt sett, sjökrigföringen blivit nästan lika eftersatt som lantkrigföringen. Det är egentligen endast slaget i Köge bukt den 1 juli 1677 - »vel et af de største regulære søslag i den nordiske søkrigshistorie« (Hans Chr. Bjerg) - som i högre grad tilldragit sig historikernas intresse. Här kan man rentav tala om en ganska livlig vetenskaplig debatt. I centrum har därvid på sistone stått frågan om Niels Juels - den danske segerherren - personliga agerande i slaget och därmed även personliga andel i äran av segern. Debatten initierades av marinhistorikern Jørgen H. Barfod genom en uppsats till 275-årsminnet av slaget, först publicerad i *Tidsskrift for Søværnen* 1952, och fördes sedan i hu-

vudsak mellan honom och P. Holck i flera häften av samma tidskrift åren 1953-1954 - utan att enighet kunde uppnås. En närmare redogörelse bl.a. härför - ingående i en fullständig »Historiografisk översigt« - har Hans Chr. Bjerg gett i den av honom redigerade minnesskriften »Slaget i Køge Bugt 1. Juli 1677« (1977).²⁴⁾

Hans Chr. Bjerg skriver sammanfattande (s. 89 f.): »En historiografisk gennemgang af litteraturen vedrørende slaget i Køge Bugt afspejler den marinehistoriske forsknings problemer. Den videnskabelige forskning er inden for dette område af relativ ny dato, samtidig med, at man gennem en ældre litteratur slæber rundt med en traditionel opfattelse, som vil være svær at udrydde«. »Det er vel ikke helt forkert« (för att låna en formulering från författaren) att - *mutatis mutandis* - säga något liknande om forskningsläget beträffande Skånska krigets militära historia i dess helhet.²⁵⁾

Åskådligt nog belyses detta i ett annat bidrag till Skånska krigets historiografi, i detta fall historieskrivningen om 1676 års danska fälttåg. Skriften i fråga, med den inte helt genomskinliga huvudrubriken »Nogle Synspunkter på militærhistorisk forskning«, är författad av Claus C. von Barnekow.²⁶⁾ Intressant och sakligt givande är särskilt författarens kritiska granskning av hur ett antal problem rörande den danska krigföringen 1676 behandlats i historieskrivningen om Skånska kriget. Det gäller bl.a. syftet (eller syftena) med generalmajor Duncans ödesdigra detachering från huvudarmén till Halmstad - ett spörsmål »overvejende af kildekritisk art« - och »hensigtsmæssigheden« av arméledningens beslut härom, vidare »hertugen af Plöns [arméchefen] rolle i beslutningsprocessen og hans fratrædelse« - en »mere sammensat« problematik. Resultatet av förf:s undersökning blir, »at ingen af de udvalgte problemer kan siges at være behandlet og dermed afklaret tilstrækkeligt« utan alla, i högre eller lägre grad, i behov av att tas upp till förnyad, vetenskapligt stringentare, undersökning.²⁷⁾ Säkerligen gäller motsvarande även för övriga krigsår och även beträffande förhållandena vid svenska armén.²⁸⁾

Den litteraturredovisning som här har givits är, såsom inledningsvis framhölls, långt ifrån fullständig. Den har inskränkts till viktigare (större) arbeten med vissa vetenskapliga anspråk, helt eller i huvudsak ägnade Skånska krigets militära historia. Av redovisningen torde ha framgått, att Skånska kriget, märkligt nog, av historikerna blivit ganska styvmoderligt behandlat, ja att utforskandet av denna, för hela Nordens öde så betydelsefulla, ofred, ännu knappast befinner sig längre än på begynnelsestadiet.

NOTER

- 1) Flertalet tryckta relationer förtecknade: [*G.E. Klemming*.] Kongl. Bibliotekets samling af samtida berättelser om Sveriges krig (Sthlm 1888-1891).
- 2) Förbigås måste också tryckta urkundssamlingar och liknande (brev, depescher).
- 3) Karl XI:s almanacksanteckningar. Från originalen ånyo utgivna av *Sune Hildebrand* (Sthlm 1918); Erik Dahlberghs dagbok (1625-1699). För första gången fullständigt . . . utgifven med inledning af *Herman Lundström* (Upsala & Sthlm 1912). - Större insatser för historieskrivningen om Skånska kriget än genom sin s.k. dagbok har Dahlbergh gjort genom sina slagbilder och »bataljuppställningar« samt, inte minst, sina relationer. Historiografiskt viktigast är den långa relation om slaget vid Lund som han i början av 1690 författade, på uppdrag av och under egenhändig medverkan av konung Carl XI själv (SRA, Krigshistoriska samlingen, vol. 18:5. Slaget vid Lund, M 1334).
- 4) *A. Hummerhjelm*, Diarium under det skånska kriget för åren 1676, 1677 och 1678 till 1679: Anecdoter om namnkunniga och märkvärdiga svenska män, ed. *S.S. Loenbom*, 1:2 (Sthlm 1771), s. 11-30; Öfverste Nils Skyttes dagbok 1675-1720, ed. *Otto Bergström* (Sthlm 1901).
- 5) Hakvin Spegels dagbok, ånyo utgiven av *Sune Hildebrand* (Sthlm 1923).
- 6) Fältmarskalken Rutger von Aschebergs journal och correspondens till år 1680, ed. *Alf Åberg* (HH 34:1, Sthlm 1951), s. 1-78.
- 7) Rutger von Aschebergs dagbok. En nyanträffad redaktion meddelad av *Gunnar Carlquist* (KFÄ 1918, s. 1-45).
- 8) *Martin Weibull*, Johan Adolph Clodts anteckningar (HTS 1883, s. 203-224, 279-322).
- 9) SRA, Bielkesamlingen, 3. Grevliga ätten. Ser. A:1 a. Nils Bielkes egenhändiga levnadsteckningar (E 2063).
- 10) Se härom *Per Sondén*. Nils Bielke och det svenska kavalleriet 1674-1679 (Sthlm 1883), s. 1, not 1, s. 43, not 4, s. 50, not 1-2.
- 11) Nils Bielkes brev till riksskattmästaren Sten Bielke, »Lägret wedh Swänsstorp dn 8. Decemb. 1676«: SRA, Krigshistoriska samlingen, vol. 18:5. Slaget vid Lund (M. 1334). (Jfr *Sondén*, s. 51, not 2: » . . . brevet ej finnes i original utan i illa gjord avskrift«); »Nils Bjelkes Bref om Slaget wid Lund, gifwet Hufwud Qwarteret Belteberga den 20/30 Decemb. 1676«: *S.S. Loenbom*, Handlingar til Konung Carl XI:s historia, 1 (Sthlm 1763). s. 74-92.
- 12) *Sthen Jacobsen*, Den Nordiske Kriigs Krønicke, ed. *Martin Weibull* (Lund & Kjöbenhavn 1897). Jfr recensioner: HTS 1900, Öfversikter och granskningar, s. 78-87 (sign. A.S.) och KVHT 1901, Tidskrift, s. 106-120 (sign. v.d.L.).
- 13) *J.J. Winslow*, Dagbok öfver kriget 1676-1679, ed. *M. Weibull* (Samlingar utg. för de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening av M. Weibull, 1874: H. 1, s. 72-104; 2, s. 9-47). - Winslow var under kriget fältpräst hos den svenske generallöjtnanten, riksrådet och riksjägmästaren Ebbe Ulfeldt. Vad han meddelar utöver sin förlaga berör företrädesvis snapphaneföretag i nordösta Skåne och Blekinge, däribland också det bekanta öfverfallet på »K.M.:ts bagage och penningar« i Loshult i slutet av juli 1676.
- 14) Se ovan not 10.
- 15) *Gustaf Björlin*, Kriget mot Danmark 1675-1679. Läsning för ung och gammal (Sthlm 1885). Jfr rec. (troligen författad av *Sondén*) i HTS 1886, Öfversigter och granskningar, s. 17-21, och replik av *Björlin* härtill (Ännu några ord om slaget vid Lund) såsom bilaga till HTS 1886.

- 16) De allra första försöket till en samlad redogörelse för hela kriget, sett ur dansk synvinkel, hade emellertid sett dagen redan kort efter mitten av 1700-talet: *M. Friedenreich*, *Kong Christian den Femtes Krigs-Historie for Aarene 1675 til 1679, da Freden blev sluttet*, 1-2 (Kjöbenhavn 1758-1765).
- 17) *N.P. Jensen*, *Den skaanske Krig 1675-1679* (Kjöbenhavn 1900). Jfr recension (signerad *v.d.L.*) i KVHT (tidskriften) 1901, s. 239-253.
- 18) *Arthur Stille*, *Fälttågen i Skåne 1676-1679. Några reflexioner och synpunkter* (HTS 1901, s. 25-73).
- 19) Kort innan Jensens och Stilles här anförda arbeten framlades hade mellan dessa två krigshistoriker av skiljaktig erudition förts den första vetenskapliga debatten. »lokalisera» till Skånska kriget. Tvistefrågan gällde Christian V:s personliga roll i slaget vid Lund, närmare bestämt tidpunkten för hans försvinnande från slagfältet. Anmärkningsvärt nog förfäktade Stille en gentemot kung Christian mera positiv och Jensen en mera negativ uppfattning. Se *A. Stille*, *Kristian V i slaget vid Lund. En kritisk undersökning* (HTS 1898, s. 191-216); *N.P. Jensen*, *Christian V i Slaget ved Lund. En kritisk Undersøgelse* (HTD 1899-1900, R. 7:2, s. 1-45); *A. Stille*, *Christian V i Slaget ved Lund. Nogle Bemærkninger som Svar til Hr. Oberst N.P. Jensen* (HTD, R. 7:2, s. 559-576).
- 20) Skånska kriget och snapphanefejden 1676-79. Samtida berättelser och aktstycken ur kgl. svenska och danska riksarkiven samt Malmö länsarkiv, ed. *M. Weibull* (Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (M. Weibull) 1871: H. 2, s. 60-113).
- 21) *Per Sörensson*, *Friskyttarna (snapphanarna) under skånska kriget (1676-79). Deras organisation och militära betydelse* (KFÅ 1916, s. 1-75).
- 22) *Knud Fabricius*, *Skaanes overgang fra Danmark til Sverige. Studier over nationalitetsskiftet i de skaanske landskaber i de nærmeste slægtled efter Brømsebro- og Roskildefredene*, 3 (Kjöbenhavn 1952). - Även ett annat bidrag av Fabricius till Skånska krigets utforskande bör nämnas, nämligen hans uppsats »Terror panicus« og Christianstads undsætning 1678 (HTD 1949, R. 11:2, s. 467-492). Fabricius belyser här det misslyckade danska försöket att hindra svenskarnas återerövring av Kristianstad, en händelse som betecknas som vändpunkten i kriget.
- 23) HTS 1953, s. 200-208; på detta svarade Fabricius med en »antikritik«, *ibid.* s. 349-354. Jfr även *Alf Åberg*, *Snapphanarna* (Sthlm 1951).
- 24) *Hans Chr. Bjerg* (red.) m.fl., *Slaget i Køge Bugt 1. juli 1677. Forudsætninger, forløb og følger*, udg. af Søe-Lieutenant-Selskabet (1977). Bjergs historiografiska översikt *ibidem*, s. 67-93 (redogörelsen för den av J.H. Barfod initierade debatten om Niels Juels personliga roll s. 81 ff.) Sin ursprungliga uppfattning vidhåller Barfod fortfarande i sin till 300-årsminnet utgivna biografi Niels Juel. Liv og gerning i den danske søetat (Skrifter udgivet af Jysk Selskab for historie, 32, Århus 1977). Se ock *J.H. Barfod*, *Slaget i Køge Bugt den 1. juli 1677* (HTD 1980, R. 14:1, s. 287-322).
- 25) Beträffande lantkrigföringen får den metodisk-systematiska vetenskapliga forskningen kanske sägas ha inletts med *K.C. Rockstroh*, *Vendepunktet i den Skaanske Krig (August-September 1676)* (HTD 1912-1913, R. 8:4, s. 103-150), där de bevarade krigsrådsprotokollen för första gången utnyttjades. Därmed är dock ingalunda sagt att hela den tidigare litteraturen skulle vara vetenskapligt värdelös.
- 26) *Claus C. von Barnekow*, *Nogle Synpunkter på militærhistorisk forskning. Et historiografisk bidrag til Den skånske Krig (1675-1679) og dansk militærhistorieforskning* (Kjöbenhavn, Det Kongelige Garnisonsbibliotek 1979).
- 27) Relativt minst gäller detta enligt författaren beträffande frågorna om hertigens av

Plön betydelse och avgång (på hösten 1676). Detta tema har självständigt behandlats blott i anf. arbeten av Jensen (1900) och Rockstroh (1912). »Jensen så en ulykke i Plöns nedlæggelse af kommandoen, medens Rockstroh [som kunde bygga på nytt och bättre källmaterial] forholdt sig kritisk til denne opfattelse«.

- 28) Barnekow påpekar, att anmärkningsvärt nog Skånska kriget »aldrig er blevet behandlet fra officiel side«, d.v.s. av de till resp. försvarsväsande knutna forskningsinstitutionerna, vare sig i Danmark eller Sverige.

Den militærpolitiske baggrund

NORDISK UDENRIGSPOLITIK 1660-1675

I Nyorientering

1. Freden 1660

Freden i København beseglede Danmarks nederlag overfor Sverige. Afståelsen af Skåne, Halland og Bleking betød et stort økonomisk, folkeligt og militært tab. Hvad det sidste angår, havde de østensundske provinser hidtil været et farligt dansk opmarchområde mod Sverige og en uigennemtrængelig forsvarsmur. Nu var grænsen flyttet til Øresund, som nok var en naturlig grænse, men langt fra gav det centrale Danmark med Hovedstaden samme beskyttelse som tidligere Skånelandene. Hertil kom den strategiske svækkelse, der fulgte med afståelsen af Bohuslen. En umiddelbar landmilitær samvirken mellem danske og norske styrker mod Gøteborg, Sveriges åndehul mod vest, var umuliggjort. Hvad Gustaf Adolf og Axel Oxenstierna havde stræbt imod på den skandinaviske halvø, det havde Carl Gustaf fuldført.¹

Fredsslutningen betød også en alvorlig svækkelse af Danmarks forsvar mod syd. Hertugen af Gottorp havde sikret sig fuld suverænitet i Slesvig (Sønderjylland), og han havde frigjort sig fra Hertugdømmernes fælles defensionsforfatning. Hertugen havde udelukkende opnået disse fordele ved Sveriges hjælp, og da Danmark allerede før freden havde vist sin uvilje derimod, var det naturligt for ham også fremover at støtte sig til Sverige. Og da Sverige ved Olivafreden (23. april 1660) havde bevaret sine nordtyske besiddelser: Forpommern med Rügen, Wismar og Bremen-Verden, betød Hertugens venskab en yderligere styrkelse af dets stilling i forhold til Danmark. Mere end nogensinde var Danmark krystet i det svenske favntag.²

Carl Gustaf-krigene havde trods det endelige tilbageslag befæstet Sveriges ry som krigernation. Men det var en stormagt med store svagheder. Rigets kontinentale besiddelser påtvang det uendelige problemer. Russerne presede på de baltiske provinser, Polen hævdede historisk begrundede krav på Livland, Kurfyrsten af Brandenburg påstod en ret til Forpommern, medens huset Lüneburg og biskoppen af Münster lurede med glubske øjne på Bremen-Verden. Endelig mentes Danmark ikke at have opgivet revanche-tanken overfor Sverige og Gottorp; dette var i hvert tilfælde et aldrig betvivlet dogme for den svenske formynderregering. Sveriges situation var da kort sagt den, at så længe den svenske regering ikke ville gennemføre et økonomisk reformprogram, en reduktion af de adelige godsers omfang og privilegier, var det henvist til formående forbundsfæller, der kunne og ville yde subsidier til de svenske hære. Sådan forblev det til og med Den skånske krig.

Danmarks svaghed efter krigen var så åbenbar, at det måtte påregne at blive overset i det internationale magtspil. Det øgede selvsagt bestræbelserne for påny at skaffe sig venner, eller måske rettere beskyttere. De to nordiske naboer begyndte da også snart efter freden en stærk diplomatisk virksomhed - den havde en forskellig begrundelse og udgangspositionerne var meget ulige. Men de to regeringer havde til stadighed hinanden i tankerne. Det er denne side af nordisk udenrigspolitik, vi i det følgende vil beskæftige os med.

2. Dansk-engelsk alliance 1661

Cromwells England havde været synpatisk indstillet overfor Carl X Gustafs Sverige. Før den endelige fred havde den engelske flåde dog forladt danske farvande, blandt andet fordi admiral Montague ønskede at medvirke til Kong Karl II's tilbagevenden til magten i England. Den nye engelske konge måtte formodes at være venskabeligt indstillet overfor Danmark, da hans farmor var søster til Christian IV. Det ønskede man naturligvis at udnytte fra dansk side så meget mere, som Nederlandene havde skuffet danskerne ved at have accepteret Haagerkoncerterne. Hidtil havde Danmark hældt sit hoved til Nederlandene i kraft af alliancetraktaterne den 29. september 1649 og 17. juni 1657.³

Tre dage efter fredsafslutningen i København udfærdigedes en instruks for den kongelige vicesatholder i hertugdømmerne Slesvig-Holsten Frederik Ahlefeldt. Han skulle lykønske Karl II med kongeværdigheden og foreslå en genoprettelse af det gode indbyrdes forhold. Ahlefeldt blev hele tiden i London stærkt modarbejdet af den svenske resident Friesendorff og af franske repræsentanter, men et resultat forelå endelig den 13. februar 1661.⁴

Der var tale om en forsvarsalliance og handelstraktat. Hvad den første angik lovede den engelske konge, at han til evig tid i tilfælde af angreb på Danmark ikke blot ville yde hjælp efter tidligere traktater, »men yderligere ... indgribe ... med en sådan hjælp, både af soldater og orlogsskibe, som nødvendigheden og situationen krævede« (§ 4). Desuden lovede de to magter at undlade hjælp til den anden parts fjender (§ 3), hvad der vakte berettiget anstød i Nederlandene, som Danmark jo fortsat havde en forsvarsalliance med. Paragraf 4's noget svævende udtryk fik Friesendorff til surt at karakterisere traktaten som »en tom kompliment«, men faktisk stod Danmark nu sikrere end hidtil overfor Sverige og friere overfor Nederlandene.⁵

3. Svensk-gottorpsk alliance 1661

På denne tid blev Gottorp et dansk-svensk anliggende. Allerede før Københavnsfreden, men efter svenskernes store nederlag ved Nyborg, havde Frederik III prøvet at presse den unge hertug Christian Albrecht. Målet var klart nok. Det ses af danske krav fra midten af marts 1660. Enhver alliance med Sverige skulle opgives, alle fordele ved traktaten af 12. maj 1658 skulle slettes og blandt andet Femern skulle overlades kongen, som også skulle have lov til at anlægge en fæstning ved Kielerfjorden på gottorpsk område. Alt dette blev dog til intet med freden, men sporene skræmmede utvivlsomt i Gottorp. De var ikke glemt, da nye forhandlinger begyndte i 1661.⁶

Imidlertid havde hertugen søgt støtte imod Danmark allerede sidst i 1660 og antydet muligheden af en svensk-gottorpsk alliance. Det benyttede svenskerne sig af, da de kom under vejr med planerne om Femern. I en skrivelse den 13. marts fremhævede den svenske regering, at afståelsen af Femern ville hindre forbindelsen mellem Sverige og Gottorp. En svensk-gottorpsk alliance syntes nu fornødent, hed det videre. Selvom gottorpske regeringskredse blev overraskede over den svenske reaktion, som ansås for overdreven, fik Sverige dog sin vilje. Den 24. maj 1661 sluttedes en alliance mellem konge og hertug. Københavnsfreden skulle efterleves og forsvares. Sverige ville påtage sig Hertugens beskyttelse, men han skulle selv opretholde et godt militært beredskab og hindre, at hans territorium benyttedes imod Sverige. Hermed mente Sverige at have sat en effektiv stopper for danske operationer i Tyskland.⁷

4. Svensk-fransk venskab 1661/62

Frankrig søgte på denne tid samarbejde med Sverige i det polske tronfølgeproblem. Heri så formynderregeringen en kærkommen mulighed for at komme ud af isolationen efter krigen og at sikre sig subsidier til hæren. Ryggen var nu tilmed betrygget gennem alliancen med Gottorp. Forhandlingerne førtes i Paris af den kendte svenske general Clas Tott og førte til den bekendte Fontainebleau-traktat den 12. september 1661. Officielt havde traktaten til hensigt at opretholde Den vestfalske Fred (1648). I de hemmelige artikler fastsattes store franske subsidier for svenske løfter om eventuel militær indgriben i Polen. I § 10 lovede Ludvig XIV udtrykkeligt, at han ville komme Sverige til undsætning, hvis Danmark gik til angreb, medens den svenske hær var engageret i Polen. Sveriges fordel ved traktaten indskrænktes meget det følgende år, idet Frankrig foreløbig opgav sin polske politik. Den fransk-svenske venskabstraktat af 24. december 1662 betød meget ned-

satte subsidier til Sverige, kun 100.000 rdl. årligt i 4 år, men magternes samarbejde om Det tyske Riges fred opretholdes.⁸

5. Dansk-fransk alliance 1663

Følte Sverige Danmark som en hæmsko for sin kontinentale politik, så følte Danmark Sverige som en stadig trussel mod sin eksistens. Danmarks forarmelse efter krigen gjorde subsidier til forsvaret højst ønskelige. Spørgsmålet var, om man kunne få nogen til at betale. Nederlandenes holdning til Danmarks økonomiske problemer kendte man for godt; her var det udelukket. Eneste mulighed var Frankrig. Det blev her, Hannibal Sehested skulle prøve lykken i 1662. Han skulle ifølge en hemmelig reces af april 1662 søge at påvise overfor Frankrig, hvilken fordel det kunne have af Danmarks venskab. Sverige ville være sikker i ryggen, når det agerede i Frankrigs tjeneste, og Danmark ville afstå fra at hjælpe Kejseren. Frankrigs opmærksomhed var i slutningen af året mest rettet imod Tyskland, og man ønskede i Paris Danmarks hjælp for det tilfælde, at Kejseren ville forstyrre freden dér. Dette prægede også indholdet af den endelige traktat.⁹

Under forhandlingerne havde Sehested kæmpet bravt for fredssubsidier, men forgæves. Traktaten sluttedes den 24. juli 1663. Den bekræftede de to parters venskab og enighed om bevarelsen af Den vestfalske Fred i samvirke med Sverige. Det var herefter naturligt at opfordre Sverige til at tiltræde traktaten, og Danmark skulle søges optaget i Rhinforbundet. I hemmelige artikler fastsattes parternes militære forpligtelser. Blev Danmark således angrebet af Sverige i fredstid, skulle de fastsætte krigstidssubsidier forhøjes fra 300.000 til 400.000 rdl. årligt.¹⁰

Sverige afslog en fransk opfordring til at tiltræde alliancen, ligesom det afviste muligheden af et samvirke mellem svenske og danske tropper i Tyskland. Sverige hindrede også Danmarks optagelse i Rhinforbundet. For Danmark betød traktaten en forøget sikkerhed overfor Sverige og en svækkelse af det svensk-franske tillidsforhold.¹¹

II Krigstid

6. Svensk-engelsk forsvarsforbund 1665

Freden i Vesteuropa blev brudt den 4. marts 1665, da England erklærede Nederlandene krig. Den nederlandske resident i København anmodede den 15. marts om den traktatlige danske hjælp, men regeringen snoede sig udenom sagen ved at henvise til, at Frankrig trods en forsvarspagt med Nederlandene fra 17. april 1662 også holdt sig tilbage under dække af et mæg-

lingstilbud. Frankrig gik således først ind i krigen den 16. januar 1666 på Nederlandenes side.¹²

Inden da var meget hændt i Norden. Danmarks tilbageholdenhed overfor Nederlandene i marts 1665 skyldtes det gamle nag fra krigens tid. Toldstrid og meget andet var siden kommet til, således at der bestod et ret køligt forhold magterne imellem i begyndelsen af 1665. Dette kom meget tydeligt frem, da Frederik III den 21. februar 1665 på engelsk opfordring udstedte en plakat, hvori alle danske undersætter hjemkaldtes fra fremmed tjeneste. Den ramte Nederlandene ensidigt og hårdt. Over 3.000 mand sagdes at rejse hjem på grund af denne plakat.¹³

Forholdet mellem Nederlandene og Sverige havde udviklet sig på tilsvarende måde. Stockholm følte sig hovmestereret af Haag, symboliseret af de forhadte elucidationer til den ubekvemme Elbingstraktat, af nederlandsk havnetold på svenske skibe i Østersøfart og ubetalte subsidier fra krigens tid. Da formynderregeringen i Stockholm netop satsede på handelens opvækst, stod Nederlandene i vejen for dens politik. Der var derfor god mening i, at Sverige klart tog parti for England, da det tre dage før krigsudbruddet sluttede en venskabs- og forsvarspagt med Karl II den 1. marts 1665.¹⁴

Da der var tale om en forsvarspagt, trak den ikke Sverige ind i krigen, hvor England var angriberen. En bestemmelse om, at England garanterede Københavnerfreden, var rettet imod de revancheønsker, som svenskerne ikke var i tvivl om, at danskerne stadig nærrede. En hemmelig artikel var rettet imod Nederlandene. England ville støtte en ophævelse af elucidationerne, hvis Sverige proklamerede noget sådant. Danmark, Frankrig og andre magter opfordredes til at tiltræde traktaten.¹⁵

7. Bergenaffæren 1665 og dansk-engelsk krig 1666

Danmarks stilling var vanskelig. Sympatien i søkrigen var som i Sverige på engelsk side. Men Danmark var traktatlig bundet til Nederlandene ligesom Frankrig. Og den franske traktat ville man nødtigt sætte over styr. Man stod overfor et ubehageligt valg i København, hvor den engelske diplomat Gilbert Talbot pressede hårdt på. Man imødekom ham til sidst den 29. april 1665 med en handelstraktat, der gav England visse begunstigelser. I en hemmelig artikel forpligtede England sig til at fortsætte krigen, indtil Nederlandene havde bilagt sine stridigheder med Danmark. Artiklen blev underskrevet den 3. maj 1665.¹⁶

Det var englændernes mening at få både svenskerne og danskerne med i krigen. Det ville definitivt spærre nederlænderne ude fra Østersøens og Skandinaviens maritime krigsformødenheder. Talbot foreslog derfor i en

lang memoire den 14. juni bl. a. at Danmark med engelsk hjælp skulle overfalde en stor nederlandsk returflåde, der ville søge beskyttelse i Bergens neutrale havn. Derved ville danskerne med et slag kunne få fuld erstatning for deres krav på Nederlandene, hævdede englænderne. Lige inden skulle Danmark erklære Nederlandene krig. Byttet skulle deles. Fristelsen var stor for de danske forhandlere, krigsfrygten ligeså. Resultatet blev et lurvet kompromis, en plan om et engelsk overfald på de nederlandske handelsskibe i hemmelig forståelse med Bergens havneforsvar. Danmark skulle på den måde erhverve halvdelen af byttet uden at bekende kulør. Det gik som fortjent. Alt mislykkedes.¹⁷

For at undgå en afsløring af kendsgerningerne omkring Bergenaffæren og af frygt for den igangværende svenske oprustning i Nordtyskland, gik den danske regering til sidst ind i en krigsalliance med England den 18. oktober 1665. Men kun på betingelse af, at Sverige sluttede sig til inden to måneder. Det gjorde Sverige ikke, selvom England imødekom Sverige ved blandt andet at garantere den nordiske fred og Gottorps suverænitæt den 9. oktober. Sverige var netop nu ved at opbygge en hær i Nordtyskland efter en rigsrådsbeslutning den 29. juli. Den skulle være et instrument i Sveriges tyske politik, blandt andet rettet imod den opsætsige stad Bremen. Men den skulle ikke dirigeres mod Nederlandene, som begyndte at vise tegn på eftergivenhed i spørgsmålet om elucidationerne fra begyndelsen af oktober. Endelig ønskede Sverige ikke et brud med den gamle forbundsfælle Frankrig, som stadig mere sigtede imod at opfylde sin forpligtelse overfor Nederlandene ifølge traktaten af 1662.¹⁸

Danmark opnåede altså ikke den sikkerhed overfor Sverige, som et fælles samarbejde med England ville have givet. Men frygten for Sverige var lige stor i København, ikke mindst for den bremiske hær på ca. 10.000 mand. Danmark måtte følgelig søge sin sikkerhed et andet sted, og det blev hos Nederlandene og Frankrig. Den 1. februar 1666 sluttede den danske ambassadør i Haag Poul Klingenberg en alliancetraktat med Nederlandene.¹⁹

Hermed var Danmark formelt indtrådt i krigen. Til opbygning og vedligeholdelse af den danske flåde skulle det ifølge traktaten modtage 600.000 rdl. årligt i krigssubsidier. Tiltrådte Sverige traktaten, hvad det havde adgang til, skulle subsidierne deles mellem det og Danmark. Frankrig skulle opfordres til at garantere aftalen, hvad det også gjorde ved en særlig akt den 15. februar 1666.²⁰

Sveriges harme over denne alliance var umådelig. Det så ikke med urette en stor fare deri, at Danmark for fremmede penge kunne opbygge en overmægtig flåde, der kunne true Sveriges Østersørige, måske endog de skånske provinser. Og det var tilmed forpligtet til at støtte England i medfør af trak-

taten den 1. marts 1665, hvis England rekvirerede hjælp. Frankrig arbejdede dog med held på at undgå en nordisk krig. Det fik Nederlandene til at gå med til, at Danmark kun skulle agere i egne farvande, og det vandt Sverige for en mæglingsaktion. Sverige erklærede sig derefter neutralt den 17. juli, og England erklærede først Danmark krig efter skibssæsonens afslutning, den 4. oktober 1666. Søkrigen afsluttedes ved den svenske mægling i Breda den 21. juli 1667, uden at Norden blev indviklet i krigerske sammenstød.²¹

III Alliancernes omvæltning

8. Tripelalliancen 1668

Endnu inden freden var sluttet i Breda, havde Ludvig XIV beordret sine hære imod de spanske Nederlande (Belgien) den 14. maj 1667. Han ønskede med magt at gennemtvinge nogle tvivlsomme arvekrav, som han hævdede at have på dele af Flandern gennem sin spanskfødte dronning. Den såkaldte Devolutionskrig (1667-68) kom til at betyde væsentlige omgrupperinger i det europæiske statssystem.²²

Frankrigs hidtidige allierede, Nederlandene, blev så skræmte af udsigten til før eller senere at få Frankrig til nabo, at deres leder Johan de Witt besluttede at sadle om og søge støtte hos andre, der også så en fare i fransk magtudvidelse. Den fandt han hos sin hidtidige fjende, det urolige England, der blandt andet nødigt så Frankrig trænge frem mod den store havneby Antwerpen. Men også Sverige sluttede sig til alliancen efter lange debatter i Rådet. Gode subsidieofre overvandt til sidst de svenske betænkeligheder, og det endelige aktstykke dateredes den 25. april 1668, tre dage efter at freden mellem Frankrig og Spanien faktisk var sluttet i Aachen. Hermed var Tripelalliancen dannet.²³

De forventede subsidiers foreløbige udeblivelse havde den virkning, at det blev nødvendigt for svenskerne at reducere hæren i Bremen oktober 1668. Derved aftog spændingen i Nordtyskland, hvor hverken de lüneburgske hertuger, Danmark eller Brandenburg havde følt sig trygge, efter at Nederlandene med Tripelalliancens dannelse havde svækket den stabilitet i området, som deres deltagelse i Kvadrupelalliancen havde skabt. Det skal dog ikke forstås således, at denne forsvarsalliance fra den 15. oktober 1666 dermed var gået helt i opløsning; slet ikke. Den bestod både formelt og reelt de 6 år ud, som traktaten bestemte, og det fik sin betydning siden hen.²⁴

9. Fornyet dansk-engelsk forbund 1670 og Dovertraktaten 1670

I Danmark var man ingenlunde blind for, at Tripelalliancen var en kunstig gruppering. Et længere varende samarbejde mellem handelskonkurrenterne England og Nederlandene måtte forekomme utænkeligt. Da Frankrig derfor antydede, at England viste interesse for et samarbejde med Frankrig-Danmark, greb den danske regering chancen for at komme ud af sin isolation, ved at rette et stød mod Tripelalliancen. Den 24. april 1669 modtog Frederik III's naturlige søn, statsholderen i Norge, Ulrik Frederik Gyldenløve sin instruks for en mission til London. Han skulle søge at genoplive det »evige« forbund mellem de to konger, dog at § 3 blev ændret således, at den ikke hindrede Danmark i at opfylde sine forsvarsalliancer med magter, som blev angrebet af England.²⁵

Den dansk-engelske forhandling resulterede i en foreløbig traktat den 29. november 1669. Men en diskussion om blandt andet § 4 fortsatte, idet englænderne ønskede hjælpen gjort gensidig. Efter fornyede forhandlinger i København forblev paragraffen dog reelt uændret, således at England også fortsat lovede at optage Danmark i alle forbund, om det ønskede det. Traktaten blev underskrevet i København den 11. juli 1670, altså efter Frederik III's død.²⁶

Det sidste løfte gjaldt dog forståeligt nok ikke hemmelige aftaler. Det var nemlig i mellemtiden lykkedes Frankrig at få den engelske konge til at svigte Tripelalliancen. Den hemmelighedsfulde og upålidelige Karl II havde den 22. maj 1670 i Dover sluttet en usædvanlig velskjult traktat med Ludvig XIV, hvorefter England mod rigelige subsidier ville følge et fransk angreb på Nederlandene op med en hjælp på 6.000 mand og 50 orlogsskibe. Danmark blev uden at vide det holdt helt udenfor.²⁷

10. Sverige vakler 1671

Dovertraktaten var det første skridt i Ludvig XIV's nye politik. Tripelalliancen skulle sprænges, da den stod i vejen for den franske udvidelseslyst. Sverige skulle også vindes for et frafald, medens Nederlandene, der havde organiseret den antifranske politik, skulle straffes og knægttes. Tripelalliancen var blevet bekræftet så sent som den 21. januar 1670, men selv om Englands frafald var samtiden ukendt, varede det ikke længe, inden man også i Stockholm fik fornemmelsen af en klimaændring. Det var således påfaldende, at den engelske envoyé Coventry, der kom til Stockholm i efteråret 1671, arbejdede tæt sammen med den franske ambassadør Pomponne. Det lykkedes dem på mindre end et halvt år at få Sverige til helt at ændre sin politik. Det var der adskillige årsager til.²⁸

Tripelalliancen havde i flere henseender været en skuffelse for Sverige. Nederlandene havde ikke indrømmet en forventet ophævelse af elucidationerne, England havde ikke arbejdet på en forventet omlægning af Arkan-gelskhandelen til Østersøen, og Spanien havde ikke begunstiget svensk handel på sine kolonier. Da den svenske formynderregering netop satsede på handelens udvikling som et middel til at opnå større politisk og militær selvstændighed, havde udviklingen været meget ugunstig. Det er således fristende at se en sammenhæng imellem betalingen af de sidste spanske subsidier i oktober 1671 og åbningen af mere seriøse fransk-svenske forhandlinger på netop denne tid.²⁹

Andre ting spillede også ind. Den svenske regering havde ganske naturligt regnet med, at tilslutningen til Tripelalliancen ville forbedre Sveriges forhold til Kejseren. En sådan udvikling ville forøge sikkerheden for Sveriges tyske provinser betydeligt. Den kejserlige ambasadør Basserode havde da også den 6. maj 1668 underskrevet en forsvarstraktat i Stockholm. Alt var dog spildt ulejlighed, da Kejseren ikke ville ratificere traktaten. De videre forhandlinger i Wien forblev resultatløse, idet Kejseren havde indledt en hemmelig neutralitetsaftale, hvorefter han ville undlade at hjælpe England, Nederlandene og Sverige i en krig med Frankrig, hvis det lod de spanske arvelande i fred. Den afsluttedes den 7. november 1671.³⁰

Herved svækkedes Sveriges stilling i Tyskland betragteligt. Til gengæld voksede Frankrigs indflydelse i området hastigt. Mange tyske fyrster skræmtes af det franske overfald på Lothringen i august 1670. Kejseren sluttede ovennævnte traktat med Frankrig året efter, og da havde Münster allerede indgået en offensiv alliance med Frankrig, rettet mod Nederlandene (juli 1671). Hermed fulgte Münster Kurkøln, medens Bayern og en række vest- og nordtyske fyrster lovede Frankrig neutralitet, således to lüneburgske hertuger, Würtemberg, Pfalz-Neuburg og Trier. Hertugen af Hannover bevilgede endog ligesom Kurkøln franske tropper gennemmarchet.³¹

11. Ny svensk-gottorpsk alliance 1672

Alt det foregående trak af realpolitiske grunde Sverige over mod Frankrig. Det samme gjorde forholdet til Danmark. Tronskiftet i februar 1670 gjorde sit. Sverige frygtede et aktivt samarbejde mellem Frankrig, England og Danmark. Men forholdet mellem Danmark og Sveriges allierede Gottorp forværredes også i disse år. Det skyldtes problemerne omkring den såkaldte oldenburgske arv, d.v.s. grevskaberne Oldenburg-Delmenhorst. De lå lige op til det svensk-tyske hertugdømme Bremen, vest for floden Weser, der dannede grænse mellem dem. Det var derfor ikke ligegyldigt for Sverige, hvem

der beherskede dem. Danmark og Gottorp havde i fællesskab taget grevskaberne i besiddelse, da den sidste greve, Anton Günther døde den 19. juni 1667. De to fyrster mente sig arveberettigede, hvad dog hertugen af Plön bestred med fuld ret. Han klagede til det kejserlige rigshofråd, der dog ønskede sagen afgjort i mindelighed. Flere kejserlige missioner søgte derefter at forlige parterne, men forgæves. Den 20. april 1670 gav de op. Et efterfølgende brandenburgsk forsøg mislykkedes også.³²

Da Hertugen og Kongen ikke kunne blive enige om det tilbud, de skulle give Plön for hans retskrav på grevskaberne, skred Christian V til handling i december 1670. Den 31. december sluttedes en overenskomst mellem Kongen og Plön, for det tilfælde at Plön vandt sagen ved Rigshofrådet. En »offentlig« del oplyste, hvad Kongen ville give Plön i erstatning for den kgl. halvdel af Grevskaberne. I en hemmelig del bestemtes det, hvad Kongen skulle give for den gottorpske halvdel. Kongen ønskede kort sagt at være enebesidder af Grevskaberne. Men det var der længe kun få, der vidste - og slet ikke Gottorp. Hele traktaten skulle nemlig indtil videre holdes hemmelig.³³

Sagen var, at man fra kgl. side endnu ønskede at forlige sig i almindelighed med Gottorp, blandt andet af hensyn til Sverige. Under et besøg i København erklærede hertug Christian Albrecht letsindigt, at han ville afstå alle sine rettigheder til Grevskaberne for 150.000 rdl., halvt i penge og halvt i land. Han gav Kongen håndslag derpå i mange vidners nærværelse. Dermed burde sagen have været afgjort. Men Hertugen fortrød snart efter og søgte med forskellige udflugter at komme bort fra sit tilbud. Og han henvendte sig om støtte hos sin allierede, Sverige. Resultatet blev et svensk tilbud om mægling den 31. maj 1671. Det blev bestemt, men høfligt afvist af Christian V. Gottorp fastholdt imidlertid sin ret til den ene halvdel af Grevskaberne og fortsatte sin retssag imod Plön i Wien ivrigt støttet af Sverige; således fornyedes den tidligere alliance den 25. november 1672. Arvesagen afsluttedes først den 4. september 1674 til Plöns fordel.³⁴

12. Svensk-fransk og svensk-engelsk alliance 1672

Sveriges forsøg på at gribe ind i den gottorpske arvesag havde påført det et diplomatisk nederlag. Frygt for dansk revanchepolitik spøjte påny i Stockholm. Efter lange forhandlinger lykkedes det endog Danmark at få gennemført en defensiv alliance med de lüneburgske hertuger den 31. marts 1672. En hemmelig reces om hjælp til staden Bremen i tilfælde af angreb viste tydeligt nok, at alliansens brod var vendt imod Sverige. Mange begivenheder understregede således Sveriges isolation i Tyskland, hvad der trak det i ret-

ning af Frankrig. Skulle Sverige kunne hævde sin autoritet i Tyskland, måtte det øge sine militærstyrker på kontinentet. Det krævede penge. Forhandlingerne i Stockholm havde vist, at de kun kunne fås et sted, og det var i Frankrig. De svenske styrker skulle efter formynderregeringens plan ikke bruges til offensive formål. Regeringen håbede på ved deres hjælp at kunne bevare freden i Tyskland og mane Frankrig til mådehold. Den skæbnsvangre svensk-franske traktat blev underskrevet den 4. april 1672 i Stockholm.³⁵

Den svensk-franske traktat forpligtede de to kontraherende parter til at overvåge Den vestfalske Fred og med magt søge at hindre en overtrædelse af fredsinstrumentets uklare § 3, således som Frankrig og Sverige opfattede den. Det betød, at Sverige skulle gribe militært ind i tilfælde af, at en underskriver af freden ydede aktiv støtte til en fjende af Frankrig. Sverige skulle modtage 400.000 rdl. årligt i fredstid, 600.000 i krigstid. Til gengæld skulle det holde en hær på 16.000 mand i Tyskland, i 1672 dog kun 6.000 mand. Ikke mindre end 5 paragraffer berørte nordiske forhold. I traktatens offentlige del garanterede Frankrig Københavnsfreden i sin yderste konsekvens (§ 13) og Hertugen af Gottorps ret og sikkerhed. I den hemmelige del gentoges garantien for Københavnsfreden (§ 12), og Frankrig lovede, at Danmark kun ville blive opfordret til at støtte de to allierede med subsidieret hjælp, hvis Sverige gav sit samtykke dertil (§ 13). Blev Sverige angrebet af Danmark, medens det opfyldte denne traktat, ville Frankrig bispringe det med hele sin styrke og retablere forholdene i overensstemmelse med garantien (§ 14). Frankrig lovede også at hjælpe Sverige til større handelspolitisk frihed i forhold til Nederlandene. Under samme dato sluttede Sverige forbund med England. Det bekræftede de tidligere traktater og garanterede Københavnsfreden, ligesom det ville støtte Sverige i en konflikt med Nederlandene.³⁶

På dette tidspunkt var krigen allerede en kendsgerning. England havde i slutningen af marts sendt Nederlandene en krigserklæring, og den 6. april fulgte Frankrig efter. I maj overskred Ludvig XIV's hære den nederlandske grænse.³⁷

IV Voksene spænding

13. Braunschweig-traktaten 1672

Baggrunden for det følgende års begivenheder var Frankrigs militære fremgang i Nederlandene. Det blev åbenlyst støttet af Kur-Køln og Münster. De franske tropper nåede inden længe helt frem til Amsterdam, hvor de dog standsedes af store oversvømmelser. Nederlændernes harme over Generalstaternes defaitistiske politik ramte lederen Johan de Witt, der sammen med

sin bror blev lynchet den 20. august 1672. Magten gled dermed over til Vilhelm af Oranien, der allerede den 8. juli var blevet udnævnt til general-kaptajn og -admiral. Hermed var krigens ledelse lagt i hænder, der forstod at holde tøjlerne.³⁸

Nederlænderne havde fået støtte fra een side. Det var kurfyrsten af Brandenburg, en slægtning til Oranien, der havde sluttet et forsvarsforbund med Nederlandene så sent som den 26. april 1672. Det lykkedes ham tillige at få et forbund istand med Kejseren den 13. juni. Det skulle især garantere Den vestfalske Fred og dermed sikre ro i Det tyske Rige. Men det tilsigtede også at opretholde Pyrenærfreden 1659, Olivafreden 1660, Klevefreden 1666 og Aachenfreden 1668. Ligeledes skulle stæderne Köln og Bremen bevares i deres nuværende stilling. Traktaten stod åben for alle medunderskrivere af Den vestfalske Fred. Kejseren lovede at bearbejde Marienburgalliansens medlemmer, Kurfyrsten tilsvarende Danmark, Lüneburg og Hessen-Cassel, med det formål at få dem tilsluttet forbundet. Det var ganske åbenbart, at forbundets spids var rettet mod Frankrig og Sverige.³⁹

Disse tendenser i tysk politik var velkomne i Danmark. Her var man vel vidende om den svensk-franske alliance. Allerede før dens afslutning havde den danske minister i Stockholm, Simon Petkum et godt kendskab til den. Og den 19. juni kunne han oplyse det nøjagtige indhold af alliansens hemmelige artikler. Han tilføjede, at de franske sejre fik børsterne til at rejse sig på svenskerne, og at den danske konge var en af de første, man ville true. De svenske tropper var ved at blive samlet til overførsel til Tyskland. Det var her efter klart, at der var behov for yderligere sikring af den danske sydgrænse udover en forsvarsaftale i Braunschweig tidligere på året.⁴⁰

Danmark var følgelig lydhør for den opfordring til nærmere samarbejde, som en brandenburgsk repræsentant overbragte i slutningen af juni. Men i et møde i Geheimekonseilet den 10. juli blev det fastslået, at forbundet »blot og alene« måtte tilsigte opretholdelsen af Den vestfalske Fred. Hele det lüneburgske fyrstehus burde gå med, og Danmark ville ikke ad den vej lade sig trække ind i den pågående konflikt. Det var nemlig »en så vigtig og vidtudseende sag«, at Generalstaterne selv måtte henvende sig derom i København, og indlede en selvstændig forhandling med Kongen om de nærmere betingelser.⁴¹

Resultatet af de efterfølgende forhandlinger i Braunschweig blev en klar defensiv alliance mellem Kejseren, Christian V, Frederik Vilhelm af Brandenburg, hertugerne af Celle og Wolfenbüttel (lüneburgere) og landgrevinden af Hessen-Cassel. Den var dateret den 12. september 1672. Dens hovedformål var at afvende »uretmæssig vold, i særdeleshed at bevare en ukrænket bibeholdelse af de så dyrt opnåede fredsftaler i Osnabrück og

Münster«. Til forsvaret heraf skulle de kontraherende parter ialt præstere 10.500 ryttere og 21.000 mand fodfolk. I er bireces fastsloges, at ikke blot det tyske Holsten, men også det egentlige Danmark (altså ikke Norge) omfattedes af forsvarsforpligtelsen. Dermed havde Danmark unægteligt nærmet sig ilden, idet både Kejseren og Brandenburg på dette tidspunkt var krigsdeltagere. Det var nok endt dér, hvor Christian V ønskede det. Med tanke på den ventede svensk-franske traktat havde han den 30. marts skrevet til Griffenfeld, at »jeg vil håbe, at det skal tjene engang til vort bedste, at vi kan komme til at tage de mesures (forholdsregler), som os dog er naturligst og avantageux (fordelagtige)«. Hermed begyndte en dansk revanchepolitik at tage form.⁴²

14. Dansk-nederlandsk allianceforslag 1673

Kort tid efter udfærdigedes en instruks for Christoffer Lindenov, der skulle gå som resident til Stockholm. Han skulle bedyre Danmarks tilbøjelighed til venskab; men det skal man ikke lade sig forlede af. Hans hovedopgave var tydeligvis at observere, hvad der blev besluttet på den svenske rigsdag i Stockholm. Især ønskede man at vide, om Sverige ville efterleve sit franske forbund, eller blot udnytte det »sig selv til nogen mærkelig avantage eller fordel udi een eller anden måde os til præjudice (skade)«. Han skulle foreslå et samarbejde til søfartens sikring mod det voksende engelske (skotske) kaperi, men afholde sig fra konkrete forslag. Endelig skulle han orientere sig om Gottorps virksomhed i den oldenburgske arvesag, og skaffe sig vished om Sveriges faktiske rustninger. Instruksen var fra den 21. september, men det havde åbenbart ingen større hast. Han ankom først til Stockholm den 14. november 1672.⁴³

Den svenske resident i København, Lilliecrona, tog Braunschweigtraktaten meget roligt. Sålænge Danmark ikke modtog subsidier udefra til en oprustning, var der ingen truende fare fra den kant, mente han. Det er i den sammenhæng værd at bemærke, at det netop var det, den danske regering tilstræbte i den følgende tid. Allerede den 1. august 1672 havde Griffenfeld overfor den nederlandske ambassadør antydet, at Danmark var villigt til at slutte en alliance med Nederlandene. Og i Geheimkonsejlets møde den 20. august gik man ind for den »tilbudne offensive og defensive alliance«, dog på ret skrappe betingelser. En drøftelse i statskollegiet den 24. september viste, at der var nogen betænkelighed ved den anlagte kurs, men den blev dog holdt, troligt nok efter Christian V's ønske.⁴⁴

Efter lange forhandlinger med den nederlandske gesandt Werckendam, især om subsidiernes størrelse og betalingsmåde, nåede man frem til forslag,

som en ny ambassadør Beaumont fik et resultat af. Traktaten var dateret den 10. maj 1673. Det blev en betinget defensiv alliance á la den svensk-franske. Danmark forpligtede sig til at udruste 20 orlogsskibe og holde 12.000 mand med fredssubsidier på halv udgift. Ved krig skulle det yde 40 skibe og 20.000 mand og subsidierne til gengæld fordobles. Traktatens § 13 var interessant ved en tilføjet hemmelig deklARATION. Den betød, at Danmark skulle indtræde i krigen »ikke alene når en anden magt indblander sig i krigen og attackerer denne stat (Nederlandene) eller dens allierede, men også når Hans Majestæt har fået en solid forsikring om, at Sverige ikke vil indblande sig i krigen, hvis Hans Majestæt springer Generalstaterne bi«. ⁴⁵

Faren for et nordisk sammenstød var dog ikke helt så stor, som det umiddelbart kunne se ud til. Således havde Sverige fra første færd været indstillet på, trods traktaten med Frankrig, at en mæglingsaktion skulle forsøges, inden det ville lade sig trække ind i krigen. Allerede den 17. juli 1672 havde Sverige notificeret sit tilbud om mægling overfor Frankrig og England. Det skulle tage sin tid, inden man nåede ud af den forberedende fase for svensk mægling. Men endelig i juni 1673 trådte en fredskongres sammen i Köln under svensk formandskab. Sålænge den stod på, havde Sverige gode grunde til at holde sig neutralt, hvad den svenske regering og den svenske rigsdag havde et fælles ønske om. ⁴⁶

Hertil kom, at nok var den dansk-nederlandske traktat blevet underskrevet. Den var også blevet ratificeret fra dansk side den 24. maj 1673, men i Nederlandene mødte traktaten voldsom modstand. Den ansås for altfor profitabel for Danmark. Ratifikationen blev stadig udsat, og endelig den 18. november 1673 måtte den danske envoyé i Haag, Just Høg meddele sin regering, at Generalstaterne meget bestemt havde afvist ratifikationen. Som vi skal se, havde danskerne dog endnu ikke opgivet håbet om at få traktaten igennem. ⁴⁷

15. Dansk diplomati 1673

Man ønskede i Danmark at foregribe en voldsom reaktion imod den nederlandske traktat, især fra svensk side. Det var hæren sydfra, der skræmte. Jens Juel var derfor i største hast blevet sendt til Stockholm, endnu inden traktatens underskrivelse. Hans instruks var dateret den 5. april, og han ankom til den svenske hovedstad den 18. april 1673. Han skulle spørge den svenske kansler De la Gardie, hvordan Danmark kunne bidrage til at hindre Nederlandenes ruin, noget kansleren havde erklæret for ønskeligt, uden at de nordiske naboer kom i konflikt på grund af Sveriges franske alliance. Han skulle også slå på en aftale til sikring af den nordiske søhandel, men

måtte, som tidligere Lindenov, ikke give noget skriftligt fra sig. Det første søgte Juel tilsyneladende aldrig svar på, og det andet trak han ud, som meningen jo også var. Beroligende var det for København, at det var Juels indtryk, at Sverige oprigtigt ønskede fred mellem Frankrig og Nederlandene.⁴⁸

Juels Mission var kun een af flere danske afledningsmanøvrer. Gennem hertug Frederik af Hannover søgte man overfor Frankrig at sløre indholdet af den nederlandske alliance, som man forklarede med, at Frankrig havde svigtet Danmark til fordel for Sverige. Det skulle imidlertid ikke hindre en fornyelse af traktaten fra 1663, der udløb den 24. juli 1673, hed det. Men bag alt dette arbejdede man fra dansk side troligt videre i det gamle spor, skønt Brandenburg var udtrådt af krigen den 10. april og havde sluttet freden med Frankrig i Vossem den 27. maj 1673. På et møde i Braunschweig, der kom i stand på kejserligt initiativ, ønskede Kejseren forrige års traktat udvidet med blandt andet Spanien og Trier. Den danske Habbæus erklærede, at traktaten med Nederlandene var fundamentet for Danmarks politik. Før denne traktat var ratificeret, kunne Danmark ikke gå med til en udvidelse, da Nederlandene så aldrig ville antage den danske traktat. Resultatet blev derfor kun en bekræftelse af det tidligere defensive forbund, dog med en optagelse af Kur-Trier.⁴⁹

16. Dansk-kejserlig alliance 1674

Det vigtigste resultat af Braunschweigmødet var utvivlsomt Kejsers fornyede interesse for at drage Danmark aktivt ind i sin politik. Brandenburgs frafald havde her sin betydning. Den kejserlige repræsentant Windischgrätz rejste lige fra Braunschweig til København for at afslutte traktatforhandlinger, der allerede længe havde været ført i Wien. Selvom Windischgrätz kunne oplyse, at Kejseren den 17. august havde opfordret Generalstaterne til at ratificere deres danske traktat, ønskede danskerne stadig dette problem endeligt løst. Resultatet af forhandlingerne forelå den 16. januar 1674 i form af en alliancetraktat mellem kejser Leopold I og kong Christian V. Da den svenske resident Lilliecrona spurgte Griffenfeld, hvad meningen med den kejserlige traktat var, svarede han meget frimodigt, at Kongen nu ikke længere kunne lade sig nøje med forhåbninger, men måtte tilpasse sine handlinger til forholdene.⁵⁰

Alliancens indhold var følgende: De to kontraherende parter bekræftede endnu engang Braunschweig-alliancen og fastslog, at denne alliance skulle hindre ethvert brud på Den münsterske Fred (1648), sikre Det romerske Riges (Tyskland) fred og garantere parternes tyske lande. Hertil ville hver part gribe ind med 9.000 mand om nødvendigt. Alliancen skulle vare i tre år. Så-

vidt den offentlige del, men hertil føjede sig nogle hemmelige artikler. Det sagdes straks, at også Den osnabrüggiske Fred (1648) og Klevefreden (1666, mellem Nederlandene og Münster), »på alle måder« skulle opretholdes, således at der hurtigst kunne genskabes en universel fred. De to parter skulle også her hver bidrage med 9.000 mand. Der blev dog taget det udtrykkelige forbehold, at Spanien ikke blot forblev på Kejsers side, men også virkelig lod sine våben tale, og at Generalstaterne blev enige med Danmark på grundlag af aftalerne i København. Kunne Kejseren ikke formå Generalstaterne til at ratificere den nederlandsk-danske traktat, skulle han arbejde på et rimeligt kompromis. Kongen lovede at bearbejde hertug Frederik af Hannover for at få ham til at støtte denne gode sag eller i det mindste ikke at modarbejde den. Kongen tiltrådte også en deklaration, hvori begge parter bandt sig til en garanti for staden Bremen og lovede at arbejde for, at også Brandenburg, Det lüneburgske Hus og Hessen-Cassel ville tilslutte sig denne garanti.⁵¹

17. Danmark i den store alliance 1674

Der var efter traktaten med Kejseren stærke kræfter igang for at få Danmarks forhold til Nederlandene bragt i orden. Men udviklingen gik til en vis grad den fordelagtige nederlandske traktat imod. England trådte således ud af krigen den 19. februar 1674, hvorved fredsbetingelserne i Breda påny bekræftedes. De to parter lovede desuden at afstå fra hjælp til den anden parts fjender. Den 12. april sluttede Münster sig til de allierede med en styrke på 10.000 mand, og den 1. maj faldt også Kur-Køln fra Frankrig. Hermed var tabet ved Brandenburgs frafald med freden i Vosseme (27. maj 1673) rigeligt kompenseret for de allierede. Det så meget mere som Brandenburg var godt på vej ud af den neutralitet, som freden havde bundet Kurfyrsten til. Efter at den tyske rigsdag den 24. maj havde erklæret »rigsrig« mod Frankrig, var målet fuldt for Frederik Vilhelm. Han sluttede en offensiv alliance med Kejseren, Nederlandene og Spanien den 21. juni, hvortil han ville bidrage med en hær på 16.000 mand. Så tidligt som i marts var tilmed fredskonferencen i Køln blevet sprængt, og Sveriges mæglerrolle dermed i realiteten udspillet. Denne udvikling blev aldeles afgørende for de nordiske naboers forhold.⁵²

Udviklingen på krigsskuepladsen havde været gunstig for Nederlandene allerede sidst i 1673. Den nye politisk-militære fremgang i 1674 satte fuldstændig bom for ratifikationen af den dansk-nederlandske traktat af 10. maj 1673. Det stod vel egentlig også parterne klart under Windischgrätz' forhandlinger i København januar 1674. Det betød imidlertid blot, at Kejseren

skulle virke for et acceptabelt kompromis i Haag. Lange instrukser til Høg i begyndelsen af februar 1674 søgte endnu at fastholde kravet om ratifikationen. Men især ønskede man fra dansk side subsidierne til flåden bevaret. Høg skulle således udpensle for Generalstaterne, »hvor uforbigængeligt det er efter disse rigers og landes situation (beliggenhed) at være udi god postyr (beredskab), når man vil træde udi virkelig aktion til lands«. Men selvom både Frankrigs, Englands og Sveriges tilbud til Danmark blev spillet ud, var slaget i Haag dog tabt om såvel ratifikationen som om flådesubsidierne.⁵⁵

Resultatet af Høgs forhandlinger i Haag blev den afgørende traktat af 30. juni 1674. Derved knyttes Danmark til et nyt stort forbund, der var indgået den 10. juni mellem Kejseren, Spanien, Nederlandene og hertugerne Georg Vilhelm (Celle) og Rudolf August (Wolfenbüttel) af Braunschweig-Lüneburg. Hertil sluttede sig som nævnt Brandenburg den 21. juni. Den nye spanske traktat var indgået med Kejseren, Spanien og Nederlandene. Indholdet var i korthed følgende: I indledningen (ingressen) lovede Danmark at støtte det fælles mål at genoprette forholdene i og udenfor Det tyske Rige, således som de var bestemt ved Den vestfalske Fred og fredsslutningerne i Kleve og Aachen. I selve traktatteksten sagdes, at alliancen ikke havde offensive formål, men kun skulle tjene til befordring af freden. Den var derfor kun vendt imod de allieredes fremtidige fjender. Danmark bandt sig til at opretholde en armé på 16.000 mand »mod alle sådanne tilkommende fjender«. Til støtte for dette beredskab skulle Danmark månedligt modtage 14.000 rdl. (168.000 rdl. årligt), sålænge krigen varede. Pengene skulle betales halvt af Spanien, halvt af Nederlandene. Når en ny fjende indtrådte i krigen, skulle Danmark senest seks uger efter rekvisitionen agere imod denne med de 16.000 mand. Fra det øjeblik ville Spanien og Nederlandene betale den ene halvdel af alle udgifterne. For at lette opstillingen af hjælpetropperne ville Spanien og Nederlandene lade rekvisitionen følge af veksler på 170.000 rdl., der kunne udbetales i Hamburg. Under aktion skulle det danske kontingent anvendes »når og hvorledes flertallet ... i det allierede krigsråd finder det tjenligst for det fælles bedste«. Blev Danmark angrebet på grund af traktaten, måtte kontingentet anvendes til landets forsvar, og de allierede ville da sende yderligere hjælp. Fandt de allierede det »tjenligt og nødvendigt« at benytte en dansk flådestyrke i krigen, ville de »i så tilfælde, men ellers ikke, betale halvdel af udgifterne til skibenes udrustning og underhold. Samtidig med denne traktat underskrev Danmark og Nederlandene en hemmelig separatartikel, hvorefter de to stater tilsikrede hinanden »oprigtigt tro venskab og fortrolighed«, hvorunder de ville arbejde for hinandens bedste og undgå hinandens skade. De ældre forsvarsaftaler skulle fortsat bestå, og denne artikel skulle gælde 15 år efter krigens afslutning.⁵⁴

Det måtte herefter stå klart, at Danmark nu stod fast forankret i den modsatte lejr af naboen Sverige. Her var rådet da også enig om, at Danmark »tyckes sittja och luura«. Deri havde det ret. Det var nu helt klart, at revanchen var målet.⁵⁵

18. Svensk-gottorpsk alliance og svensk-hannoveransk forbund 1674

Med sprængningen af fredskonferencen i Köln i marts 1674 var Sveriges rolle som mægler udspillet. Dermed bristede den forhåbning, Sverige havde haft om at blive Europas fredsstifter. Det værste var vel egentlig, at dermed faldt en væsentlig forudsætning for dets franske traktat væk. Nu begyndte den farlige del af spillet. Frankrig kunne herefter med rette kræve Sveriges opfyldelse af traktaten. Det var utvivlsomt på baggrund af en forudanelse om, hvad der uundgåeligt forestod, at de svenske rådsherrer i et møde den 11. april uden diskussion antog et fransk forslag om øget bistand. Det gik ud på, at Frankrig ville øge sine krigssubsidier fra 600.000 rdl. til 900.000 rdl., mod at Sverige øgede sine styrker i Tyskland fra 16.000 mand til 22.000 mand. Da der var tale om krigssubsidier, ville de naturligvis kun blive udbetalt, hvis Sverige åbenlyst trådte i aktion. Ved udgangen af 1673 havde den svenske hær på kontinentet talt ca. 15.000 mand. I løbet af sommeren og efteråret 1674 lykkedes det faktisk for svenskerne at få styrken bragt op på den aftalte størrelse. Det havde af gode grunde ikke manglet på fransk økonomisk bistand.⁵⁶

Situationen begyndte imidlertid at stramme alvorligt til for svenskerne. Brandenburgs aktive tilslutning til det kejserlige parti i juni 1674 var netop et af de tilfælde, der skulle udløse svensk krigsdeltagelse. Den franske ambassadør i Stockholm Feuquières rekvirerede da også traktatlig hjælp den 17. august, dog foreløbig uden resultat. Indtil hæren var bragt op på fuld krigsstyrke, var der vel også en motivering for Sverige til at holde sig tilbage. Denne tid blev benyttet til at binde de få forbundsfæller, der var tilbage, nærmere til Sverige. Den første, der blev aktuel, var Gottorp.⁵⁷

Hertugen af Gottorps arvesag imod Plön verserede som tidligere nævnt i Wien trods retskendelsen til Plöns fordel den 10. juli 1673. Men Hertugens appelsag var nok mere en politisk end en juridisk foreteelse. Hjælp var derfor fornøden for den uanseelige hertug. Han rejste følgelig i foråret 1674 til Stockholm, hvor han havde god grund til at vente hjælp. Den danske Jens Juel så med sindsro på hans ankomst, »da hertugen umuligt kunne blive mere svensk end han allerede var«, som han bemærkede. Det gik ham imidlertid forbi, at der blev sluttet en ny snæver alliance mellem Gottorp og Sverige den 25. april 1674. Den rakte videre end de to tidligere traktater af 1661 og

1672. Sverige lovede nu udtrykkeligt at hjælpe Gottorp i appelsagen i Wien. Til gengæld skulle Hertugen hverve tropper for svenskerne og eventuelt sende dem til Pommern. Tønning fæstning skulle bringes i tilfredsstillende stand, og der skulle indlægges svenske besætninger i de gottorpske fæstninger og skanser. Hermed var hertug Christian Albrecht blevet lænket til Sverige og måtte dele skæbne med det.⁵⁸

Hertug Johan Frederik af Hannover havde været Frankrig en passiv, men vedholdende allieret siden 1671. Men noget varmere venskab havde han aldrig følt for Sverige. Da forholdene strammede til i foråret 1674 fandt han det opportunt at markere en forbindelse med Sverige. Det var altså ikke lykkedes for Danmark at få Hannover over på kejserlig side, således som man havde håbet i januar 1674. Men af hensyn til sine brødre og sin søster, den danske enkedronning, indgik Hertugen kun i et meget vagt forsvarsforbund med Sverige i Stade den 26. maj 1674. Senere på året forenede franskmændene og svenskerne sig om at presse Hannover, og det lykkedes da på årets sidste dag af få ham til at gå ind på en ny traktat, den såkaldte extensions-traktat. Den var rettet imod Brandenburg, som svenskerne på dette tidspunkt havde invaderet. Den sigtede især til Bremens forsvar, og skulle sikre Wrangel forbindelseslinien til dette hertugdømme.⁵⁹

19. Svensk indmarch i Brandenburg dec. 1674

Ved årsskiftet 1674/75 var klokken faldet i slag for Sverige. Efter at den svenske hær i Pommern var bragt op på de lovede 22.000 mand i september, var der ikke længere nogen acceptabel grund for at lade hæren stå stille. Rådet så sig derfor nødsaget til den 19. september at love den franske ambassadør, at hæren ville agere imod Brandenburg 6 uger efter, at Wrangel havde sat sin fod på tysk jord. Rigsmarsken fik ordre til at afgå den 20. september, og han nåede Pommern den 1. oktober. Men da stunden for aktion nærmede sig, fik regeringen og ikke mindst De la Gardie kolde fødder. Han anede den store fare forude. Den 24. oktober foreslog han i et rådsmøde fornyede forsøg på ad diplomatisk vej at pacificere Kejseren, Danmark og Brandenburg. Samme dag afgik der en skrivelse til Wrangel om at holde sig tilbage, og under en rigsrådsdebat den 2. november begrundede han nærmere sin ulyst ved situationen. Forudsætningen for en tænkt aktion i 1672 havde været, at England skulle holde Nederlandene og Danmark i skak. Nu var England forlængst ude af billedet. Hannover kunne man knapt regne med. Man burde søge at komme til forståelse med Nederlandene og »afsändingen af een solen (förmem) ambassade till Danmark skattar jeg icke alle-

nast nyttig uthan aldeles nödig«. Der afgik følgelig flere ordrer til Wrangel i november om at holde hæren tilbage.⁶⁰

De la Gardies mange planer og krumspring nyttede imidlertid i længden intet. Feuquières afgjorde på en særdeles håndfast måde sagen. Han lukkede simpelthen af for krigssubsidierne, da der intet skete fra hærens side. Og han vendte det døde øre til alle De la Gardies forskellige undskyldninger. Også den, at man først måtte se Københavns reaktion på Brahes ambassade (herom senere). Blev den negativ, burde Danmark angribes først, hævdede Rigskansleren. Feuquières fastholdt imidlertid ubønhørligt, at det var Kurfyrsten, der var aggressoren, altså var det ham, der nu skulle bekriges. Frankrig ønskede ingen krig i Norden. Pengeknaphed i den svenske hær gjorde snart en aktion nødvendig. Wrangel sendte en strøm af klager over mangel på penge, fourage og udrustning. En uklar noteudveksling foranledigede regeringen til at afgive en forhåndsordre, der forudsatte, at Rigsmarsken stod i Kurfyrstens land. Det fortolkede Wrangel som grønt lys for aktionen. Den 19. december 1674 overskred den svenske hær grænsen til Brandenburg. Den svenske regering søgte dog at forklare invasionen med, at der kun var tale om at indtage nye vinterkvarterer. Den forklaring lod Brandenburg sig dog ikke nøje med, som vi snart skal se.⁶¹

V Krigen

20. Dansk henholdende politik 1674-75

Ved denne tid havde der efterhånden været en dansk-svensk forhandling i gang i Stockholm i godt halvandet år. Den havde hele tiden været et instrument for den danske politik i den hensigt, at Sverige skulle fastholdes i en fredelig indstilling overfor Danmark. Juels efterfølgende forhandling kom der som tilsigtet stadig intet ud af. Mæglingsvirksomheden ønskede Sverige at forbeholde sig selv, Nederlandenes stilling blev forbedret dag for dag, og endelig ophørte søkrigen med den engelsk-nederlandske fred den 19. februar 1674. På netop denne dag udfærdigedes en ny instruks for Juel i Stockholm. Han skulle stadig arbejde for en indbyrdes »god, bestandig og uopløselig« fortrolighed og for handelens sikkerhed. Men ambassadøren havde »stedse at erindre rette årsag og intention, hvorfor han did er skicket, nemlig ved slige sincerationer (oprigtigheder) og forslag af nærmere forbund at holde Sverige udi de tanker, som efter nærværende tiders løb kunne være os mest til fordel og derved at forhindre, at ... en misforstand kunne opvokse, som til en offentlig fejde kunne udbryde«. Det hed endvidere, at man følgelig ikke ventede noget forhandlingsresultat. Juel gennemførte sin mission

som ønsket, og han kunne forlade Stockholm i november, uden at noget resultat forlås, og uden at det var kommet til brud.⁶²

Samme diplomatiske dygtighed udviste Griffenfeld overfor Frankrig. Her kunne man spille videre på det gamle venskab fra 1663. Danmarks interesse bestod deri, at det ønskede at fastholde sin good-will hos denne stormagt, således at Frankrig kunne bevare den opfattelse, at Danmark trods alt ikke ville agere åbent imod det franske parti. Hertil tjente Juels ovennævnte mission i ikke ringe grad. De mange forhandlinger med den franske ambassadør Terlon i København sigtede imod samme mål. Til dette kom så endelig den direkte danske diplomatiske aktivitet i Paris, der varetoges af Griffenfelds unge slægtning Henning Meyercrone.

Meyercrones instruks var fra 25. oktober 1674. Han skulle bedyre Danmarks fortsatte venskab for Frankrig trods dets koldsindige behandling af hans land »ved at forbigå os slet« og forbinde sig »til intet (ikke) uden Sveriges vilje og minde med Hans Majestæt (Chr. V) at traktere (forhandle) eller slutte, hvilket dog Sverige til en prætext (påskud) havde brugt og brugte altid for at afspise Frankrig med komplimenter og derimod dog trækker årlige, store subsidier«. Danmark ville gerne mægle, og det ville Frankrig få nytte af. En nøjere subsidietraktat kunne siden oprettes. Hvis Frankrig skulle kræve et kategorisk svar på spørgsmålet om, hvad Kong Christian ville gøre, hvis Sverige greb ind i krigen på fransk side, skulle han svare, »at slig kategorisk deklaration var ikke nu mere maneerlig, som verdens brug var, at for-dres«. Frankrig kunne roligt stole på Kongens gode vilje, og når den var tilstede, så »var da vel hundrede udflugter at finde, når ved Hans Majestæt (Chr. V) blev contra istum novum hostem (mod en ny fjende) ansøgt«. ⁶³

Heraf fremgår det ganske tydeligt, at Danmark var ivrig efter at så mistilid mellem Frankrig og Sverige. Ved at tilbyde sig som mægler sikrede det sig vel yderligere mod et svensk angreb, da dette i forvejen var imod Frankrigs planer, noget der understregedes af dets trevent stigende subsidietilbud for dansk neutralitet. Frankrigs ønske var og blev et svensk angreb på Brandenburg. Meyercrones virksomhed pegede tillige fremad, idet den svenske hær forblev en alvorlig trusel for Danmark også efter indmarchen i Brandenburg. Først når den svenske hær blev engageret af Brandenburg eller andre allierede, kunne Danmark føle sig nogenlunde sikker. Og det skete først i juni 1675. Indtil da var det Meyercrones opgave at bevare Frankrigs fortrolighed, så det hindrede Sverige i at overfalde Danmark. Dette lykkedes fuldt ud for den ferme Meyercrone, ja så godt, at Frankrig først erklærede Danmark krig den 28. august 1676.⁶⁴

21. Brahes ambassade til København 1675

Når Sverige på grund af Frankrigs holdning så sig nødsaget til at invadere Brandenburg, blev det pludseligt et højt prioriteret ønske for regeringen at sikre sig Danmarks neutralitet. Da det åbenbart ikke kunne ske gennem den juelske forhandling i Stockholm, hvor danskerne jo målbevidst trak tiden ud, ej heller gennem de franske subsidietilbud, besluttede man at sende den nævnte ekstraordinære ambassade til København. Den skulle ledes af rigsråd Nils Brahe.

Brahes instruks var dateret den 10. november 1674. Han skulle forklare Sveriges tyske politik som en følge af dets stilling som garant for Den vestfalske Fred. Juels langtrukne forhandlinger og Danmarks alliancer med Nederlandene og Kejseren havde forurologt Sverige. Det samme gjorde de danske troppesamlinger i Holsten. Man burde forstå i København, at de svenske mæglingstilbud vedrørende Gottorp var tegn på venskab til Danmark. Nederlandenes stilling var nu sikret så meget, at dansk hjælp var uforuden. Ved enighed mellem de nordiske naboer ville Danmark kunne opnå franske subsidier, i modsat fald ville det betyde krig med Frankrig. Brahe skulle søge at få klar besked om Danmarks holdning. Var den fjendtlig, skulle han underrette Wrangel, der vidste hvad han i så fald skulle gøre. Brahe skulle søge at få de sidste uoverensstemmelser angående en dansk-svensk venskabstrakt bragt ud af verden. Var Wrangel inden Brahes ankomst trængt ind i Brandenburg, måtte han så meget ivrigere søge at opnå et forlig.⁶⁵

Grev Brahe dukkede først op i København den 31. december, altså efter Wrangels invasion i Brandenburg. For Danmark gjaldt det nu om at trække tiden ud, indtil den svenske hær blev alvorligt bundet af allierede tropper, så den ikke kunne vendes ensidigt mod Danmark. Men det skulle ske på en sådan måde, at Danmark ikke mistede sin troværdighed hos de allierede. Det var en balanceakt, der lige passede for Griffenfelds naturlige smidighed og evner. Det lykkedes ham da også at holde Brahe hen med snak lige til juni 1675. Selv det sent fremkomne forslag om ægteskab mellem Carl XI og Christian V's søster Ulrikke Eleonora forblev uden virkning trods forlovens formelle indgåelse. Det blev således udtrykkeligt pålagt Rigskansleren den 7. juni, at han samtidig med overbringelsen af Kongens ja til forlovens skulle fremkomme »med den protestation (erklæring) derhos, at Hans kgl. Majt. for den sags skyld hverken mindre eller mere tænkte at blive ved sine allierede«. Og overfor alle de allieredes ministre besluttedes det den 2. juni at betyde, »at man ham (Brahe) plad har sagt, at Hans Majt. dog endelig ville og var resolveret at blive ved det parti, Hans Majt. en gang antaget havde«. ⁶⁶

22. Danmark ind i krigen 1675

Det danske geheimekonseils beslutning af 14. januar 1675 hænger tydeligvis sammen med ovennævnte holdning. Det hed dér, at etatsråd Klingenberg skulle rejse til Haag og »under skin og prætext (påskud) af mediation (mægling)« aftale, hvad man i fællesskab skulle foretage sig, nu Sverige var trængt ind i Brandenburg. Han skulle bringe Nederlandene til at forstå, at de hurtigst måtte hjælpe Danmark op på fuld krigsstyrke, og at de selv skulle »med lige vigør . . . krigen imod (svenskerne) såvel til lands som til vands føre, Spanien dem deres commercier (handel) udi deres lande ruinere, Kejseren dem udi den akt erklære, Moskovitterne og udi spillet med bragt vorde«. Danmark ønskede nødvendige subsidier til at »føre Sverige krigen ret ind i hjertet«. Klingenberg kunne forsikre, at Christian V »vel hellere udi aktion var end blev udi ørkeløshed og en ingloriøs neutralitet siddende«. Kunne pengene imidlertid ikke skaffes, var det måske en mulighed, at Danmark forsøgte at mægle, for under »mediations skin sig desto bedre at armere, som Sverige så længe under samme prætext gjort har«. ⁶⁷

En særlig vanskelighed opstod for Danmark, da de allierede indsendte rekvisitioner om hjælp til Brandenburg ifølge traktaten af 30. juni 1674. Allerede den 29. januar bad de brandenburgske ministre i København om den pligtige hjælp, men de sagde rigtignok intet om Kurfyrstens egne forsvarsplaner. Det gjorde de ej heller i den næste henvendelse af 3. februar. Den 26. februar besluttede Nederlandene at sende en rekvisition til Danmark, og den 6. marts fulgte Kejseren efter. Det danske svar til Kejseren gik ud på, at for Danmark stod Haageralliancen ved magt. Man håbede, at han kunne foranledige en sådan gruppering af de allierede tropper, at Kong Christians operationer »mod Sverige her indvortes ved Skåne og ellers i hjertet af Sverige kunne ske«. Med Nederlandene måtte der først træffes nærmere aftaler om betalinger og flådesamarbejde. Dette sidste burde føre til »landgang i Skåne eller andetsteds«. Men Nederlandene burde også afbryde søhandelen med Sverige, da det er »den eneste vej at tvinge Sverige«. Søtolden indbragte Sverige ligeså meget som de franske subsidier. Desuden kunne de næppe tale om et brud med Sverige, »uden de Sverige både til lands og vands bekriger«. Brandenburg fik at vide, at kaperier ikke kunne ske fra danske kyster. Desuden havde Kurfyrstens ministre mundtligt erfaret, hvilke grunde Danmark havde »for at ikke deklare sig før med ord end med gerning«. Den 14. maj beordredes Høg fra Haag til Kurfyrsten for »ham ved alle tjenlige motiver til ruptur mod Sverige at poussere (drive frem)«. ⁶⁸

Fra begyndelsen af maj blev det tydeligt, at Kurfyrsten var ved at forberede et militært opgør med Sverige. Den 8. maj skrev Frederik Vilhelm fra Haag til Kong Christian, at han for 6 dage siden havde beordret sin hær til

at marchere nord på mod svenskerne. Han oplyste endvidere, at 9 skibe var afset til støtte for Danmark, og at en dato for krigserklæringen var fastsat (5. juni). Endelig kunne han kun råde Kongen til at gøre op med Gottorp, når Hertugen havde så onde hensigter og en så skadelig alliance med Sverige, som hans minister havde oplyst i sin skrivelse den 26. april. Man måtte tænke på »den forpligtelse, der påhviler enhver magthaver til at iagttage sin stats sikkerhed og bedste og forebygge skader«, skrev Kurfyrsten.⁶⁹

Selvom Danmark anførte mange grunde til ikke at erklære Sverige krig den 5. juni, så forblev den egentlige årsag uomtalt. Det var den mistillid til de allierede, som kun deres krigshandlinger mod Sverige kunne ophæve. Det så man straks, da nyheden om Kurfyrstens sejr ved Rathenov (d. 15. juni) og Fehrbellin (d. 18. juni) nåede Rendsborg den 26. juni. Her førtes nogle ret uforståelige forhandlinger om den »gottorpske« del af Oldenburg-Delmenhorst, eftersom Gottorp havde tabt enhver ret til Grevskaberne ved dommene den 10. juli 1673 og 4. september 1674. Nu blev hensynet til Sverige øjeblikkeligt skudt til side, og Hertugen blev tvunget til at underkaste sig Kongens vilje. Hertugen skulle overlade forsvaret af Slesvig-Holsten til Kongen alene. Det betød, at defensionsmidlerne fra de gottorpske dele skulle stilles til Kongens disposition, og at Hertugens fæstninger og folk skulle overgives til Kongen, sålænge de nuværende farlige konjunkturer bestod. Det gik Hertugen ind på den 30. juni. Under de videre forhandlinger måtte han endvidere opgive de fordele, han havde vundet ved svensk våbenmagt i 1658 og 1660: suvevænitet i Slesvig, Svavsted amt og halvdelen af Slesvig domkirkes gods. Den 4. juli var alle gottorpske værker på danske hænder. Det gottorpske nederlag formaliseredes i Rendsborgtraktaten den 10. juli 1675. Hermed ophævedes den skadelige svensk-gottorpske alliance automatisk. Sverige havde ikke kunnet hjælpe den magtesløse hertug.⁷⁰

Hermed var det første aktive skridt på revanchens vej taget af Danmark. De næste skridt blev taget hurtigst muligt efter den nederlandske hjælpeeskadres ankomst til Sundet. Det var den 6. juli. Den 28. juli modtog den danske generaladmiral Cort Adeler en hemmelig ordre, som han først måtte bryde, når han havde forladt København. Den 13. august lettede Adeler, hvorved Danmark havde deklareret sig med gerning førend med ord. Den 2. september overskred den danske hær grænsen til Mecklenburg ved Mølln. Hermed var krigen for alvor begyndt uden nogen egentlig krigserklæring.⁷¹

NOTER

1. Københavnsfreden d. 27. maj 1660: DNT V, 359-80.
2. Olivafreden d. 23. april 1660 med Polen, Kejseren og Brandenburg: *L. van Aitzema*,

- Saken om Staet en Oortogh (Gravenhagen 1669) IV 514-21 (latin) og 524-31 (nederlandsk).
3. Haagerkoncerterne: *F. Ashgaard*, Kampen om Östersjön på Carl X Gustafs tid (Haderslev 1974) s. 357-74. Dansk-nederlandsk alliance 1649 og Ampliationstraktaten 1657; DNT IV, 635-42 og V, 187-93. Alliancen 1649 skulle gælde til 1685.
 4. Instrukser og forhandling: DNT V, 391-400 og *C. O. Bøggild-Andersen*, Hannibal Sehested (Aarhus 1970) II, 208-14.
 5. Traktatteksten: DNT V, 400-10. Friesendorffs kommentar: *B. Fahlborg*, Sveriges yttre politik 1660-1664 (Stockholm 1932) I, 206. Jfr. *Bøggild-Andersen* II, 213-14 og 216.
 6. DNT V, 433-54.
 7. Svensk-gottorpsk forhandling: DNT V, 445-49 og *Fahlborg* 1660-64 s. 216-23 og 228 note 3. Jfr. *G. Landberg*, Den svenska utrikespolitikens historia 1648-1697 (Stkh. 1952) s. 132. Tidligere svensk interesse for Femern: *F. Ashgaard* s. 469-72. Femerns beskrivelse: *H. O. Scheel*, Krigens skueplads (Kbh. 1785) s. 485-88.
 8. Forhandlinger: *Fahlborg* 1660-64 s. 176-83. Fontainebleau-traktatens ordlyd: *Aitzema* IV, 829-32 og 839-42. Traktat 1662: *Fahlborg* s. 256-92 og *Landberg* s. 128.
 9. Sehesteds forhandling: DNT V, 492 og *Bøggild-Andersen* II, 302-25.
 10. Traktaten: DNT V, 513-27. En handelstraktat var sluttet allerede den 6. februar 1663; V, 465-80. Rhinforbundet fra den 5. august 1658 bestod af kurfyrsterne af Köln, Mainz, Trier og Bayern, biskoppen af Münster, greven af Pfalz-Neuburg, hertugerne af Lüneburg, landgreven af Hessen-Cassel og kongerne af Frankrig og Sverige: *Aitzema* IV, 290-91.
 11. DNT V, 512 og *Fahlborg* 1660-64 s. 441-44.
 12. Engelsk krigserklæring 1665 og fransk krigserklæring 1666: *Aitzema* (Gravenhagen 1670) V, 368-69 og 695. Fransk-nederlandsk forsvarspagt: *Aitzema* IV, 863-71.
 13. Forholdet Danmark/Nederlandene 1660-65: DNT VI, 60-68. Le Maires protest imod »Revocatoir-Placcaet«: *Aitzema* (Gravenhagen 1672) VI, 563.
 14. Sveriges forhandlinger: *B. Fahlberg*, Sveriges yttre politik 1664-1668 (Stkh. 1949), I, 61-91.
 15. Traktatteksten er utrykt. Indholdet: *Fahlborg* (1949) I, 87-89.
 16. Forhandling og traktat: DNT VI, 14-16 og 38-52. Traktaten blev p. g. a. Bergen-affæren aldrig ratificeret.
 17. DNT VI, 18-28, *Bøggild-Andersen* II, 461-66 og *Fahlborg* (1949) I, 117-42.
 18. Dansk/nederlandsk forhandling og traktaten d. 18. okt. 1665: DNT VI, 30-37. Sveriges politik: *Fahlborg* (1949) I, 303 ff.
 19. DNT VI, 72-87. *Fahlborg* (1949) I, 313 ff.
 20. DNT VI, 87-96 (traktaten), 96-101 (sekrete artikler) og 106-07 (fransk garantiakt). De økonomiske mellemværender mellem Danmark og Nederlandene ordnedes samtidig i andre aftaler. Enkelte punkter henskødes til fransk mægling.
 21. Svensk harme: *Fahlborg* (1949) I, 396-97. Svensk neutralitet og mægling: samme sted s. 446 ff. Freden i Breda: DNT VI, 197-212 (forhandling) og 212-17 (traktat). Danmark havde yderligere styrket sin sydgrænse (mod Sverige) ved en forsvarsalliance med Brandenburg d. 23. maj 1666 og med Kvadrupelalliancen d. 15. okt. 1666 (Danmark, Brandenburg, Nederlandene og 2 lüneburgske hertuger): *Th. von Moerner*, Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1661 bis 1700 (Berlin 1867) s. 281-83, 307-09 og DNT VI, 135-43 og 153-64.
 22. Krigsudbruddet: *D'Estrades*, Lettres, memoires et negociations de Monsieur le Comtes

- d'Estrades I-IX (London 1743) V, 283, *Aitzema* VI, 250 og *Fahlborg* 1664-68 II, 226-27.
23. Tripelalliancen: *Aitzema* VI, 386-88 (koncepttraktat mellem England og Nederlandene jan. 1668), 393-94 (Sveriges betingede tilslutning d. 13. jan.), 407-10 (subsidietaften) og *Fahlborg* 1664-68 II, 461-62 og 532-36. Aachenfreden betød, at Frankrig fik lov til at beholde en række vigtige fæstninger, bl. a. Lille i Flandern. Freden garanteredes af Tripelalliancens magter: *Aitzema* VI, 714-16 (på fransk) og 716-18 (på nederlandsk).
 24. De spanske subsidier til Sverige beløb sig til 480.000 rdl. De ydede først efter indgåelsen af garantitraktat d. 27. april 1669 og 21. jan. 1670. Sidste rate betaltes i okt. 1671: *Fahlborg* 1664-68 II, 534-37 og *G. Wittrock*, Karl XI' förmyndares finanspolitik (Uppsala och Leipzig 1914) s. 268-77. Kvadrupelalliancen: DNT VI, 153-64 (sml. note 21).
 25. DNT VI, 306-09.
 26. DNT VI, 310-17 (forhandling) og 317-33 (traktattekst). Svensk frygt og uvilje derimod: *Landberg* s. 165. Frederik III døde d. 9. febr. 1670.
 27. Dovertraktaten: *B. Fahlborg*, Sveriges yttre politik 1668-72, (Stkh. 1961) I, 488-91. Traktaten var et led i Karl IIs katolske planer. Traktaten blev først kendt 100 år senere, og endelig offentliggjort i 1839.
 28. Tripelalliancens fornyede garanti: *Landberg* s. 164. Fransk-engelsk samvirke: opus cit. 165 Petkums indberetning af 7. okt. 1671 taler om direkte engl.-fransk forsøg på at vinde Sverige for militært samvirke mod Nederlandene: *A. Fryxell*, Handlingar rörande Sveriges historia (Stkh. 1836) I, 211.
 29. *Fahlborg*, 1664-68 II, 537 og *Landberg* s. 164. Se også *Fahlborg* (1961) II, 221 ff.
 30. Basserodes traktat: *Fahlborg* 1664-68 II, og *Landberg* s. 164. Kejserslig-fransk traktat 1671: Oesterreichische geheime Staatsregistratur 163 IV/1 Frankreich 1670 ff. Statsark. Wien og *Dumont* VII, 1. del 154 ff.
 31. Frankrigs traktater: Münster d. 28. juli 1671, Køln d. 11. juli 1671 og 19. jan. 1672: DNT VI, 474 og *Fahlborg* (1961) II, 307-14. Se også *Nordstedt* IX, 243-44.
 32. DNT VI, 352-85. Gottorp ville ikke yde Plön så stor erstatning som Kongen.
 33. DNT VI, 385-88. Plöns afståelsestraktat med Chr. V, postdateret d. 18. marts 1671: VI 413-19. Hemmelig bireces om afståelse af den gottorpske halvdel: VI, 420-30. Tilsvarende cessionsbreve dat. d. 30. marts 1671: VI, 430-34. Kejseren forlenede Chr. V med den kgl. del af Grevskaberne d. 3. sept. 1671: VI 402.
 34. DNT VI, 390-410. Svensk-gottorpsk alliance-fornyelse: *H. Bohrn*, Sverige, Danmark och Frankrike 1672-1674 (Stkh. 1933) s. 69. Rigshofrådets dom til Plöns fordel d. 10. juli 1673: DNT VI, 434-35. Forkastelse af gottorpsk appel d. 4. sept. 1674: VI, 410.
 35. DNT VI, 456-63 (forhandling med Lüneburgerne), 463-68 (traktattekst) og 471-73 (hemmelig reces). Forhandlinger i Stockholm: *Landberg* s. 168-72. Sml. Petkums breve hjem i 1671-72: *Fryxell* I, 210-27.
 36. Den fransk-svenske traktat: *Landberg* s. 172-73 og *Bohrn* s. 9-13 og 361-63 (uddrag af traktaten). Den engelsk-svenske traktat: *Landberg* s. 173. Frankrig ratificerede traktaten d. 29. april, Sverige d. 4. juli 1672: *Fahlborg* (1961) II, 480 og *Bohrn* s. 9.
 37. *Norstedt*, Världshistoria (Stkh. 1933) IX, 245.
 38. *Norstedt* IX, 247.
 39. *Moerner* s. 359-63 (april 1672) og 364-66 (juni 1672). Bemærkelsesværdigt nok var Københavnfreden ikke nævnt. Marienburgalliancen var et svagt forsvarsforbund, rettet imod Frankrig fra aug. 1671: *Norstedt* IX, 243.

40. Petkum til Chr. V d. 3. april og 19. juni 1672: *Fryxell* I, 226-27 og 228-30. Braunschweig-aftalen: DNT VI, 463-73. Den omfattede Danmark og Det lüneburgske Hus (Osnabrück, Celle, Hannover og Wolfenbüttel). Den var dateret den 31. marts 1672.
41. Forhandling: DNT VI, 478-79. Geheimerådets (GhK.s.) prot. d. 10. juli: Årsberetninger fra Det kgl. Geheimearkiv VI (Kbh. 1876-82) s. 87.
42. DNT VI, 485-92 (Braunschweigtraktaten) og 492-94 (recessen) og *Moerner* s. 367-70. Vurdering heraf: *Fahlborg* (1961) II, 480-81. Chr. V's billet til Griffenfeld: *O. Vaupell*, Rigskansler grev Griffenfeld I-II (Kbh. 1880-82). I, bilag s. 7.
43. Lindenovs instruks: *Vaupell* I, bilag s. 21-23. Jfr. GhK.s. prot. d. 15. sept. 1672 (Årsb. IV, 89). Ankomst: *E. Marquard*, Danske Gesandter og gesandtskabspersonale indtil 1914 (Kbh. 1952) s. 411. Den svenske rigsdag i Stockholm sluttede først midt i december: *A.A. Stiernman*, Alla riksdagars och mötens besluth II (Stkh. 1729) s. 1654-60. Ved denne rigsdag overtog Carl XI magten d. 18. dec. 1672. Iøvrigt anerkendte rigsdagen regeringens mæglingspolitik og bevilgede udskrivninger til hæren i 1673 og 1674.
44. Lilliecrona til K. M. d. 23. sept. 1672: *Bohrn* s. 57. GhK.s. prot. d. 20. aug. (Årsb. VI, 87-88). Forhandlinger: DNT VI, 560-65.
45. Forhandlinger: DNT VI, 565-69. Traktat: VI 494-505. Hemmelig reces: VI 505-06. Jfr. GhK.s. prot. d. 25. april 1673 (Årsb. VI, 99). Se diskussionsreferat hos *A. D. Jørgensen*, Peter Schumacher Griffenfeld I-II (Kbh. 1893-94) II, 79-80.
46. Petkum taler om svensk ønske om neutralitet som mægler allerede d. 4. maj 1672: *Fryxell*, 227.28.
47. Dansk ratifikation: GhK.s. prot. d. 24. maj 1673 (Årsb. VI, 100). Høgs indberetning: DNT VI, 575.
48. De la Gardie til Lindenov om dansk hjælp til Nederlandene: Lindenov til Chr. V d. 19. marts 1673: *Fryxell* I, 241-42. J. Juels instruks d. 5. april: *Vaupell* I, bilag 24-27. Ankomst: *Marquard* s. 392. J. Juel til Chr. V d. 21. juni: *Fryxell* I, 253.
49. Hertug Frederik: DNT VI, 572. Sml. Meyers (Meyercrones) mission til Køln: *Bohrn* s. 125-26. Vossefreden: *Moerner* s. 373-75. Braunschweigforhandlingerne: DNT VI, 510-13. Kur-Triers optagelse d. 12. juni VI, 514. Traktatfornyelsen d. 15. aug. 1673: VI, 518-22.
50. Forhandling med Kejseren siden d. 5. sept. 1671: DNT VI, 523-45. Lilliecrona til K. M. d. 10. jan. 1674: *Bohrn* s. 195-96.
51. DNT VI, 545-49 (traktat), 550-53 (hemmelig del) og 553-54 (deklaration). Spanien havde erklæret Frankrig krig d. 1. okt. 1673: *A. D. Jørgensen* II, 98. Jfr. GhK.s. prot. d. 2. febr. 1674 (Årsb. VI, 107).
52. Den europæiske udvikling: *Norstedt* IX, 252-53, *Bohrn* s. 205, DNT VI, 582, *S. Puffendorf* De rebus gestis Frederici Wilhelmi Magni (Berlin 1695) XII 906-10 og *Moerner* s. 383-85 (21. juni 1674).
53. DNT VI, 575-80 og GhK.s. prot. d. 5. febr. 1674 (cit. Årsb. VI, 107). Høgs instruks var dat. d. 2. febr., biinstruksen d. 5. febr. 1674.
54. DNT VI, 586-97 (traktaten) og 597-600 (sekret og separat artikel). Man bemærker, at det danske hjælpekorps ganske svarede til det svenske korps iflg. den fransk-svenske traktat. Høg skulle »med al flid og forsigtighed søge derhen at bringe, at deres (de allieredes) jalousi over Sveriges konduite (opræden) måtte forøges«. Juel skulle overfor Sverige erklære, at traktaterne »var dog så innocente (uskyldige)«, at de løbende forhandlinger i Stockholm godt kunne fuldføres.

55. *Bohrn* s. 250 (23. juli 1674).
56. *Bohrn* s. 220-21. Hæren i Tyskland ved årets slutning 1673: *N. Wimarson*, Sveriges krig i Tyskland 1675-79 I (Lund 1897) bilag II s. 289.
57. Feuquières rekvistion: DNT VI, 600-01 og *Bohrn* s. 249-51 og 266. Den 19. september lovede Sverige dog at angribe Brandenburg. Se nærmere herom: tekst og note 60.
58. Svensk-gottorpske traktater 1661, tekst og note 7. 1672: tekst og note 34. 1674; *Bohrn* s. 228. Sml. DNT VI, 607-08.
59. Stadaftalen: *Landberg* s. 181. Pomponne karakteriserede Stadaftalen som »le simple traitté de Stade, qui n'est pas assez considerable«: *Bohrn* s. 325 og 298. Frankrigs medvirken: *Bohrn* s. 280.
60. Aftalen d. 19. sept. og Wrangels ordre og overfart: *Wimarson* I, 81-83. *Bohrn* s. 283-84 (24. okt. 1674), 292-94 (2. nov.) og 306 (14. nov., ordre til Wrangel).
61. De la Gardies forklaringer: *Bohrn* s. 285, 289 og 293. Krigsudbruddet: *Bohrn* s. 320-22. Brandenburgs reaktion f. eks. *Vaupell* II, bilag s. 3-5.
62. Juels 1. instruks: tekst og note 48. Juels 2. instruks d. 19. febr. 1674: *Vaupell* I, bilag s. 29-33. Juel hjemkom til København d. 2. eller 3. dec. 1674: *Bohrn* s. 317. Kun hvis de allierede skuffede de danske forhåbninger i de løbende forhandlinger, skulle noget sluttes med Sverige, hed det i instruksen.
63. GhK.s. prot. d. 25. okt. 1674 (Årbog VI, 113-14). Formuleringerne i citaterne skyldes givetvis konseilets sekretær, Griffenfeld.
64. Fra april 1674 steg de franske tilbud om fredssubsidier gradvist. 100.000 rdl. på 3 år (april), 120.000 rdl. (juni) og 200.000 rdl. (okt.) Det skete tilsidst med Sveriges godkendelse: *Bohrn* s. 225, 246, 282 og 286. De lokkede dog aldrig Danmark bort fra vejen mod revanchen. Frankrigs krigserklæring: T. K. U. A. Frankrig A II nr. 10, DRA. Sml. GhK.s prot. d. 25. sept. 1676, DRA.
65. Instruksen d. 10. nov. 1674: *Bohrn* s. 301-03. De tre stridspunkter var: den indbyrdes hjælps størrelse, garantiens geografiske udstrækning og det gottorpske spørgsmål.
66. Brahes indberetninger: *Vaupell* I, bilag s. 48-177. GhK.s prot. d. 2. og 7. juni 1675 (Årbog VI, 124).
67. GhK.s prot. d. 14. jan 1675 (Årsb. VI, 117). Brandenburg blev d. 3. febr. animeret til at »blive ved det parti, han er udi«: samme sted VI, 118.
68. Brandenburgs rekvistioner: *Vaupell* II, bilag s. 3-7. Kurfyrsten forstod godt Danmarks tøven (6. april): samme sted s. 7. Nederlandenes og Kejsereis rekvistioner: *A. D. Jørgensen* II, 135-35. Kgl. svar: GhK.s prot. d. 23. marts (Kejsereis og Nederlandene), 27. marts (Brandenburg), 15. april (Nederlandene) og 14. maj (Brandenburg): (Årbog VI 118-20). Sml. *Landberg* s. 189 om fortsatte svensk-nederlandske handelsforhandlinger.
69. *Vaupell* II, 9-10. Kun Nederlandene erklærede krig d. 5. juni, men Kejsereis fulgte dog efter d. 19. juni: *N. P. Jensen*, Den skånske krig 1675-1679 (Kbh. 1900). s. 38.
70. Rendsborgforhandlingen: DNT VI, 608-20 og *A. D. Jørgensen* II, 248-61. Traktaten: DNT VI, 621-27.
71. Binckes eskadre: *A. D. Jørgensen* II, 280 og *N. P. Jensen* s. 46.

SVENSK FÖRSVARSPOLITIK 1660 - 1675

Nyåret 1660 befann sig Sverige i krig i öster, söder och väster. På den förstnämnda fronten rådde dock, med Ryssland, ett stillestånd på tre år sedan december 1658. Det gångna året hade varit en motgångens tid för de svenska vapnen. Konung Carl X Gustaf hade låtit sammankalla en riksdag till Göteborg för att få utökade resurser, vilka skulle kunna vända krigslyckan. Monarken insjuknade emellertid oväntat och avled i februari. Arvtagare var den fyraåriga Carl XI. En lång omyndighetstid förestod. Den samlade riksdagen och rådet hade att ta ställning till förmyndarregeringens sammansättning. Den döde konungens testamentariska bestämmelser härom genomfördes ej. Enighet i frågan kunde dock ej nås mellan stånden, varför avgörandet uppsköts till hösten. En interimregering, bestående av rådet och ledd av änkedrottningen, blev den kompromiss riksdagen enades om. Enighet inom riksdagen samt mellan denna och rådet vad gällde krigen uppnåddes även. Man skulle söka fred. De direkta förhandlingar härom som redan pågick med Polen och Danmark intensifierades. Under april och maj slöts så frederna i Oliva respektive Köpenhamn. Av de hittillsvarande många fienderna återstod hädanefter endast Ryssland, med vilket man dock, som ovan nämnts, hade ett tillfälligt vapenstillestånd.¹⁾ Fred inträdde sålunda på de västra och södra krigsskådeplatserna. De omfattande värvingar som pågick, huvudsakligen i Tyskland, avbröts.²⁾

Sedan den svenska regeringen förhandlat sig till ett större privatlån kunde den under juni månad utfärda instruktioner för att ställa de svenska trupperna i Danmark och Tyskland på fredsfoot. Snart kunde även de inhemska styrkorna tas hem från Danmark och Preussen.³⁾ Krigskollegium hade redan tidigare under våren (24 februari) föreslagit regeringen att infanteriregementena nedbringades till fredsstorlek. På grund av den oklara situationen i öster bibehölls, även efter ovanstående freder, vid några regementen en del av de extra kompanier, vilka uppsatts under det senaste kriget.⁴⁾ Det finansiella läget krävde dock vissa indragningar. Delvis användes det friställda manskapet till att fylla vakanser i de kvarvarande kompanierna. De från olika krigsskådeplatser återvända förbanden hade ofta stora luckor i sina led. Visst befäl avskedades, men huvuddelen reformerades och hölls så att säga i reserv.

— Delar av regementena förlades i garnison, medan resten hemförlovades.

— De utskrivningar som företogs detta år gick åt för att fylla vakanser i regementenas ordinarie kompanier.

Vid de värvade utländska regementena genomfördes en reduktion i juli 1660. Den gick främst ut över officerarna, medan manskapet berördes mindre. En jämförelse mellan vapenslagen visar, att man reducerade rytteriet kraftigare än infanteriet. Några regementen upplöstes; personalen avskedades eller fördes över till andra förband. De behållna styrkorna omgrupperades till svenska besittningar eller till nyligen erövrade provinser.⁵⁾ Penningar till deras sold var det ont om, varför de indelades på bondehemman.⁶⁾ Även efter dessa förändringar hade Sverige betydande värvade enheter kvar i sin tjänst. I krigskollegium diskuterade man huruvida även dessa styrkor skulle minskas, men så länge fred ej nåtts i öster gjordes inga ytterligare indragningar.

I samband med Carl X Gustafs begravning sammanträdde en ny riksdag i Stockholm mot hösten. Huvudfrågan var riksstyrelsens fasta ordnande under Carl XI:s minderårighet. Nu var den politiska situationen sådan, att Carl X Gustafs testamente kunde skjutas åt sidan. De lediga riksämbetena besattes; tillsammans med änkedrottningen skulle dessa fem män utgöra regeringen. I utövandet av den faktiska regeringsmakten kom dock även de i huvudstaden närvarande rådsherrarna att aktivt medverka.⁷⁾

Under hösten 1659 hade Sverige och Ryssland fört fredsunderhandlingar i Pyhästekylä, men man kom ej fram till någon överenskommelse, varför 1658 års stillestånd fortfor att gälla.⁸⁾ Den provisoriska svenska regeringen inledde våren 1660 nya underhandlingar; sedan frederna i Oliva och Köpenhamn slutits hårdnade den svenska attityden och under sommaren åtskildes delegationerna utan att ha kunnat enas. Under tiden hade rådet dryftat frågan om Sverige skulle söka få till stånd en allians med Polen, vilket också var i krig med Ryssland. Likaledes togs frågan om de värvade trupperna upp flera gånger. De var dyra att hålla, men om man avdankade dem avhände man sig ett påtryckningsmedel (vare sig det gällde krig eller fred) samtidigt som man fruktade, att de då skulle gå i rysk tjänst. Som nämnts genomfördes dock en partiell reduktion i juli.

Sedan Sverige under hösten fått en fast förmyndarregering kunde man på allvar ta itu med frågan i öster. För många i rådet stod den svenska statens svagheter klara.

— Den svenska stats- och militärledningen önskade bevara en så slagkraftig fältarmé som möjligt. Detta bedömdes som nödvändigt, om en aktiv utrikespolitik skulle kunna föras. Landets egna resurser var emellertid otillräckliga för att under fredstid underhålla stora värvade enheter. I de senaste krigen hade armeérna i största utsträckning försörjts på fiendens territori-

um.⁹⁾ Det var därför önskvärt att få ekonomiskt bistånd utifrån. Redan 1660 sökte den svenska regeringen sluta ett subsidieavtal med Frankrike, men utan resultat. Året därpå avsändes en särskild ambassad i samma ärende. Mot franska subsidier ställdes i utsikt direkt svensk militär hjälp för den franska kandidaturen till Polens krona. Dessa förhandlingar ledde till den i september 1661 undertecknade Fontainebleau-traktaten, vars sekreta artiklar förband Sverige att ingripa med 12.000 man i Polen om någon annan makt sökte störa det kommande tronföljar - eller konungavalet där. Frankrike förband sig samtidigt att till den svenska arméns fredsunderhåll ge 266.666 rdr årligen i sex år. Någon omedelbar ekonomisk lättnad medförde emellertid det inte; första terminens subsidier var redan till största delen in-tecknade såsom mutor åt franska regeringspersoner som stött förhandlingarna samt ambassadörens traktamente. Då traktaten undertecknades hade emellertid den svenska regeringen redan tagit beslut om den värvade arméns nedskärning. (Se nedan!).

Hösten 1660 diskuterade den svenska statsledningen åter situationen i öster. Underhållet av det värvade manskapet kändes allt mer betungande. Den svenska förhandlingsdelegation som fanns i Balticum fick nya instruktioner; de tidigare framförda kraven på satisfikation i penningar eller land kunde släppas, om de riskerade förhandlingarna. Fred var det viktiga. Under året led Ryssland nederlag på flera andra fronter, varför även tsarens intresse för fred med Sverige ökade. I mars 1661 började förhandlingarna i Kardis. Från svenska regeringens sida var misstron mot Ryssland stor. Situationen tillspetsades under våren. Underhandlingarna i Kardis gjorde ett uppehåll; ryssarna begärde fyra veckors frist. Det skedde i samförstånd med de svenska förhandlarna. Stockholm alarmerades däremot av uppgiften. Då man dessutom fick underrättelser om ryska värvningar och ammunitionsin-köp på kontinenten ansåg drotsen och skattmästaren ett nytt krig oundvikligt. Bättre förekomma än förekommas. Den 29 april 1661 beslutade regeringen sätta riket i full stridsberedskap. Nya armékårer skulle uppsättas i Finland och Livland. Från Pommern och Bremen skulle trupper föras till Balticum. Ett lån från Holland för de omedelbara kostnadernas bestridande övervägdes.

— Mot slutet av maj fick man dock besked i huvudstaden att fredsförhandlingarna i Kardis återupptagits och verkade vara på väg mot sin fullbordan. De nyligen beslutade åtgärderna om stridsberedskap kunde återkallas. Freden undertecknades den 21 juni. I början av juli nåddes huvudstaden av nyheten.

Redan innan underrättelser inkommit om den slutgiltiga freden diskuterade rådet den 12 och 13 juni frågan om den ansenliga värvade armén. De

tyngst vägande skälen för att upplösa styrkan var landets dåliga ekonomi och de stora kostnader arméns bibehållande skulle kräva. Mot talade bl.a. Danmarks och Kejsarens osäkra hållning; avrustade Sverige kunde de tänkas bli benägna att återupptaga det nyss avslutade kriget. En omedelbart insatsberedd armé gav dessutom vissa allmänna fördelar. Då utländska subsidier ej var att påräkna för tillfället framstod endast en möjlighet för härens bevarande, nämligen att låta en tredje part försörja den, dvs. att på nytt gå i krig. Riksamiral Wrangel var helt inne på denna sistnämnda linje. Han fick dock ej de övriga med sig. Man beslutade emellertid att, trots det pressade ekonomiska läget, åter uppskjuta frågan om arméns öde i avvaktan på att det europeiska spelet skulle klarna. Det gjorde det också redan inom några veckor. Den polska riksdag som varit samlad för tronföljarval upplöstes till följd av inlagt veto och därmed bortföll det omedelbara hotet om österriksk inblandning i Polen.

I detta läge, sedan man avvisat ett förslag att gå till angrepp mot staden Bremen, beslutade den svenska regeringen, den 16 juli 1661, att avdanka den värvade armén. Vid denna tidpunkt bestod denna av ca 6.600 man kavalleri och 11.000 man till fot. Av de förra behölls 900 man, av de senare nästan 8.000. De organiserades i fem regementen och ett kompani och lades i garnisoner i Skåne, Tyskland och Balticum.¹⁰ Vi får anledning att återkomma till dem senare.

Efter frederna 1660 och 1661 var Sveriges strategiska läge sådant att följande får anses ha varit nödvändigt för väldets bibehållande:

1. en stark armé.
2. väl underhållna fästningar på strategiska platser.
3. en stark flotta.
4. allianser.

Flottans huvuduppgifter i krig borde vara att hålla Östersjön fritt från främmande krigsfartyg och upprätthålla förbindelserna mellan rikets olika delar.

— Allianser kunde minska trycket mot Sverige och även medföra ekonomiska fördelar i form av subsidier. Negativt medförde de, att Sveriges utrikespolitiska rörelsesfrihet minskade och att faran att dras in i oönskade krig ökade.

De tre första av ovan nämnda förutsättningar kommer nu att behandlas separat. Den fjärde faller utanför denna uppsats' ram och tas upp på annan plats. I den första kommer även, mycket kort, artilleriet samt periodens krigsinsatser att beröras.

1. Armén

Rikets lantstridskrafter samt fästningarna sorterade under krigskollegium, vilket leddes av riksmarsken. Vid förmyndarregeringens ordnande hade Lars Kagg blivit riksmarsk, men han avled redan 1661. De följande åren upprätthölls funktionen, men ej titeln, av Axel Lillie och Gustaf Banér, tills Carl Gustaf Wrangel 1664 valdes till ämbetet.¹¹⁾ Den sistnämnde kvarstod emellertid som generalguvernör i Pommern, vilket, även om han flitigt brevväxlade med kollegiet i Stockholm, fördröjde ärendenas handläggning samt splittrade kollegiets arbete och gjorde dess uppträdande mot andra maktgrupper i samhället mindre kraftfullt än som varit önskvärt för krigsmakten.¹²⁾ Wrangel hade en klart konservativ uppfattning om krigsmakten. Som den tidigare varit ordnad borde den förbli, och mestadels blev detta den följande tidens ledstjärna.¹³⁾

Kärnan i rikets landstridskrafter utgjordes av de utskrivna och inhemska värvade rytteri- och infanteriregementena, vilka nästan enbart rekryterades inom det gamla Sveriges och Finlands områden.¹⁴⁾ I samband med arbetet på 1661 års riksstat diskuterade rådet våren s.å. denna organisation. Man beslutade att, förutom adelns rustjänst (adelsfanorna) bibehålla fyra kavalleriregementen i Sverige och tre i Finland till sin gamla fredsstorlek om åtta kompanier var. På e.o. stat satte man dessutom ytterligare åtta kompanier reformerade ryttare. Av infanteri skulle de svenska landskapen sätta upp 15, och de finska 7. Det var en minskning med tre och ett halvt.¹⁵⁾ Den nya indelningen anslöt mycket nära till den i 1634 års regeringsform fastställda och var i antal regementen och deras fördelning mellan vapenslagen identisk med den 1634 års beslut kom att få vid sitt genomförande under senare delen av 1630-talet.¹⁶⁾ - För att fullständiga bilden måste även dragonerna medtagas. De kan närmast karakteriseras som beridet infanteri. Vid denna tidpunkt (1661) fanns två dragonregementen i Finland; ett om åtta och ett om fyra kompanier. Det senare hade våren 1660 haft en styrka om totalt endast 118 man och upplöstes året efter. Det förra bibehölls.¹⁷⁾ I Sverige organiserades ett regemente. (Varom mer nedan).

Ett av de nedlagda regementena var Ångermanlands. Landskapet, liksom också Medelpad, lades i stället under båtsmanshället, till vilket även huvuddelen av, i Sverige, befintlig personal strax fördes.¹⁸⁾

Infanteriregementena hade vanligtvis åtta kompanier. Undantag med nio och tio behållna kompanier fanns dock.¹⁹⁾ Enligt plan omfattade ett regemente om åtta kompanier, med stabspersonal medräknad, ca 1.200 man.²⁰⁾

— Ett kavallerikompani skulle omfatta 125 hästar. Fyra - åtta sådana kompanier utgjorde ett regemente.²¹⁾

De enheter som återvände hem, eller gick i garnison, från krigsskådeplatserna var emellertid ofta starkt reducerade i jämförelse med dessa planer. Österbottens regemente hade t ex vid sin mönstring 1662 endast 559 gamla soldater av totalt 1.151 man.²²⁾ Genom utskrivningar sökte man fylla vakanserna. Det visade sig dock svårt. Föregående krig hade redan medfört omfattande utskrivningar. Periodvis inställde man utskrivningarna, bl.a. i landsdelar som drabbades av missväxt. Antalet ödehemman hade ökat; andra hemman hade förlänats till adeln och sålunda, i huvudsak, undandragits kronans disposition.²³⁾ Hela den ekonomiska grunden för rikets krigsmakt berördes. Problemet löstes ej under den här aktuella perioden.

Trots att landet, i huvudsak, hade fred under förmyndartiden uppvisade regementena betydande avgångar. För dem i garnison berodde de i stor utsträckning på rymningar, men även dödligheten där var hög.²⁴⁾

Rikets nyare provinser drogs nu på allvar in i försvarsorganisationen.

— Till skånelandskapen förlades ett regemente ryttare, ett infanteriregemente och fyra dragonkompanier. De var sammansatta av folk från rikets gamla delar. Man ansåg sig inte kunna lita på de nya landskapens invånare.²⁵⁾ Utskrivningar hade företagits under Carl X Gustafs tid, men folket hade i stor utsträckning rymt, så det manade ej till efterföljd.²⁶⁾ Dragonkompanierna ingick i ett nybildat regemente som dessutom skulle ha två kompanier i vardera Bohuslän och Jämtland. De sistnämnda landskapen delade likaså en nybildad kavalleriskvadron mellan sig. Även den rekryterades av folk från Småland och Mellansverige.²⁷⁾

Uppsättandet av de två jämtländska dragonkompanierna dröjde; man kunde inte finna hemman tillräckligt. Först 1665 kom värvningen igång på allvar.²⁸⁾

Till de inhemska förbanden kom de utländska värvade enheter som behållits, dvs. ett kavalleriregemente och ett självständigt kavallerikompani samt fyra infanteriregementen. Genom ytterligare avgångar minskades dessa enheters styrka något. Hösten 1662 bestod de av 900 man kavalleri och 7.092 man infanteri. Av infanteriregementena låg ett i garnison inom det skånska generalguvernementet, medan de övriga fyllde samma uppgift i de tyska och baltiska provinserna.²⁹⁾

— Delar av de svenska och finska regementena gjorde också garnisonstjänst i rikets olika delar.³⁰⁾

En sammanställning av de i 1661 och 1662 års stater upptagna garnisonsstyrkorna visar hur man bedömde rikets olika delars utsatthet. De största enheterna fanns i Riga och Narva, i de tyska besittningarna, samt i de västskånska fästningsstäderna Malmö och Landskrona.³¹⁾

Jämför man militiestaterna 1659 och 1661 ser man en faktisk minskning på det senare årets. Samtliga huvudposter har skurits ned. Som tidigare nämnts drogs några regementen in. De kvarvarande fick generellt lägre tilldelning av medel än tidigare. Vissa befattningar drogs in, medan de flesta andra fick se sina löner sänkta. Ytterligare ett sätt för kronan att spara var att hålla inne delar av beviljade löner; för garnisonerna drog man således av två månaders sold på årslönen för meniga och underbefäl, tre för officerare.³²⁾

Av de summor som beviljades kom inte allt faktiskt militären till godo. Om innehållning har redan talats. Många är klagomålen att medel anvisats från källor, som sinade eller gav betydligt mindre än beräknat. Detta gjorde, att även de reducerade lönerna långt ifrån alltid kunde betalas i tid. Missnöje blev naturligtvis följden. Vintern 1663 gick det så långt att delar av det värvade livländska gardet gjorde myteri. Några ledare avrättades, men till resten av manskapet skaffades tillfälligt löneomedel.³³⁾

Allmänt kan sägas, att militäranslagen för hela svenska riket under den här behandlade perioden visade en svagt uppåtgående trend.³⁴⁾ Detta utsluter naturligtvis inte härifrån avvikande siffror för enskilda delar av riket.³⁵⁾

— De medel som verkligen nådde militären var uppenbarligen otillräckliga, vilket med tiden medförde en försvagning av stridskrafterna. Detta var man i stor utsträckning medveten om på ledande håll, men de åtgärder som diskuterades för att råda bot på förhållandena stannade ofta vid ord eller genomfördes bristfälligt.³⁶⁾

Sedan de från Carl X Gustaf ärvda krigen avslutats åtnjöt landet i stort sett fred förmyndartiden ut. Nog för att man inom regering, råd och ständer vid flera tillfällen diskuterade nya krigsföretag, men av dem blev intet.³⁷⁾ Undantagen utgörs av det turkiska fälttåget 1663-64 och Bremiska kriget 1665-66.

För sina tyska besittningar erkände den svenske monarken Kejsaren som länsherre. Därför fick dessa provinser bekosta två rytteri- och två infanterikompanier till den tyska armé som understödde kejsaren i dennes krig mot turkarna. Ett av rytterikompanierna värvades i Pommern, men resten av styrkan åstadkoms genom reduktion av de värvande enheter som redan fanns i Bremen. - Efter freden 1664 avdankades rytteriet, medan infanteriet lades i Wismar som garnison.³⁸⁾

Det turkiska kriget berörde det egentliga Sverige i ringa utsträckning. Anorlunda var det med förmyndartidens andra krigsinsats, mot staden Bremen.

— I Westfaliska freden hade Sverige bl.a. tillerkänts ärkebiskopdömet Bremens territorium såsom hertigdöme.³⁹⁾ Själva staden Bremen fortfor att vara en riksomedelbar stad. Fredsbestämmelserna rörande stadens ställning i relation till hertigdömet var oklara; Sverige ansåg sig ha rätt till överhöghet, medan staden tolkade dem som medgivande fortsatt riksomedelbarhet. Situationen tillspetsades 1663, då staden tog säte och stämma i den tyska riksdagen.

— Frågan togs upp vid följande års svenska riksdag, vilken gav regeringen fullmakt att tvinga staden till eftergift mot de svenska kraven. Rådet fattade beslut härom sommaren 1665. I debatten framkom även andra skäl för att sätta upp en fältarmé i Tyskland. Den väntades höja Sveriges anseende på kontinenten och öka andra makters villighet att betala subsidier. Styrkan fastställdes till 10.000 man. Chef blev riksmarsk Wrangel.

Landet rustade. Vid artilleriet utökades nytillverkningen av pjäser och servismateriel.⁴⁰⁾ I Tyskland värvades trupper; nya regementen uppsattes och redan befintliga förstärktes. Nationalfolket från Sverige och Finland utökades. Under hösten samlade Wrangel armén i Pommern, för att vid nyår marschera mot Bremen.⁴¹⁾ Aktionen kom emellertid att fördröjas pga. diplomatiska underhandlingar med andra stater för att försäkra sig om deras neutralitet i denna fråga. Först mot hösten inneslöt Bremen, och i oktober började staden beskötas av svenskt artilleri. Riksstaden var välbefäst och välförvarad. Belägringshären kunde inte uträtta något. Underhandlingar kom igång, och i november slöt kriget med traktaten i Habenhausen.

Efter detta fördrag stod den svenska statsledningen inför samma dilemma som vid decenniets början. Vad skulle man göra med fältarmén? Trots att finanserna förvärrats av kriget beslutade man att tills vidare behålla styrkan.⁴²⁾ Att underhålla den i eget land visade sig betungande och under hösten 1667 höjdes röster att den åtminstone skulle minskas.⁴³⁾ Skälen för dess bibehållande vägde dock tyngre. Dessutom hoppades man ännu på subsidier. Några sådana lyckades man dock ej förhandla sig till, varför man hösten 1668 upplöste fältarmén.⁴⁴⁾ Det värvade rytteriet avdankades, det nationella hemsändes. Det värvade infanteriet skars ned från 8.348 till 4.907 man, varav huvuddelen lades i tyska garnisoner.⁴⁵⁾

Inför den ökade spänningen i västra Europa såg sig Sverige tvunget att följa med i upprustningen. Landets egna resurser förslog dock ej. Våren 1672 slöt därför förmyndarregeringen fördrag med Frankrike, vilket utlovade subsidier, både under fred och krig, mot att Sverige ställde upp 16.000 man i Tyskland för att avhålla andra stater från att hjälpa Frankrikes fiender.⁴⁶⁾

Redan samma år påbörjades svenska värvningar i Tyskland för att förstärka de enheter som redan fanns där.⁴⁷⁾ Även de svenska och finska truppena i provinserna ökades.⁴⁸⁾ Riksmarsk Wrangel utsågs till denna armés överbefälhavare. Under sommaren bröt det väntade fransk-holländska kriget ut.

Den 18 december 1672 blev konung Carl XI myndig. Några omedelbara förändringar för krigsmakten medförde det ej. Förmyndartidens folk behöll det huvudsakliga inflytandet ännu en tid.

— Under 1673 ökades enheterna i Tyskland ytterligare.⁴⁹⁾ Året därpå förband sig Sverige, mot nya franska penningbidrag, att utöka sin tyska kår till 22.000 man. Kravet att denna armé måste anfälla Brandenburg för att subsidierna skulle betalas fick den svenska statsledningen reda på först sedan den satts upp. Då inga andra finansieringskällor stod till buds, och man inte ännu en gång ville göra sig av med en fältarmé, såg sig Sverige tvunget att delta i det europeiska kriget.

Några ord bör även sägas om artilleriet.⁵⁰⁾ Detta hade slitits hårt av Carl X Gustafs krig. Fordonsparken hade hastigt försetts med nytillskott, av vilka många visade sig undermåligt konstruerade. Förutom att pjäserna var slitna var de av olika proveniens; detta gällde likaså lod och laddningsmateriel. Arbetet med reparation och nytillverkning gick långsamt; dels pga. materialbrist, dels pga. den allestädes närvarande bristen på lönedel, vilket gjorde att manskapet »löpa i bondgårdarne och tigga mat . . .« Förvaringen av befintlig materiel lämnade uppenbarligen också en hel del övrigt att önska.

Efter frederna genomfördes en omorganisation av vapenslaget. Personalen skars kraftigt ned, liksom de kvarvarandes löner. Sedan den nya organisationen genomförts 1662 utgjordes det svenska väldets totala artilleripersonal av 1.373 man. De var fördelade på tre huvudgrupper: den svenska, tyska och livländska. Viktigaste förläggningssorter var Stockholm och Jönköping, vilka var bäst utrustade vad gäller materiel samt reparations- och nytillverkningsmöjligheter. Större enheter artillerifolk fanns även i Malmö, Göteborg, Kristianstad, Stettin, Stade, Riga, Narva och Viborg.

Under förmyndartiden skedde en mindre personalminskning; 1671 hade vapenslaget, enligt staterna, 1.302 befattningar. Mer markant är dock den omfördelning av resurserna som skett; den livländska (Baltisk-finska) gruppen minskade betydligt, medan de två andra ökades.

— Vad gäller personalens utbildning fann vapnets egna officerare den eftersatt. Kravet på sparsamhet drabbade även här.

2. Fästningarna

Carl X Gustafs krig hade visat att, i frånvaron av en överlägsen svensk här, bevarandet av rikets besittningar på andra sidan Östersjön nästan helt vilade på fästningarna.⁵¹⁾ Den senaste freden med Danmark bekräftade Sveriges innehav av Skånelandskapen, Bohuslän, Jämtland och Härjedalen. Dessa nyvunna provinser fast försvar hade hittills inriktats på anfall från Sverige. Det måste nu ändras till försvar mot eventuella danska angrepp. Fästningarna i de tyska provinserna hade mot slutet av det senaste kriget i de flesta fall hållits av fienden. Vid återlämnandet var de i dåligt skick.⁵²⁾

Chef för rikets fästningar under större delen av den här aktuella perioden var generalkvartermästare Johan Wärnschöld, vilken utnämns till denna befattning 1645.⁵³⁾ Under honom lydte ingenjörer, konduktörer, m.fl. Totalt fanns, vid förmyndartidens början, på den ordinarie svenska staten uppförda 13 befattningar.⁵⁴⁾ Den ringa storleken till trots var detta en betydelsefull kår; dess uppgift var det direkta överinseendet av skötseln av fästningarna. Liksom övriga militärstater hade även fortifikationsstaterna förstärkts under kriget genom att e.o. fältstater satts upp parallellt. Då landet 1661 på allvar omställdes till fred drogs fältstaterna in. Att utöka den ordinarie staten var ej ekonomiskt möjligt. Några befattningar hölls i stället vakanta, så att deras löner kunde inbesparas. Flertalet ledigvordna officerare fick gå till andra vapenslag eller träda i utländsk tjänst. Sålunda blev Erik Dahlbergh överstelöjtnant vid Södermanlands (infanteri-)regemente. För att draga nytta av hans kunskaper förlades 1669 tre södermanlandskompanier till Malmö, varefter han ledde arbetena på de västskånska fästningarna.⁵⁵⁾

1662 skars den ordinarie personalen i Sverige ned med fyra befattningar, men behölls sedan oförändrad under resten av perioden.⁵⁶⁾

Ytterligare en grupp fortifikationspersonal var de på olika slottsstater för fortifikationsändamål uppförda personerna. 1660 var det i gamla Sverige och Halland 15 befattningar. Under de närmaste åren utvidgades denna grupp till ca 25 personer, huvudsakligen genom att slottsstaterna i Skåne och Bohuslän även började uppta sådana befattningar. Antalet tjänster varierade något fortsättningsvis, men trenden är klart nedåtgående. Arbetsuppgifterna övertogs av de på fästningarna alltmer permanenta befattningshavarna från fortifikationsstaten.

— Samma trend gällde för de finländska slottsstaterna.⁵⁷⁾

Mellan 1660 och 1662 ökades fortifikationspersonalen i de baltiska provinserna från tio till 18-20 man. Översten-generalkvartermästaren där, Jacob Staël von Holstein, önskade emellertid ytterligare utökning, och de närmaste två åren tillfördes området ytterligare tre befattningar. De förändringar bland personalen som genomfördes under resten av perioden var huvud-

sakligen av organisatorisk art. Att besätta dessa tjänster stötte emellertid på svårigheter. Överste Staël v. Holstein pekade i brev till krigskollegium 1665 på de oregelbundna löneutbetalningarna som en orsak härför. För att komma till rätta med personalbristen föreslog Livlands generalguvernör Tott att garnisonsregementenas officerare skulle användas som fortifikationspersonal, men det avlogs av krigskollegium.⁵⁸⁾

I Pommern och Wismar fanns under hela perioden ca fem personer avsedda för fortifikationsändamål. Personalen i Bremen och Verden omfattade samtidigt ett tiotal man. Mot seklets slut tillsattes en särskild generalkvartermästare för de tyska besittningarna, Johan Mell.⁵⁹⁾

Allmänt kan fortifikationspersonalens löner, enligt staterna, sägas ha minskats under 1660-talet för att sedan, i stort sett, ligga stilla.⁶⁰⁾

— De på staterna angivna lönerna för de olika befattningshavarna var en sak, en annan vad personerna verkligen fick i lön. Rikets finansiella tillstånd gjorde, såsom framgått, att lönerna utbetalades oftast starkt försenade. Dessutom avkortades mestadels de belopp som slutligen betalades. Talrika klagomål rörande löneförhållandena riktades till krigskollegium från de båda generalkvartermästarna, liksom direkt från andra officerare. Det finns exempel på obetalda lönerestantier minst 15 år tillbaka. Krigskollegium förde klagomålen vidare till Kungl. Maj:t, men då pengar saknades kunde kammaren även fortsättningsvis endast betala sporadiskt och delvis. Krigskollegium tillgrep även utvägen att i stället för inestående lönefordringar ge vederlag in natura. Detta lindrade en del klagomål, men långt ifrån alla; det gav t o m stundom upphov till nya i de fall då naturavärdet visade sig alltför lågt i förhållande till lönen det skulle ersätta.⁶¹⁾

Vad ovan sagts om lönemedlens avkortningar och förseningar gällde likaledes om de anslag som avsåg fästningarnas underhåll och ombyggnation. Här betydde förseningarna dessutom att arbetena kom igång senare på åren än vad som varit önskvärt, samt att materiel ofta fick upphandlas vid prismässigt ogynnsamma tidpunkter. En annan för fortifikationspersonalens planering försvårande faktor var, att medel på staten anslagna för en fästning ibland kom att användas till helt andra ändamål, såsom inköp av materiel för garnisoner och artilleriet.⁶²⁾

De på staterna uppförda medlen minskades inte bara genom avkortningar. Ren förskingring förekom även. 1664 skrev krigskollegium till kammarkollegiet med anledning av att kassörerna skodde sig på fortifikationsmedlen. Det hände även att befälet använde av kronan avlönad personal till att utföra arbeten åt sig.⁶³⁾

Förmyndarregeringen utfärdade 1666 en omfattande Fortifikationsordning⁶⁴; två år senare utfärdades en, i stort, liknande för Östersjöprovinserna.⁶⁵ Dessa förordningar innehöll bl a detaljerade anvisningar rörande medelsförvaltningen. Krigskollegium fick dock vid ett flertal tillfällen påminna lokala myndigheter och tjänstemän härom, vilket tyder på att bestämmelserna inte efterlevdes.⁶⁶

Då våren kom 1660 fortsatte man redan av Carl X Gustaf beslutade arbeten på fästningarna i landet. Fördröjning av redan beviljade penningmedel försenade dem emellertid.⁶⁷ Som i det föregående flera gånger nämnts och som vi får anledning att återkomma till var detta och den härmed ofta kopplade bristen på kunnigt folk stående problem vid det mesta av statens verksamhet under denna tid.

Både inom Krigskollegium och regeringen diskuterade man huruvida några fästningar kunde slopas i besparingssyfte, men frågan sköts på framtiden. Även senare under förmyndartiden togs ärendet upp, dock utan att någon praktisk lösning blev följden.⁶⁸ Särskilt i Pommern ansågs antalet fästningar för stort. Generalguvernör Wrangel motsatte sig dock nästan totalt alla förslag om demolering och följden blev att fästningarna kvarstod, dåligt underhållna.⁶⁹ - Efter upprepade påstötningar till lokala myndigheter genomfördes dock de redan tidigare beslutade demoleringarna av Gamla Älvsborg och Kalmar befästningar. Båda höll på att ersättas av nya.

Som ovan nämnts visade det sig snart att planerade tider för till- och ombyggnader inte kunde hållas. 1662 höjdes de; i flera fall till nästan dubbelt så lång tid.⁷⁰ Detta gjorde även att de årligen utgående anslagen kunde sänkas.

Inom fortifikationskåren diskuterades bl a planer på större befästningar runt huvudstaden och en ny vid Värmlands gräns mot Norge. Förslag här om avvisades dock av krigskollegium och Kungl. Maj:t.⁷¹

— Sedan Dahlbergh 1669 satts att leda fortifikationsarbetena i det skånska generalguvernementet fortgick de i ökat tempo. Då emellertid de samlade resurserna var av samma storleksordning som tidigare betydde detta endast en omkanalisering. Särskilt Göteborg märkte av minskade anslag.⁷²

Då Carl XI blivit myndig gjorde han, i sällskap bl a med den livländske generalkvartermästaren Jacob Staël von Holstein en inspektionsresa sommaren 1673 till västra och södra Sverige. Under hösten utarbetade generalkvartermästaren ett »Betänkande« där han bl a tog upp den gamla frågan om antalet fästningar. Helst ville han behålla samtliga, men kunde gå med på raserandet av några, om finanserna så krävde. Samtidigt ansåg han det nödvändigt att bygga den tidigare nämnda gränsfästningen mot Norge. Skriften tog även upp de olika besökta orternas tillstånd, samt förbättrings-

förslag. Anmärkningar för illa anlagda och ofullständigt utförda nybyggnationer var talrika.⁷³⁾ Särskilt mycket för att åtgärda detta hann emellertid ej utföras innan landet åter kom i krig.

Dessa sista år skedde några personförändringar på de högre posterna. Gamle generalkvartermästare Wärnschöld avled i början av 1674. Till hans efterträdare utnämndes först hans ämbetsbroder i Östersjöprovinserna, Jakob Staël von Holstein, vilken dock redan samma år förflyttades till fältartilleriet i Tyskland. Sin generalkvartermästarebefattning i Balticum behöll han likväl; förvaltningen av den sköttes av halvbrodern Johan Staël von Holstein och Christer Thumb von Weingarten, två av provinsernas artilleriofficerare. Ny chef för fästningsväsendet i Sverige blev Erik Dahlbergh, vars insatser som sådan emellertid tillhör den följande tiden.⁷⁴⁾

Sammanfattningsvis kan konstateras, att i flera fall även nödvändigt underhåll på fästningar eftersattes. Behövliga moderniseringar och ombyggnationer drog ut på tiden. Ärendenas verkställande sköts upp år efter år genom att de remitterades mellan olika instanser.

3. Flottan

Sedan frederna 1660 slutits samlades, under sommaren, flottan till sin huvudbas, Stockholm.⁷⁵⁾ De inhyrda kompaniskeppen, deras personal, liksom det folk som hyrts i utlandet, avdankades.⁷⁶⁾

Flottan löd under amiralitetskollegium, vars chef var riksamiralen. Posten innehades vid förmyndartidens början av Carl Gustaf Wrangel, vilken emellertid även var generalguvernör i Pommern och tillbringade sin mesta tid där.⁷⁷⁾ Kollegiets affärer skötte han då per korrespondens; något som fördröjde ärendenas handläggning.

Redan 1660 skedde en del personförändringar i amiralitetskollegiet. Den erfarne Herman Fleming tog avsked sedan han ej tillåtits tillträda riksskattmästarämbetet, vilket konungens testamente förordnat honom till. Även Sten Bielke avgick för att övergå till kammaren. De två nya medlemmar som i stället utnämndes var båda lantmilitärer utan flotterfarenhet. I kollegiet fanns dock två män med erfarenhet både av aktiv tjänst till sjöss och av administrativt arbete, Klas Bielkenstierna och Richard Clerck. Den förre avled emellertid redan 1662. Två år därefter fick landet en ny riksamiral, förre skånske generalguvernören Gustaf Otto Stenbock; även han en utpräglad landmilitär. Wrangel fick samtidigt det åtråvärda riksmarskämberet. Sedan även holmamiral Clerck gått bort 1668 fanns i kollegiet ingen som fört befäl till sjöss.⁷⁸⁾ En förändring av detta skedde först sedan Carl XI blivit myndig.

Trots sin sammansättning förstod nog kollegiets medlemmar, liksom huvuddelen av riksråden, nödvändigheten av att riket hade en stark flotta,

men de förstod inte att omsätta denna insikt i praktisk handling. Beklagligt är även att kollegiet allt mindre tillvaratog den sakkunskap som i huvudstaden befintliga amiraler och (marin-)majorer representerade.⁷⁹⁾ Det har likaså påpekats att kollegiet med tiden isolerades alltmer från sin underlydande förvaltning, vilket naturligtvis försämrade informationsflödet uppåt och verkställandet av tagna beslut.⁸⁰⁾

Under den beskrivna perioden anvisade riksstaten i början 300.000 daler till amiralitetskollegium; 1669 sänktes summan till 295.000 för att 1674 höjas till drygt 320.000 daler. Från dessa belopp gjorde dock kronan de flesta år generella besparingsavdrag, ibland på 45.000 - 50.000; av det återstående utföll inte heller allt pga. brister i anvisade källor. Dock tilldelades även flottan medel utanför staterna. Stundom, som 1664, beviljades dessutom extra medel. Om ovannämnda avdrag och tillägg beaktas pendlar flottans faktiska medel under 1660-talet mellan ca 210.000 d. (1668) och 345.000 d. (1665).⁸¹⁾

Den största utgiftsposten, omfattande ca hälften av det upptagna anslaget, var löner.⁸²⁾ Gällande dessa rådde inom flottan liknande förhållanden som vi sett vid andra grenar av försvaret, dvs. utbetalandet skedde sällan i tid eller oavkortat. Så både för fartygspersonal och varvens hantverkare. Vid faktiska sjökommenderingar för de förstnämnda sökte man dock betala åtminstone delar av inestående lön.⁸³⁾ Restantierna kom att uppgå till betydande belopp. 1661 belöpte de sig till 570.260 daler, vilket kan jämföras med flottans ovannämnda stat på 300.000 d. Förhållandet fortfor i liknande storleksordning perioden ut. Konsekvensen blev att hantverkspersonalen åtminstone vid ett tillfälle (1669) lade ned arbetet på Skeppsholmen för att arbeta på andra håll, där de fick betalt.⁸⁴⁾

— Förutom delvis innehållna löner drabbades flottans personal, med huvudsakligt undantag av riksamiralen och amiraler av rikets råd, liksom de flesta andra av kronan avlönade, av lönesänkningar.⁸⁵⁾

— Också flottan använde sig av systemet att söka kompensera en del lönerestanser och andra skulder med olika naturaförmåner, bl.a. förläningar.⁸⁶⁾ Tillgången till dessa var emellertid begränsad och förslog inte till alla.

— Trots nämnda brister synes löneutbetalningarna haft preferens före andra utgifter, såsom fartygens underhåll. Konungen kritiserade detta sedan han blivit myndig och förordnade 1675 att utrustning av skeppen och hantverkarnas avlöning skulle gå först, övriga personallöner sedan.⁸⁷⁾

Vid periodens början var många av flottans fartyg i dåligt skick efter flera års krigstjänst med eftersatt underhåll.⁸⁸⁾ Igångsättandet av nödvändiga reparationer dröjde dock. Våren 1662 påpekade amiralitetskollegiet för regeringen att de ännu inte startats pga. brist på medel och hantverkare, särskilt

kunniga timmermän. Ett år senare var tillståndet i det närmaste oförändrat. Detta år utverkade man emellertid extraanslag just för dessa reparationer. Även fortsättningsvis eftersattes dock fartygens underhåll till förmån för nybyggnation.⁸⁹⁾ Då man exempelvis skulle transportera trupper över Östersjön under kriget med staden Bremen måste flera fartyg vända pga. svåra läckage.⁹⁰⁾ 1669 sjönk ett skepp på Stockholms ström till följd av underhållsbrist.⁹¹⁾ Då skepp iståndsattes för handelsexpeditioner och andra uppdrag fick man komplettera dem från andra eftersom kronans magasin, trots påpekanden, inte hölls fyllda. Drastiska följder av det bristande underhåll flottan fått visade sig under 1670-talets krig; flera skepp sjönk av denna orsak.⁹²⁾

Redan 1661 diskuterade kollegiet huruvida man skulle stoppa byggandet av nya fartyg för att använda de medel men fick till de befintliga och till löner, men så skedde ej. Vid denna tid beräknade kollegiet kostnaden för byggnad och utrustning av ett stort skepp till 40.000 - 50.000 daler.⁹³⁾ Vid flera andra tillfällen under förmyndartiden var frågan uppe, men fick aldrig en tillfredsställande lösning.⁹⁴⁾

I beaktande av tillgängliga resurser är produktionen de följande åren imponerande. De flesta år färdigställdes 1 - 3 nya fartyg, mestadels av största klassen. Landets huvudvarv var Skeppsholmen i Stockholm där de flesta av dessa skepp byggdes. Tre stora skepp lät man dock beställa i Lübeck.⁹⁵⁾ Vid förmyndartidens början (1660) utgjordes flottan av 36 fartyg, fördelades med 9, 20, 9 i klasserna stora, medelstora och små. Under de kommande åren var avgången nästan lika stor som tillförseln, så att flottan 1672 bestod av 41 skepp. Den markanta förändring som skett var dock tillväxten av stora skepp; förhållandet mellan klasserna var nu 18, 17, 6.⁹⁶⁾

Förutom den reguljära flottan fanns de s.k. monterade skeppen, dvs handelsfartyg som uppfyllde vissa fordringar i byggnation och förmåga till bestyckning. Mot att kronan disponerade skeppen i krigstid åtnjöt ägarerna tullreduktion för dem under fred.⁹⁷⁾

Flottan försågs med manskap genom båtsmanshållet, dvs att kustregionerna och städerna i Sverige och Finland satte upp kompanier båtsmän i stället för kavalleri-, dragon- eller infanterienheter. 1660 fanns 13 ordinarie båtsmanskompanier. De gav dock inte tillräckligt med folk, varför under kriget härifrån hade uttagits även fördubblingsmanskap. Detta upphörde genom kungligt beslut den 26 november 1660.⁹⁸⁾

Under resten av den här aktuella perioden skedde följande förändringar: Gotland, med undantag av Visby stad, lades 1661 under landmilitären, men återfördes till flottan 1664. 1661 uppsattes likaså kompanier i Bohuslän och Halland; det senare drogs emellertid in redan följande år mot penningavlösning. Stockholms stad bröts ut som eget kompani på 1670-talet. Mot

slutet av 1674 beslutades om nya kompanier i Österbotten och Blekinge-Skåne; det verkställdes under följande år.⁹⁹⁾

– Det var således en ökning av tillgänglig personal som skedde. De allt större fartygen krävde också mer manskap än tidigare.

Under det Bremiska kriget inskränkte sig den svenska flottans verksamhet till transport av trupper till de tyska besittningarna från rikets övriga delar.¹⁰⁰⁾

Att rikets monark blev myndig och att fd. amiralen Sten Bielke blev riksskattmästare 1672 medförde lika litet några omedelbara förändringar för flottan som för armén. Redan följande år kom en kunglig order till kollegiet att förbereda utrustning av 24 skepp. Den behövde dock inte verkställas. Året därpå, 1674, kom dock befallning att utrusta 20 fartyg. Den gångna tidens underlåtenheter visade sig nu delvis. I förråden fanns inte tillräckligt med materiel, och för att komplettera dem behövdes extra pengar.¹⁰¹⁾ En del fartyg kunde emellertid utrustas och användas att transportera trupper till den armé landet började bygga upp i Tyskland.¹⁰²⁾

1674 tillfördes kollegiet välbehövlig ny personal med sjöerfarenhet. Amiral Klas Uggla, holmamiral Hans Wilhelmsson Clerck (bror till den i detta avsnitts början nämnde holmamiral Richard Clerck), samt amirallöjtnanterna Johan Bär och Hans Hansson Clerck utnämndes till medlemmar.¹⁰³⁾

Tidigt 1675 kom åter order om flottans utrustning. Brister av och på materielen samt på medel bidrog starkt till att den drog ut på tiden. Under våren bröt kriget mellan Sverige och Brandenburg ut. Senare följde en holändsk krigsförklaring. I detta läge utfärdades befallning om fördubbling av båtsmanskompanierna, varjämte inhyrning av fartyg och folk från kofferdiflottan igångsattes.¹⁰⁴⁾ Dessutom beslutade man värva folk i utlandet.¹⁰⁵⁾ Trots forcerade rustningar kunde huvudflottan inte löpa ut från Stockholm förrän i oktober. Utan att ha fått kontakt med fiendens flotta återvände den efter mindre än två veckor. Bristerna i materielen hade visat sig stora.¹⁰⁶⁾

Den svenska flottan hade misslyckats med en av sina huvuduppgifter, nämligen att i krig hålla Östersjön fritt från fiendliga fartyg.

Slutord

Som inledningsvis sagts fungerade riksrådet under förmyndartiden de facto som regering. Samtliga kollegier hade representanter där, men trots detta var kommunikationen och samarbetet mellan de olika verkställande organen ofta dålig. Ett genomgående intryck är att de ansvariga kollegierna (här Krigs- och Amiralitets-), liksom regeringen sökte undkomma känsliga och obehagliga frågor genom att förhåla dem. De remitterades fram och åter mellan instanserna, samt fördröjdes av onödigt långa utredningar.

— Man ser snikenhet, slarv och personlig rivalitet, men även ärlighet, of-fervilja och försök att göra det bästa av svåra situationer.

— Mest påtaglig är emellertid den nästan konstanta bristen på medel.

Efteråt, med facit i hand, kan man som slutomdöme konstatera, att de olika försvarsgrenarna inte uppfyllde de krav rikets situation ställde på dem under denna tid. Huruvida dessa krav överhuvud taget hade kunnat uppfyl-las får utredas i annat sammanhang.

NOTER

- 1) Den allmänna teckningen av periodens händelseutveckling bygger, om annat ej an-förs, på *Jerker Rosén*, *Det Karolinska skedet. Karl XI:s och Karl XII:s tid* (Lund 1963).
- 2) *Georg Tessin*, *Die Deutschen Regimenter der Krone Schweden, 1. Unter Karl X. Gu-stav (1654-1660)* (Köln 1965), s. 85.
- 3) *Tessin*, 1, s. 85-90; *Georg Wittrock*, *Karl XI:s förmyndares finanspolitik, 1, Gustaf Bondes finansförvaltning och brytningen under Bremiska kriget 1661-1667* (Uppsala, Leipzig 1914), s. 8-9.
- 4) Exempelvis vid Östgöta regemente till fot. Se *Gustaf Petri*, *Kungl. Första livgrenadjär-regementets historia, 2* (Stockholm 1928), s. 359.
- 5) *Tessin*, 1, s. 85-90.
- 6) *Wittrock*, 1, s. 9; *Fredrik Ferd. Carlson*, *Sveriges historia under konungarne af Pfalzi-ska huset, 2* (Stockholm 1856), s. 133.
- 7) *Alfred Bernhard Carlsson*, *Den svenska centralförvaltningen 1521 - 1809. En historisk öfversikt* (Stockholm 1913), s. 59.
- 8) *John E. Nordwall*, *Svensk-ryska underhandlingar före freden i Kardis (1658-61)* (Upp-sala 1890) ligger till grund för teckningen av förhandlingarna med Ryssland; även *Bir-ger Fahlborg*, *Sveriges yttre politik 1660-1664* (Stockholm 1932), Kap. I-III; i kap. III (s. 176 ff.) behandlas även förhandlingarna med Frankrike.
- 9) *Rolf Torstendahl*, *Svensk krigshushållning och underhållstjänst i Danmark 1657-1660* (Aktuellt och historiskt. Meddelanden från försvarsstabens krigshistoriska avdelning, 1961, s. 24-75). Något omarbetad utgiven i *Carl X Gustaf - studier, 1. Carl X Gustaf och Danmark*, red. *Arne Ståde* (Stockholm 1965), s. 399-441.
- 10) *Tessin*, 1, s. 90-92, samt för enskilda regementen s. 118 ff., 225 ff.
- 11) *Birger Steczén*, *Krigskollegii historia, 1. 1630-1697* (Stockholm 1930), s. 246-249, 252; *Johan Kleberg*, *Amiralitetskollegium-Marinförvaltningen. Biografiska anteck-ningar 1634 - 1934* (Stockholm 1934), s. 4-5, 11.
- 12) *Steczén*, kap. VII, särskilt s. 281 (1669 ledde marsken ffg. på fyra år kollegiets för-handlingar).
- 13) *Georg Wittrock*, *Karl XI:s förmyndares finanspolitik, 2. Från Blå boken till franska förbundet 1668-1672* (Uppsala, Leipzig 1917), s. 318.
- 14) Undantagen var 8 kompanier kavalleri från Livland, Estland och Ingermanland. Se *Julius Mankell*, *Uppgifter rörande svenska krigsmagtens styrka, sammansättning och fördelning sedan slutet af femtonhundratalet jemte öfversigt af svenska krigshistoriens viktigaste händelser under samma tid* (Stockholm 1865), s. 346-349 (No. 417).
- 15) *Wittrock*, 1, s. 41-42; *Sveriges försvar, 1.*, red. *C. W. Kleen - E.H. K:son Björn* (Stock-holm 1927), s. 27-28; *Finska regementen av John E. Roos*, s. 518 i *Svenska armén ge-*

- nom tiderna, red. *Ragnar Sjöberg* (Malmö 1949). Det sistnämnda arbetet räknar Österbottens infanteriregemente till Finland; här räknas det till Sverige.
- 16) Sveriges försvar, 1., s. 27-28.
 - 17) *Karl Grotensfelt, Anteckningar om indelta dragoner i Östra Finland 1644 - 1721* (Helsingfors 1940), s. 18-19, 37-38.
 - 18) *Carl Hamnström, Båtsmanshället i Ångermanland och Medelpad* (Östervåla 1972), s. 30.
 - 19) Sälunda hade Österbottens regemente hela perioden tio kompanier. Se *C.-B.J. Petander, Kungliga Österbottens infanteriregemente under Karl XI:s tid* (Österbotten, 1969. Årsbok utgiven av Svensk-Österbottniska samfundet, Vasa 1969), s. 18.
 - 20) Sveriges försvar, 1., s. 30.
 - 21) *Kongl. Maj:ts och Rikens krigsCollegii berättelse om dens Administration för åren 1661 och 1662*. Gifven den 20 Novemb. 1662 (Handlingar til Konung Carl XI:tes historia. Femtonde samlingen, Stockholm 1774). Jfr Sveriges försvar, 1., s. 31.
 - 22) *Petander*, s. 16-17, Tabell.
 - 23) Ex. för delar av Finland ges i *Kongl. Maj:ts. . .*, 1662, s. 8.
 - 24) Se exempelvis *Petander*, s. 33-36. De fyra kompanier österbottningar som låg i Malmö och Helsingborg hade 1666 313 meniga; fem år senare hade siffran sjunkit till 205. De sex kompanier av samma regemente som förlagts till Livland redovisade åren 1666-1667 totalt minst 267 man som avgångna genom dödsfall och rymningar. Jfr nedan, not 30.
 - 25) *Alf Åberg, Indelningen av rytteriet i Skåne åren 1658-1700* (Lund 1947), s. 16, 21-22; jfr dens *Härstamning* (Kungl. Bohusläns Regemente och dess hembygd, 1, red. *H.E. Uddgren*, Uddevalla 1953), s. 34-36.
 - 26) Se *Christer Lilliehöök-Gustaf Berggren-Erik Hägge, Kungl. Västgötadals regemente och Kungl. Hallands regemente 1624-1961* (Halmstad 1964), s. 413.
 - 27) Se not 25.
 - 28) *Lars O. Berg, Regementets härstamning och namn* (Kungl. Jämtlands fältjägerregementes historia, Östersund 1966), s. 147-148, 151.
 - 29) *Georg Tessin, Die Deutschen Regimenter der Krone Schweden, 2. Unter Karl XI. und Karl XII. (1660-1718)* (Köln 1967), s. 2, 164, 237, 242-243, 246-247, 257.
 - 30) Sälunda tjänstgjorde enheter ur Östgöta reg. i de skånska fästningarna och Kalmar (*Petri*, 2. s. 365-367); ur Västgöta-Dals reg. i Damm (Tyskland), Halland och Skåne (*Lilliehöök m.fl.*, s. 307); Kronobergs reg. i Skåne och Blekinge (Kungl. Kronobergs Regemente under fyra sekel 1623-1964, Växjö, 1967, s. 40); Österbottens reg. i Skåne och Livland (*Petander*, s. 22 ff.); om andra finländska förband se *C.v. Bonsdorff, Finska garnisoner i Östersjöprovinserna* (Historiallinen Arkisto, XVII:2, 1902, s. 273-274); och *Arvo Viljanti, Finnish Soldiers on the Baltic Ramparts during the Swedish Period of Great Power* (Revue Internationale d'Historie Militaire, 23, 1961, s. 148).
 - 31) Tabell i *Ludvig W:son Munthe, Kongl. fortifikationens historia, 2.* (Stockholm 1906), s. 457.
 - 32) *Wittrock*, 1, s. 85-86 (not 4), s. 92-94; *Steckzén*, s. 244.
 - 33) *Tessin*, 2., s. 238.; *Wittrock*, 1., s. 212-213; *Steckzén*, s. 250.
 - 34) *Wittrock*, 1., tabell, Bil. II, s. 458-459.
 - 35) Några utredningar för separata områden finns: För Pommern: *Helmut Backhaus, Reichsterritorium und schwedische Provinz. Vorpommern unter Karl XI. Vormündern 1660-1672* (Göttingen 1969) (Huvudsakligen avdelning III); för Bremen-Verden:

- Klaus-Richard Böhme*, *Bremish-Verdische Staatsfinanzen 1645-1676. Die schwedische Krone als deutsche Landesherrin* (Stockholm 1967).
- 36) Om det finska infanteriets nedgång i antal under 1660-talet (*Wittrock*, 2, s. 200 f.); Efter det Bremiska kriget genomfördes betydande nedskärningar av ammunitions- och andra materielposter. De negativa följderna av detta redogjorde krigskollegiet för i en relation 1667, men utan penningar kunde inte regeringen vidtaga några förbättringar (*Wittrock*, 1, s. 353 ff., *Steckzén*, s. 261); i maj 1672 skrev kollegiet till regeringen och redogjorde utförligt för de stora brister som fanns i regementenas kadrer, förråd, underhåll av fästningar, m.m. (*Wittrock*, 2, s. 366 f.).
- 37) Bl.a. 1664; se *Carlson*, 2, s. 266 och Sveriges riksdag. Förra avdelningen, 3 (Tiden 1592-1672), av *Nils Ahnlund* (Stockholm 1933), s. 353.
- 38) *Tessin*, 2., s. 2-10.
- 39) Följande avsnitt bygger i huvudsak på *Karl Gustaf Lundqvist*, *Sveriges krig med staden Bremen och politik i samband därmed åren 1665-1666* (Stockholm 1893).
- 40) Se *Axel Mollstadius*, *Jönekiöpings fältartillerie 1661-1670* (Kamratföreningen »Smålandsartillerister« Årsbok, 1944), s. 46, 48.
- 41) *Tessin*, 2, s. 12-13; om enskilda värvade regementen se s. 165 ff.
- 42) *Georg Wittrock*, *Bremiska hären och subsidiefrågan i Karl XI:s förmyndares finanspolitik 1667-68* (HT, 1913, s. 25, 27, 28).
- 43) *Ibid.*, s. 29. Beträffande kostnaderna se *Wittrock*, 1, s. 317-318. samt *Böhme*, s. 460 ff.
- 44) *Wittrock*, *Bremiska hären. . .*, s. 32-37.
- 45) *Wittrock*, 2, s. 73-79; *Tessin*, 2, s. 15-18, 164-168 (kavalleriets avdankning), 237-262 (infanteriets avdankning och nedskärning).
- 46) Härom se *Birger Fahlborg*, *Sveriges yttre politik 1668-1672*, 2, (Stockholm 1961).
- 47) *Tessin*, 2, s. 19-20. För enskilda regementen se s. 168 ff.
- 48) *Nils Wimmarson*, *Sveriges krig i Tyskland 1675-1679*, 1 (Lund 1897), s. 59.
- 49) *Tessin*, 2, s. 20.; *Wimmarson*, s. 59-60.
- 50) Detta är en sammanställning från *Axel Mollstadius'* tre artiklar *Jönekiöpings fältartillerie 1651-1660*, *1661-1670* och *1671-1680* i Kamratföreningen - »Smålandsartillerister« Årsbok 1943, 1944 och 1945.
- 51) Se för det följande *Ludvig W:son Munthe*, *Kongl. fortifikationens historia*, 2 och 3:1 (Stockholm 1906 resp. 1908).
- 52) *Steckzén*, s. 314-315.
- 53) *Munthe*, 2, s. 93.
- 54) *Munthe*, 2, s. 388-389.
- 55) *Munthe*, 2, s. 389-391, 397-398.
- 56) *Munthe*, 2, s. 391.
- 57) *Munthe*, 2, s. 401-403.
- 58) *Munthe*, 2, s. 403-405, 407-408; jfr s. 412-413.
- 59) *Munthe*, 2, s. 413-417.
- 60) *Munthe*, 2, s. 417-421.
- 61) *Munthe*, 2, s. 424-428.
- 62) *Munthe*, 2, s. 510, även not 1.
- 63) *Munthe*, 2, s. 432 och 533. (brev från Bengt Oxenstierna till Krigskollegium 1665 rörande generalkvartermästare J. Staël v. Holstein).
- 64) *Munthe*, 2, s. 433-442 (där den finns avtryckt).
- 65) *Munthe*, 2, s. 444-446.; avvikelserna mot den svenska genomgås.

- 66) *Munthe*, 2, s. 450-451.
- 67) *Munthe*, 2, s. 466 ff.
- 68) *Wittrock*, 1, s. 41, 57, 104. (Frågan togs upp nästan vart år i samband med finansarbetet).
- 69) *Munthe*, 2, s. 543-545.
- 70) *Munthe*, 2, s. 480 ff.
- 71) *Munthe*, 2, s. 465-467, 479-480, 490 (1663), 502-503 (1669).
- 72) *Munthe*, 2, s. 501-502, 505, 510.
- 73) *Munthe*, 2, s. 511-518; återger betänkandet kommenterat.
- 74) *Munthe*, 3:1, s. 1-3.
- 75) Detta avsnitt bygger huvudsakligen på *Axel Zettersten*, Svenska flottans historia åren 1635-1680 (Norrtelje 1903); Amiralitetskollegiets historia, 1 (1634-1695), av *Einar Wendt* (Stockholm 1950); *Wittrock*, 1-2.
- 76) *Zettersten*, s. 89-90, 321, 439-441.
- 77) *Biographiskt Lexicon öfver namnkundige svenska män*, 21, 1855.
- 78) *Wendt*, s. 191-194.
- 79) *Wendt*, s. 194.
- 80) *Wendt*, s. 200-201, 205.
- 81) *Zettersten*, s. 257, 557, Bil. 8.: *Wendt*, s. 211 ff., 244; *Wittrock*, 1, s. 185-186.
- 82) *Zettersten*, s. 560-561, Bil. 9.
- 83) *Zettersten*, s. 212-215.
- 84) *Zettersten*, s. 213-214, 261-262 (Tabell för enskilda år); *Wendt*, s. 223-224.
- 85) *Zettersten*, s. 216-219, *Wendt*, s. 207.
- 86) Se *Zettersten*, s. 213, 223-231, 234-235.
- 87) *Zettersten*, s. 259-260; *Wendt*, s. 210.
- 88) *Wendt*, s. 209.
- 89) *Wendt*, s. 213, 218, 220-221; *Wittrock*, 1, s. 127, 184-186.
- 90) *Zettersten*, s. 447-448.
- 91) *Wittrock*, 2, s. 164.
- 92) *Zettersten*, s. 312-313, 316; *Wittrock*, 2, s. 160-161.
- 93) *Zettersten*, s. 314-315; *Wendt*, s. 210, 215 (Kostnadsberäkningarna är från 1664).
- 94) *Wendt*, s. 220 (hösten 1666), 222-223 (febr., mars och aug. 1669).
- 95) *Zettersten*, s. 314.
- 96) *Zettersten*, s. 318. För klassindelningen se s. 319. - Amiralitetskollegium gör själv, i sin slutrelation 1672 inför konungens myndighetsförklaring, en indelning av 13 reala skepp, 13 stora, fyra medelmåttiga och elva små. Se *Wendt*, s. 230.
- 97) *Zettersten*, s. 320-321.
- 98) *Zettersten*, s. 65-69.
- 99) *Zettersten*, s. 67, 69-70.
- 100) *Zettersten*, s. 446-448, 450-451.
- 101) *Wendt*, s. 245-246.
- 102) *Zettersten*, s. 456.
- 103) *Wendt*, s. 248; *Zettersten*, s. 533-534, 597-598, 631-632.
- 104) *Zettersten*, s. 67, 88-89, 321. En förteckning över inhyrda fartyg: *Hj. Börjeson*, Swedish Ships (The Society for Nautical Research Occasional Publications, No. 5. Lists of Men-of-War 1650-1700, Part III., Greenwich, 1974, omtryck av 1936 års utgåva), s. 17 ff.
- 105) *Zettersten*, s. 55, 90.
- 106) *Zettersten*, s. 459-467.

DANSK MILITÆRPOLITIK 1660-1675

I Frederik III's tid 1660-1670

1. Krigskollegiet

I den kritiske vintermåned januar 1658 oprettedes i København et krigsråd, der blev kaldt »et krigskollegium eller forsamling«. Det skulle i krigstid dagligt drøfte »alt hvad militien og krigsvæsenet til hest og fods her udi riget og dets forbedring vedkommer. . .«. Møderne holdtes på Københavns slot, og det var her, alle vigtige beslutninger for krigenes førelse blev taget. Dette krigsråd fungerede indtil arvekongedømmet ophørte den 18. oktober 1660. Kort tid derefter blev centraladministrationen reorganiseret, og en række kollegier blev resultatet.¹⁾

Den 22. november 1660 blev Hans Schack udnævnt til »rigens feltherre« og præsident i det nye Krigskollegium. Han havde rang lige efter rigshofmesteren. I de næste par dage udnævnte de øvrige 9 medlemmer. Kollegiet kom af forskellige, delvis uopklarede grunde til at virke efter en »interimsinstruks« af 2. januar 1661. Denne opremsede i vage vendinger kollegiets tjenestepligter, der var følgende: Direktion og inspektion af hæren i kongens riger og lande herunder bl.a. mandskabets »fremskaffelse, fordeling, konservation, eksersering, ordinerung, disciplinerung, beklædning og underhold«. Fæstningerne, artilleriet, retsforholdene og officerskorpset lå ligeledes under Krigskollegiets ansvarsområde. På tre ugentlige mødedage skulle sagerne drøftes og afgøres som i de øvrige kollegier, for derefter at forelægges til kongens afgørelse. Sekretær for Krigskollegiet var den senere så fremtrædende Herman Mejer, der tidligere havde indtaget samme stilling i krigsrådet.²⁾

En særlig stilling blandt kollegiemedlemmerne indtog generalkrigskommissæren Otto Pogwisch. Han skulle forvalte hærens økonomi i videste forstand, idet han skulle sørge for de hvervede troppers betaling, krigshærens reduktion, den udskrevne hærs oprettelse, mønstringen o.m.a. En særlig ømtålelig opgave var fremskaffelsen af de nødvendige midler. Her kæmpede han og kollegiet en hård kamp med skatkammerkollegiet og dets præsident Hannibal Sehested, der bestandig ønskede en reduktion af hærbudgettet. Krigskollegiets økonomi var bestemt af de indtægter, der tilgik hærens og fæstningernes kasse i Skatkammeret. Denne var i de første år tillagt indtægterne af konsumtionsafgifterne, der viste sig at give alt for lidt. De beregnede udgifter til hæren for året 1661 var ca. 400.000 rdl., mindst 50.000 rdl. mere end der kom ind. Bedre blev det efter en reform i 1662, hvor en nyindret-

tet matrikelskat tillagdes hærens kasse. Herefter ansattes budgettet den 30. april 1663 til godt 460.000 rdl. årligt, en beløbsramme, der bevaredes i de følgende år. Heri var medregnet udgifterne til fæstningerne, ca. 80.000 rdl. Men mod slutningen af Frederik III's regering var der en tiltagende tendens til at henvise f.eks. hofudgifter til hærens kasse, til skade for forsvaret og irritation for Krigskollegiets præsident og generalkrigskommissær.³⁾

2. Admiralitetskollegiet

Ret beset er admiralitetet Danmarks ældste kollegium. Dets første instruks er fra 1655. Rigsadmiralen var præsident, og kollegerne var tre civile og fem militære personer. Alt søetaten vedkommende skulle i fredstid drøftes på de ugentlige torsdagsmøder, og betænkninger og forslag skulle forelægges kongen til resolution. I krigstid kunne der holdes møder efter behov. Det var ikke blot flåden i snævrere forstand, Admiralitetet skulle tage sig af. De kongelige koffardiskibe lå også under kollegiets direktion, ligesom det skulle holde opsyn med defensionsskibene. Endelig skulle Admiralitetet drage omsorg for udskrivningen af søfolk i købstæderne og vedligeholdelsen af færge- og skibsbroer.⁴⁾

Landets største arbejdsplads, Holmen, blev ledet af en Holmsadmiral og hans viceadmiral, begge medlemmer af kollegiet. En forordning herom var udgået den 8. juni 1656. En række instrukser fastlagde arbejdet på Holmen nærmere. Heraf fremgik det, at tre skibskaptajner fik hver sit særlige arbejdsområde til hjælp for admiralerne. Disse tre kaptajner var medlemmer af Admiralitetet indtil forandringen sidst i 1660, hvor de gled ud og erstattedes af nogle civile råder. I maj 1664 strammedes administrationen på Holmen derved, at holmskaptajnernes opgaver samledes på een hånd, ekvipagemesterens. Men heller ikke han var medlem af admiralitetskollegiet. Præsident var rigsadmiral Henrik Bjelke, medens Holmen var repræsenteret af Holmsadmiral Niels Juel og viceadmiral Jørgen Bjørnsen.⁵⁾

3. Sehested og Schack

Den militære problematik i 1660-ernes første halvdel kom tydeligt frem i modsætningen mellem Sehested, Skatkammerkollegiets præsident og Schack, Krigskollegiets præsident. Begge var enige om, at krigstidens store hvervehær måtte reduceres. Men hermed hørte enigheden også op. Den urolige og fantasifulde rigsskatmester Hannibal Sehested havde den opfattelse, at ledende svenske statsmænd anså en udsoning mellem de nordiske naboer for »den rigtigste og den væsentligste fælles interesse for de to stater«.

Hvor urigtigt dette var, kan ses af første artikel. Heraf drog Sehested logisk nok den slutning, at den dyre, hvervede hær burde indskrænkes til fæstningernes bemanning. Det åbne land kunne forsvares af udskrevne soldater. Hovedvægten burde efter Sehesteds mening lægges på flåden, der var bedst egnet til forsvar af et ørige som det danske. Havde han allerede glemt marchen over isen? I sine visioner så Sehested et enigt Norden, hvor Sverige kunne agere i den europæiske politik med en stærk hær, støttet af en stærk, dansk flåde.⁶⁾

Den rolige og krigserfarne rigsfeltherre Hans Schack så mere realistisk på problemerne. Den fortsatte svenske omklamring af Danmark tilsagde ham, at en stående, hvervet hær var nødvendig. Dens størrelse skulle dog tilpasses rigets økonomiske formåen. Han anså vel også en sådan hær som egnet til sikring af indre ro i landet, noget Frederik III vistnok lagde vægt på. Påstanden om, at Schack og kollegiet udnyttede dette moment til egen fordel, må stå for Sehesteds og hans meningsfællers regning. Schack havde næppe høje tanker om udskrevne soldater; han så vistnok mest deres nytte som billig arbejdskraft. Sehested derimod havde stor tillid til »nationale« soldater, hvis patriotisme han kendte fra Norge. Modsætningerne mellem de to mænd gjorde efterkrigstidens forsvarspolitiske forhold nok så urolige.⁷⁾

4. Den hvervede hær

Et var sikkert lige efter krigen, den store hær måtte reduceres af økonomiske grunde. De tre udskrevne provinsregimenter blev da også omgående hjemsendt, for at mandskabet kunne »besætte og bebygge« de forarmede landdistrikter. Med den hvervede hær var endnu ved årsskiftet 1660/61 forbløffende stor, 11 rytterregimenter, 9 fodregimenter og adskillige frikompagnier. Krigskollegiet anslog selv den 12. januar 1661 den årlige udgift til en sådan styrke til ca. 1.100.000 rdl.⁸⁾

I løbet af året 1661 gennemførtes der to drastiske reduktioner, der mere end halverede den hvervede hær. Aftakningen foregik på en meget hårdhændet måde, idet mange afskedigede officerer og menige måtte nøjes med løfter for fremtiden i stedet for kontanter. I marts 1662 erklærede Schack sig tilfreds med denne reducerede hvervehær, hvis den blev suppleret med 4 udskrevne landregimenter. Ikke desto mindre gennemførtes endnu en lille reduktion i marts 1662, hvorved den kongerigske del af hæren kom ned på 1.625 hvervede ryttere og 6.250 mand fodfolk. Den kostede ca. 371.000 rdl. årligt. Sammen med Hertugdømmernes ca. 900 ryttere og 2.600 mand fodfolk udgjorde dette trods alt en »camp volant« (felthær), der efter Schacks mening var tilstrækkelig til rigets forsvar.⁹⁾

Herved blev det stort set Frederik III's tid ud.

5. Den udskrevne »nationale« hær

Som omtalt forudsatte reduktionerne i 1661 af den hvervede hær, at der skabtes et supplement på fire landregimenter à ca. 1.000 mand inddelt i 8 kompagnier. En anordning om den udskrevne hær blev da også udstedt i sommeren 1662. Der skulle stilles en landsoldat pr. lægd, der bestod af 5 hele bondegårde, d.v.s. af 60 td. hartkorn skattepligtig jord, altså øde jord undtaget. Også de privilegerede hovedgårde holdtes uden for udskrivningen. En ensartet ligning over hele landet forudsatte imidlertid en landsomfattende matrikel, som endnu ikke var tilstede. Forarbejder blev dog straks sat igang, og faktisk blev en udskrivning planlagt i efteråret 1662. Men gennemført blev den dog først i foråret 1663. Fra 1. maj 1663 var halvdelen af hvert landregiment beskæftiget med reparationsarbejder på de vigtigste fæstninger, København, Nyborg og Fredericia.¹⁰⁾

En kongelig trykt ordinans om udskrivningsforholdene kom først den 4. juli 1664. Heraf fremgik, at lægdet havde pligt til at præstere en soldat, der kunne være en bonde, bondesøn eller tjenestekarl. Var der flere dueelige karle i samme lægd og ingen meldte sig frivilligt, skulle de trække lod. Den udskrevne soldat (tjenestekarl) skulle tjene hos en af bønderne i lægdet, så længe han stod i rullen. Lægdsbønderne skulle skaffe soldaten en kårde med gehæng en gang for alle, og hvert tredje år en kjole. Lægdsbønderne skulle betale soldaten løn under arbejds- og krigstjeneste, men den skulle opspares til hans hjemkomst. Hans fornødenheder i tjenesten afholdtes af kongen, dog at hans rejseomkostninger betaltes af lægdet. Ved vakance på grund af død eller udygtighed skulle lægdet præstere en ny mand; en desertør skulle dog først erstattes ved næste almindelige komplettering. Indkaldelser bekendtgjordes fra prædikestolene, eksersitsen foregik nær kirken hver søndag efter gudstjenesten. Det var uheldigt, at tjenestens varighed ikke var fastslået i ordinansen. Efter den skulle soldaterne blot lejlighedsvis slettes af rullen efter anciennitet.¹¹⁾

De udskrevne landsoldaters tal var oprindelig ansat til ca. 4.000 mand. Det blev dog ikke så lidt mere. I 1666 blev det opgivet til 5.347 mand, dog Bornholm undtaget.¹²⁾

6. Rostjenesten

Medens hæren midt i 1660-erne således var velforsynet med fodfolk, godt 5.500 hvervede og knapt 5.500 udskrevne, var det anderledes småt med ryttere, kun ca. 1.600 heste. Heri må grunden søges til, at man efter flere års tøven skred til genoprettelsen af adelens rostjeneste i 1666, ved forordninger af 9. juni og 1. juli. Rostjenesten motiveredes med den stærke oprustning i

Europa, man tænkte på den svenske hær i Bremen-Verden, og alt skulle være klart den 15. juli samme år. Et rideudstyr blev anslået til ca. 39 rdl., og rytteren skulle lønnes med 6-7 rdl. pr. måned. Trods denne bekostning gik opstillingen hurtigt og smertefrit for sig.¹⁵⁾

Rostjenesten inddeltes i 6 eskadroner, svarende til hvert af de 6 stifter. Styrken talte omtrent 1000 ryttere, et godt tilskud til Schacks »camp volant«. Der kan være flere grunde til rostjenestens forbavsende annullering i sommeren 1669. Men henset til grunden for dens oprettelse har det nok haft sin betydning, at hæren i Bremen nu blev aftakket. Rostjenestens udrustning blev indlagt i hovedfæstningerne, og befalingsmændene blev afskediget.¹⁴⁾

7. Fæstningerne

I datiden udgjorde fæstninger et betydningsfuldt led i ethvert lands forsvar. Krigskollegiet tog da også sagen op i en betænkning til Statskollegiet den 30. april 1661. Heri anbefaledes reparationer og fornyelser på Kastellet (11.532 rdl.), Kronborg (30.000 rdl.) og Frederiksdodde (15.454 rdl.). Nyborg fæstning kunne nok stort set istandsættes af garnisonen selv, og udgifter til forbedring af Nakskovs værker burde pålignes Lollands byer, som det var gammel skik. Hermed skulle forbindelserne mellem landsdelene være sikret, mente Krigskollegiet.¹⁵⁾

Statskollegiet anså sagen for meget vigtig, da det var den økonomisk mest overkommelige måde at sikre landet på. Københavns Fæstning kom først, da den beskyttede kongefamilie, rigsregalier, regering, arkiver o.lign. og havde vist sig at være rigets »fornemste og mest considerable« fæstning under sidste krig. Statskollegiet anviste også midlerne fra konsumtions- og andre told-indtægter til København og Nyborg. Nakskov kunne også istandsættes efter forslaget, dog at præsterne burde forskånes for at levere spader og hakker. De øvrige forslag måtte vente til bedre tider.¹⁶⁾

Det lettede fæstningsarbejderne meget, at Krigskollegiet kunne skaffe billig arbejdskraft, nemlig soldater. I den første tid mest fra den hvervede hær, efter 1663 også og især fra den udskrevne hær. Der var megen utilfredshed blandt landsoldaterne med denne trivielle og hårde arbejdstjeneste, ikke mindst arbejdet på Kastellet, der havdes i entreprise af den dygtige men hårde general Henrik Rüse. Men det lykkedes faktisk i løbet af få år at bringe alle vigtige fæstninger i en acceptabel stand.¹⁷⁾

8. Flåden

Sehesteds opfattelse af flådens rolle i forsvaret slog ikke igennem. Der mang-

lede simpelthen midler. Flåden var yderst forsømt efter Carl Gustaf-krigene, og mange af skibene var gamle. Af de 12 brugbare orlogsskibe på over 50 kanoner, var 3 bygget i 1630-erne, 4 i 1640-erne og 4 i første halvdel af 1650-erne. Kun »Tre Løver« (fra 1656) kunne kaldes et nyt skib. Fregatflåden bestod af 4 gamle fregatter (20-50 kanoner) fra 1630-erne og et lejet kompagniskib (defensionsskib). Og så tænkte regeringen endog i 1662 på at udleje (måske sælge) 5 af orlogsskibene til England, noget vistnok Sehested dog fik forpurret.¹⁸⁾

I 1663 forbedredes forholdene for flåden. Henrik Bjelke var blevet udnævnt til rigsadmiral i maj 1662, og støttet af en kommission fik Admiralitetet mere greb om tingene. Det gjorde næppe sagen ringere, at den djærve søkrieger Cort Adeler blev udnævnt til generaladmiralløjtnant den 15. september 1663. Dermed fik flåden en meget erfaren operationschef og en dygtig skibsbygger. Den daglige ledelse af virksomheden på Holmen forestodes stadigvæk af Niels Juel og Jørgen Bjørnsen, begge veteraner fra 1657-60.¹⁹⁾

Bjelke og Adeler synes at have arbejdet godt sammen. Resultaterne er åbenbare. I perioden 1663-69 byggedes i Neustadt (Holsten) og på Holmen ialt 8 orlogsskibe, foruden at der indkøbtes 2 i Nederlandene i 1666. På tilsvarende vis forøgedes fregatterne med 8 nye skibe, medens to udgik. Byggeaktiviteten havde således både forynget og forøget flåden, der i 1670 var på 22 orlogsskibe og 10 fregatter. Herved havde søforsvaret nået et rimeligt stade. Faktisk efterlod Frederik III sig en flåde, der kunne stå mål med den, han havde modtaget fra sin far, Christian IV.²⁰⁾

II Christian Vs tid

9. Kongen

Det var almindeligt kendt, at den unge konge var meget interesseret i militære forhold. Han bad da også 5 dage efter sin regeringstiltrædelse Krigskollegiet om et forslag til hærens fremtidige ordning. I et omgående svar foreslog feltherren Schack, at man forøgede rytteriet ved at udlægge ryttergårde til folkene ligesom i Sverige. Det var langt billigere for staten end at hverve dem, hævdede han. Derimod anså Schack fodfolket for stærkt nok, som det nu var. Og der kunne godt holdes igen på Ruses dyre fæstningsbyggeri, mente feltherren, der yderligere var dristig nok til at udtale, at det var en uskik, at militære indtægter unddroges hæren til fordel for hoffet.²¹⁾

Kongen ønskede også at gøre Krigskollegiet mere effektivt. Han lod derfor oversekretæren i Danske Kancelli, Peder Schumacher udforme en ny instruks for kollegiet den 25. juni 1670. Den indskrænkede mødedagene til een dag ugentlig, torsdag. Den mest iøjnefaldende ændring bestod nok deri, at

alle krigskollegiale ekspeditioner skulle forsegles i Danske Kancelli, der videre sendte dem. Derved kom Krigskollegiet tilsyneladende under en kontrol af Kancelliet. Schumachers ærgerrighed fornægtede sig ikke, men hans energi smittede muligvis af på Krigskollegiet, der havde været påfaldende passivt i Frederik III's seneste år. En yderligere effektivisering af hærens administration skete med oprettelsen af et Generalkommissariat den 29. juli 1674. Det overtog Otto Pogwisch' forretninger, idet han fritoges fra embedet med udgangen af september 1674.

10. Det »nationale« rytteri

Christian V var meget interesseret i forslaget om et rytteri efter svensk mønster. Et hurtigt kommissionsarbejde resulterede i et forslag den 23. april 1670 om rytteriets oprettelse. De udlagte ryttergårde skulle være på 8 td. hartkorn. Hver gård skulle stille en fuldt rustet rytter, mod at den slap for alle afgifter til staten, ca. 20 rdl. årligt. For denne pris fik staten altså en rytter, medens en hvervet rytter kostede over 100 rdl. årligt.²³⁾

Spørgsmålet var herefter, hvor meget bondegods kronen så sig i stand til at udlægge til formålet. Det blev til ca. 30.000 td. hartkorn, hvad der svarede til en styrke på ca. 3.000 menige foruden officerer. De sidste fik udlagt gårde alt efter rang, en kaptajn således 4 gårde. Et kompagni på 88 menige ryttere og 12 befalingsmænd krævede ialt 113 gårde. Hertil kom, at regimentsstabene også krævede deres part.²⁴⁾

Der udsendtes en forordning om »landrytteriet« den 5. okt. 1670, og det var praktisk taget den, der var gældende til og med Den skånske Krig. Den der beboede en ryttergård, rytterbonden, var helt frigjort for skrivers og ridefogeders indblanding, da han jo var skatte- og afgiftsfri. Men hans gård var under opsyn af regimentsobersten og kompagniets officerer, så forfald kunne undgås. Hvis en rytter omkom eller på anden måde blev tjenstuddygtig, skulle gården erstatte ham eller tabe sin status som ryttergård. Kongen påtog sig rytterens underhold under tjenesten.²⁵⁾

Tilbage stod man herefter med ca. 1000 dyre hvervede ryttere, efter at mange af dem var blevet befalingsmænd i det nye landrytteri. De blev nu borttaget fra deres kvarterer i købstæderne og lagt ud på landet som »sogne-ryttere«. Et stort og et lille sogn, ca. 400 td. hartkorn, skulle herefter yde rytteren en naturalydelse til en værdi af 24 rdl. årligt foruden 24 rdl. i penge. Hertil kom, at sognene skulle skaffe rytteren en bolig med lys og brændsel, seng og staldrum. Rytteren havde desuden ret til at holde en ko, en kalv og 6 får på fælleden. I modsætning til »landrytterne« var disse »sogneryttere« altså udelukkende soldater.²⁶⁾

11. Rostjenesten

Den suspenderede rostjeneste genopstod påny i begyndelsen af 1670-erne. I 1671 blev der atter udnævnt befalingsmænd, som lønnedes af staten, og den 17. juni 1673 udgik der en trykt forordning om rostjenesten. Kravene til det frie jordegods var som før en fuldt rustet rytter pr. 300 td. hartkorn. Ryttersolden fastsattes til 5 rdl. månedlig foruden kvarter. Den tidligere rostjenes udrustning var blevet tilbageleveret fra fæstningsdepoterne til proprietærene allerede i 1670, da genoprettelsen var på tale.²⁷⁾

Det påhvilede selvsagt proprietæren at leje en rytter, der skulle være en duelig krigsmand. Bevæbningen var to gode pistoler, en god degen (kârde), kappe og alt rideudstyr. Hertil føjedes senere en karabin. Antallet af menige ryttere var 963. Rostjenesten var organiseret som et regiment på 8 kompagnier. Chef var den energiske jyske oberst Mogens Kruse.²⁸⁾

12. Hærbudgetterne

Et hærbudget i 1672 så således ud. Krigskollegiet og Commissariatet kostede 29.628 rdl., Livgarden til Hest 18.688 rdl., Rostjenestens officerskorps 10.060 rdl., 4 »nationale« rytterregimenter (à 8 komp. på 90 »landryttere« og 25 »sogneryttere«) 24.800 rdl., 4 »nationale« fodregimenter (à 8 komp.) 23.946 rdl., 4 hvervede fodregimenter (à 8 komp. på 150 mand ialt) 190.508 rdl., artilleri- og fæstnings-betjente 23.634 rdl., vartpenge til afskedigede officerer 6.000 rdl., ialt 327.264 rdl. Hertil må med føje tillægges indtægtstabile for de udlagte rytter- og officers-gårde, der beregnedes til 75.600 rdl., således at de samlede hærbudgetter opgjordes til 402.864 rdl. årligt.²⁹⁾

Hærbudgettet var således ikke blevet væsentligt udvidet i de sidste 10 år, men styrkernes tal var unægteligt steget. Kongen havde nu følgende tropper til rådighed:

Et »nationalt« rytteri	4.000 mand
Livgarden til Hest	132 mand
Rostjenesten	1.000 mand
Sum	5.132 ryttere
Et »nationalt« fodfolk	5.000 mand
Et hvervet fodfolk	6.000 mand
Sum	11.000 mand

De ovennævnte tal i penge og mandskab er typiske for Christian Vs tid indtil 1675. Ganske vist steg pengeudgifterne i 1674 til 521.000 rdl., men det

skyldes ekstraordinære udgifter i forbindelse med bl.a. hyppigere og længere troppesamlinger. Disse penge var imidlertid givet godt ud, idet det lykkedes at bringe de »nationale« afdelinger op på hvervet standard, som man erfarede gennem samtidige udtalelser og senere krigsbegivenheder.³⁰⁾

13. Admiralitetet

Christian V lignede sin farfar i den henseende, at hans militære interesse fordelte sig ligeligt mellem hær og flåde. Han gav derfor Peder Schumacher ordre til også at udarbejde en instruks for Admiralitetskollegiet. Den blev underskrevet den 25. juni, samme dag som Krigskollegiets instruks. Admiralitetets arbejdsområde forblev uændret, men mødedagene øgedes til to om ugen. Kollegiets regnskaber skulle oversendes til Skatkammeret, medens det selv måtte have opsyn med de anviste indtægters indgåelse. Admiralitetets kontaktmænd i Skatkammeret var rentemester Mogens Friis, der sad på søetatens kasse. Det er interessant at se, at det pålagdes Admiralitetet at sørge for, at der indledningsvis blev lavet en model, når et »Capital-Orlogsskib« skulle bygges. Den skulle være korrekt i alle enkeltheder, og den skulle følges pinligt nøjagtigt i nybygningen.³¹⁾

14. Flåden

Henrik Bjelke var den energiske leder af Admiralitetet i disse år. Han levede udmærket op til 1673-instruksen (note 31), som tilsigtede en hurtig og effektiv administration, ledet af »een fornem minister«. Dette gjaldt også skibsbygningen.³²⁾

Der var i 1670-75 ikke så meget tale om en forøgelse af flåden som om en fornyelse. Der kan således konstateres en tilgang på 5 orlogsskibe og en afgang på 7. Modsat øgedes fregatflåden med 8 skibe, medens 5 udgik. De tilgåede skibe kunne bære en bestykning på ca. 606 kanoner, de afgåede 576 kanoner. Som man kan se, øgedes flådens ildkraft ikke væsentligt ved det ret store byggeprogram. Men skibene efter Adellers anvisning var af høj kvalitet.³³⁾

Den 6. marts 1675 forelå der en dansk skibsliste over 31 navngivne skibe. 16 var orlogsskibe (over 50 kan.), 11 var fregatter (20-50 kan.) og 4 var under 20 kanoner, ialt en bestykning på 1472 kanoner. De 30 største skibe foresloges organiseret i en flåde på 3 eskadrer, hver med tre admiralskibe (for adm. viceadm. og schout-by-nacht). Hver eskadre skulle tildeles brandere, proviant- og material-skibe, advisjagter o.lign. De 30 kampskibe krævede ialt besætninger på 10.402 mand. Hertil kom bemanningen af Holmen, Tøjhu-

set, Proviantgården og Bryghuset, hvorfor flådens samlede behov var mindst 11.686 mand. De måtte skaffes til veje gennem hvervning (presning) i ind- og udland og ved udskrivninger i danske og norske købstæder.³⁴⁾

* * *

Det er ikke rimeligt at sige, at de ovennævnte militære foranstaltninger havde karakter af oprustning. De militære budgetter var forblevet stort set uændrede, da fredsökonomien ikke kunne bære større militære udgifter. Skulle en egentlig revanchepolitik gennemføres, måtte der udenlandske subsidier og militæralliancer til, en kendsgerning, der havde afgørende indflydelse på dansk udenrigspolitik.

Dette skal dog ikke forstås således, at der ikke blev gennemført nogle krigsforberedelser før det egentlige krigsudbrud i efteråret 1675. Generalkommissær Otto Pogwisch havde allerede i oktober 1670 udtalt: »Gud forbyde det, at man endnu en gang skulle stå i de tanker at afvarte fjenden udi sine egne lande, som desværre nogle gange er sket . . .«. Da krigen nærmede sig efter svenskernes indfald i Brandenburg december 1674, handlede man i Pogwischs ånd. Desuden skulle de indgåede allianceforpligtelser jo overholdes i tilfælde af krig. Og Danmarks forpligtelse overfor den store alliance lød på en felthær på 16.000 mand: 10 rgt. ryttere à 500 heste, 10 rgt. fodfolk à 1.000 mand og 10 dragonkomp. à 100 heste.³⁵⁾

Den allianceforpligtelse blev opfyldt ved følgende foranstaltninger i 1675. Rostjeneste blev formeret i to regimente à 500 heste, de 4 »nationale« rytterregimente i 8 regimente à 500 heste, hvortil skal føjes Slesvigske Rytterregiment på ligeledes 500 heste. Hertil kom så hvervning af 3 rytterregimente og 2 dragonregimente à 500 heste foruden 2 dragonkompagnier på hver 100 mand. De 4 »nationale« fodregimente dubleredes, d.v.s. at der blev udskrevet endnu en soldat af hvert soldaterlægd. Der udgik udskrivningsordrer herom så sent som den 20. maj 1675. De indkaldte fra denne »anden udskrivning 1675« indlagdes i fæstningerne, medens de gamle soldater forbeholdtes felthæren. Den hvervede del af fodfolket bestod af 4 regimente i kongeriget og 1 i Hertugdømmerne, ialt ca. 5.000 mand. Det var således hen på efteråret ikke svært at opfylde allianceforpligtelserne uden helt at blotte landet for tropper.³⁶⁾

Den 3. maj 1675 var man i Haag blevet enige om, at Danmark skulle yde et flådebidrag til søkrigen imod Sverige på 16 orlogsskibe. De skulle støttes af 9 nederlandske skibe. Det tog sin tid at udruste dem, og først den 13. august kunne den allierede flåde under Cort Adeliers ledelse løbe ud fra København. Hermed var krigen, omend uerklæret, en kendsgerning.³⁷⁾

NOTER:

- 1) *O. Kyhl*, Den landmilitære centraladministration 1660-1763 (Kbh. 1975) s. 8-13. Krigsrådets bestalling var dateret d. 13. jan. 1658. Arvehyldningen d. 18. okt. 1660; Forordninger 1643-70.
- 2) *Kyhl* s. 15-20. *C.O. Bøggild-Andersen*, Hannibal Sehested I-II (Aarhus 1946 og 1970) I, 332-35, hvor det påpeges, at forbilledet for den danske instruks var den svenske krigsskollegieinstruks af 1636. Hertugdømmernes militære forhold henlagdes d. 18. juli 1661 til tyske kancelli; *Kyhl* s. 45.
- 3) Generalkrigskommissærrens ansvar for den hvervede hærs forhold til befolkningen; Forordninger 1643-70, d. 19. marts 1662. *Kyhl* I, 101-33, 42-44 og 48-52. Sml. *Bøggild-Andersen* I, 321-23 og II, 69-70. Instruks for Skattekammerkollegiet d. 24. jan. 1661; Forordninger 1643-70.
- 4) *Chr. Bruun*, Cort Adeler (Kbh. 1871) s. 388-89 (instruksen dat. 29. aug. 1655). Et defensionsskib var et bestykket handelsskib, der nød visse økonomiske fordele for at stå til disposition for staten i krigstid. Sml. forordning om defensionsskibe d. 24. maj 1671 og 10. jan. 1672; Kgl. forordninger 1670-83, s. 51-56 og 114-19.
- 5) Instrukser for Holmsadmiralerne og de tre Holmskaptajner af 8. juni 1656; *Bruun* s. 391-97. Henrik Bjelke præsident i Admiralitet dec. 1660, rigsadmiral maj 1662; *Top-søe-Jensen* I, 107. Ekvipagemester A. Tingnagels instruks; *Bruun* s. 405-10.
- 6) H. Sehesteds politiske testamente; *T. Sehested*, Hannibal Sehested II (Kbh. 1886) s. 453-71, citat s. 464. Jfr. *Bøggild-Andersen* II, 388-405.
- 7) Sehesteds testamente; *Sehested* s. 457-58 og 461. Schacks opfattelse fremgår af den endelige ordning. Sml. *K.C. Rockstroh*, Den nationale hær I-II (Kbh. 1909 og 1916) I, 416-17. Jfr. *Kyhl* I, 40-42 og 48-49.
- 8) *Bøggild-Andersen* II, 57-58 og *Rockstroh* I, 406-13. Komplet forordning om traktement for hæren i fredstid, d. 23. okt. 1660; Forordninger 1643-70, Kkk III. En oberst fik f.eks. 1400 rdl., en ritmester 400 rdl., en kaptajn 300 rdl., en gemen rytter 80 rdl. og en gemen soldat 38 rdl. årligt. I 1661 fik en rytter 8 rdl. månedlig og en soldat 20 mrk.; samme sted.
- 9) *Bøggild-Andersen* II, 69-70 og *Rockstroh* I, 412-16. Sml. dog, at det hvervede fodfolk i 1666 opgaves til 5.610 mand; *Rockstroh* I, 442. Hvervning i Danmark var forbeholdt den danske konge iflg. forbud d. 14. febr. 1668; Forordninger 1643-70.
- 10) *Rockstroh* I, 418-24. Lægdene øgedes til 70 td. hartkorn d. 4. febr. 1673, men da var ødegods ikke længere undtaget; Kgl. forordninger 1670-83, s. 187-88.
- 11) Ordinansen trykt i Forordninger 1643-70. Jfr. *Rockstroh* I, 428-35 og II, 7.
- 12) *Rockstroh* I, 442. Landsoldaternes forhold forblev uændrede under Chr. V. Sml. Forordning om udskrivning af soldater d. 9. april 1670; Kgl. forordninger 1670-83 s. 13-20.
- 13) Forordning om Rostjenesten d. 9. juni 1666 og forklaring om samme d. 1. juli 1666; Forordninger 1643-70. Jfr. *Rockstroh* I, 443.
- 14) *P.W. Becker* (se note 21) II, 258. *Rockstroh* I, 447.
- 15) *Lindbæk*, Statskollegiets historie I (Kbh. 1903) s. 17-19.
- 16) *Lindbæk* s. 19-21. Frederiksodde fik fordelagtige privilegier d. 9. nov. 1661 for at op-hjælpe fæstningen; Forordninger 1643-70.
- 17) *Rockstroh* I, 424-30. I 1664 påregnedes det at bruge ca. 70.000 rdl. på fæstningerne; samme sted I, 426.

- 18) *J. Barfod*, Orlogsflåden på Niels Juels tid 1648-1699 (Kbh. 1963) s. 8 og 15. DNT V, 487-88 og *Bøggild-Andersen II*, 79, 280 og 291.
- 19) DBL I, 112 (Adeler), *P. Holck*, Cort Adeler (Kbh. 1934), s. 95 ff og *Barfod* (1963) s. 16 (Bjelke). Om Adeler som skibsbygger; *Holck* s. 113-49. Flådens indre forhold var fastlagt i skibsartiklerne på 100 §§, dateret d. 1. juni 1657; Forordninger 1643-70.
- 20) *Barfod* (1963) s. 8, 15 og 31. *Bøggild-Andersen II*, 77-80. Krigs-subsidierne iflg. trak-taten med Nederlandene af 1. febr. 1666 hjalp på flådens budget, der var på små 200.000 rdl. årligt; DNT VI, 87-105. Til flådens udrustning opkrævedes d. 10. febr. 1666 »en god okse og fem lispund røget flæsk« af hver 200 td. hartkorn; Forordninger 1643-70. Tilsvarende krav på smør og Bergenfisk fra Norge d. 16. febr. 1666; samme sted. Proviantskat til flåden blev fra nu af en årlig foreteelse.
- 21) *P. W. Becker*, Samlinger til Danmarks historie II (Kbh. 1857) s. 210 og 414. *Rockstroh II*, 2-6.
- 22) *A.D. Jørgensen*, Peter Schumacher Griffenfeld II (Kbh. 1894) s. 309-10. Om general-kommissariatet; *Kyhl* s. 148-50 og 154-55.
- 23) *Rockstroh II*, 10-12.
- 24) *Rockstroh II*, 14-17.
- 25) *Rockstroh II*, 39-42. Kgl. forordninger 1670-83, s. 31-35. Sml forordningerne af 27. juli 1671 og 2. marts 1672; Kgl. forordninger 1670-83, s. 59-64 og 142-50.
- 26) Kvarterordinance for det gevorbne kavallerie (i købstæderne) d. 9. april 1670; Kgl. forordninger 1670-83, s. 10-13. En ryttersold var 6 rdl. månedlig; *Rockstroh II*, 18-19.
- 27) Kgl. forordninger 1670-83, s. 190-93 og 271-73. Jfr. *Rockstroh II*, 7 og 70-72.
- 28) *Rockstroh II*, 72-73.
- 29) *Rockstroh II*, 68-70. Sml budgettet af 1662 på ca. 371.000 rdl.; tekst og note 9.
- 30) *Rockstroh II*, 81 og 168.
- 31) Søetaten, Søkrigskancelliet, instrukser 1655-1732, nr. 415, RAD; trykt i Geheimarkivets årsberetninger II, 185-88. En ny instruks af 17. april 1673 gav rigsadmiralen større administrativ myndighed og mødedagene indskrænkedes til en dag månedlig. Samme sted og trykt i Geheimearkivets årsberetninger II, 208-09.
- 32) *J. Barfod*, Niels Juel (Århus 1977) s. 114-17.
- 33) *Barfod* (1963) s. 34-38 og 42-43 og *P. Holck* s. 145-46.
- 34) *Bruun* s. 429-35. De 30 kampskebe var bestykket med 1464 kanoner. Om udskrivning: *O. Bergersen*, Fra Henrik Bielke til Ivar Huitfeldt II (Trondheim 1953) s. 370-71.
- 35) DNT VI, 588-89.
- 36) *Rockstroh II*, 96-97, 105-06 og 127. Jfr. *N.P. Jensen*, Den skånske krig 1675-1679 (Kbh. 1900) s. 42-44.
- 37) *Barfod* (1977) s. 123-25 og *Bruun* s. 317-20 (Adelers instruks var dateret d. 28. juli 1675). Den nederlandske hjælpeflåde i Østersøen var kun på 7 skibe.

EN OMSTRIDD BEFOLKNING

Tiden från Roskildefreden 1658 fram till krigsutbrottet 1675 kan generellt sett karakteriseras som en period präglad av intressemotsättning mellan den skånska befolkningen och den svenska kronan. Detta är inte överraskande utan var tvärtom omöjligt att undvika med tanke på att skillnader förelåg - på flera områden ganska betydande - mellan svenska och danska lagar, privilegier och tillämpad praxis. Intensiteten i motsättningarna och själva umgängesklimatet bestämdes dock av de nya makthavarna.

I det följande kommer jag att översiktligt belysa några skärningspunkter, speglade i de olika samhällsklassernas inställning i konkreta frågor. Sådana områden utgör t ex den rättsliga regleringen av privilegierna, beskattningsfrågan, godshandeln och de nya svenska godsägarna, kraven på militära åtaganden - både vad avser diskussionen om adelns rusttjänst och böndernas inkvarteringsböroda. För städernas borgerskap åter gällde det att inrätta sig efter nya tullbestämmelser och inskränkningar i den föregående tidens handel. Skånebefolkningen i sin helhet hade att möta de svenska kraven på uniformitet.

Skåne var före 1658 ett adelns förlovade land. Man har för denna tid i Danmarks historia talat om »adelsvældens dage«¹ En sådan karakteristik måste bygga på betydande politiska och ekonomiska fördelar för det privilegierade ståndet. Frågan uppkommer då: skulle adeln under den nya regimen efter 1658 vara i stånd att slå vakt om uppnådda rättigheter? Vilka reella skillnader förelåg i förhållande till de svenska ståndsbrödernas situation? Hur skulle den svenska kronan agera?

Det blir naturligt, att tonvikten i framställningen kommer att ligga på dessa båda parter, den skånska adeln och den svenska kronan. Adeln var inte bara den politiskt och ekonomiskt ledande delen av befolkningen i Skåne utan även huvudman för majoriteten av allmogen, i så måtto att åtskilligt mer än halva bondebefolkningen utgjordes av frälsebönder, något som mera ingående kommer att behandlas längre fram i detta kapitel. För att rätt spegla de nya makthavarnas intentioner har det förstäligt nog ofta varit nödvändigt att göra jämförelser med förhållandena i provinsen före 1658.

1. Från Roskildefreden till riksdagen 1664

Som utgångspunkt för resonemanget i de kontroversiella frågorna måste vi först fastslå vad som gällde ifråga om privilegierna i Skåne.

Roskildefredstraktaten 1658 garanterade den skånska befolkningen att få leva efter sina gamla privilegier, såvida dessa ej stod i strid med vad man kallade Sveriges fundamentallagar, ett begrepp som skulle visa sig både oklart och tånjbart.² Denna övergripande formulering måste dock föras ned till det konkreta samhällsplanets olika områden. För den skull tillsatte Carl X Gustaf 1658 en kommission, vari bl a ingick den nyblivne generalguvernören över Skåneland, Gustaf Otto Stenbock, och f d danske rikshovmästaren, sedermera överlöparen och Carl X Gustafs geheimeråd, Corfitz Ulfeldt. Stenbock insåg privilegiefrågans komplexitet och föreslog en särskild kunglig handfästning, vari kungen skulle förklara »antingen vad av deras privilegier. Eders Kgl Maj:t allernådigt ville handhava eller ock namngiva vilka Eders Kgl Maj:ts till Sveriges lag och stadga ville hava lämpade«.³ Någon sådan klargörande handfästning blev emellertid aldrig utfärdad. En orsak till detta kan ha varit, att det från svensk sida inte rädde full enighet om hur skåningarnas framtid skulle te sig. Carl X Gustaf förespråkade själv en hård linje med omedelbar försvenskning och inkorporering av den nyförvärvade landsdelen, medan andra i kungens omgivning ville gå försiktigare fram. En inkorporering skulle t ex medföra representation för de skånska ständerna vid den svenska riksdagen.⁴ Det politiska läget i Skåne har otvivelaktigt varit labilt under denna tid. Det må räcka att referera till en inberättelse från Corfitz Ulfeldts förhandlingar med den skånska adeln. Av generalguvernörens brev till Kgl Maj:t i saken - brevet till yttermera visso chiffrerat - framgår, att Ulfeldt erfarit, att adeln hellre brände sina gods än sorterade under främmande herrskap, att den hellre ville bo under turken än svenska kronan. Ulfeldt menade, att man i Skåne förbannade freden och att risk förelåg för uppror och landsflykt, om kungen använde sig av en politik präglad av stränghet och tvång. Detta visade sig vara åsikter och ordalag som överträdde det tillbörligas gräns och Ulfeldt fick göra avbön för vad han »uti en god mening något fritt talat och diskuterat«⁵ Då skall man ha i minnet, att den svenska befolkningen inte saknade konkreta missnöjesanledningar efter fredsslutet. Carl X Gustaf hade t ex avskurit trafiken över Öresund, ökat tullpålagorna - både infört stadstullar och borttagit adelns tidigare tullfrihet -, föranstaltat om att Göta hovrätt i Jönköping blev skåningarnas appellationsdomstol, stängt Köpenhamns universitet för skånska studerande och dragit in adelns utsockne veckodagsfrihet. Det sistnämnda var ekonomiskt synnerligen betydelsefullt för adeln och skall längre fram bli föremål för en utförligare utredning. Det anförda visar således tydligt, att Roskilde-

traktatens privilegiegarantier var otillräckliga, hanterade av en aktiv svensk regeringsmakt för Skånes befolkning.

Den förut nämnda kommissionen verkade således i ett besvärligt politiskt klimat, och innan den var mogen att komma med konkreta förslag hade den att ombesörja edsavläggning av de skånska ständerna till den svenske kungen. Denna ceremoni ägde rum i Malmö våren 1658 - i kungens frånvaro. Av det främsta ståndet avlade endast en liten minoritet trohetsed.⁶ Från och med detta tillfälle har man emellertid två kategorier av adel med olika rättslig status, beedigad och obeedigad. Som svenska undersåtar kunde den förstnämnda gruppen inte längre stå i dansk tjänst. Valet hade givetvis för många också en realekonomisk bakgrund, nämligen godsens (varom mera senare).

I denna första omgång av mötet mellan svenska regeringsrepresentanter och den skånska befolkningen kom man inte mycket längre än till en viss precisering av problemen, ty redan hösten 1658 hade kriget blossat upp på nytt och man fick lägga förhandlingar och planer åt sidan i avvaktan på en framtida fred. När denna i maj 1660 undertecknades i Köpenhamn, innebar bestämmelserna angående landsändans lagar och privilegier endast en upprepning av Roskildefredens paragrafer.⁷

När frågan om Skånes rättsliga ställning i förhållande till Sverige efter fredsslutet åter aktualiserades, var de yttre förutsättningarna inte längre desamma. De svenska intressena bevakades nu av en förmyndarregering, som av flera skäl kunde förväntas intaga en mjukare hållning till befolkningen i Skåne jämfört med den avlidne kungen. Bl a hade den adelsvänliga förmyndarregeringen redan åtskilliga ståndsbröder som etablerat sig som godsägare i Skåne. Även den inrikespolitiska omvälvningen i Danmark genom enväldets införande där 1660 och de därefter vidtagna reformerna, som innebar markanta ekonomiska försämringar för godsens,⁸ kunde a priori tänkas göra den skånska adeln medgörligare. Eventuellt kunde en hovsam svensk politik locka sådana bland adeln som hade gods på ömse sidor om Öresund och som i förstone stannat på sina gods västansunds.

Åtskilliga trevare mellan den svenska regeringen och generalguvernören Stenbock, ävensom mellan den sistnämnde och den skånska adeln, förekom i försvenskingsfrågan 1660 och 1661. Sålunda möttes t ex de mest inflytelserika medlemmarna av den beedigade skånska adeln under sin talesman Nils Krabbe till Skillinge och generalguvernören i Malmö i november 1661 på den senares initiativ i syfte att förstärka statskassan. Därvid har man emellertid också utbytt åsikter om privilegierna.⁹ År 1662 tillsattes så den skånska kommissionen med riksskattmästaren Gustaf Bonde och generalguvernör Stenbock som de ledande. I instruktionen, som jämväl innehöll

uppdrag att bringa reda i finanserna i Skåneland, ingick order för kommissionen att dels undersöka vad som innefattades i begreppet Sveriges fundamentallagar, dels pröva hur de danska ständernas privilegier skulle kunna »ackommoderas och förenas med de svenska«. ¹⁰

Kommissionens arbete i Skåne ledde fram till och avslutades med det betydelsefulla lantdagsmötet i Malmö i september 1662, vid vilket adel, präster och borgare var representerade. Tyvärr har inte åt eftervärlden bevarats mycket av materialet från kommissionens verksamhet. Det framgår emellertid, att ständerna fått inkomma med sina gravamina, besvär, vilka kan sägas vara en katalog över alla de privilegier från danska tiden, som under den svenska administrationen sedan 1658 mer eller mindre urholkats eller skjutits åt sidan. Utan att vid detta tillfälle gå in på enskildheter och detaljer vad gäller privilegierna kan man generellt fastslå, att kommissionen har - inom ramen för sina befogenheter - visat stort tillmötesgående i sina beslut och förklaringar i anledning av ständernas besvär. Endast när besvären ansågs falla under kungligt regale, t ex tullarna, blev de avslagna. ¹¹

Slutpunkten för lantdagen blev Malmö recess den 18 september 1662. Det kan ifrågasättas, om denna händelse och detta aktstycke verkligen tillmätts den stora betydelse i historiska framställningar, som den förtjänar. Recessen kom att ligga till grund för hela perioden fram till ca 1680 och reglera Skånes statsrättsliga situation. Till recessen hänvisar man mycket ofta, både från centralmaktens sida och från de skånska ständernas, i det bevarade aktmaterialet från den följande tiden. En osäkerhetsfaktor kunde man dock inte gardera sig emot - skulle en myndig svensk regent känna sig bunden av recessen.

Vilka är då Malmö-recessens viktigaste beslut? De skånska ständerna inkorporerades med Sverige och skulle i framtiden få representation vid den svenska riksdagen. Vidare »förbliver adeln oturberat vid sina gamla privilegier, efter handfästningens innehåll«. För prästeståndet sköt man frågan om uniformitet i »kyrkoregementet och ceremonier, så väl som uti själva läran« på framtiden. Borgarståndet fick finna sig i vissa försämringar, t ex vad gällde acciser och utgifter i samband med uppbörden av lilla tullen, som nyinrättades i Skåne. Inte heller inom jurisdiktionen inträffade något revolutionerande, utan »folket i landet . . . skulle bliva och dömas efter den lag de därtill njutit hava«. Endast i de fall då dansk lag saknades skulle man tillgripa svensk. ¹² Om de stadganden angående skatter som recessen innehåller, blir det tillfälle att komma till längre fram.

Mot den i forskningen hävdade åsikten, att »Malmö recess är en för skåningarna mycket fördelaktig kompromiss«, ¹³ finns det således inget att invända, med förbehåll för vad ovan sagts om rättsgiltigheten. Visserligen

finns i recessen svenska ansatser till en likformighet i privilegier, lag, kyrkoordning etc, men formuleringarna är vaga och till tiden opreciserade. En starkare motpart än förmyndarregeringen, med annan politisk målsättning, kunde dock i punkter med svävande ordalag tänkas pressa de skånska ständernas privilegier tillbaka. Likaledes har begreppet Sveriges fundamentallagar trängts i bakgrunden. Att märka är, att under de olika turerna i diskussionen om skåningarnas status de ekonomiska frågorna står i förgrunden, därefter de politiska, medan det bevarade källmaterialet knappast låter något nationellt motiv framskymta.

Den del av Malmö-överenskommelsen som gällde de skånska ständernas riksdagsrepresentation uppfylldes redan vid nästföljande riksdag 1664. Den skånska adeln immatrikulerades på riddarhuset och likaledes introducerades övriga ständer. För de skånska bönderna innebar riksdagsrepresentation en nyhet, eftersom de under dansk tid stått utanför det politiska inflytandet och ej kallats till några riksmöten. Det återstod vid 1664 års riksdag också att få Malmörecessen ratificerad av regeringen. Så skedde den 1 september, dock utan den ytterligare utvidgning av recessen varom adeln hade anhållit hos Kgl Maj:t.¹⁴

Sammanfattningsvis kan man för perioden 1658 - 1664 konstatera, att en betydande osäkerhetskänsla har rått, när det gällt tillämpningen av privilegierna för ständerna i Skåne, särskilt då för adelsståndet. Denna normosäkerhet kommer till uttryck i båda riktningarna, både från centralmaktens representanter och från den enskilde medborgaren. Efter Malmö recess inträdde en tid av relativ stabilitet, även om många detaljproblem återstod att lösa, problem som inte heller fick någon lösning förrän under den stora konfrontation med den svenska regeringsmakten under 1680-talets första år, då en helt annan svensk syn möter på problemen - uniformitet till varje pris. Någon större reell förändring hade inte inträffat. Man hade kommit fram till inkorporering men ingen uniformitet i privilegierna, man hade uppnått ett *modus vivendi*.

2. Adeln och privilegierna

Det har redan framgått, att det fält där svenska och skånska värjor bildligt talat framför allt korsades utgjordes av de danska adelsprivilegierna. På inget annat område var diskrepansen mellan svenskt och danskt större, på inget annat område stod så stora ekonomiska värden på spel. Låt oss följaktligen något närmare studera just den skånska adelns privilegier. Jag kommer därvid att framför allt uppehålla mig vid det för adeln betydelsefullaste privilegiet, veckodagsfriheten.

Förenklat kan man definiera begreppet veckodagsfrihet så: de av en adlig godsägares bönder som bodde i huvudgårdssocken var fria från all kronans skatt. I stället gjorde dessa bönder hoveri vid huvudgården, en eller flera veckodagar.¹⁵

Före Skånes övergång 1658 hade veckodagsfriheten växt i omfattning genom att godsägarna bytt till sig allt fler bönder i huvudgårdssocken vid skattmageskiften. Köp och arv kunde naturligtvis också öka omfattningen av insockne gårdar. Därtill kom att en godsägare med ett relativt stort antal utsockne gårdar inom en socken kunde finna det ekonomiskt lockande att i denna anlägga en ny huvudgård - ofta blev det bara en avelsgård eller ladugård, utan ståndsmässig mangårdsbyggnad eller slottsbyggnad. Härigenom drogs ju de förutvarande skattebetalande utsockne frälsebönderna in under veckodagsfriheten och blev insockne veckodagsfria. Som i ett följande avsnitt skall visas hade denna huvudgårdsetablering varit mycket omfattande under 1500- och 1600-talen, den tid varunder veckodagsprivilegiet funnits.¹⁶

Det står klart, att ett sådant förfarande innebar, att resurser överfördes från kronan till adeln. Någon ersättning, restitution, till kronan för det inkomstbortfall nytillkomna veckodagsbönder orsakade var det inte fråga om under dansk tid. Det framstår inte som någon överraskning, att den danska adeln själv har betecknat veckodagsprivilegiet som den största favör som följde med en sätesgård. Teoretiskt skulle ju dessa insocknebönder ha kunnat både betala kronoskatt och fullgöra hoveri till adeln. I praktiken var dock den sammanlagda bördan på bönderna så pass tung, att ett *både-och* på kort tid skulle ha lett till utarmning och ödesmål. Det visar inte minst extraskattemantalslängderna för decennierna närmast före 1658. Adelns skattebetalande utsocknebönder hade redan utan hoveriplikt under år av högt skattetryck betydande svårigheter att producera tillräckligt för sina utskylder, med skatterestantier som följd.

Nu är emellertid inte hela sanningen beträffande veckodagsprivilegiets utbredning den som framgår av det ovan anförda. Vi har också att ta med i beräkningen en utsockne veckodagsfrihet, en synnerligen disputerad rätt under åren efter 1658 ock ett återkommande ämne i brev efter brev från den skånska adeln till generalguvernementet eller Kgl Maj:t. Denna utsockne veckodagsfrihet innebar, att en adelsman använde sina bönder från en eller flera grannsocknar intill huvudgården för hoveriarbete och vägrade låta dem betala skatt till kronan. Olika metoder och olika argument - som utrymmet här inte medger att närmare gå in på - användes av godsägarna för att få igenom denna utvidgade veckodagsfrihet. Den kan inte direkt sägas

ha haft stöd i någon lag eller handfästning, och den danska kronan försökte också efter måttet av sin förmåga begränsa den. Många fall rörande utsockne frihet har satt spår efter sig i t ex tingsrätternas och centralförvaltningens material, men det är mera sällan som kronan drar det längsta strået vid sådana tvister.

För att förstå motsättningarna mellan den svenska kronan och den skånska adeln i denna fråga bör man ha i minnet, att den svenska adeln åtnjöt sådan exklusiv skattefrihet endast för sina rå- och rörsbönder. Dessa var belägna inom säteriets egen by.¹⁷ Medan ett svenskt säteri hade högst ett tiotal rå- och rörsbönder, hade de stora skånska adelssäterierna vardera mellan 50 och 100 veckodagsbönder vid danska tidens slut. Till Eriksholm (nuv. Trolleholm), som hade flest låg ca 110 (inberäknat utsockne veckodagsfria). När därtill kommer, att Skåne under 1600-talet var Nordens godstätaste landsdel, börjar man förstå problemets räckvidd för samtiden.

En svaghet i den skånska adelns förhandlingsposition gentemot den svenska kronan utgjorde, som ovan antytts, det faktum, att veckodagsprivilegiet var bristfälligt förankrat i dansk lag. Under privilegiets framväxt och utvidgning utanför de av den danska kronan satta gränserna hade det helt enkelt varit en fördel att inte ha strikta, skrivna paragrafer att hänvisa till. I stället kunde man mera vagt hänvisa till praxis, hävdvunnen sedvänja m m. Därför innehöll varje skattebrev en särskild fritagningsklausul för adelns veckodagsbönder. Denna modell var så mycket smidigare som det var rådet självt, dvs i princip högadeln, som i Danmark samtyckte till skatteuttaget. Den skånska adeln försökte efter övergången också energiskt förfäkta den principen, att ingen tunga kunde läggas på den eller deras bönder ensidigt av den svenska kronan. För giltighet krävdes dess eget hörande och samtycke. Sedan Frederik III:s trontillträde 1648 var emellertid adeln inte helt utan lagfäst veckodagsprivilegium. I den samma år utgivna handfästningens nionde paragraf heter det, att »när någon skatt beviljas, så bliver dock adelns veckodagstjänare därför förskonade, som av Arilds tid varit haver«. ¹⁸ I ljuset av händelseutvecklingen under svenska tiden låter det sig sägas, att svagheten i nämnda § 9 låg däri, att privilegiet var opreciserat, till gagn för en stark adelsmakt men till nackdel för samma adel under en stark kungamakt. Den utsockne veckodagsfriheten, utan stöd i skattebrev under danska tiden, kunde i varje fall lätt bli föremål för angrepp.

När den svenska regeringen efter 1658 tog upp veckodagsprivilegiet till behandling, kan man teoretiskt tänka sig, att den gjort följande överväganden:

1. Ta bort veckodagsfriheten helt.

2. Införa svensk rå- och rörsfrihet.
- 3a. Tillåta endast existerande insockne veckodagsfrihet.
 - b. Tillåta en »naturlig« utökning av insockne veckodagsfrihet.
- 4a. Fasthålla vid *status quo*, dvs erkänna insockne och redan existerande utsockne frihet.
 - b. Tillåta en fortsatt utvidgning av veckodagsprivilegiet som under dansk tid.

Alternativen 1 och 2 behöver inte närmare diskuteras. Det skulle innebära om inte annat en samhällsekonomiskt förödande handling för Skåne om något av dem genomförts, då man betänker, att huvudgårdarna själva hade varken egna anställda, dragare eller redskap - åtminstone i helt otillräcklig omfattning - för att klara den stora egendriften av sina arealer. Men inskränkningar blev det för den skånska adeln i veckodagsprivilegiet efter 1658. Carl X Gustaf avskaffade all utsockne frihet, dvs han följde handlingsalternativ 3 a ovan. Sådan var situationen fram till lantdagen i Malmö 1662. Adeln tryckte hårt på i besvärsskrivelser, dispensansökningar etc. under dessa år för att åstadkomma en återgång till dansktidens gynnsamma villkor. Som ovan har framgått lyckades man i Malmö recess få fastslaget, att de gamla privilegierna enligt 1648 års handfästning skulle gälla, dock med den texten i instuckna brasklappen, att det »står ... till vidare avhandling, huru privilegierna å bägge sidor förblandas och inrättas måtte«. En särskild »författning«, osagt när, ställdes i utsikt.¹⁹

Den skånska adeln kunde efter Malmö-beslutet känna sig någorlunda lätad. Driften av godsens var åtminstone tills vidare säkrad, nyttjandet av och inkomsterna från alla gamla veckodagsbönder förblev vid *status quo* jämfört med tiden före 1658. Längre än till alternativ 4a ovan sträckte sig de svenska myndigheterna sällan i praktisk tillämpning av Malmö recess, i och med att man inte längre tillät fritt upprättande av nya huvudgårdar i Skåne och därmed inte heller medverkade till att kronans inkomster minskade genom att ytterligare bönder blev veckodagsfria. I källmaterialet möter man ofta uppgifter om att godsägare har fått ersätta den svenska kronan för skattebortfall, när något gårdsbyte har ägt rum mellan kronan och en privat adelsman och denne genom bytet fått gårdar av kronan inom sin huvudgårdsocken. T o m generalguvernören Stenbock själv har påförts sådan ersättning vid godstransaktioner med kronan. Bilden är emellertid inte helt klar, då kronan av någon anledning ibland kan ha efterskönt summan för förlorad skatteintäkt. Så långt det kan ses, har adeln liksom under danska tiden utan vidare erhållit insockne veckodagsfrihet vid interna adelsuppgörelser om godsbyten. Då är emellertid att märka, att det inte återstod många presumtiva veckodagsbönder att köpslå om, vilket generalguvernören också

observerat, då han i en förfrågan hos Kgl Maj:t, hur han i skattehänseende skulle göra vid sådana godsbyten, konstaterade, att det inte kunde »finnas rätt många sådana . . . efter såväl den ena som den andra har beflitat sig åtminstone uti själva huvudsocknen att vara allena«. ²⁰

Vi har en godskategori som ifråga om skatter intog en osäker mellanställning, nämligen pantegods. Sådana träffar vi på först under det sista decenniet av Skånes danska era. De hann därför inte bli så många, knappt 600 gårdar. ²¹ Danska kronans hållning var klar: den ursprungliga godsnaturen, krono eller skatte, skulle upprätthållas i skattehänseende och någon veckodagsfrihet, oavsett belägenheten i förhållande till huvudgården, kom ej ifråga. Men som på så många områden när det gällde adelns privilegier var teori och praktisk tillämpning två skilda ting. I verkligheten har, som framgår av extraskattemantalslängderna, många pantegårdar hållits veckodagsfria. Efter 1658 har ytterligare en del pantegods tillkommit. Den svenska kronan hade viss framgång i sin strävan att indraga veckodagsfriheten för pantegods, därom vittnar flera brev i skånska generalguvernementsarkivet från klagande adelsmän. Bilden av dessa pantegods under svenska tiden är emellertid långt ifrån tydlig, generaliseringar är svåra att göra och någon definitiv lösning uppnåddes inte förrän i samband med reduktionen i början av 1680-talet. Försiktigtvis kan dock sägas, att den svenska administrationen skärpte greppet om denna godskategori, vari också kom att ingå en del s k Bornholms vederlagsgods. ²²

Låt oss härefter beröra några av adelns övriga privilegier. De egna huvudgårdarna jämte underliggande veckodagsbönder utgjorde en sluten enhet, utan ingrepp från kronans sida. Vid mitten av 1600-talet var mellan 50 och 60 socknar till mer än tre fjärdel veckodagsgods. ²³ Endast vad gällde kronotiondet var veckodagsbönderna, till skillnad från de svenska rå- och rörsbönderna, skatteskyldiga. Säterierna själva var som i Sverige fritagna. Denna utgift till kronan hade emellertid successivt försvunnit, åtminstone i de socknar där de gamla, välarronderade huvudgårdarna låg, i takt med att adeln i allt större utsträckning av kronan mot vederlag förvärvat *jus patronatus* i sina säterisocknar. Med denna patronatsrätt följde, utöver rätten att utse präst, vanligen också kronans tionde. ²⁴ Bruket förekom också, att en adlig godsägare kunde städja tiondet, oftast då i grannsocknar till hans egen.

De svenska adelsmännen var gynnsammare ställda än sina skånska ståndsbröder beträffande ett privilegium, nämligen rustjånsten. Den skånska adelsfanan rekryterades på så sätt, att adeln i enlighet med en speciell s k hartkornstaxering av allt gods, säterier och veckodagsgods medtaget, satte upp en ryttare för varje 312 tunnor hartkorn. ²⁵ Detta var en förhållandevis hög summa; många nådde inte upp till den, utan två eller flera fick slå sig

ihop om en ryttare. Men i princip befriades ingen, inte ens änkor och barn som i Sverige, där dessutom säterier och rå- och rörsods undantogs. Därtill åtog sig adeln efter bevillning att bidra med ett visst antal soldater (2-4) per ryttare. I slutet av den danska tiden måste Skåne-adeln dessutom sätta upp särskilda sockenryttare, en per 32 gårdar. I det föregående har endast de huvudsakliga skillnaderna i de militära åliggandena berörts; detaljerna får anstå. Det synes dock inte förvånande, att de svenska myndigheterna gång på gång just håller fram den svenska formen av rusttjänst som ett incitament för adeln i Skåne att göra eftergifter i de privilegier, där man var favoriserad jämfört med adeln i Sverige. Edsavläggelse till svenska kronan, fullständig inkorporering, uniformitet m m skulle framstå som mera attraktiva förändringar om man i gengäva fick svenska rusttjänstbestämmelser.²⁶

En besvärande förändring eller rättare försämring som inträdde för den skånska adeln efter 1658 angick tullfriheten. Adeln i Skåne åtnjöt utöver personlig tullfrihet även frihet att utföra varor från sina gods. Man behöver i detta sammanhang bara erinra om den ekonomiskt viktiga oxhandeln. Flera av de stora skånska huvudgårdarna byggde till stor del driften på export av oxar till kontinenten.²⁷ Den svenska adeln hade fram till 1644 ägt liknande frihet men hade från och med detta år givit avkall på tullfrihet mot kompensation på skatteområdet.²⁸ Trots energiska framstötter gång efter annan från den skånska adeln att bli kvitt den efter 1658 påförda tullen efter svenskt mönster stod den kvar. Kommissarierna vid lantdagen i Malmö 1662 hade på adelns besvär förklarat, att tullen som kungligt regale ej var förhandlingsbar.²⁹ Inte heller adelns ansökan vid riksdagen 1664 om att få något slags »refusion« - man ville främst ha lättnader i rusttjänst och utskrivning - för den mistade tullfriheten visades något tillmötesgående.

I övrigt kan beträffande adelsprivilegierna i korthet följande nämnas. Adelns utsockne bönder i Skåne, utom de veckodagsfria, och svenska frälsebönder utanför rå och rör har i båda fallen erlagt halv skatt mot krono- och skattebönder. Den senare kategorin blev i Danmark för övrigt ibland dubbelbelastad. Någon speciell frihetsmilsgräns, som gav vissa fördelar åt den svenska adeln och dess bönder, har aldrig existerat i Skåne.

I rättsligt avseende har de danska privilegierna varit gynnsammare för adeln än de svenska. Så t ex besatt adeln i Skåne både hals- och handrätt över sina bönder och kunde dessutom använda sig av gårdsrätten från Frederik II's dagar. De speciella adliga birkerätterna i Skåne var emellertid så få (mindre än tio), att de inte haft någon större betydelse. I ett sådant »birk«, domsaga, tillsatte den adlige godsägaren själv tingsdomare och andra funktionärer. Ifråga om ensamrätten till ämbeten för adelns del och ifråga om dess personliga rättsstatus förelåg inga väsentliga skillnader mellan

danskt och svenskt.

Det har i ovanstående genomgång av adelsprivilegierna framkommit, att en och samma huvudstrategi har använts under tiden efter 1658. Den skånska adeln, i den militärt besegrade partens sämre utgångsläge, har å sin sida fört en defensiv strid för att bevara åt ståndet så mycket som möjligt av de generösa danska privilegierna. Den svenska centralmakten å sin sida har utövat en press på Skåne-adeln i form av en offensiv politik syftande till en egalisering av privilegierna, dvs införande av uniformitet. Lock och pock har alltefter situationens krav tillämpats som metoder. På de flesta områden valde den svenska förmyndarregeringen dock att gå mjukt fram, inte alltför abrupt, utan driva försvenskningpolitiken på lång sikt under successiv tillvänjning. Kontrasten är skarp mellan förmyndarregeringen och den ensidigt auktoritära inställning en enväldig svensk konung skulle ha till Skåne-problemen fr o m 1679 efter ännu ett militärt nederlag för den sydliga provinserna.

3. Godsen och godsmarknaden

Just den långsiktiga försvenskningpolitiken kan sägas ha tillämpats på gods-politikens område. Eftersom den godsägande adeln i Skåne dominerade landskapet ekonomiskt och politiskt, måste det ur svensk synvinkel sett ha framstått som ett viktigt intresse att vinna insteg på den skånska godsmarknaden. I det följande skall vi betrakta det svenska agerandet, samtidigt som vi i någon mån följer de allmänna utvecklingstendenserna för huvudgårdarnas villkor.

Liksom fallet är med den svenska politiken gentemot Skåne i gemen, så framstår den även när det gäller godsen som kompromisslösare och helt inriktad på snabba lösningar under Carl X Gustaf tid jämfört med förmyndarregeringens. Kungen ryggade inte tillbaka för en ren konfiskationspolitik. När det andra skånska kriget bröt ut på hösten 1658, miste den obehövade skånska adeln sina gods, vilka bortdonerades till svenskar.³⁰ I det förändrade politiska läget efter kungens död har svenskarna vid de pågående fredsöverläggningarna varit villiga att återlämna godsen till sina forna ägare, dock mot visst vederlag. Man får klart för sig vilken vikt det svenska rådet tillmätte frågan om svensk godsbesittning i Skåne, när man erfar, att det var berett att avstå från Bornholm mot betalning i skånska gods. Det rörde sig också om en praktisk fråga för svenskarna, därigenom att flera av de nya svenska possessionaterna redan tagit sina skånska konfiskationsgods i besittning, i flera fall som en kvittning av fordringar på den svenska kronan. För att åtminstone till en del ha ersättningsgods åt dessa nya svenska godsägare i

Skåne, när de gamla ägarna efter freden återtog sina huvudgårdar, förhandlade man fram, att 18 huvudgårdar skulle avstås av Danmark till den svenska kronan, mot att Bornholm skulle återgå till sitt tidigare moderland. Dessa huvudgårdar jämte de nästan 1.000 underliggande bondgårdarna kallas Bornholms vederlagsgods och upptogs i t ex jordeböckerna som en godskategori för sig själv under detta namn. Av de 18 säterierna lämnade den danske rikshovmästaren Joachim Gersdorff ifrån sig jämnt hälften. Varken han eller någon av de övriga (Axel Sehested, Ove Giedde och Henrik Thott) gjorde detta gratis, utan överlåtelsen tillgick så, att danska kronan förhandlade med de nämnda huvudgårdsinnehavarna om lämplig ersättning i form av kronogods i det övriga Danmark enligt samma rutiner som gällde vid mageskiften. När detta byte var fullbordat, kunde danske kungen lämna över vederlaget till svenska kronan.³¹ Denna i sin tur nyttjade det förvärvade godset på olika sätt. En del övergick i privat svensk ägo, annat blev pantegods, förlänat eller utarrenderat, även det till svenskar. Härvid är att märka, att de svenska godsägarna fick de skånska säterierna att nyttja på samma ekonomiska villkor som den skånska adeln, dvs den förmånliga vecodagsfriheten följde bl a med.³²

Betydelsen av enbart nationalitetsbytet på säterierna ingående i Bornholms vederlag får inte överbetonas. Fortfarande fanns över 100 huvudgårdar kvar i skånska adelsmäns ägo 1660. Men trenden är likartad fram till krigsutbrottet 1675. Allt fler svenskar blev besuttna i Skåne. Vid nämnda tidpunkt innehades mellan en fjärdedel och en tredjedel av de skånska huvudgårdarna av svenskar. Själva infrastrukturen hade på detta område klart förändrats under fredsperioden.

Den svenska kronan disponerade flera än Bornholms vederlagsgods, när man arbetade på uppgiften att i Skåne bygga upp en kärntrupp av svenska säterininnehavare. När Corfitz Ulfeldt efter Malmö-sammansvärjningen 1659 bränt sina skepp även på den svenska sidan, beslagtogs hans gods av kronan. Däribland fanns sådana betydande huvudgårdar som Torup, Bosjö- och Herrevadskloster. I den danska kronans ägo fanns 1658 ett mindre antal huvudgårdar som den svenska regeringen efter freden försåg med svenska innehavare. Bland de mera betydande i denna godskategori kan nämnas Haglösa i närheten av Trelleborg, Hammar vid Kristianstad, Dalby och Alnarp (det senare tillhörigt Lunds domkapitel). Flera av de skånska godsägarna levde efter övergången under en hårt pressad ekonomi. Mest bekant är Ove Thotts till Skabersjö tilltrasslade ekonomiska situation, som torde uppkommit till stor del p g a ändrade betingelser för oxhandeln efter 1658. Tre av hans huvudgårdar (Herrestad, Markie och Värpinge) övergick före eller efter konkursen vid hans död 1666 till svenska ägare.

Det var främst den svenska förvaltningens toppmän som förankrade sig som godsägare i Skåne. Generalguvernören Stenbock själv var ena parten i den största godstransaktionen som under mellankrigstiden överhuvudtaget förekom med den svenska kronan³³ och därtill köpte han flera huvudgårdar i nordvästra Skåne, bl a Vegeholm och Rögla. Hans efterträdare på generalguvernörsposten, Gustaf Banér, gjorde på samma sätt (Högstad och Krovall), liksom de båda landshövdingarna Leijonsköld (Skillinge, Rässjöholm och Össjö) och Håkan Nilsson Skytte (Sinklersholm och Sandbygård). Tillsammans övertog de nämnda ämbetsmännen tio stora, väletablerade huvudgårdar i landskapet, i flera fall genom köp av danska adelsmän, vilka föredragit att bosätta sig i Danmark och avveckla sina skånska gods innehav. Bland de större och mera kända huvudgårdarna utöver ovanstående som fick svenska ägare kan nämnas: Övedskloster, Krapperup, Skarhult, Barsebäck, (Trolle-)Ljungby, Bosarp, Fulltofta och Skeinge.³⁴ Till helt övervägande delen var det den svenska högadeln som slog sig ned på dessa stora huvudgårdar, som ekonomiskt hade en helt annan tyngd än de nyanlagda småsäterier, som svenska tjänstemän i Skåne fick rätt att anlägga.³⁵

Allt som allt fanns i Skåne närmare 140 adliga huvudgårdar före övergången, avels- eller sk ladugårdar inräknade. De närmast föregående hundra åren hade kännetecknats av en oavbruten expansion i den rådande högkonjunktens medvind och i avsaknad av några hinder för nyetablering och arrondering av huvudgårdar. Hur ser den första svenska tiden ut, fram till 1675, vad gäller nyetablering av säterier? Skulle man från svensk sida vara beredd att tillämpa samma principer som under dansk tid, dvs betrakta anläggandet av nya säterier som adelsmännens privatsak? Frågan har varit av synnerlig betydelse för adeln, som tog upp den i sina besvär till skånska kommissionen i Malmö 1662. Några absoluta garantier för rätten att anlägga nya säterier fick man inte, men i kommissariernas svar till adeln framhöll dessa, som sin personliga åsikt, att »adeln icke kunna det villkor nekas«. I själva recessen berördes dock inte ärendet, vilket får sägas ha försvagat adelns position.³⁶ I rådet hänsköt man frågan till avgörande på nästkommande riksdag 1664, då de skånska privilegierna skulle behandlas. Riksdagsbeslutet grusade den skånska adelns förhoppningar. Kommissariernas rekommendation negligerades i och med att förbud mot inrättande av nya huvudgårdar infördes. Skälen till inskränkningen i privilegierna och förut tillämpad praxis får anses vara främst två. För det första ville råd och riksdag inte minska de redan otillräckliga kronoinkomsterna i Skåne genom att bibehålla möjligheten för nya veckodagsbönder under nyanlagda säterier att bli fria från kronoskatt. För det andra var man från svensk sida inte beredd att stärka den skånska adeln, som intog en nyckelställning i försvenskingssträvan-

dena. Skulle nya huvudgårdar tillkomma i Skåne, så skulle på dem sitta svenska adelsmän, för dörren var inte slutgiltigt stängd för nyetableringar. Dispenser kunde alltid ges av den svenska regeringen till rätta personer. Detta var också vad som skedde i praktiken. Under perioden 1660 - 1675 tillkom nämligen ett tiotal nya säterier i Skåne, bebodda av svenskar, vanligen ingående i provinsens civila eller militära tjänstemannastat. Det förekom därvid att man från svensk sida gav tillstånd, dels att återupprätta äldre för-lorade huvudgårdsrättigheter och dels att uppföra helt nya säterier. De så-lunda nygrundade svenska säterierna i Skåne var alla små med inga eller endast mycket få underliggande bönder.³⁷ Det verkar troligt, att avsaknad av investeringskapital hindrat en expansion, i motsats till vad fallet var för ny-tillkomna huvudgårdar under dansk tid. Men även om den ekonomiska be-tydelsen är nästan försumbar, så medverkar de nyetablerade svenska säteri-erna ändå till att slå en bräsch i den skånska adelns försvarsmur omkring de gamla privilegierna. Med dessa små säterier från svensktiden vinner nämli-gen en ny princip insteg beträffande adelns privilegier. Det har ovan poäng-terats, att svenskar som på ett eller annat sätt förvärvade gamla danska hu-vudgårdar erhöi samma privilegier som den skånska adeln vad godsutnytt-jandet angick. För den förut beskrivna nya kategorin av säterier gällde däremot svenska säteriprivilegier.³⁸ Den svenska kronan avgjorde i fortsättningen själv, om nya säterier skulle uppstå, vem som i förekommande fall skulle be-gåvas med säteriprivilegier och på vilka villkor dessa skulle givas.

Sammanfattande kan läget på godsmarknaden under tiden 1658 - 1675 karakteriseras så. Den skånska adeln försökte slå vakt om existerande privi-legier; att bevara *status quo* blev målet. Någon utsikt att fortsätta expansio-nen från tidigare 1600-tal, då danska kronan hade »betalet« adelns ekono-miska och sociala landvinningar, förelåg inte. I stället fick adeln konstatera, att *status quo*-målet inte kunde uppnås, i det att en betydande gårdsmängd gled över till svenska ägare, delvis till följd av händelser utanför dess egen räckvidd, t ex avståelsen av Bornholms vederlagsgoods. Därtill har vi sett hur den svenska statens förbud mot grundandet av nya huvudgårdar inte gällde svenskar, som fick särskilt tillstånd att etablera sig som huvudgårdsägare. Så långt man kan se av källmaterialet, har rörligheten på såväl Skåne-adelns interna godsmarknad som den mellan svenska kronan och Skåne-adeln vad gäller köp och byten av gårdar kraftigt avtagit.³⁹ Ordet stagnation kan inte anses vara för starkt för att beskriva den agrarpolitiska utvecklingen.

Christian V, dansk konge. Kobberstik af Hubert Schaten efter maleri af Abraham Wuchters, 1676. Frederiksborg.

Carl XI, svensk konge. Maleri af David Klöcker von Ehrenstrahl, 1685. Grips-
holm. (Svenska Porträttarkivet).

Magnus Gabriel De la Gardie, svensk rigskansler. Maleri af David Klöcker Ehrenstrahl 1680. Karlberg (Armémuseum, Stockholm).

Johan Gyllenstierna, svensk rigsråd. Maleri af ukendt kunstner. Privateje. (Svenska Porträttarkivet).

Hannibal Sehested, dansk rigsskatmester. Kobberstik af Albert Haelwegh efter maleri af Karel van Mander, 1650. Frederiksborg.

Peder Schumacher Griffenfeld, dansk rigskansler. Maleri af Abraham Wuchters, 1672. Frederiksborg.

Wismars belejring dec. 1675. Kobberstik af Jan Luyken, 1677.

Wismars erobring den 13. dec. 1675. Kobberstik af Romeyn de Hooghe, ca. 1680. Rosenborg.

VII Henrik Bjelke, dansk rigsadmiral. Maleri af Karel van Mander. Frederiksborg.

Cort Sivertsen Adeler, dansk generaladmiral. Maleri af ukendt kunstner. Frederiksborg.

Carl Gustaf Wrangel, svensk rigsmarsk og generalguvernør i Pommern.

Hans Schack, dansk rigsfeltherre. Kobberstik af Jerimias Falck efter maleri af Karel van Mander, 1662. Frederiksborg.

4. Skatteväsendet, befolkningskategorierna och egendomsfördelningen

Den föregående framställningen har till stor del rört det tongivande adelsståndet, dess privilegier och ekonomi. När det blir tal om skatterna, rör vi oss bland den oprivilegierade delen av befolkningen.

Det måste ha varit av största vikt för de nya makthavarna att så snart som möjligt efter freden 1658 få grepp om förvaltningen. Framför allt skulle skatterna flyta in, så att landsändan fick en stabil och självbärande ekonomi. Budgeten, »staten«, skulle gå ihop. Som underlag för uttaxering och uppbörd av skatterna låg jordeböckerna, upplagda häradsvis. Det har diskuterats, huruvida de svenska förvaltningstjänstemännen hade tillgång till de gamla danska jordeböckerna eller inte.⁴⁰ Om så har varit i enstaka fall, och Roskilde- och Köpenhamnsfredernas stadganden om överlämnande, »såvida de finnas kunne«, uppfyllts,⁴¹ kan det omöjliga ha varit regel. Jag har undersökt jordeböcker och extraskattemantal från den danska tiden närmast före 1658 och jämfört med den första svenska jordeboken, den från 1658. Den svenska jordeboken är så full av fel, utelämnanden och förväxlingar, att dess källvärde blir begränsat. Någon korrekt dansk förlaga vid denna tidpunkt har knappast förelegat. Därtill kommer en viktig sak. Mer än en fjärdedel av alla gårdar, gathus och möllar i Skåne fanns överhuvudtaget inte införda i de danska skattemantalen eller jordeböckerna. Denna betydande post utgjordes av veckodagsgodset. Till skillnad från det danska extraskattemantals- och jordeboksmaterialet medtogs alla godsnaturer i de svenska jordeböckerna. Som Alf Erlandsson har visat⁴² får den svenska förvaltningen inget ordentligt grepp om egendomsförhållanden, jordnatur och befolkning förrän i samband med jordrannsakingen 1662 och den därefter upprättade mönsterjordeboken. När den stora jordrevningen i Skåne 1670 - 71 resulterade i nya jordeböcker, kom den från 1662 att benämnas »gamla« eller »danska« jordeboken.

Då man får räkna med att ändringar i skatterutinerna och eventuell skärpning av skattetrycket var faktorer som mer än de flesta kunde tänkas påverka den skånska befolkningens antipatier eller sympatier gentemot de nya makthavarna, blir det motiverat att i korthet jämföra skattesystemet under dansk tid med motsvarande svenska efter 1658.

För någon tid sedan berikades vårt vetande om det danska skatteväsendet under 1500- och 1600-talen genom en avhandling av Haakon Bennike Madsen.⁴³ Karakteristiskt för det danska skatteväsendet var, att skatten utgick med ganska varierande belopp från år till år, att både penningsskatter och naturalieskatter förekom, att skatteutskrivningen inte sällan berörde endast en viss eller vissa landsdel(ar), att olika skattesatser gällde för olika grupper av skattebetalare och att alla kategorier av lantbefolkningen inte deltog i al-

la skatter. Generellt kan sägas att man i Danmark inte hade samma finindelning av gårdsstorleken som i Sverige för böndernas vidkommande i och med att mantalssättning saknades. Man skilde på helgårdar och halvgårdar och speciellt för Skåne även s k fästor, ungefär fjärdedelsgårdar. Längre ned i bråktalsräkning gick man kameralt inte för begreppet gård. Mindre jordbruksenheter betecknades som gatehus »med avel« (i Sverige lika med torp⁴⁴). Skatteskyldiga var i princip alla grupper av lantbefolkningen utom adelns veckodagsbönder. Bland de kategorier utöver bönderna som uppräknas i skattebrev kan nämnas möllare - med eller utan jordbruksdrift, gatehusmän, landsbygdshantverkare och tjänstedrängar - ofta separerade i sådana med full respektive halv lön. Bönderna i sin tur särskiljes oftast i följande kategorier, alltefter den skattesats som gällde för var och en: skattebönder (danska jordegne), landbönder (danska fæstere), i sin tur ibland uppdelade på ägarekategorier, d v s kronans, adelns och kyrkans. De i Skåne fåtaliga kronoveckodagsbönderna utgjorde en grupp för sig.⁴⁵

Ifråga om skatteuttagets storlek de olika kategorierna emellan fanns ingen absolut praxis. Varje skattebrev innehöll normer härför. Oftast betalade emellertid skattebönderna dubbel skatt mot landbönderna, och kronans veckodagsbönder hälften mot de senare. Men de olika bondekategorierna påfördes många gånger inte skatt i proportion till den brukade gårdens storlek, även om en separering i hel- och halvgårdar kunde äga rum. Skattebrevet talar i stället om ett slags kollektivt ansvar. De skatteskyldiga bönderna inom varje kategori skulle läggas samman i skattelæg, vanligen tio och tio i varje. Principen »den rike hjälpe den fattige« skulle därvid råda.⁴⁶

En intressant fråga är onekligen den rörande det totala skattetrycket före 1658. Madsen har försökt att beräkna detta och därvid konverterat naturskatterna till pengar. Felkällorna är flera men huvudtrenden framstår klart. Skattetrycket har ökat under 1600-talet med markerade toppar under krigsperioderna. Den genomsnittliga skatten per år, med tioårsperioder som bas, har för en landbonde under tiden efter 1620 fluktuerat mellan 20 och 34 dlr. För åren närmast före Skånes övergång gäller följande tal: 1641 - 1650 - 34 dlr, 1651 - 1656 - 24 dlr per år och landbonde.⁴⁷

En lika viktig fråga som den föregående är den om graden av skatteförmåga. Har bondebefolkningen vid 1600-talets mitt haft en sådan ekonomisk status, att den i verkligheten kunnat betala de pålagda skatterna? Det skall med en gång understrykas, att bondeklassens ekonomiska ställning redan före övergången har varit mycket svag. De framtagna talen för skatterestantier p g a fattigdom (forarmelse) synes vara så otvetydiga, att vi vågar påstå, att Skåne var den ekonomiskt mest betryckta landsdelen i hela Danmark. Under perioden 1641 - 1656 kunde i medeltal mer än en fjärdedel (28,7 %)

av den utdebiterade skatten inte indrivs p g a utarmning. Jag har under den nämnda perioden funnit extrema fall i Skånelän, där för vissa år antalet icke-skattebetalande p g a fattigdom varit större än antalet betalande.⁴⁸ Som ett evident bevis för hur långt utarmningen gått på 1650-talet kan nämnas, att t o m präster - den mest välsituerade kategorien av landsbygdsbefolkningen - resterade med skatten.⁴⁹ Det ligger nära till hands att konkludera, att det ekonomiska läget för bönderna vid utgången av den danska tiden var katastrofalt. Omdömet må gälla för åtminstone vissa trakter, då speciellt gränsbygderna i norra delen av provinsen (Kristianstads län) samt i väster (Landskrona län).⁵⁰

Det är möjligt att säga något mera både om tidpunkten och orsaken till denna ekonomiska utarmning i Skåne. Det s k Horns krig i Skåne 1644 - 45 medförde en ruinerad och ödeläggelse av gårdar utan tidigare jämförelse. Efter krigsslutet gjordes en särskild undersökning i landskapet för att kartlägga omfattningen av denna misär. Resultatet är bevarat, varför vi har en detaljerad bild av läget.⁵¹ Många gårdar hade ännu inte hämtat sig 1658 och så sent som vid den stora jordrevningen i Skåne 1670-1671 förklaras flera ödesmål härröra ända från Horns krig. Särskilt Landskrona län verkar att ha drabbats hårt, med följd att nästan hälften av gårdarna var utan skatteförmåga vid övergången. Det anförda bestyrkes också indirekt av Madsens undersökning. Han har funnit, att mot restantieprocenten 28,7 ovan för de tre undersökta länen (Malmöhus, Landskrona, Kristianstad) svarar så låga procenttal som 3,1 för perioden 1610 - 1625 och 6,6 för perioden 1626 - 1640.⁵²

Efter 1658 skedde en radikal omläggning av skatteväsendet i Skåne. De årliga utskrivningarna av extra skatter med varierande belopp ersattes av en fast, ordinarie terminsskatt, som skulle delas upp och utgå vid tre tillfällen under året. För en skatte- eller kronobonde som satt på en hel gård fastställdes terminsskatten till 24 dlr smt, medan adelns utsockne bönder och kyrkans erlade halva summan. Efter underhandlingar med adeln gick skånska kommissionen med på att i recessen införa en sänkning för adelns utsockne bönder till 9 dlr smt.⁵³ Under 1660-talet diskuterades i rådet en sänkning av terminsskatten i Skåne. Denna diskussion initierades av generalguvernören, som också medgav att »terminsskatten var förstörande för landet« och tillstyrkte en nedsättning. År 1668 kom också en reducering till stånd för krono- och skattebönder till 19 dlr 15 öre smt för dem som satt på en hel gård, övriga i proportion till gårdens storlek.⁵⁴ Klagomålen och rapporterna om den tunga terminsskatten är många i skånska generalguvernementsarkivet, flera utvisande hur bönderna resterade med landgillet och t o m fick gå ifrån sin gårdar.⁵⁵ Generalguvernemenet var också nödsakat att för många

bönder bevilja nedsättning i terminsskatten eller företags sk förmedlingar, dvs nedsättning av hemmanstalet. Även den tunga inkvarteringsbördan medverkade till uppkomsten av nya ödesmål.⁵⁶ Inte enbart det faktum att skattetrycket, det direkta och indirekta, av allt att döma skärptes än mer efter 1658, utan även det ovan belysta förhållandet om den ytterligt nedsatta skatteförmågan under den sista danska tiden har medverkat till det eländiga tillståndet för bondeklassen. Någon slutgiltig förbättring innebar inte skattesänkningen, eftersom andra, grundläggande, förhållanden var olösta.⁵⁷

Regimförändringen medförde inte bara en omläggning av skattesystemet utan också införande av nya skatter, som inte tagits ut under danska tiden. Då förbigår jag i detta sammanhang alla extraordinära pålagor, som tenderade att ersätta de förutvarande extraskatterna i och med att terminsskatten gjordes fast och periodisk.⁵⁸ Nyttillkomna skatter efter 1658 var mantals- eller koppsskatten och salpeterskatten. Den förra utgick årligen med 24 öre smt för alla personer över 14 år med undantag av adeln, dess tjänstefolk och veckodagsbönder samt prästerskapet. Trots mantalsskattens förhållandevis blygsamma storlek har den väckt en mycket stor opposition bland alla kategorier i hela landskapet, ty man skall observera att den utgick per capita. På de folkrika gårdarna - sådana fanns framför allt i norra Skåne - betydde den en merutgift för gården i storleksordningen 5 - 10 dlr smt. Vid ett studium av jordeböckerna finner man, att det i Skåne är sällsynt med flera brukare på en och samma gård utom i de nordligaste häraderna, N. Åsbo och de båda Göingehäraderna, där både två, tre och to m fyra familjer stundom varit tvungna att försörja sig på en gård. På dessa överbefolkade hemman har självfallet då den nya mantalsskatten kommit att kännas hårdare än annorstädes och missnöjet med den och dess upphovsmän kommit att bli mera utbredd, får man antaga.

Salpeterskatten, som till sin natur får betraktas som krigstidsskatt, kan jag inte finna ha uttaxerats i Skåne före 1658, trots att skånska kommissionen 1669-70 påstår detta.⁵⁹ Den utgick från 1658 med 1 dlr smt av alla gårdar. Här måste starkt betonas, att denna skatt utgjorde ett principiellt intrång på adelns privilegier, eftersom de helt skattefria veckodagsbönderna inte var befriade från den. I den privilegieuppgörelse som adeln träffade med de utsedda kommissarierna vid lantdagen i Malmö 1662 ingick också, att veckodagsbönderna slapp att erlägga salpeterskatten.

Genom de ändrade skatterutinerna framträdde olägenheterna med grovindelingen i gårdsstorlekar under dansk tid. Denna hade inte under åren justerats och anpassats till verkligheten i många fall, där nyodlingar eller gårdsdelningar kunde ha påverkat storleken, något som klart framgår av de många förmedlingarna efter 1658. Efter ansökan och därpå följande värde-

ring eller mätning på platsen kunde en by eller enskild gård få sitt gårdetal och därmed också skatten nedsatt, så att det svarade mot de faktiska förhållandena. Den svenska administrationen överförde nämligen direkt de danska kamerala storheterna helgård, halvgård och fästa (fjärdedelsgård) till motsvarande hemmanstal. Men inte nog härmed. Mindre jordbruksenheter (både skobol och gatehus »med avel«), som förut inte varit klassade som gårdar, sattes nu i mantal. Både åttondels- och sextondelshemman påträffas nu i jordeböckerna. Detta senare får givetvis betecknas som en skatteskärpning och har dessutom träffat en grupp som får förmodas ha haft mycket snäva ekonomiska marginaler. Denna typ av små brukningsenheter låg till största delen i mellersta och norra Skånes skogsbygder. Vid ett tillspetsat politiskt läge kan allra minst härifrån ha varit några svensksympatier att förvänta.

När nedsättningen i terminsskatten 1668 kom, innebar detta för många ingen reell lindring av skattebördan, genom att samtidigt alla tidigare gjorda förmedlingar upphävdes. Behovet av att rätta till den orättvisa hemmansstorleken enligt jordeböckerna har varit mycket stort. År 1669 började också en ny skånsk kommission sitt arbete, bl a i syfte att kartlägga verkligheten för varje bebyggelseenhet med jordbruksdrift. Det stora jordrevningsarbete som pågick i Skåne 1670 - 72, men som i praktiken knappast bar någon frukt före krigsutbrottet 1675, hade därmed påbörjats.⁶⁰

I det föregående har åtskilliga kategorier av landsbygdsbefolkningen passerat och det kan vara av intresse att i de fall källmaterialet så tillåter få en ungefärlig kvantitativ översikt. Alldeles före övergången finns materialet bevarat från en topografisk inberättelse gjord av stiftets präster. Resultatet finns samlat i decimantboken 1651, som statistiskt har bearbetats av Fridericia.⁶¹ Han kommer därvid fram till att antalet gårdar i Skåne vid denna tidpunkt uppgick till ca 14.900, varav endast drygt 1.100 var skattebönder, 4.000 tillhörde kronan, 1.600 kyrkan och resten, dvs drygt 8.000, utgjordes av adelns frälsebönder. Cirka 900 gårdar låg öde. Någon betydande förändring från 1651 till tiden för jordrevningen 1670 - 72 har inte skett.⁶² Det begränsade tillskottet av mindre gårdar till följd av en rigorösare kameralistik som ovan berörts utjämnades genom att även en nedläggning av gårdar ägde rum. Eftersom jag i samband med redogörelsen för adelns privilegier starkt betonade veckodagsfrihetens betydelse, skall numerären på denna grupp särskilt angivas. Det totala antalet veckodagsbönder ligger vid ca 4.300, dvs drygt hälften av frälsebönderna var undantagna skatt, siffror som mer än ord förklarar den oerhörda intensitet varmed adeln försvarade sina agrara privilegier på detta område gentemot den svenska kronan. Av ovanstående summa har jag beräknat, att ungefär en femtedel var utsockne veckodagsbönder, vilkas skattefrihet den svenska regeringen i första hand

ville komma år.⁶³

Avslutningsvis skall endast några kommentarer ägnas åt gatehusmännen. Någon totalbild angående deras antal och fördelning är p g a källmaterialets struktur praktiskt taget omöjlig att få. Det har förut nämnts att det fanns gatehusmän både med och utan jordbruksdrift. De som låg i adelns huvudgårdssocknar saknas i de danska extraskattemantalen och lika-så är gatehusen helt utelämnade i den ovan anförda källan, decimantboken 1651. Det går inte heller att företaga en jämförelse mellan tiden före och efter 1658, dels därför att större gatehus som påpekats uppenbarligen mantalsats i de svenska jordeböckerna, dels därför att man i dessa har räknat med ytterligare en kategori, gårdmännen. De senare har saknat jord och haft sitt hus inne på en enskild gårds tomt, inte på bygatans jord som gatehusmännen. Nordholm har tabellariskt gjort en sammanställning över ett antal byar på Söderslätt för ett flertal år, bl a 1657.⁶⁴ Tar man ut 28 av dessa byar och räknar fram relationen mellan gårdar och gatehus, kommer man till det resultatet, att antalet gatehus utgjorde 28% av gårdetalet. I avsaknad av en undersökning omfattande hela Skåne är det svårt att uttala sig om detta procenttals representativitet. Risbygden och skogsbygden kan ha haft ett större inslag av obesuttet folk.

5. Städerna

Inledningsvis omnämndes i korta drag några av de förändringar - eller för att vara mera precis, försämringar - som blev en följd av regimbytet för städernas befolkning. Sammantaget får det sägas vara stora problem som städerna ställdes inför.

Ser vi först på stadsstyrelsen och stadsförvaltningen, kan vi konstatera att inga genomgripande förändringar ägde rum. Det mesta förblev vid det gamla, så när som på inrättandet av några nya ämbeten. Man kan emellertid märka tendenser till att den svenska regeringen försökte sig på en viss försvenskning genom att utöva inflytande på tillsättningen av magistratspersoner, särskilt borgmästare. I flera städer var åtminstone någon av de två borgmästarna svensk. Bilden visar sig dock vara oenhetlig, då det hände att borgerskapet valde en svensk eller omvänt att en infödd skåning utnämndes av den svenska regeringen. Ifråga om de övriga medlemmarna av magistraten, rådmännen, följdes nästan genomgående gammal dansk praxis, i och med att det självgenererande rådet utsåg personer bland stadens förmögna köpmansskikt.⁶⁵

Någon inflyttning av svenskar till de skånska städerna synes inte ha ägt rum med undantag av de få tjänstemän av svensk börd, som ansågs behövli-

ga i förvaltningen, främst inom tullväsendet. Just beträffande tullarna har omläggningarna varit omfattande. Under dansk tid skedde transporter av inhemska varor till och från städerna utan någon inblandning av myndigheter. I Sverige upptogs däremot stadstull, den så kallade lilla tullen, för sådana varor som fördes in i städerna. Uniformitet härvidlag infördes genom stadgandet i Malmö recess 1662 om lilla tullens inrättande. I samma paragraf i recessen pålades för övrigt städernas invånare också den ovan omtalade mantalsskatten. Då hade Carl X Gustaf redan 1658 bestämt, att lilla tullen skulle införas i Skåne efter svensk modell, men först efter häradsvisa överläggningar med allmogen, som med lämpliga medel skulle gå med på nyordningen. Dessa förhandlingar hann aldrig slutföras, förrän kriget på hösten samma år åter bröt ut, varför det definitiva avgörandet fick anstå till Malmölantdagen.⁶⁶ Tillkomsten av lilla tullen var förenad med flera kostnader i samband med uppbörden, sådana som utgifter för uppförande av tullhus, avspärrningar och invallning av eller staketuppsättning runt stadsområdet. Därtill kom varufördyring genom stadstullen och ett tidigare inte känt personligt intrång, främst för de varutillförande bönderna.

Varuacciser hade endast i liten omfattning uttagits under danska tiden. Mest var det en del importerade varor som drabbats. Den svenska regeringen lade nu på städernas tulltjänstemän att också administrera de starkt förhöjda och utvidgade acciserna. Dagligvaror som bröd, mjöl, kött, fläsk och öl blev accisbelagda och borgarna fick finna sig i att svenska tullbetjänter kontrollerade och genomsökte platser där dylika varor såldes, lagrades eller producerades.

Malmö, Helsingborg, Landskrona, Ystad och Kristianstad fick behålla sina stapelrätter och berördes därmed av den svenska stora sjötullen på sin utrikeshandel. Den infördes redan från 1658 och medförde tullhöjningar, eftersom utöver svensk tulltaxa den danska häst- och oxtullen bibehölls. Det har hävdats att den skånska utrikeshandeln hämmades av den högsta tullen i hela det svenska territoriet, innan en väsentlig tullsänkning, ca 60 %, gjordes 1669, då en särskild exporttulltaxa för Skåne tillkom. Men även herefter låg tulltariffen för en så viktig vara som spannmål mer än 100 % över den danska.⁶⁷ Denna svenska tullpolitik resulterade i fördyrade importvaror och sänkta priser på exportvaror, något som också logiskt ledde till en kraftigt stagnerande handel. Sålunda klagade t ex Skåne-adeln i sina riksdagsbesvär 1668 över den avtagande handeln. De utländska köpmän som förr bragt in pengar genom att köpa oxar, hästar och korn hade nu blivit helt »avvände« och i stället börjat bedriva sin verksamhet i Danmark.⁶⁸

Det var inte endast städernas köpmän som hade anledning att hysa missnöje med den svenska tullpolitiken, utan även producenterna av de två bety-

delsefullaste exportvarorna, oxar och spannmål, alltså både adeln och bönder.

Före 1658 hade Skånes handelsvägar gått mot väster och söder. Hästar och oxar - främst utskippade från Helsingborg - samt spannmål hade hamnat på den nordtyska marknaden, i Nederländerna eller stannat i andra delar av Danmark. Nu försökte de svenska myndigheterna att länka handeln i andra banor. Trafiken över Öresund upphörde inte helt, men inskränktes och kontrollerades noggrant av svenskarna i och med införande av passtväng för skåningarna vid besök på Själland. Den ojämförligt viktigaste exportvaran, stalloxar, utskippades i fortsättningen direkt från Ystad till Tyskland mot att tidigare ha fraktats över till Själland och sedan drivits längs de danska vägarna ned mot kontinenten. Men kvantitativt gick oxhandeln tillbaka. Än större regress visar exporten av hästar, för vilka tidvis exportförbud rådde, då de svenska kavalleriregementena behövde dem som remonter. Spannmålsöverskottet i Skåne tvingades man, p g a de ovan beskrivna höga exporttullsatserna, efter 1658 huvudsakligen avsätta i Sverige, även om Malmö och Ystad, med sina stora spannmålsproducerande omland, efter den nya tulltaxans införande synes ha återhämtat sig delvis som spannmålsexporthamnar. Särskilt gäller detta under den tillfälliga högkonjunkturen i utrikeshandeln 1672 - 74, då det utrikespolitiska läget - krig mellan Nederländerna och England - gynnar även den skånska utrikeshandeln.⁶⁹

Politiskt märker vi inte någon särdeles oro i städerna, bortsett från Malmö-sammansvärjningen 1659, men detta har sin givna förklaring. I Malmö, Landskrona, Helsingborg och Kristianstad låg betydande garnisoner, tillhoppa ca 2.300 soldater. Inom det begränsade stadsområdet, med soldater inkvarterade i ett stort antal hus, fanns knappast något utrymme för någon öppen opposition. Enbart i Malmö låg under 1660-talet 800-1.200 man och 200 av de 424 husen var belagda med soldater, av tysk eller polsk härkomst, medan de svenska soldaterna av taktiska skäl kasernerades på slottet.⁷⁰ Just Malmö hyste svenskarna en viss misstro till efter uppdragandet av upprorsplanerna där på våren 1659. Det framkom under utredningen och rättegången, att långt framskridna planer på en resning före och efter nyår 1659 skulle ha funnits. Med hjälp av danska styrkor, som vid två tillfällen redan lämnat Köpenhamn, men som ena gången hade fastnat i Öresundsisen och den andra gången felnavigerat och grundstött, skulle Malmöborgarna ha tagit staden från den svenska garnisonen. En skådeprocess med avslutande avrättningar på Stortorget satte punkt för sammansvärjningen, som letts av Bartolomeus Mikkelsen, ägaren till Limhamns kalkbruk, och Malmöborgmästaren Wildtfang.⁷¹

6. Försvarsbördorna

Den korta redogörelse som i det närmast föregående givits för den påfrestning som stora garnisoner i städerna vållade, skall utvidgas att gälla även den skånska landsbygden. Under dansk tid, åtminstone fram till 1650-talet, då en delvis ny försvarsorganisation inrättades, måste den militära tungan som åvilade allmogen anses ha varit mycket lätt. Förhållandena skulle radikalt förändras under mellankrigstiden (1658-1675). Allmogen hade fr o m 1652 satt upp sockenryttare. Varje socken stod för en ryttare jämte häst och utrustning, små socknar fick hjälp av folkrikare. Präster, fogdar och skrivare skulle därutöver hålla var sin ryttare. Denne skulle ha tjänst hos en bonde i socknen, uppbära lön och vara befriad från skatt. I samband med beskrivningen av adelns privilegier omtalades, att även dess bönder deltog i ovan nämnda organisation på så sätt, att 40 frälsebönder - 1655 sänkt till 32 - satte upp en sockenryttare. Totalt uppgick dessa sockenryttare strax före övergången till 600 man, sammanförda under befäl från provinsen till ett skånkt regemente, som fick användas endast till Skånes eget försvar. Dessutom fanns en organisation för utskrivning, i huvudsak stammande från förordningen av 1621. Den innebar, att nio bönder, självägande, kronans och kyrkans, tillsammans skulle bilda ett læg och hålla en soldat. Från 1646 ökades kravet på bönderna till en soldat per fem bönder. Intill 1638 hade frälsebönderna inte berörts av utskrivningarna, men därefter utgick två soldater av adelns landbönder per uppsatt ryttare enligt rusttjänsttaxeringen, alltså per varje 312 tunnor hartkorn.⁷²

Med ovanstående huvuddrag från den danska försvarsorganisationen som bakgrund skall med en gång sägas, att den börda som efter 1658 lades på den skånska allmogen var oerhört mycket tyngre. Det blir här möjligt att fånga endast en ringare del av de växlingsrika förhållandena. Fr o m 1662 inträdde en viss stabilisering genom att riktlinjer för inkvartering och soldatförmåner drogs upp. Till Skåne och Blekinge förlades ett kavalleriregemente under befäl av överste Lybecker, ett infanteriregemente och fyra kompanier dragoner. Kavalleriregementet var den ojämförligt mest krävande enheten. För dess underhåll anslogs 1.376 hela hemman av krono- och skattegårdar. Varje ryttare anvisades ett rusthåll, som bestod av ett helt hemman. Från detta skulle ryttaren i lön erhålla 30 dlr smt av landgille och terminsskatt. Räntade hemmanet mindre fick ryttaren nöja sig med vad han fick, ett system som i sig från början hade inbyggd konfliktmekanism. Ryttaren skulle dessutom av rusthållaren ha kost och logi samt foder till hästen, något som det blev möjligt att avlösa i pengar, först med 12 dlr smt, sedan reducerat till hälften. Ett helt nytt moment i inkvarteringssystemet infördes, då det blev möjligt för ryttaren att i stället för kosthåll då bonden dog, kunde rytta-

ren träda till halva bruket, och när änkan dog eller gifte om sig hade rytta-
ren möjlighet att tillträda hela hemmanet. Alf Åberg har i sin avhandling
om indelningen av rytteriet i Skåne visat, att sådant gårdsbruk har varit väl
så vanligt som kosthåll. Han framhåller också, att kampen mellan ryttare
och bönder under hela mellankrigstiden har varit hård om bruks- och
besittningsrätt till de kronogårdar som varit rusthåll. Med tanke på att kro-
nogodsens, som jag ovan redovisat, kvantitativt var i minoritet och adelns
frälsbönder undgick inkvartering har denna försvarsbörda drabbat tungt.
Inemot hälften av kronogårdarna togs i anspråk.⁷³ I suppliker till de olika
skånska kommissionerna, speciellt till den skånska kommissionen 1669-70, i
allmogens besvärsskrivelser till riksdagarna, i domboksmaterialet, överallt
där det är möjligt, finner man mängder av fall, där inkvarteringsfrågan be-
handlas. Mycket ofta rör det sig om att ryttarna anklagas för olika slag av
övergrepp mot allmogen.

Utöver den omfattande ryttarinkvarteringen pålades Skåne också utskriv-
ningar. Vissa år avlöstes denna med pengar, till en del kanske förklarad av
att de skånska soldaterna ansågs vara opålitliga. Generalguvernör Stenbock
förordade moderation hos regeringen för att förhindra landsflykt till Dan-
mark eller rymningar ur tjänsten. Deserteringarna inträffade dels i Skåne,
före transporten av de skånska soldaterna till Östersjöprovinserna, vilket be-
tydde ett tillskott till skogarnas löskefolk, och dels i förläggningssorterna på
andra sidan Östersjön. Allmogens inställning till utskrivningarna speglas i
följande, låt vara tillspetsade, uttalande: »att bliva utvald till soldat, var för
allmogen detsamma som att bliva dömd till döden«.⁷⁴

Slutord

Så länge det danska samhällssystemet på väsentliga områden levde kvar i
Skåne, i form av dansk lag och kyrkoordning, i stort sett bevarade adelspri-
villegier etc, så länge får man också räkna med fortsatt konfrontation med de
svenska myndigheterna. Målet för den svenska regeringen var uniformitet.
Dualismen i den skånska adelns situation framgår i ett uttalande av Magnus
Gabriel De la Gardie, som tolkar svenskarnas syn: »Vad skall man säga om
dem, som i tolv år ej hava sökt något ämbete ock icke allierat sig med de
svenske ... De komma hit till riksdagen och i dess utskott, ... de bruka dan-
ska privilegier, när de vill, och svenska, när detta behagar dem«.⁷⁵ Sett i sin
helhet får läget för den gamla danska adeln östansunds anses ha varit bätt-
re än om man blivit kvar under dansk regim, så med tanke på statskuppen i
Danmark 1660 och borttagandet av ståndets godsprivilegier där. Detta får

man hålla i minnet vid betraktandet av hållningen efter krigsutbrottet 1675, då möjligheten till en historisk restauration uppkom.

Som framgått hade bondeståndet, särskilt kronobönderna, och i viss mån stadsbefolkningen fått vidkännas de största försämringarna. Hos många bönder fanns ett uppdämt missnöje, främst mot skattetrycket och de militära bördorna, vilket kunde riktas mot de nya makthavarna i ett krisläge. Den svenska administrationen å sin sida hade efter hand tagit ett fastare grepp om befolkningen än vad den danska hade gjort.

NOTER

- 1) *J.A. Fridericia, Adelsvældens sidste Dage* (Köpenhamn 1884).
- 2) § 9 (Provinserna skulle) »... bliva vid deras vanlige rätt, lag och gamle privilegier och friheter oturberade och obehindrade så vida de icke löpa, strida contra leges fundamentales av Sveriges Krona, med vilka dessa cederade land och län till evärdelig tid här efter inkorporeras skole«. Roskildetraktaten tr i bl a Äldre handlingar rörande Skåne, Halland, Blekinge och Bohuslän, ed. Riksdagsfullmäktige för bondeståndet 1840 (Stockholm 1871), s. 11.
- 3) SRA, Generalguvernörens över Skåne, Blekinge och Halland skrivelser till Kgl Maj:t, 1658-01-08.
- 4) *Jerker Rosén, Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658-1686* (Skrifter utg av K Hum vetenskapssamf i Lund XXXVIII, Lund 1944), s. 70 ff.
- 5) SRA, Generalguvernörens över Skåne, Blekinge och Halland skrivelser till Kgl Maj:t, 1658-06-17.
- 6) *Knud Fabricius, Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige, 1* (Köpenhamn 1906), s. 67 f.
- 7) Fredstraktaten i Köpenhamn, tr. i bl a Äldre handlingar rör Skåne, s 28 ff.
- 8) *J A Fridericia, Danmarks landboforhold i det 17. Aarhundrede* (HTD, 6 R, II, 1889-90, s 469-622) s. 588.
- 9) *Fabricius, 2* (1906), s 28 f.
- 10) *Fabricius, 2* (1906), s 35; Om begreppet fundamentallag se samme förf. s 44.
- 11) Äldre handlingar rör Skåne, s. 60 ff.
- 12) Äldre handlingar rör Skåne, s. 71.
- 13) *Fabricius, 2* (1906), s. 37.
- 14) *Rosén* (1944), s. 92 f.
- 15) *Gert Jeppsson, Veckodagsfriheten i Skåne under 1500- och 1600-talen.* (otr. lic. avh., Hist. inst, Lunds universitet, 1967) s. 12. - Då inga källhänvisningar lämnas hänvisas generellt till detta arbete och där anförda källbeleg.
- 16) Se nedan s. 93 ff.
- 17) *Rosén* (1944), s. 24 f.
- 18) *Corpus Constitutionum Daniæ V, ed. V A Secher* (Köpenhamn 1903), s. 561.
- 19) Äldre handlingar rör Skåne, s. 72.
- 20) SRA, Generalguvernörens över Skåne, Blekinge och Halland skrivelser till Kgl Maj:t, 1661-09-24.
- 21) *Rosén* (1944), s. 9.
- 22) Se nedan, s. 94.

- 23) *Jeppsson*, Veckodagsfriheten, s 168.
- 24) Om *jus patronatus* se *Gabriel Thulin*, Utredning rörande patronatsrättigheterna i Skåne. Halland och Bohuslän (Stockholm 1901).
- 25) Hartkorn (eg hårt korn/spannmål, dvs råg och korn) var den taxeringsenhet i vilken andra produkter konverterades vid värdering av avkastningen från gården.
- 26) Om försvaret i övrigt se nedan s. 105-106.
- 27) *Fabricius* (1906), s 70 ff. Se ock *Oscar Bjurling*, Om oxstallningen och exporten av stalloxar från Skåne under årtiondena före och efter 1700 (Sc 1941, s 257-276).
- 28) *Rosén* (1944), s 28.
- 29) Se ovan s. 86.
- 30) *Rosén* (1944), s 34 ff.
- 31) LLA, Bornholms vederlags jordebok. (Ett ex av denna finns i KA) - Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark, 2, 1648-1688, ed. *F J West*, (Köpenhamn, 1908), s 92 ff.
- 32) *Rosén* (1944), s 97 not 3. *Rosén* vederlägger *Fabricius'* påstående om svenska ekonomiska privilegier för dessa gods (*Fabricius*, 2, s 84).
- 33) LLA, Skåninge landstingsarkiv, Pante och Sködebog 1662.
- 34) *Fabricius* 2 (1906), s 94 ff.
- 35) Se nedan s. 96.
- 36) Äldre handlingar rör Skåne s 66.
- 37) *Jeppsson*, s 134 f, 230 f.
- 38) *Rosén* (1944), s 98.
- 39) Exakta omfattningen kan ej fastställas, då Skåninge landstingsarkiv till största delen förstörts (und se not 33). I dess pante- och sködebok skulle registrering ske.
- 40) *Alf Erlandsson*, Skånska generalguvernementet 1658-1693, (Lund 1967), s 219, not 37. Annan uppfattning se *Bengt Pamp*, Traderingen i skrift under svensk tid av Bjäre härads jordeboksnamn (Sydsvenska ortnamnsällskapets årsskrift, Lund 1965).
- 41) Äldre handlingar rör Skåne s 12, 41.
- 42) *Erlandsson* (1967), s 216 ff.
- 43) *Haakon Bennike Madsen*, Det danske Skattevæsen (Odense 1978).
- 44) Terminologiskt föreligger en skillnad mellan svenska och danska vad avser ordet torp. Härmed förstods i Skåne under 1600-talet »ensamgård, gård som låg utanför by«, utan avseende på storleken.
- 45) Alla skattebrev som berör Skåne 1530-1657 finns i extrakt hos *Madsen*, s 348-390.
- 46) *Haakon Bennike Madsen*, Den rige hjælpe den fattige (HTD 11 r VI, s 313-357), s 327 ff.
- 47) *Madsen* (1978), s 237 ff. - Det anförda medeltalet 24 dlr har jag extrapolerat pga att Skåne inte har uppgifter för hela tioårsperioden 1650-1660.
- 48) DRA, Lensregnskaber, Ekstraskattemandt, Landskrona len (efter 1645).
- 49) LLA, Biskopsarkivet, E 1:2. Kungl brev.
- 50) *Madsen* (1978), s 249. *Alf Åberg*, Snapphanarna (Stockholm 1952), s 18.
- 51) DRA, Danske Kancelli, Besigtigelser over Lenen.
- 52) *Madsen* (1978), s 249, 343.
- 53) Äldre handlingar rör Skåne, s 78.
- 54) *S Wägner*, Skånska kommissionen fra 1669-1670. Ett bidrag till de skånska landskaps inre historia (Lund 1886), s 26.
- 55) *Jeppsson*, Veckodagsfriheten, s 133 f.
- 56) *Alf Åberg*, Indelningen av rytteriet i Skåne åren 1658-1700 (Lund 1947), s 20.

- 57) Se nedan s. 105.
- 58) *Fabricius*, 2 (1906), s 199.
- 59) *Wagner* (1886), s 23 f.
- 60) Om deltaljerna i jordrevningen 1670-1672 se *Gösta Nordholm*, Studier i Skånes äldre ekonomiska geografi (Lund 1967 i Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar LI).
- 61) *Fridericia* (HTD 6 R II). - Decimantboken förvaras i LLA.
- 62) *Nordholm* (1967), s 102, 104 f.
- 63) *Jeppsson*, s 158 ff. - Jag har andra siffror, baserade på annan beräkningsgrund, än de *Fridericia* publicerat (*Fridericia*, HTD 6 R 11, s 589).
- 64) *Nordholm* (1967), s 102 ff.
- 65) *Fabricius*, 2 (1906), s 167 ff.
- 66) *Fabricius*, 1 (1906), s 70 ff.
- 67) *Oscar Bjurling*, Skånes utrikessjöfart 1660-1720 (Lund 1945), s 106 f.
- 68) *Bjurling* (1945), s. 105.
- 69) För noggrannare statistiska uppgifter se tab och diagram hos *Bjurling* (1945).
- 70) *Fabricius*, 2 (1906), s 175.
- 71) *Fabricius*, 1 (1906), s 99 ff. *Kenneth Nyström*, Corfitz Ulfeldt och Malmösammanvärvningen 1659 (ALE 1968:3, s 31-43).
- 72) *Åberg* (1945), s 11 f.; *Madsen* (1978), s 197 ff.
- 73) *Åberg* (1945), s 21 f, 40 f, 43 ff, 49 f.
- 74) *Fabricius*, 2 (1906), s 193 f.; *Åberg* (1945), s 68 f.
- 75) *Fabricius*, 2 (1906), s 235.

Kampen på centralfronten

LANDGANGEN VED RÅ

Danmarks deltagelse i de allieredes krig mod Sverige i 1675 havde været nølende og folkeretligt uklar. Ved årsskiftet 1675/76 ændredes dette, idet en forordning bekendtgjorde, at det var kommet til krig med Sverige.¹

Da de grupper, der ønskede at føre (revanche-) krig mod Sverige, hermed havde fået vind i sejlene, forberedte man sig på at føre krigen med alle til rådighed stående midler. Man måtte derfor beslutte sig for, hvor man ville lægge krigsanstrengelsernes hovedvægt: enten i Nordtyskland (i samvirke med vore allierede) eller i selve Sverige, hvorved Danmarks krigsmål - generobringen af Skåne, Halland og Blekinge² - mest direkte fremmedes.

I løbet af januar 1676 afklaredes denne strategidebat, idet man nu gav første prioritet til et felttog i Skåne.³ Nordtyskland blev således herved sekundær krigsskueplads. Som følge af de geografiske forhold måtte en landgangsoperation med alle en sådans fordele og ulemper blive nødvendig. Når netop denne operation - landgangen ved Rå 29. juni 1676 - kan påkalde sig særlig interesse, skyldes det to forhold: for det første er der her tale om danmarkshistoriens formentlig største offensive operation, der oven i købet udmærker sig ved at inddrage begge værn med alle de organisatoriske problemer, dette indebærer. For det andet, fordi så relativt meget kildemateriale er bevaret, så man - på trods af datidens for vore øjne noget usystematiske arbejdsmåde - kan få et meget interessant indblik i, hvordan man dengang løste de mange problemer, denne operation må have rejst.

1. Forberedelser til vands

Få dage efter, at beslutningen om prioritering var taget, påbegyndtes arbejdet med at gøre hæren klar. Af Generalkrigskommissariatets protokol fremgår det, at man ialt ville udruste omkring 35.000 mand, fordelt med ca. 25.000 på infanteriet, 8.000 på rytteriet og ca. 1.500 mand dragoner. Heraf påregnedes det, at 10 regimenter á 8 kompagnier á 107 hoveder = 8.560 md. og 8 rytterregimenter skulle kunne deltage i felttoget i Skåne.⁴ Det vil sige, at ca. 12-13.000 mand måtte påregnes overført.

Alle disse styrker skulle transporteres ad søvejen, og flådens ledelse havde derfor meget at arbejde med. Hvorledes greb man sagen an?

Ja, allerede d. 26. januar beordrede Admiralitetet, at Københavns skip-

perlaug snarest skulle udfærdige en korrekt liste over samtlige skibe, der tilhørte laugets medlemmer, omfattende disses tilstand, lasteevne og besætningernes størrelse.⁵ Hensigten hermed har vel været at danne sig et indtryk af, hvor meget skibsrum man i givet fald kunne disponere over - så allerede på dette tidspunkt er man i Admiralitetet begyndt på forberedelserne til invasionen i Skåne.

Senere må skibenes udrustning være blevet beordret, for den 12. marts måtte Admiralitetet foreslå Kongen, at der, da Københavns magistrat er efterladende med at tiltakle skibe til Kongens tjeneste »...til transport af heste eller anden Eders Ko: Ma:s udfordrende tjeneste...«, måtte blive udstedt en forordning, så Admiralitetet kunne beslaglægge de pågældende skibe og oven i købet ikende de efterladende skippere bøder.⁶ Allerede på dette ret tidlige tidspunkt har Admiralitetet altså ment at måtte tage hårdt fat, hvilket måske kan pege på, at opgaven - invasionen i Skåne - for samtiden har været af enormt omfang, så de ordinære midler ikke forslog.

30. marts måtte Admiralitetet skærpe tonen endnu en gang, idet man beordrede 3 skippere til at have særligt tilsyn med tiltaklingen af skibene i København, og - uden persons anseelse - at anmelde enhver, der ikke viste den fornødne villighed.⁷ Disse fuldmagter fulgtes d. 26. april - efter knap en måneds langmodighed - op af en ordre til disse tre skippere om at beslaglægge nogle skibe, hvis indehavere var for langsommelige.⁸

Men også fra provinsen samlede man skibe. Et vidnesbyrd herom er kaptajn Cort Janssen's sendelse på fregatten *Vandhunden* til Ålborg 22. maj,⁹ idet han havde til opgave at eskortere de dér sammendragne skibe ned til København sammen med det i Ålborg samlede mandskab og korn. Det understregedes, at det skulle være »...udi en hast...«. Også over for bystyret i Holbæk, Vordingborg og Helsingør lagde Admiralitetet pres for at få afsendt de krævede skibe og forsyninger.¹⁰

Mandskab til flåden hentedes hjem fra alle Rigets dele. 26. maj sendtes der f.eks. et skib til Læsø, for der »...at det hundrede bådsfolk i det ringeste ...om ej flere skulle kunne bekommes denagl. tjeneste at forskaffe...«.¹¹

2. Forberedelser til lands

Hæren påbegyndte sammendragningen af styrkerne noget senere: 11. april fik landgangens rytterregimenter ordre til at gøre sig rede til opbrud.¹² Den 5. juni kunne man begynde at samle invasionshæren i den lejr ved Lyngby, som Kongen personligt havde været med til at afstikke.¹³ Lejrsmalingen ved Lyngby har gjort et vist indtryk på samtiden. Således skrev en samtidig iagttager¹⁴ herom »...Landarmeen er også i god stand og ca. 14.000 mand

stærk. Jeg så den fornylig, da Kongen trakterede dronningen og prinsesserne og med så fortræffelig ordre og disciplin og herligt artilleri og bagage m.m., som man vel nogensinde har set det i Danmark«. Forfatteren til disse ord var iøvrigt en kyndig iagttager af militære forhold.

3. Klargøring til invasion

Imidlertid må en landgangsoperation kræve, at man - i hvert fald lokalt - har søherredømmet. I foråret 1676 var det ikke indlysende, at Danmark kunne påregne dette, da Sverige var overlegent til søs. Man var derfor meget opmærksom på, hvornår den svenske flåde stak i søen, og hvor den måtte befinde sig. Så tidligt som 28. marts beordredes kaptajn Søren Orning, der var chef for orlogsskibet *København*, der havde station i Sundet, til at holde god vagt i Sundet og »...i synderlighed erkyndige Eder om den svenske flådes udkomst, og hvor nær det dermed er, og hvis visse tidender I derom og ellers af søen hender at bekomme, os strax advisere«. ¹⁵ Senere kaldtes Søren Orning - særdeles hastende - til København. Det fremgår desværre ikke af akterne hvorfor - men måske har han skullet iagttage den svenske flåde andetsteds. ¹⁶

Den svenske overlegenhed gik imidlertid tabt i slaget ved Øland 1. juni, hvor svenskerne mistede flere store orlogsskibe. ¹⁷ Den forenede dansk-hollandske flåde var herefter herre på søen i resten af 1676.

Forberedelserne til landgangen kunne derfor fortsætte. Allerede i maj var man begyndt at samarbejde hærens og flådens forberedelser. Således havde man taget stilling til, hvordan førselsskibene skulle holdes samlet under sejladsen, så at man kunne landsætte sluttede enheder. Problemet søgtes løst ved at udarbejde nogle særlige flag, som enhedernes chefer hver især førte fra det skib, de var indskibede i. Enhedens øvrige førselsskibe skulle så holde sig samlede herom. For oberst Lewetzaus regiment var der tale om »... 1 gult flag med et hvidt kors midt i flaget med en rød kant rundt om korset som Ridderorden...«. ¹⁸ Nu begynder ordrene om de sidste forberedelser at falde tæt. 20. juni beordredes feltmarskalløjtnant Weyher til at gøre regimenterne rede til transporten. ¹⁹ Det må bemærkes, at alle ordrer vedr. armeens indskrivning m.m. rettedes til Weyher, der altså har været ansvarlig for hærens vedkommende hvad angik overførslen. 22. juni rettedes en hel strøm af ordrer til Weyher: Infanteriet skulle indskibe sig d. 23. sammen med det svære skyts og efterlade bagagen i lejren; ²⁰ Artilleriet skulle indskibe sig i 6 pramme og 38 både, ²¹ og ligeledes skulle minører, pionerer og fyrværkere indskibe sig på dette tidspunkt. ²²

Endelig, den 22. juni 1676, udgaves den samlede ordre for transporten: »Ordre bey vorhabenden Transport und Descente nach Schonen in Acht zu nehmen«. ²³ Ordren er ganske detailleret og måske derfor værd at betragte nærmere. Det bestemtes, at:

1. Orlogsskibene skulle sejle på begge sider af infanteriet og dække dette.
2. De skuder, hvori fodfolket var indskibet, skulle følge deres resp. regimentchefer (oberster), der skulle lade et flag vaje fra stormasten.
3. Hvert regiment skulle have 18 både, hvoraf de 4 forreste førte en let kanon. Desuden var der 3 pramme pr. regiment til ammunition m.m.
4. Under sejladsen skulle obersterne rette sig efter de tilfornordnede søofficerer - en ganske nutidig løsning på kommandoproblemet!
5. Kavalleriet fulgte agten for infanteriet og med sin højre fløj på højre side af orlogsskibene, resp. venstre fløj på venstre side. Det samme gjaldt dragonerne »...alt i den orden og rang som de var stillet i bataille i lejren ved Lyngby«.
6. Ialt indskibedes
7 Rytterregimenter
2 Dragonregimenter og
11 Infanteriregimenter. ²⁴
7. Det grove artilleri skulle følge generalstaben, der igen skulle følge Kongen. Og denne ordre skulle strengt »...observeres, så at ingen konfusion kommer«.
8. For at overfeltmarskallens skib kunne kendes, ville det føre et hvidt flag, der, når landgangen skulle finde sted, ville blive erstattet af et rødt flag, hvorefter enhver skulle »følge sin ordre og stige ud«.

Herefter kommer en række bestemmelser om signalgivning med kanon-skud, når flåden skulle lette, resp. kaste anker eller generalerne kaldes til overfeltmarskallen. 9 skud fra admiralskibet var signal til, at man skulle gå i land, beskyttet af orlogsskibenes ild på fløjene. Endelig bestemtes det, at hvert regiment måtte holde hus med de medbragte provisioner, så man kunne klare sig i nogen tid. Sluttelig understregedes det, at operationens lykkelige udfald var afhængig af, at »hver bataillon til fods og hver eskadron til hest efter sin givne ordre herfor sig anstrenger efter yderste evne«.

Vedrørende ladningen i de tre pramme, der omtales i pkt. 3, findes en udateret optegnelse, der i aktpakken ligger sammen med dokumenter fra den 23. juni og derfor vel er et notat af samme dato. ²⁵ Heraf fremgår det, at der medførtes ammunition, lunter og krudt i ret stor mængde samt skanse-materiale, såsom skovle, økser o.lign.

Vi ved altså egentlig ret meget om, hvorledes invasionsflåden har taget sig ud, og hvad den har indeholdt. For så vidt angår den overførte styrke kan det selvfølgelig næppe fastslås nøjagtigt, hvor mange mand den talte, bl.a.

fordi det var bestemt, at syge og utjenstdygtige skulle efterlades i København,²⁶ men vi kan beregne, hvor mange mand det ville have været, hvis enhederne var på fuld styrke. Resultatet bliver da

7 Rytterregimenter á 510 mand	3.570 md.
2 Dragonregimenter á 510 mand	1.020 md.
11 Infanteriregimenter á 856 mand	9.416 md.
Ialt	14.006 md.

hvortil kom artilleri og generalstab. Det kan derfor næppe være meget forkert at antage, at landgangsstyrken har været på omkring 14.000 mand, hvilket også passer meget godt med andre sammentællinger.²⁷

4. Diversionen ved Ystad

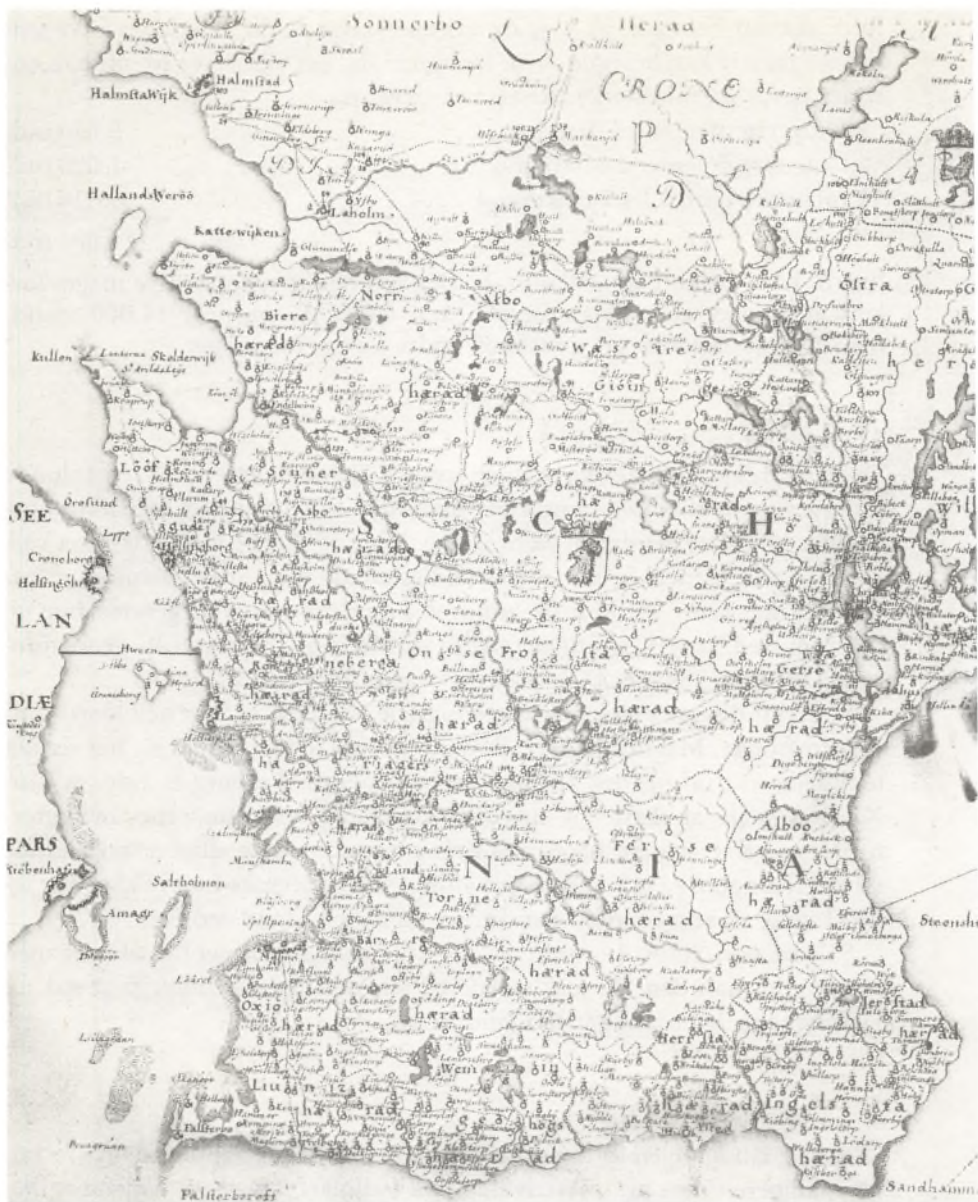
Da det kan antages, at den svenske styrke i Skåne har været af nogenlunde samme styrke²⁸ som den danske invasionshær, omend måske ikke af samme kvalitet, så måtte det derfor være af betydning at få disse styrker trukket væk fra landgangsstedet, og til det formål besluttede man at gennemføre en afledningsmanøvre. 19. juni fik admiral Tromp ordre til at gennemføre en diversion ved Ystad²⁹ og underrettedes samtidig om, at man ville gennemføre landgangen i Skåne. Diversionen gennemførtes den 27. juni.

Hvorvidt diversionen havde den tilsigtede virkning, er ikke helt klart: Carl XI's fortrolige, Magnus Dureel, skrev alarmeret til kongen, at »...her ser det temmelig sort ud for os«.³⁰ Sthen Jacobsen derimod mener at vide, at Carl XI først søgte at skaffe sig nærmere oplysning om danskernes hensigter, hvorefter han trak sig tilbage mod Kristiansstad, da han alligevel ikke kunne nå til Helsingborg i tide.³¹ Hvorom alting er: den svenske hær i Skåne var ikke til stede til at tage imod danskerne, da de gik i land ved Rå.

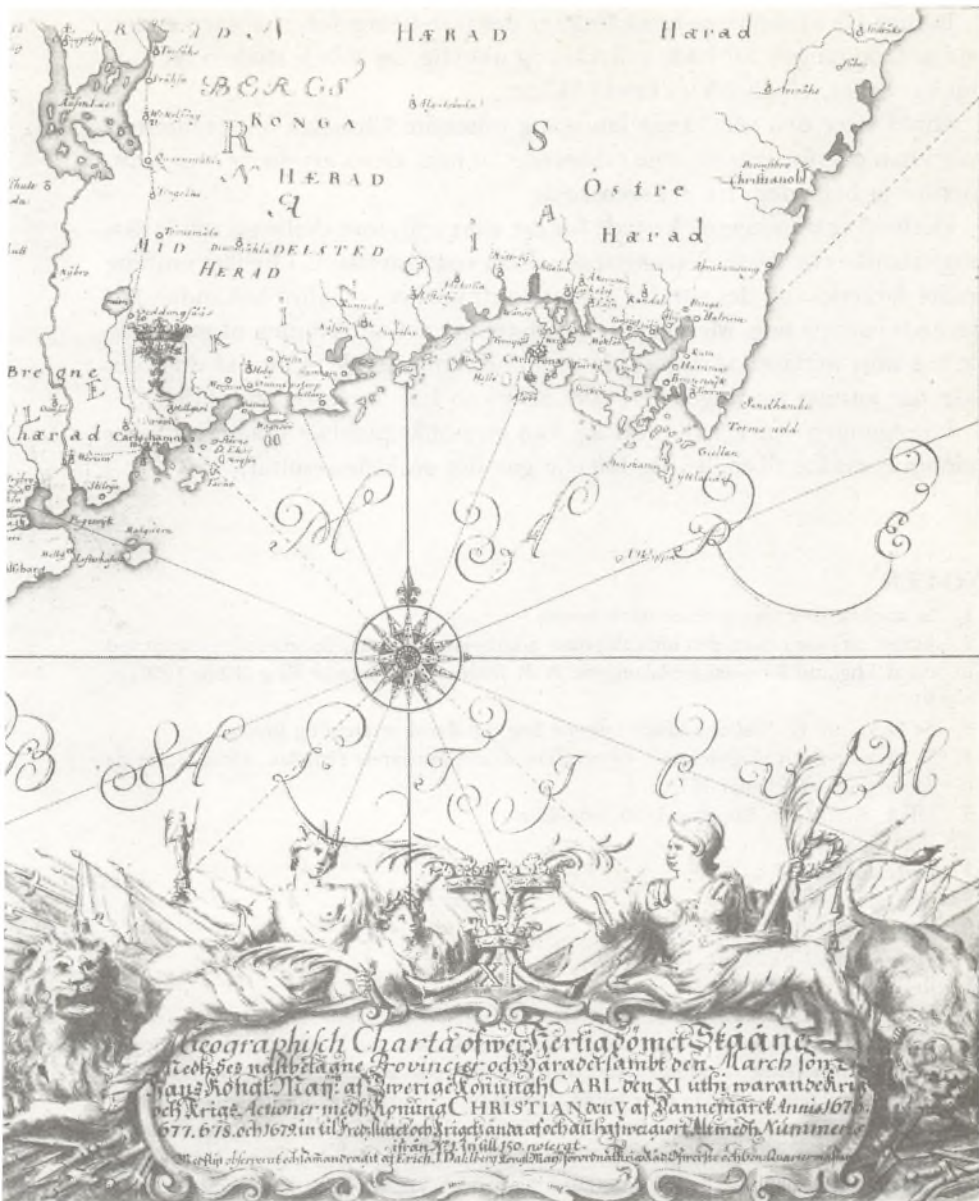
Således som anført i ordren af 22. juni har man formentlig afsejlet med hæren, da man den 29. juni sejlede til Rå, der ligger umiddelbart syd for Helsingborg, hvor landgangen fandt sted.

5. Landgangen ved Rå

Om selve landgangen fortælles iøvrigt en af de anekdoter, der så ofte fortælles i tidligere tiders historieskrivning. Da fodfolket var gået i bådene og begyndt at ro i land, sprang en bondekone ned på stranden og råbte: »Kom kun nærmere. Her finder I ingen modstand. Hele den fjendtlige magt er gået til Ystad!« En anden gammel kælling, der så dette, udbrød: »Kongen af Danmark kommer til Skåne på en torsdag, og en kvinde går ham først i møde. Ikke tror jeg, han får Skåne denne gang«.³²

Erik Dahlberghs kort over hertugdømmet Skåne med tilhørende provinser.

Bortset fra anekdotens fortælling, er der ikke belæg for at antage andet, end at landgangen var både vellykket og ublodig, og at hele styrken ret hurtigt var bragt velbeholden i land i Skåne.

Straks efter den vellykkede landgang udsendte Christian V et manifest, hvori han overfor skåningerne erklærede, at han, deres arveherre, var kommet for at befri dem fra det svenske åg.³³

Hermed er terningerne kastede for det store spil, som skulle genvinde den unge danske enevælde stormagtspositionen ved Østersøen. I hvilket omfang spillet lykkedes, og det vundne initiativ udnyttedes, vil blive behandlet andetsteds i denne bog. Men uanset resultatet må det indrømmes, at man havde vist stort initiativ og dygtig planlægning, omfattende et utal af ting, der ikke har kunnet medtages her, eller som kun har foreligget mundtligt.

Landgangen ved Rå vil altid stå som en smukt planlagt operation, hvor midlerne strakte til målet, og følgelig gav det ønskede resultat.

NOTER

1. Se andetsteds i nærværende værk herom.
2. Jensen nævner herom den instruks, man udarbejdede for den designede gesandt ved en af England foreslået fredskongres. *N.P. Jensen: Den skånske Krig* (Kbh. 1900) p. 91.
3. Se herom *K.V. Nielsen's* afsnit i denne bog om dansk strategi og føring.
4. Se herom: DRA, Landetaten, Generalkrigskommissariatets Protokol, Litra C, for de første dage af februar 1676.
5. DRA, Adm.Gen. Kopibog 1676, side 22 a
6. *ibid.* side 84 b
7. *ibid.* side 108 b
8. *ibid.* side 146 b
9. *ibid.* side 169 b
10. *ibid.* side 171 b, 189 b, 190 a
11. *ibid.* side 172 a-b
12. DRA, Landetaten, Krigskoll. Depescher 1676 nr. 539
13. Om lejren ved Lyngby se bl.a. DRA, Hærens Arkiv, mappe K VII, der indeholder en række -overvejende samtidige - kort og tegninger vedr. Skånske Krig. Her findes også nogle farvelagte croquis'er over lejren. Lejren nævnes iøvrigt gentagne gange i kilderne, bl.a. i DRA, Krigskoll. Depescher nr. 962 af 13. juni 1676, hvori Weyher får ordre til at opstille Armeen i slagorden, formentlig med henblik på den senere kongerevue, der iflg. depeschen skulle finde sted onsdag den 14. juni 1676 mellem 5 og 6 om morgenen.
14. Der er tale om Fr. Giese, senere medlem af Generalkrigskommissariatet, som skrev dette til den danske gesandt i Bruxelles, Chr.v. Lente. Her citeret efter *K.C. Rockstroh: Den nationale Hær II* (Kbh. 1916), p.168. Den kongerevue, der her tales om, kan vel antages at være den samme som den i 13) nævnte, da Giese skriver sit brev den 20. juni 1676.

15. DRA, Adm.Gen. Kopibog 1676, side 108 a.
16. *ibid.*, side 159 b.
17. Om størrelsen af de svenske tab ved Øland herskede tidligere nogen uenighed. Alle er imidlertid enige om slagets strategiske betydning, nemlig at Danmark besad søherredømmet i resten af 1676. Se fx. *H.C. Bjerg* m.fl.: *Slaget i Køge Bugt 1. juli 1677*, (Kbh. 1977) p. 21-22 og 48; *C. Schaffalitzky de Muckadell*: *Håndbog i Nordens Søkrigshistorie*, (Kbh. 1911) p. 184 ff., og *A. Stille* i *S.H.T.* 1901, p. 26.
18. Nævnte beskrivelse af flag er citeret efter de Rockstroh'ske excerpter, der opbevares af Hærsstabens Militærhistoriske Arbejder. Det har ikke været muligt at finde dokumentet efter Rockstroh's henvisning. Sml. en ordre til Generalkrigskommisariatet af 20. juni 1676 om at betale for 22 flag, udarbejdede til transporten: DRA, Krigskoll. Depescher 1676 nr. 1026.
19. DRA, Krigskoll. Depescher 1676, nr. 1016.
20. *ibid.* nr. 1035
21. *ibid.* nr. 1037
22. *ibid.* nr. 1041
23. *ibid.* nr. 1045
24. Rytteri: Arenstorffs Regiment til Hest
Rantzaus Regiment til Hest
Duncans Regiment til Hest
Lewetzaus Regiment til Hest
Arentorffs Regiment til Hest
Bülows Regiment til Hest
Reventlows Regiment til Hest
Sandbergs Regiment til Hest
Dragoner: Ramstedts Dragoner og
Troppens Dragoner
Infanteri: Liv Regimentet,
Overfeltmarskallens Regiment,
Rosenkrantz' Regiment
La Hayes Regiment
Lützaus Regiment
Prins Georgs Regiment
Weyhers Regiment
Stuarts Regiment
Degenfeldts Regiment
Bibaus Regiment og
Dronningens Regiment
Det bemærkes, at Arenstorffs Ryttere anføres på begge fløje. Regimentet er øjensynlig blevet delt for at skabe lighed på fløjene.
25. DRA, Krigskoll. Depescher 1676, nr. 1044.
26. *ibid.*, nr. 1016.
27. *Sthen Jacobsen*: *Den nordiske Kriigs Krönicke*. (Optryk Kbh. 1977), p. 36, nævner 14.000 mand og er nogenlunde samtidig; de senere danske fremstillinger, *Jensen* p. 124 og *Rochstroh* p. 168, antager resp. 14.487 mand og ca. 14.000 mand. Iøvrigt videreføres Jensens pinligt nøjagtige tal af billedredaktøren i *Politikkens Danmarkshistorie VIII*, Kbh. 1964. Det her aftrykte billede af Claus Møinichen stemmer iøvrigt ikke

ganske overens med ordren. Man skal derfor næppe tage billedet som en fuldt troværdig kilde til landgangen.

28. *T. Holm*: Översikt över Sveriges krig under 1600-tallets senere Hålfst (Sthm. 1929), p. 164, nævner en feltstyrke på 7.000 mand, hvoraf halvdelen ryttere, og andre 7.000 mand som fæstningsbesætninger. *Stille*, p. 26, opgør den svenske hær i Skåne til 11-12.000 mand. *Jacobsen*, p. 35, siger, at den svenske armé var på 5.568 mand, men har formentlig udelukkende tænkt på feltstyrken.
29. Søkrigskancelliet, Kgl. Expeditioner vedr. Søetaten 1676, nr. 17.
30. Her efter de Rockstroh'ske Excerpter, der igen er efter Carl XI. tid, Danska Kriget, SRA.
31. *Jacobsen*, p. 35. *Holm*, p. 166, mener, at den svenske hær i tiden mellem Ystad og landgangen ved Rå besluttede sig for at trække sig helt ud af Skåne og altså allerede var på vej, da landgangen fandt sted.
32. *Jacobsen*, p. 36.
33. Optrykt hos *Jacobsen*, p. 38-40.

SVENSK STRATEGI OCH KRIGSLEDNING

Den svenska strategin och krigsledningen 1675-79 redovisas översiktligt och till sina resultat inom ramen för de allmänna redogörelserna för kriget i arbeten av F.F. Carlson, N. Wimarson, G. Björnin, A. Åberg och andra.¹⁾ Så sker indirekt också i N.P. Jensens och O. Vaupells arbeten, som dock huvudsakligen gäller de danska förhållandena.²⁾

Speciella aspekter av den svenska strategin och krigsledningen tas upp i ett flertal sammanhang. Kung Carl XI:s egna almanacksanteckningar ger en korthuggen kronologi, väsentligen utan motiv och omständigheter.³⁾ Rutger von Aschebergs, Erik Dahlberghs, Nils Bielkes och Johan Adolph Clodts dagböcker eller motsvarande begränsar sig oftast till författarens närmaste observationskrets och har i regel en starkt subjektiv prägel, stundtals sånär en plaidoyers karaktär.⁴⁾ Biografierna över dagboksförfattarna tillför föga beträffande strategin och krigsledningen till vad de grundläggande översikterna över kriget innehåller.⁵⁾ Detsamma gäller de regementshistorier, där sådana förhållanden behandlas, med undantag dock för de av G. Petri och i viss mån F. Wernstedt skrivna.⁶⁾

Den intressantaste och självständigaste bedömningen av den svenska strategin och krigsledningen under de fyra sista krigsåren har A. Stille gjort.⁷⁾ Han knyter den konsekvent till dåtida förhållanden beträffande bebyggelse, vägar och terräng och han påvisar klart den strategiska innebörden av Lunds lagets appell »Segra eller dö«: tillträde till det för den svenska härens försörjning nödvändiga Sydsåne eller ej. Av speciellt intresse är också de sammanställningar av geostrategisk och militärgeografisk art, som T. Holm har gjort, och de synpunkter, som han knyter därtill.⁸⁾

De föreliggande arbetena beträffande kriget 1675-79 - nämnda ovan eller efter hand nedan - syns väl utnyttja grundkällorna. På denna grund - i speciella fall fullständigad från grundkällorna - har därför valts att belysa den svenska strategin och krigsledningen genom att successivt anknyta iakttagelser och synpunkter till en faktarelaterande framställning avseende strategiska mål, strategiska faktorer av väsentligt intresse i aktuellt sammanhang och huvuddragen i operationsförloppet. Särskilt intresse knyts härvid till hur strategisk teori och verklighet täckte varann, hur möjligheterna till operationer på de inre linjerna utnyttjades, hur operativa mål och möjligheter svarade mot varandra samt hur kraven på långsiktig konsekvens i planer och åt-

gärder påverkades av nödtvungna anpassningar efter lägets skiftningar. Endast indirekt uppmärksammas däremot ett viktigt område i sammanhang med kriget 1675-79, då det tidsmässigt och av utrymmesskäl faller utanför ramen för denna framställning. Det gäller hur erfarenheterna från kriget sedermera under konung Carl XI:s ledning omsattes i en genomgripande och mångsidig reformverksamhet berörande hela det svenska försvaret. Här må hänvisas till den rika litteraturen i ämnet. Särskilt skall endast nämnas det betydelsefulla utvecklingsarbete i fråga om försvarets ledningsfrågor i fred och i fält, vilket påtagligt byggde på kungens erfarenheter från krigsledningen och den strategiskt-operativa ledningen under kriget.⁹⁾

I. Krigsutbrottet och operationerna 1675

I:1. Läget vid krigsutbrottet 1675

Under Uppsalariksdagen 1675 blev det den 2 september känt, att Danmark öppet sällat sig till Sveriges fiender. Därmed var det krigsläge för handen, som vuxit fram med ett grekiskt ödesdramas ovevklighet sedan förmyndarregeringen i april 1672 allierat Sverige med Frankrike. Inom den starka maktkombinationen mot Sverige gick kontinentalstaterna Brandenburg, kejsaren, Lüneburg och Münster till storms mot utanverken, medan Östersjöintressenterna Danmark och Holland sökte vinna herravälde över vatten, som förband rikets olika delar, för att spärra dem för svenskarna men själva kunna utnyttja dem till transporter och aktioner, också mot det svenska kärnlandet.

Hälften av det svenska riket låg på andra sidan Östersjön. I öster bildade det svenska området ett strategiskt helt med kusten sammanhängande i svensk hand. I söder var de svenska områdena spridda, och till dem och mellan dem saknades egna landförbindelser. Där fanns också andra strandägare med marina maktmedel och rådde Sverige endast över *en* strand i en av de tre tillfartslederna till Östersjön. Det var naturligt att Sveriges försvar måste bygga på *operationer på de inre linjerna* och en strävan att härför behärska Östersjön. Kraftsamlingen av de svenska försvarsresurserna måste, beroende på lägets krav, kunna skifta mellan kärnlandet och de olika ytterområdena och mellan dessa.

I början på september 1675 tedde sig för konung, råd och riksdag det strategiska läget i stort sålunda.

En stark koalitionsarmé hade tvingat de franska huvudstyrkorna på defensiven vid Rhen. I Pommern retirerade svenskarna norrut inför överlägsna styrkor efter att ha förlorat en arriärgardesstrid vid Fehrbellin den 18 juni

och nödgats avbryta infallet i Brandenburg. Motgången hade främst psykologisk betydelse, då den bröt traditionen om den svenska ledningens och de svenska förbandens sänära oöverbinnerlighet.

Danske kungen Christian V hade i juni tvungit hertigen av Holstein-Gottorp att förena sina trupper med Danmarks och att överlämna fästningarna Tönning och Stapelholm. En stark dansk armé hade passerat Rostock på väg att förena sig med kurfurstens trupper mot svenska Pommern. En stark dansk häravdelning belägrade Wismar, Sveriges bästa hamn i Tyskland och en av utfallsportarna mot Danmark. Undsättningsförsök från Pommern hade misslyckats.

En överlägsen koalitionsarmé hade samlats mot Bremen-Verden-området och börjat erövra de fasta orterna där. Utan hjälp syntes försvaret vara en begränsad tidsfråga.

Med det danska krigsinträdet ställdes Sverige inför ett direkt anfallshot mot det egna kärnlandet. Ett känt danskt krigsmål var att återta de 1645 och 1658 förlorade landskapen i södra och västra Sverige. Vad man däremot ej visste var den överenskommelse Danmark gjort med sina allierade, att först gemensamt bekämpa Sverige i Tyskland, innan den danska hären skulle insättas mot Skåne.¹⁰ Till hotet från det egentliga Danmark kom traditionsenligt också ett invasionshot från norskt område, främst mot Bohuslän och Göteborg men även mot Värmland och Jämtland.

Koalitionens styrkeöverlägsenhet var betydande. Mot de svenska trupperna i Pommern, som efter Fehrbellin smultit samman till omkring 13.500 man, hade kurfurstens samlade brandenburgsk och kejserlig styrka på drygt 20.000 man, under tillväxt mot 30.000 man. Den danska armén, insatt mot Pommern och Wismar, räknade totalt omkring 16.500 man. Wismars svenska försvarsstyrka räknade ej mer än ungefär 1.400 man. Bremen-Verden försvarades av ca 4.500 man, mot vilka koalitionsmakterna satt in drygt 7.000 man. De dansk-norska trupperna i Norge uppgick till totalt 11.000 à 12.000 man, varav ca 6.000 man norr om Bohusgränsen.¹¹

Den danska flottan var sedan mitten av augusti till sjöss med huvuddelen, 23 örlogsfartyg varav några holländska, i farvatten mellan Skåne och Pommern för att avskära förbindelserna mellan Sverige och Tyskland samt störa det svenska försvaret av Pommern. Därjämte låg en eskader utanför Göteborg, en annan avskar i Öresund de svenska förbindelserna.¹²

I:2. Riksledning och försvarsplan 1675

I huvudsak denna strategiska bakgrund torde konung Carl XI ha haft, då han i början av september 1675 i Uppsala meddelade ständerna om det danska krigsinträdet och samtidigt begärde soldater och pengar till landets

försvar. Lägets allvar skärptes av hårda inrikespolitiska motsättningar och partistrider.

Situationen för Sverige i denna stund var svår, ja, den har t o m betecknats som nära nog förtvivlad.¹³⁾ Men »kungen blev nu den fasta punkten, när allt annat sviktade«. ¹⁴⁾ Nu skärptes den tidigare inledda utvecklingen mot en stats- och krigsledning knuten till och i ökande grad utövad av konungen personligen.¹⁵⁾ I flera avseenden blev riksdagen i Uppsala en vändpunkt i den inrikespolitiska utvecklingen.

I den utsträckning som en svensk krigsledning realiter kan sägas ha förekommit mellan 1660 och 1675 - under det bremiska kriget 1664-65 och efter fördraget med Frankrike 1672 - hade den främst varit en rådets angelägenhet, visserligen formellt en gemensam uppgift för konung och råd. Men kungen hade under de första åren efter sin myndighetsförklaring mestadels beträffande både den inre och den yttre politiken litat på de gamla rådsherrarna från faderns tid. I första hand gällde det rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie och riksmarsken Carl Gustaf Wrangel.

För att förebygga konkurrens om makten från rådskollegerna hade rikskanslern introducerat en utbrytning av de viktigaste ärendena från den samlade rådsretsens behandling till en kabinettskanselj, som endast bestod av kanslern, ett eller ett par riksråd av speciell betydelse i sammanhanget och ett par sekreterare från kansliet. Tyngdpunkten i regeringsarbetet kom efter hand att alltmer förläggas dit. Rådet kom att upphöra att fungera som en ständig kanselj och riksråden i de olika kollegierna, t ex krigskollegium och amiralitetskollegium, förlorade kontakten med det löpande regeringsarbetet. När rikskanslern på detta sätt minskat rådets makt, hade han också samtidigt givit kungen tillfälle att fatta beslut utan råds råde. Kungen vände sig att förbigå rådet och meddela sina beslut genom sina sekreterare. I Kungl. Maj:ts kabinettt föddes de kungliga enväldstankarna.

Då rådet sålunda mist sin primärfunktion vid konungens sida och då rikskanslern själv snart nog icke förmådde behålla sitt samlade inflytande som kungens främste rådgivare, kom Carl XI att i stats- och krigsledningen hämta sina råd och nära medhjälp från ett antal enskilda personer, som hade hans särskilda förtroende. Besluten fattade han ensam men rådgivarna fick ofta förmedla hans beslut och medverka vid deras genomförande. Några av dessa förtrogna kom från kansliet såsom protokollsekreteraren Erik Lindschöld och statssekreterarna Olivecrantz, Hoghusen och Örnstedt, andra var erfarna officerare som generalen Rutger von Ascheberg, generalkvartermästaren Erik Dahlbergh och översten Nils Bielke, andra var ungdomsvänner som bröderna Hans och Axel Wachtmeister. Endast en kom ur riksrådskretsen - Johan Gyllenstierna.

Det 1674 utbrytande kriget och de därmed förknippade händelserna kom att påskynda utvecklingen av detta speciella ledningssystem. Särskilt inför Danmarks krigsinträde och under Uppsalariksdagen 1675 fann kungen uppenbart hur handlingsoförmöget rådet varit och var. Kungens övertygelse växte att han måste ta riksledningen - därmed också krigsledningen - fast i egna händer.¹⁶⁾ Krigsledningen blev från Uppsalariksdagen och hösten 1675 och så länge kriget varade hans huvuduppgift.

Den grundsyn för landets försvar, som gällde hösten 1675, byggde på en överarbetning 1673 av planen för fördelning av rikets stridskrafter.¹⁷⁾ Försvaret skulle föras offensivt och huvudvikten lades på de rörliga stridskrafterna. Därför hade översynen tagit sikte på en minskning av den totala besättningsstyrkan i rikets fästningar med 10.000 man till 14.000 man och av knektstyrkan ombord på flottans 24 skepp från 6.000 till 3.000 man. De rörliga stridskrafterna skulle kraftsamlas till fältarmén i Tyskland om minst 22.000 man (varav hälften värvat folk), medan 12.000 man avsågs för västra landgränsen mot Norge och 4.000 för en »corps volant« i Livland.¹⁸⁾ Totalt erfordrades enligt planen 13.000 man kavalleri, 4.500 dragoner och 37.000 man fotfolk eller inalles 54.500 man. Härav saknades »endast« 668 ryttare, 1.720 dragoner och 4.200 knektar eller totalt 6.588 man. Krigskollegium hade rekommenderat värvning och utskrivning för att täcka bristerna.

Planen synes väl ha svarat mot syftet att föra försvaret offensivt utanför rikets gränser. Planens svaghet, som sannolikt såväl konung som råd och krigskollegium förbisåg, låg i att den svenska krigsmakten vid denna tidpunkt knappast hade den kvalitet, som krävdes för en kraftfull strategisk offensiv av avsett slag.

I viss utsträckning följdes krigskollegiums rekommendationer om styrkekompletteringar under 1673, 1674 och våren 1675. Betydande förstärkningar tillfördes fältarmén i Tyskland, särskilt under 1674.¹⁹⁾ Vid Uppsalariksdagen i september 1675 stod man emellertid inför samtidigt krav på styrkor för att förstärka armén i Tyskland, möta anfallshotet från Danmark-Norge och icke eftersätta östgränsens försvar. Kungen genomdrev därför riksdagsbeslut dels om en extra beviljning i form av en i vissa avseenden - t ex för adeln - långtgående krigshjälp, dels om en »stark« utskrivning 1676 efter mantal.²⁰⁾ Då det dansk-norska hotet bedömdes relativt snart kunna avvärjas, beslöts att för 1677 skulle utskrivningen återgå till normal omfattning, dvs som för ettvarvt av åren 1673-75. Detta var sannolikt en verklig, överoptimistisk felbedömning, icke en taktisk motivering för att pressa fram den hårdare utskrivningen 1676.

Kungens bedömning av det strategiska läget i mitten av juli 1675, sedan han fått kunskap om Hollands krigsförklaring och motgången vid Fehrbel-

lin, hade lett till ett beslut att vidhålla prioriteringen av den tyska krigsskådeplatsen och dennas operativa möjligheter, att fullfölja förstärkningen av armén i Tyskland så att den åter kunde bli offensiv och att flottan snarast skulle slutföra sin rustning och trygga överskeppningen. På föreliggande underlag torde detta ha varit ett riktigt beslut.

1:3. September 1675: Modifierad strategi

Innan det nämnda beslutet kunnat genomföras, hade dock läget väsentligt förändrats. Flottan hade ej förmått komma till sjöss, kejsaren och Danmark hade inträtt i kriget och kraftsamlade sina styrkor samman med kurfursten mot Pommern och i viss mån också mot övriga svenska besittningar i Tyskland. Under Uppsalariksdagen måste därför en ny lägesbedömning ske. Den resulterade i att kungen vidhöll en offensiv grundinriktning men nu icke längre i Tyskland utan mot Danmark. Det gällde att framtinga en delning av de förbundnas starkt överlägsna huvudstyrkor i Tyskland för att sedan enligt principerna för operationer på de inre linjerna - söka successivt bekämpa och besegra dessa delar. En landstigning på Själland skulle dra de danska trupperna åter från Tyskland till hemlandet och möjliggöra att där söka ett avgörande mot dem. För att under tiden kunna hålla Pommern genom en aktiv defensiv där med stöd av de välbelägna befästningarna borde förstärkningar och förråd överföras dit. Av det förhållandevis starka svenska rytteriet där, som näppeligen kunde komma till sin rätt under ett befästningskrig, borde en väsentlig del frigöras och bilda stommen i landstigningsstyrkan mot Danmark. Med de fotfolksförband, som medfördes ombord på flottan från Sverige, hoppades kungen kunna uppbringa invasionsstyrkan till 10.000 man. Flottan, som konungen optimistiskt bedömde skulle kunna göras inemot femtio segel stark, hade en nyckelroll i denna strategiska plan.²¹⁾ Flottan måste söka slå de danska sjöstridskrafterna, helst innan de förenat sig med holländska hjälpstyrkor, och i vart fall tillfoga dem sådana förluster att de för avsedda operationer erforderliga transportvägarna kunde hållas öppna och säkra.

Även mot Norge avsågs försvaret föras aktivt. Ett infall skulle planeras med styrkor från Bohuslän. Därjämte skulle mindre truppstyrkor samlas i Värmland och Jämtland. En mindre förstärkning av trupperna i Skåne skulle också ske. Vissa förband skulle samlas till Jönköpingstrakten för senare insats väster- eller söderut.²²⁾

Mot denna nya strategiska bedömning och besluten på dess grund finns principiellt föga att invända. Med facit i hand måste dock konstateras, att de byggde på en helt orealistisk uppfattning om de operativa möjligheterna. De svenska stridskrafterna fanns inte beredda och var inte i stånd att preste-

ra vad kungen förutsatte. Denna felsyn måste väsentligt tillskrivas hans bristande kunskap och oerfarenhet. Och rikskansler De la Gardie var ingen Axel Oxenstierna eller Richelieu till hans stöd och hjälp.²³⁾

Sedan det närmast föregående svensk-danska krigets slut 1660 hade den danska krigsmakten väsentligt förstärkts medan den svenska väsentligt försvagats.²⁴⁾ Därav följde för svensk del, att medan operativa och taktiska principer och erfarenheter från trettioåriga kriget och Carl X Gustafs framgångsrika svenska krigföring alltfört gällde, var varken befäl eller förband beredda för den sortens rörliga och djärva aktioner och den självverksamhet i ledningens anda, som en sådan krigföring krävde.

Den svenska krigsmaktens brister kom inte bara nu utan i betydande utsträckning också framgent under kriget att tvinga den svenska krigsledningen att avstå från att fullfölja fattade beslut och uppgjorda planer och att i stället inrikta sig på att möta nya, oförberedda situationer. De strategiska och operativa besluten kom därför att växla på ett sätt, som ställde den taktiska ledningen och förbanden inför extra stora påfrestningar, momentant t o m inför kriser av »segra-eller-dö«-karaktär. Krigsorganisationens förfall under fredsåren fick nu betalas dyrt - och, som vanligt, av andra än de för förfallet ansvariga.

I:4. Oktober 1675: Strategiskt bakslag

I den beslutade strategin hade den svenska flottan en nyckelroll. Kungen drev energiskt på dess rustning. Det dröjde dock månader, innan den äntligen löpte ut den 9 oktober 1675. Numerären syntes svara mot uppgiften att nå sjöherravälde: över 60 fartyg, 2.000 kanoner och ca 10.000 man. Men styrkan var en chimär. Sjuklighet och hårt väder men framför allt bristande sjöduglighet tvang flottan att inom kort med självförvållade förluster och i högst derangerat skick återvända till Dalarö och Stockholm.²⁵⁾

Därmed var kungens operationsplan för 1675 kastad över ända - syntes det. Men kungen ville inte släppa sin operativa grundtanke. Efter hotande underrättelser i mitten av november om utvecklingen i Tyskland, främst vid Wismar och Stade, gjordes ett ytterligare försök att få flottan till sjöss genom en mödosamt uppsågad fyramils isränna ut från Dalarö.²⁶⁾ Men försöket måste uppges. Då hade Wismar den 14 december kapitulerat.

Mot slutet av oktober hade den danske överbefälhavaren i Norge, fältmarskalklöjtnanten Gyldenlöwe gjort infall i Sverige med 4.000 man över Svinesund och med en annan styrka mot Eda skans. Från svensk strategisk synpunkt var den svenska västgränsen och hotet från Norge mot denna av sekundär betydelse. Det gällde dock att här så möta hotet, att det inte menligt påverkade den kraftsamling i söder, som kungen beslutat sig för. Gene-

ralen Rutger von Ascheberg förde sedan augusti överbefälet i Bohuslän. Inför det motstånd han bjöd och underrättelser om svenska förstärkningars anmarsch drog sig Gyldenlöwe en vecka in i november tillbaka över gränsen.

Men kungens trotsiga beslutsamhet dominerade och han ville snarast rycka in i Norge med de i Bohuslän disponibla styrkorna för att skaffa sig ryggen fri till 1676 års fälttåg.²⁷⁾ Återigen ett teoretiskt och principiellt riktigt beslut men utan de praktiska betingelserna för att kunna genomföras. Det måste efter överläggningar med Ascheberg och Dahlbergh modifieras. Förstärkningar måste hinna till, underhåll ordnas, vägar och vattendrag frysa till och speciell materiel för vinterförhållanden säkerställas. Den ovanligt blida väderleken tvang till uppskov och senare till temporärt uppgivande av planen. Kungen lät sina trupper kvarstå i beredskap bakom Götaälvslinjen.²⁸⁾

Strategiskt hade konung Carl XI misslyckats i sina strävanden under sista kvartalet 1675 både beträffande flottans nyckelroll och i fråga om att eliminera Gyldenlöwes hot mot den svenska operationsfriheten. Men det är tyypiskt för kungen hur han vidhöll sin grundsyn i båda avseendena och strävade att finna eller skapa tillfällen att fullfölja sina avsikter. Hans personliga kynne verkade i samma riktning som de strategiska motiven, nämligen att inte acceptera att vara i efterhand utan söka att ta initiativet. Det hade kännetecknat krigsledningen under slutet av 1675 och skulle fortsätta att så göra under 1676.

Till sitt högkvarter i Vänersborg - nära befälhavaren för västra fronten, Ascheberg - samlade kungen ett antal militära rådgivare, vilkas erfarenhet och övriga kvalifikationer han ansåg sig behöva. Med kungen var där också en grupp personliga medhjälpare ur den speciella »sekreterarkretsen« (jfr s. 126), som verkade som ett kungligt fältkansli med främst civila men också militära expeditioner och förvaltningsärenden. De militära rådgivarna kan sägas ha bildat ett embryo till vad vi med modern terminologi skulle kalla en generalstab.²⁹⁾ Där ingick bl a generalkvartermästaren Erik Dahlbergh, fältmarskalken och ställföreträdande presidenten i krigskollegium Gustaf Banér och krigsrådet Balthasar Gyldenhoff. Carl XI torde ha avsett att Banér skulle fungera som - med fortsatt modern terminologi - hans generalstabschef i fält. Men i kretsen kring kungen i Vänersborg förmådde Banér ej hävda sig bland de hårdare viljorna och aktivare handlingsmänniskorna. Kungen fann honom ej heller besitta den militära förmåga och de karaktärsegenskaper, som kungen ansåg erforderliga. När fältmarskalken Helmfelt på våren 1676 återkom från Pommern, fick han därför överta posten som kungens närmaste militära rådgivare i högkvarteret och Banér återgick i april 1676

till presidentstolen i krigskollegium. Kungens uppfattning om Banér torde ha varit riktig.³⁰⁾

II. Vändpunktsåret 1676

II:1. Våren 1676: Vidhållen strategisk grundsyn

Under förra delen av vintern vidhöll kung Carl XI sin förhoppning att kunna genomföra en offensiv mot Norge för att därigenom trygga ryggen inför sommarens fälttåg i söder. Av flera skäl blev det dock endast fråga om några smärre rekognoseringsframstötningar över gränsen på nyåret 1676.

Inför 1676 stod kungen eljest fast vid sin strategiska grundsyn från hösten 1675 att utnyttja möjligheterna till operationer på de inre linjerna och därvid primärt vända sig mot Danmark. En landstigning på Själland sågs alltså som huvudoperationen och Skåne-Blekinge stod i brännpunkten för kungens intresse som utgångsområde härför.³¹⁾ Angelägenheten av denna operation skärptes tidigt av underrättelser om att den danska arméns huvudkrafter efter erövringen av Wismar i medio av december förflyttades till hemlandet och att samlingen av en dansk här till Själland inletts, sannolikt för att insättas mot Skåne.

Den svenska expeditionsarmén mot Själland skulle sammansättas av den i Skåne stående häravdelningen jämte tillskott från skilda håll - förband från Finland, Östersjöprovinserna, Pommern och västgränsen samt förstärkningar från vinterns utskrivningar och nyuppsättningar. Liksom föregående år förutsatte planen att erforderliga styrkor kunde samlas och flottan bli insatsberedd inom den tid, som stod till buds, och att flottan kunde tillkämpa sig herraväldet till sjöss.

Konungens strategiska grundsyn och operativa plan var även denna gång principiellt och teoretiskt riktiga men - som vi i efterhand vet - i praktiken orealistiska. Vid det aktuella tillfället dominerade dock en positiv bedömning av de operativa möjligheterna. Flottans inkompetenta ledning hade utbytts, synnerliga ansträngningar hade nedlagts på flottans rustning och den var numerärt överlägsen den danska, troligen också sedan denna fått holländsk förstärkning. Flottan kunde förväntas klar att utlöpa i mitten av april och kunde då sannolikt möta den danska, innan den holländska hjälpen kommit. Det torde även ha syntts möjligt att uppbringa den svenska expeditionsarmén till minst 10.000 man till den tidpunkt, då flottan kunde förväntas ha förvärvat sjöherraväldet, eller i början på maj.

II:2. April - maj 1676: Återigen bakslag till sjöss

Utvecklingen blev annorlunda än som tänkts och planerats. Våren 1676 gjorde alltfört den svenska krigsmaktens allmänt dåliga tillstånd densamma föga skickad för operationer av avsett slag, även om kungen och hans medhjälpare lagt ner mycken möda på att söka bättra vad som brast. Tid och krafter hade dock ej räckt för någon väsentlig bättring. Ödesdigert var att kungen och högsta ledningen i övrigt inte syns ha insett hur grava bristerna var. De svenska förbandens kapacitet både till lands och till sjöss överskattades, de danskas underskattades. Den svenska ledningens optimism kan exemplifieras av att medan den danska huvudarmén, som samlades på Själland för invasion mot Sverige, räknade närmare 15.000 man, uppgick den rörliga svenska fältarmé, som samlades i Skåne, endast till 6.000 à 7.000 man.³²⁾ Denna armé avsågs dock för att invadera Själland.

Medan koncentreringen av de svenska markförbanden till Skåne pågick, hade sjöoperationerna inletts. Danska flottan var tidigare till sjöss än den svenska, vars rustning återigen krävt längre tid än väntat. Den 29 april löpte den svenska flottan ut från Dalarö men det var för sent för att hindra en dansk ockupation av Gotland. I en sjöstrid utanför Rügen och senare utanför den skånska sydkusten den 24-26 maj hade flottan en möjlighet att göra upp med den danska men misslyckades på grund av dålig ledning och allmän oskicklighet. Den kunde ej heller hindra den danska flottans förening med en holländsk eskader den 27 maj. Vid Ölands södra udde föll sedan avgörandet till sjöss den 1 juni - till Danmarks förmån. Den överlägsna svenska flottans nederlag hade samma grund som misslyckandet en vecka tidigare.³³⁾ Viktigast var nederlagets psykologiska verkan: tillförsikten var borta. Danskarna behärskade Östersjön.

II:3. Juni 1676: Nya tag

Då den svenska flottan även detta år misslyckats att nå sjöherraväldet i Östersjön, bortföll en av de väsentligaste förutsättningarna för den hittillsvarande svenska strategin att söka föra kriget utanför landet. Initiativet var nu fiendens. Sverige var strategiskt sett bragt på defensiven. Det gällde nu att försvara det egna landet. Den svenska krigsledningen stod härmed återigen inför ett nytt läge och nya problem, som var föga genomtänkta eller förberedda. Självklart var att försvarsansträngningarna nu måste koncentreras till markförsvaret.

Redan i maj hade kung Carl XI låtit Ascheberg överlämna sitt befäl i Bohuslän, anbefallt omgruppering av en del av förbanden där till Skåne och omförlagt sitt högkvarter från Vänersborg till Malmö. Den 22 maj kom kungen dit, den 7 juni fick han underrättelse om flottans nederlag vid Öland.

Med fattning, ödmjukhet och framtidstro mottog kungen denna under rättelse.³⁴⁾ Han tog omedelbart itu med de två stora frågor, som nu blev aktuella: hur skulle försvaret föras med de resurser som fanns och hur skulle resurserna ökas. Det gällde försvaret icke blott i Skåne-Blekinge utan också lokalförsvaret såväl längs västkust och västgräns som längs betydande delar av östkusten.

Riksrådet och krigskollegium medverkade i detta arbete. På rådet ankom det att ha uppsikt över kollegiernas arbete och förvaltning, vaka över huvudstadens försvar och för konungen referera alla viktiga händelser inom utrikespolitiken.³⁵⁾ Rådet och krigskollegium svarade gemensamt för de utskrivningar, som riksdagen beslutat. Landshövdingarna var härvid den naturliga regionalinstansen. För sådana uppgifter och andra regionalt specificerade uppgifter anlätade kungen ganska ofta enskilda riksråd.

Under våren 1676 uppdrog kungen åt krigskollegium att i samarbete med riksrådet ha överinseende över försvarsarbetet i Stockholms, Södermanlands och Östergötlands skärgårdar samt i Dalarna, Jämtland och Norrland. Om kriget fördes över på andra sidan Östersjön, skulle kollegiet svara för defensionsverket också i Skåne och Västergötland.³⁶⁾ Härtill kom krigskollegiums allmänna uppgift att som »arméns styrelse och förvaltning« fullgöra viktiga funktioner i fråga om armétridskrafternas organisation, utrustning, mobilisering, uppmarsch, personaltjänst, anskaffning av vapen och ammunition, tygunderhåll m m.³⁷⁾ Men det var här i regel fråga om verkställande, ej ledande funktioner.

Då det gällde det högst angelägna kravet att ställa upp nya trupper för användning i fält, kom den svenska försvarsorganisationen att ställas på utomordentliga prov. Men organisationen var - som Petri m fl framhållit - inriktad på att kunna lösa såväl offensiva som defensiva uppgifter och »under de närmaste åren visade den sig också i stånd att organisatoriskt utnyttja rikets hela personliga värnkraft. Detta blev Sveriges räddning«.³⁸⁾

Konung Carl XI hade hösten 1675 i Stockholm lämnat kvar sin betrodde medhjälpare Erik Lindschöld som sin kontaktman med råd och ämbetsverk. Vid andra tillfällen sände han särskilda representanter till rådet, i juni 1676 exempelvis kanslirådet Henrik Hoghusen för att överlägga om snara förstärkningar till huvudarmén i Skåne och med uppdrag till rådet att med ständerna i de olika landskapen överlägga om åtgärder för att stärka försvaret.³⁹⁾ Den för 1676 beviljade utskrivningen hade trots att den varit »hård« icke svarat mot behoven. 1677 års beviljade utskrivning kunde ej tas ut nu och att sammankalla riksdagen för nytt beslut skulle ta alltför lång tid. Rådet gick i stället att förhandla med ständerna i regionala lantdagar om att ta ut ett kvoterat folkuppåd, omfattande var tredje man.⁴⁰⁾ Resultatet blev väx-

lande: i Småland och Västergötland en extra man per 6 mantal, i Östergötland, Närke och Västmanland en per 10 (i några fall 12) mantal, i Norrland en för tre hemman (tremänningar).⁴¹⁾

De anförda exemplen visar hur kungens krigsledning grep ner i väsentliga verksamheter utanför det operativa området. Flertalet åtgärder för att tillföra försvaret förstärkningar gav emellertid inte de snabba resultat, som skulle behövts. Åtgärderna för att genomföra Sydsveriges försvar med de resurser, som fanns disponibla, ökade därmed i betydelse. Hur detta försvar skulle ske dryftades upprepade gånger i högkvarteret efter den 7 juni, då det stod klart att en dansk landstigning i Skåne med överlägsna krafter snart nog var att vänta.⁴²⁾

Kustförsvaret försvårades av att det fanns så många landstigningsmöjligheter i Skåne. Hären kunde omöjligt räcka till för en delad avvärningsgruppering vid ett antal av de sannolikaste landstigningsstränderna. En samlad gruppering till en enda av dessa löpte stor risk att bli onyttig, eftersom fienden då troligen valde ett annat område. Flertalet av de generaler, som deltog i krigsråden, bedömde också den svenska hären för svag såväl numerärt som kvalitativt för att kunna möta den överlägsna danska invasionsarmén direkt vid stranden, där angriparen kunde utveckla hela sin överlägsenhet och utnyttja sitt marina understöd. En centraluppställning ett stycke inåt land ansågs därför lämpligast. Helst borde där ordnas ett befäst läger, varifrån man beroende på läget och styrkeförhållandena kunde gå till anfall mot landstigningsstyrkan eller övergå till fördröjning för att senare söka återta initiativet. Meningarna var delade om var centraluppställningen eller det befästa lägret borde väljas: ett alternativ var öster om Landskrona, ett annat sydöst Malmö och ett tredje nordöst Trelleborg. Några fann den svenska styrkeunderlägsenheten så allvarlig, att de förordade en tillbakaryckning till den gamla riksgränsen för att när erforderliga förstärkningar anlant anfallsvis ta upp kampen mot invasionsstyrkorna.⁴³⁾

I detta läge fanns en dålig stämning inom delar av hären liksom delar av befolkningen. Det förekom t o m tal om kampens meningslöshet och fördelarna med att genom eftergifter och landavträdelser köpa sig fred. Man saknade tilltro till ledningen, man visste inte vad kungen gick för. Denne syns ha pressats av oenigheten bland sina rådgivare och ha skyggat inför konsekvenserna av ett felselut. En avsikt lät dock kungen den 18 juni meddela: om reträtt blev nödvändig, skulle den ske norrut över Finja-passet och smålandsgränsen till Markaryd, så att huvudinfallsvägen från Skåne mot Småland behärskades samtidigt som kustlandsvägen mot och genom Halland flankerades.⁴⁴⁾ Men i övrigt hade intet avgörande om *hur* man skulle förfara i försvaret ännu skett, då den danska hären den 17-24 juni inskeppades på

den själländska kusten. Också då fortsatte man att överlägga och intet annat beslut fattades än att trupperna skulle samlas mot Malmö och strandbevakningen skärpas.⁴⁵⁾

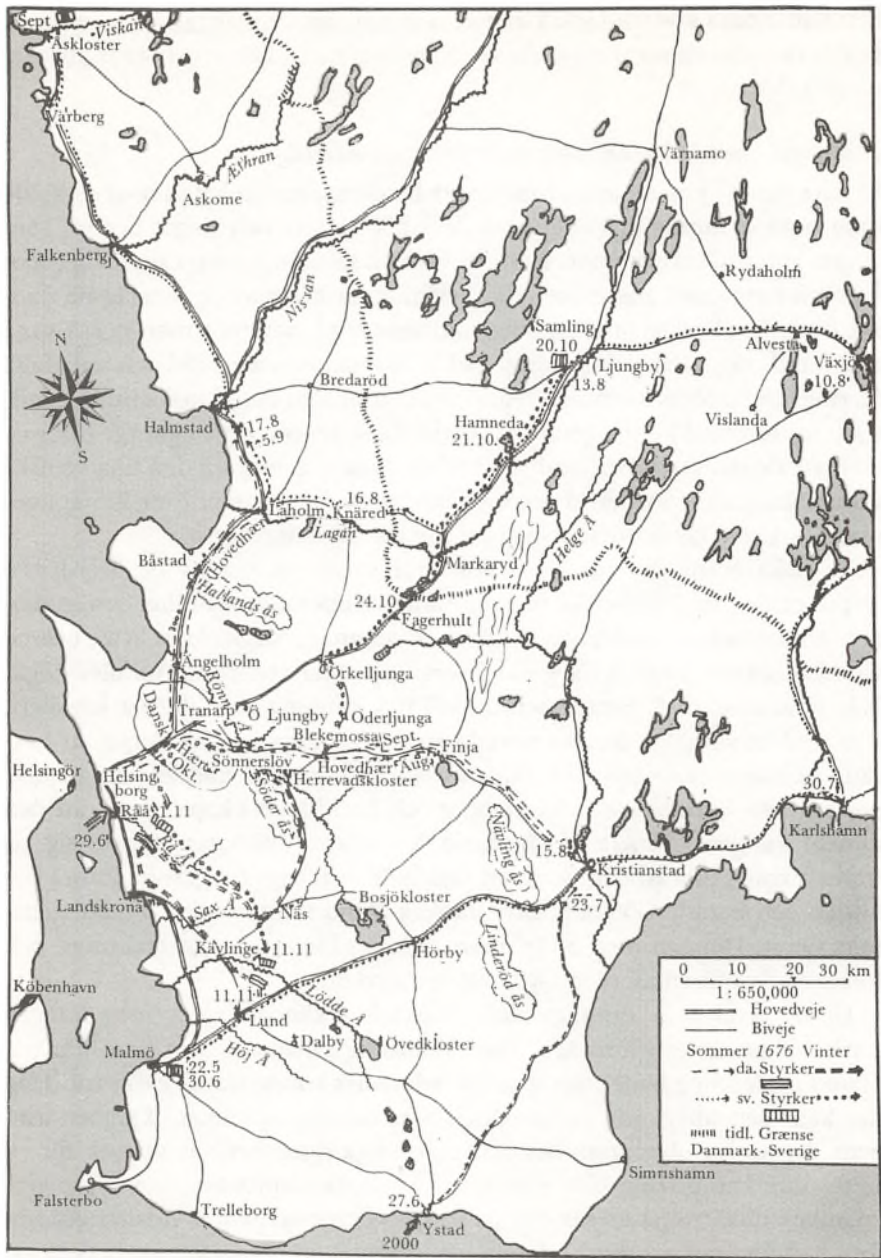
II:4. Juni - juli 1676: Danskarna landstiger. Återtåg

Så kom den 27 juni en avledande dansk landstigning vid Ystad med ca 2.000 man, som ej kunde drivas bort av de 1.500 ryttare och något fotfolk, som dagen innan sänts däremot. Kungen ville nu sätta in armén i sin helhet mot Ystad för att kasta angriparen där i sjön. Inför hotet av de överlägsna danska huvudkrafternas landstigning i arméns rygg, varemot man också var i efterhand, såg han sig dock nödsakad följa sina generalers råd och anbefalla återtåg. Det inleddes samma dag, den 29 juni, som den danska huvudlandstigningen ostörd kunde genomföras vid Rå söder om Helsingborg. Inför risken att de danska huvudkrafterna skulle kunna genskjuta den lilla svenska armén ändrades emellertid återtågsriktningen från norrut över Finjapasset mot Markaryd till nordöstut över Hörby mot Kristianstad.⁴⁶⁾

Tillbakaryckningen skedde brådstörtat under intryck av en överdriven uppfattning om den danska invasionsarméns operativa djärvhet och snabbhet. Underhållet var oförberett och bröt samman, krigstukten brast och civilbefolkningen utsattes för grova övergrepp. Marschförlusterna blev höga. När Kristianstads förposter den 23 juli fick kännning med danskt kavalleri, som troddes vara den danska huvudarméns förtrupp, beslöt kungen att fortsätta tillbakaryckningen till trakten av Karlshamn. Där nåddes han av jobbsposterna att fästningarna Helsingborg och Landskrona kapitulerat, att den danske kungen Christian V med sin huvudarmé därefter befann sig på framryckning mot Kristianstad, att Gyldenlöwe trängde segrande fram i Bohuslän och hotade Göteborg och Västergötland samt att den danske generalmajoren Duncan med 3.000 man avdelats för att intaga Halmstad och förbereda en förening med Gyldenlöwes styrkor.⁴⁷⁾

Under trycket av samtliga dessa händelser kände den svenske kungen stark tvekan om sin förmåga. Han kände sig sviken av dem han litat på. Hans krigsledning hade varit segerlös och syntes kunna sluta i katastrof. Han har känt den smygande misstron och hört det öppna knotet. Tjugoettåringens depressiva obeslutsamhet och personliga slutenhet var uttryck för en bitter inre kamp. Den blev emellertid en mognadsprocess, varur framgick en ledare med tro på sin sak och på sig själv och med en fast vilja att genomföra vad han satt sig före. I denna utveckling kom en person att betyda avgörande mycket: riksrådet Johan Gyllenstierna.⁴⁸⁾

Åtskilligt av svårigheterna under den hittillsvarande kampanjen i Skåne 1676 och det ogynnsamma läget där vid månadsskiftet juli-augusti berodde

Operationskarta 1. 1676.

på brister i den svenska krigs- och operationsledningen. Grundfelet låg i den väsentliga svenska styrkeunderlägsenheten. Med den valda - och riktiga - strategiska grundsynen och den operativt primära rollen för Skåne hade en väsentligt konsekventare och tidigare kraftsamling av disponibla och efter hand tillkommande förband och förråd till huvudarmén där bort ske. Det hade varit motiverat att härför ta större risker annorstädes. Med den stora betydelse för att hindra ett stabilt brohuvud på svensk mark, som fästningarna vid Öresund måste tillmätas, hade förberedelserna för deras uthålliga försvar bort ägnas större uppmärksamhet, bl a genom fortifikatoriska förstärkningar och större omsorg i valet av kommandanter och besättnings-trupper.

Det syns under de rådande styrkeförhållandena riktigt att ha valt en centraluppställning för de svenska huvudkrafterna. Den borde dock ha förlagts till alternativet strax öster om Landskrona. Kusten vid Öresund borde, bl a med hänsyn till angriparens behov av ett brohuvud med korta och säkra underhållslinjer till hemlandet, ha getts större betydelse än den skånska sydkusten.⁴⁹⁾ På Öresundskusten borde området på ömse sidor om Landskrona ha framstått som det för angriparen fördelaktigaste. Landskronas naturliga hamn var »ojämförlig«.⁵⁰⁾ Från en centraluppställning innanför Landskrona hade samverkan mellan de rörliga styrkorna och fästningarna vid Öresund, främst Landskrona och Helsingborg men eventuellt också Malmö, underlättats. Man hade också haft handlingsfrihet mellan ett anfallsvis uppträdande - direkt vid kusten eller senare -, en eventuell omgruppering eller, om läget så krävde, en fördröjningsoperation eller annan tillbakagång. I senare fallet hade reträttvägen över Finjapasset och smålandsgränsen till Markaryd - med dess operativa fördelar (s. 00) - med säkerhet stått till förfogande och kunnat planerligt utnyttjas, sannolikt utan sådana förflyttnings- och underhållsproblem, som i Kristianstadsriktningen haft så negativ inverkan på förbandens stridsvärde och krigstukt.

II:5. Augusti 1676: Vändpunkt Halmstad

Under augusti krävde läget flera nya operativa beslut av kung Carl XI. Den danska hären hade förväntats - och faktiskt också planerat - att snarast efter etableringen av brohuvudet vid Öresund marschera norrut genom Halland för att ta fästningarna där och nå förenig med Gyldenlöwes styrkor i Bohuslän.⁵¹⁾ Carl XI hade därför beslutat och förberett att gå mot Halland för att hindra förenigen och en gemensam aktion mot Göteborg. Det skulle kräva anfall så snart väntade förstärkningar anlönt.⁵²⁾ I första hand skulle armén gå till Växjö, där närmaste tvärförbindelse fanns.

Arméns förflyttning till Växjö genomfördes den 31 juli - den 10 augusti. Därunder hade kungen av inkomna underrättelser fått uppfattningen att händelseutvecklingen i Bohuslän och mot Göteborg var så allvarlig att huvudarmén måste insättas däremot. I Skåne syntes danskarna vilja fullfölja återerövringen av landskapet, innan deras huvudstyrka insattes norrut. Denna gick därför mot Kristianstad, bakom vars fästning och svårforcerade vattensystem den svenska försvarsarmén förmodades stå. Malmö var alltså i svensk hand, omringat men ej belägrat, ett starkt fäste under god ledning. Utan reell möjlighet till en offensiv aktion in i Skåne och i förlitan på att Malmö och Kristianstad skulle kunna hålla ut avsevärd tid beslöt kungen att med de svenska huvudkrafterna - nu minst 5.500 man - vända sig nordvästut mot Gyldenlöwe. Den 11 augusti bröt huvudkrafterna upp från Växjö; den 13 nåddes Ljungby.

Där mötte ett ilbud från kommandanten i Halmstad med begäran om snar hjälp. Den danske generalen Duncans kår hade nått staden och förberedde anfall. Besättningen var svag och borgerskapet opålitligt. Detta var en situation, som kungen med iver beslöt att utnyttja. Den isolerade Duncan skulle slås. Därefter fick läget avgöra om kungen med armén skulle fortsätta mot Gyldenlöwe eller i lämplig försvarsposition hindra en förening mellan de danska huvudkrafterna, som väntades söderifrån, och Gyldenlöwes styrkor.

Detta måste sägas ha varit det rätta beslutet i den aktuella situationen. Denna gav en, kan man säga, typisk men oväntat gynnsam chans för den på de inre linjerna opererande. Kungens beslut innebar en riktig och viktig modifiering av det tidigare, mycket tvivelaktiga beslutet att gå direkt mot Gyldenlöwe. Som vi skall se kom händelsernas utveckling att i sak om också ej på plats bringa de svenska huvudkrafterna att tillämpa en operationssekvens, som från början i avvaktan på den väsentliga styrkeutjämningen till svensk favör bort väljas och följdriktigt vidhållas.

Redan den 14 augusti fortsattes marschen från Ljungby, nu i sydvästlig riktning för att avskära Duncans reträttväg. Efter forcerad marsch under ihållande regn och svårt väglag nådde armén den 16 augusti Knäred. Under hänvisning till truppernas dåliga krafttillstånd avrådde generalerna vid krigsråd från att genast fortsätta framryckningen. Endast Ascheberg hade motsatt uppfattning. Kungens beslut blev i enlighet härmed. Den 17 augusti utkämpades så striden vid Halmstad, som blev en fullständig svensk seger.

Genom segern eliminerades det danska försöket att med Duncans kår förbereda en operationslinje från Skåne genom Halland till Gyldenlöwe i Bohuslän och undveks att Halmstad föll i dansk hand. Halmstad i svensk hand var - som snart nog skulle visa sig vid de danska huvudkrafternas belägrings-

försök i september - ett viktigt led i de svenska åtgärderna för att hindra en förening mellan de danska huvudkrafterna och Gyldenlöwes styrkor. Dessa huvudkrafter hade också reducerats med inemot 3.000 man. Segern hade således en operativ betydelse men denna var i det större sammanhanget relativt ringa. Väsentligt större var den psykologiska betydelsen. Segern gav nytt mod åt befäl och soldater i den svenska armén. Kanske viktigast var segern för kung Carl XI personligen - den var »den første Lysstraale paa Kongens Vej«, hans första framgång.⁵³) Den stärkte hans tillförsikt och den gav honom soldaternas tilltro.

II:6. Augusti - oktober 1676: Avvaktan och förberedelser

Sedan danskarna med storm och svensk försumlighet den 15 augusti intagit Kristianstad, kunde de förutses vända sig mot Halland. Carl XI, som fått veta att Gyldenlöwes styrkor drivits ut ur Västergötland och bakom Göta älv, ville undvika ett avgörande mot den överlägsna danska huvudarmén, innan förväntade förstärkningar anlant. Bakom Viskan låg de viktiga vägkorsen för förbindelserna in i Västergötland och norra Småland samt mot Göteborg. En fortsatt reträtt in i Västergötland skulle utlämnat Göteborg och gett fritt fält för den danska huvudarmén och Gyldenlöwes styrkor att förenas. En fortsatt reträtt mot Göteborg och Bohuslän skulle lämnat Västergötland och norra Småland öppna för danskarna och inneburit risk att malas sönder mellan de danska styrkorna från söder och norr eller innestängas vid Göteborg. Carl XI måste undvika dessa alternativ. Han valde därför att söka kompensera sin underlägsenhet genom en stark försvarsställning bakom Viskan vid Syllinge (Åskloster), framför de viktiga vägkorsen.⁵⁴) Det var inget heroiskt beslut men motsvarade stundens krav och byggde på en realistisk insikt om styrkeförhållandena.

Den 5 september stod den danska huvudarmén framför Halmstad, vars garnison och befästningar befanns förstärkta. Fästningen bedömdes svår att betvinga, likaså svenskarnas befästa läger vid Syllinge. Respekten för dylika lägerställningar och för fasta platser överhuvudtaget var stark i denna tids krigföring, då defensivmedlens styrka var stor i förhållande till anfallsmedlens.

Efter ett märkligt skriftligt och muntligt dryftande i krigsråd och konselj beslöt den danske kungen den 15 september att uppge belägringen av Halmstad, gå söderut till vinterkvarter och så spara sina trupper för nästa års fälttåg.⁵⁵) Den 3 oktober hade trupperna nått vidsträckt kvarter bakom Rønne å mellan Helsingborg, Söderåsen och Ängelholm. Gyldenlöwe hade underrättats om beslutet och i slutet av september drog han sina styrkor tillbaka ur Bohuslän till Norge.

Under tiden då huvudintresset på såväl dansk som svensk sida knöt sig till Halland, hade danska aktioner fört huvuddelen av Blekinge med fästningarna i Kristianopel, Ronneby och Karlshamn i dansk hand. På svensk sida var tiden inne att se resultaten av de många ansträngningarna alltsedan våren att tillföra den svenska huvudarmén väsentliga förstärkningar. Johan Gyllenstierna och Erik Dahlbergh hade av konungen sänts ut från Syllinge med vittgående fullmakter för att organisera och leda förstärkningarnas samling och underhåll. De genomförde den svåra uppgiften med målmedvetet nit och stor, stundom hänsynslös, kraft. Resultatet imponerar.⁵⁶⁾

Carl XI var fast besluten att så snart förstärkningarna anlät initiativet och återföra kampen om Skåne till Skåne. Årstiden var visserligen ogynnsam men överraskning borde kunna ernås, särskilt om anfallstruppernas samling och anmarsch kunde ske dolt.⁵⁷⁾

I Syllingeläget hade kungen samrått med sina generaler om den blivande fälttågsplanen. Kring mitten av oktober kunde förstärkningarna påräknas. Fyra alternativa förfaranden hade utformats beroende på olika agerande från dansk sida och olika lägesutvecklingar.⁵⁸⁾ Då danskarna bröt Halmstads belägring och gick tillbaka till vinterkvarter i Skåne, blev det fjärde alternativet aktuellt. Kung Carl XI beslöt att över Markaryd bryta in i Skåne och söka överrumpla motståndarna i deras kvarter. Öster därom skulle huvudanfallet stödjas och flanken skyddas genom anfall med begränsade mål av smärre reguljära förband, förstärkta med bondeuppbåd ur Kronobergs respektive Kalmar län.

Till Ljungbytrakten med dess vägknutar samlades den svenska arméns huvudkrafter under veckan t o m den 20 oktober. Styrkan uppgick till nära 12.000 man, formerade i 9 bataljoner och 50 skvadroner samt med 30 kanoner.⁵⁹⁾

Strida höstregn och dåliga vägar i medfaret skick gjorde att gränsen överskreds först den 24 oktober.⁶⁰⁾ Den danska arméledningen fick underrättelser om de svenska trupperörelserna och kung Christian återvände från Köpenhamn till sina trupper. Dessa bröt upp ur vinterkvarteren och samlades efter hand i en stark ställning söder om Rönne å mellan Sönnarslöv och Tranarp. Carl XI:s avsikt att överrumpla fienden i kvarteren hade misslyckats.

Nu följde ett manöverkrig med många turer.⁶¹⁾ Carl XI sökte tvinga sin motståndare till strid under betingelser, som gynnade de något underlägsna svenskarna, eller åtminstone pressa honom mot kusten samtidigt som man säkrade tillgången till slättbygdens underhåll och nådde förbindelse med Malmö.⁶²⁾ Danskarnas strävan var givetvis den motsatta. Deras baser var nära och välförsedda. De svenska underhållslinjerna var långa och känsliga, livsmedel felade, bristsjukdomar och epidemier härjade.

II:7. November-december 1676: Vändpunkt Lund

I slutet av november hade de båda arméerna i drygt två veckor stått emot varandra i befästa läger vid den översvämmade Kävlingeån i trakten av Lilla Harrie (10 km norr om Lund).⁶³ Oaktat att omkring 1.000 man tillkommit sedan operationen inleddes, hade den svenska hären smält samman till mindre än hälften av den styrka, som en månad tidigare övergått den skånska gränsen.⁶⁴ Danskarna torde nu ha haft en numerär överlägsenhet av minst 50%. I den svenska ledningen befarades att hären skulle bli helt »ruinerad« och höjdes därför röster för återtåg.

Det var säkerligen ett, som man säger, klokt förslag. Men ibland är det kloka inte det klokaste. Förslaget hade sannolikt lett till att såväl Skåne som kriget förlorats. Den allmänna tillförsikten efter Halmstadsegern hade troligen ej bestått, om den svenska armén - som Stille framhållit - nu »i eländigt tillstånd kommit tillbaka, utan att hava sammandrabbat med fienden och så att säga utmanövrerat ur Skåne«. ⁶⁵ Kungen, stödd av bl a Johan Gyllenstierna och Hans Wachtmeister, satte sig bestämt emot tanken på ett återtåg.

Sannolikt räknade man med att djärvhet och beslutsamhet i viss grad skulle kunna uppväga numerär underlägsenhet och andra nackdelar. Det fanns troligen hos åtskilliga i hären en stämning att vilja våga för att få ett slut på de tunga besvären och handlingslösheten. Från kungens och den övriga ledningens sida torde det dock mera ha varit fråga om att söka utnyttja en faktisk möjlighet att vinna ett slag än att i desperation spela tärning om liv och död. Samma stämning av kalkylerad djärvhet, som präglar det gamla horatianska ordet om att friskt vågat är hälften vunnet, talar ur det reglemente för det svenska kavalleriet, som Ascheberg på konungens order utfärdade i lägret vid Lilla Harrie den 23 november 1676. Detta reglementes föreskrifter företecknar påtagligt den berömda karolinska slagteknik och slagledning, som senare skulle utformas efter krigsslutet och som skulle visa sin effektivitet under det stora nordiska kriget.⁶⁶

Det var i denna anda, som kungen kort före månadsskiftet november/december fattade sitt definitiva beslut att anfälla. Sedan en stark frost underlättat övergången av Kävlingeån, utkämpades slaget vid Lund den 4 december. Det slutade med en fullständig men dyrköpt svensk seger.

Segerns strategiska betydelse var stor. Den betydde en vändpunkt i kriget - liksom i Carl XI:s eget liv. Den hade avgörande betydelse i så måtto att svenskarna kunde stanna i Skåne.⁶⁷ Därmed kom också Skåne att förbli i Sverige. Visst kom senare under kriget tillfällen, då dess utgång kunde synas tveksam. I intet fall talade dock en sådan mängd faktorer mot de svenska stridskrafternas utsikter att hävda sig som före slaget vid Lund. Den svenska

armén kom genom segern ur de senaste veckornas sånär förtvivlade situation och fick operationsfrihet på den skånska krigsskådeplatsen. Detta innebar tillgång till Skånes bördiga slättdelar med dess livsmedelstillgångar och förbindelse med Malmö. Det innebar också att nästa års fälttåg för att fullborda återerövringen kunde förberedas inom landskapet, ej endast därutanför. En mycket väsentlig vinst av segern var också att den kraftigt stärkte tillförsikten inte blott hos arméns befäl och soldater utan inom hela landet och starkt ökade tilltron till kungen och hans ledning.

Efter slaget vid Lund hade resterna av den danska hären skingrats i olika riktningar, främst till de tre fästningarna i dansk hand: Landskrona, Helsingborg och Kristianstad. Carl XI skulle helst ha velat vända sig mot Landskrona - centralpunkten i danskarnas brohuvud i Skåne. Det var den starkaste fästningen fortifikatoriskt sett, där fanns de starkaste kvarvarande danska förbanden, där kunde en viktig del av reorganiseringen av den danska invasionsarmén förutses ske, dit skulle i första hand de danska förstärkningarna till sommarfälttåget 1677 komma. Men för en återerövring av Landskrona saknades den erforderliga kraften, främst belägringsartilleri.⁶⁸⁾

Carl XI gick därför i stället mot Helsingborg. Staden stormades och intogs den 15 december, slottet dagtingade den 30 december. Landskrona blockerades från en gruppering vid Bälteberga (10 km norr om Landskrona) från den 19 december till den 10 januari 1677. Blockaden fick dock föga verkan, då fästningens sjöside var öppen.

Sammanfattningsvis kan sägas, att de svenska operationerna under 1676 givit goda exempel på hur principen om operationer på de inre linjerna kunde tillämpas. Årets svenska operationer ledde till viktiga framgångar. Deras pris var emellertid högt, väsentligen beroende på att den svenska ledningen nödgats improvisera en ändrad strategi från en offensiv inriktning att föra kriget utanför Sverige till en strategisk defensiv avseende det egna landet. Det är viktigt att framhålla, att till framgångarna mycket bidrog den danske kungens beslut på sensommaren 1676 att sätta in huvudkrafterna i Kristianstadsriktningen och icke mot Halland. Hade den danska invasionsarmén i stället i sin helhet gått mot Halland, hade Carl XI knappast kunnat underlåta att också gå däråt. Indirekt och troligen också direkt samverkan mellan den danska huvudarmén och Gyldenlöwes stridskrafter hade då varit sannolik. Carl XI med den starkt underlägsna, sämre utrustade och sämre utbildade svenska armén hade därvid kommit i en farlig situation, där en framgång av Halmstadtyp torde varit mycket osannolik. Hade däremot Carl XI med den svenska armén *icke* gått med norrut, därest den danska huvudarmén gått mot Halland, utan i stället i dess rygg sökt genom anfall slå ut det danska brohuvudet i Skåne, hade detta troligen väsentligt på-

verkat den danske kungens benägenhet att fortsätta framryckningen i Halland. Hur läget i dessa fall skulle ha utvecklats är vanskligt att spekulera över. Att utvecklingen blivit en annan och för Sverige svårare syns dock troligt.

III. Operationerna 1677-1679

III:1. Planer och förberedelser för 1677 års fälttåg⁶⁹⁾

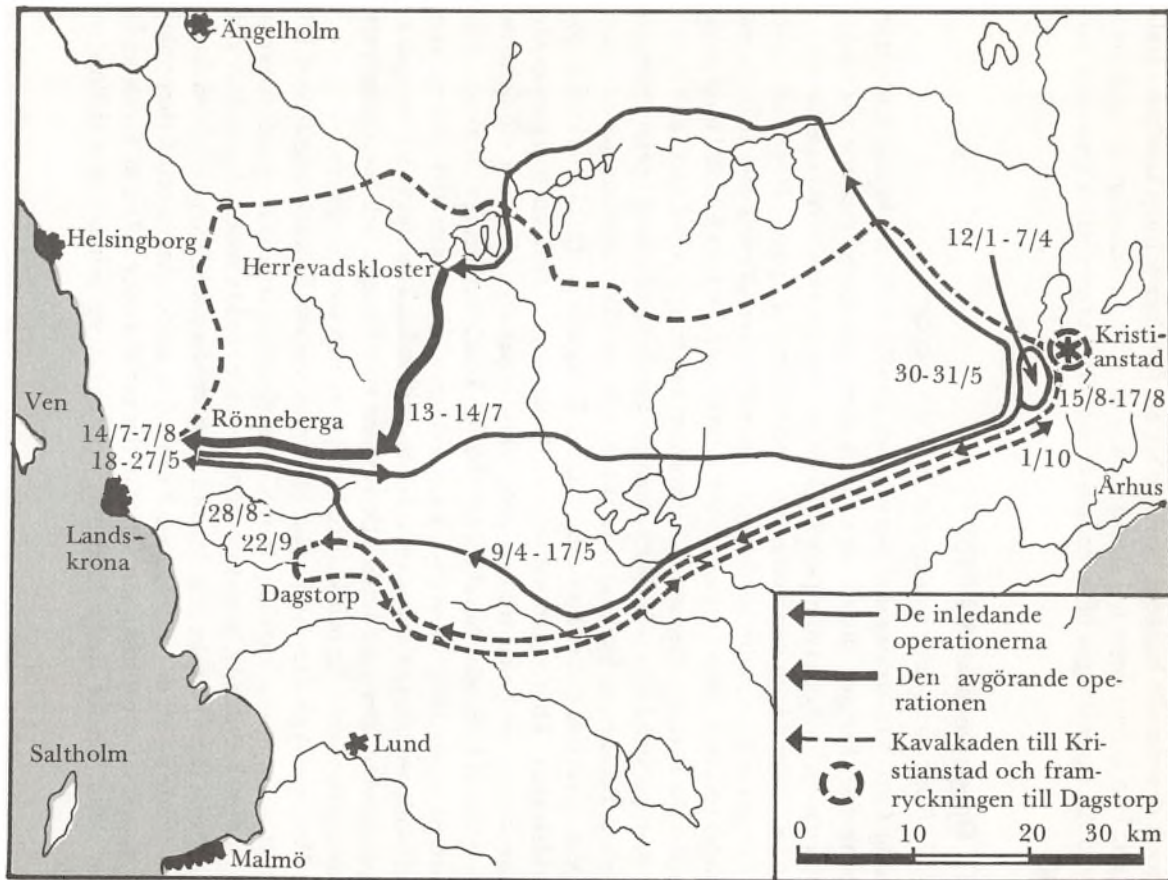
Kung Carl XI:s strategiska överväganden inför 1677 års fälttåg hade stor spännvidd. Kungen vidhöll sin strävan efter operationsfrihet och efter möjligheter att förlägga tyngdpunkten i de svenska operationerna utanför hemlandet. Härvid kom dels Pommern, dels Själland återigen i fråga. En tanke att utnyttja det mindre labila läget i öster efter tsar Alexejs död 1676 för en landexpedition söder Östersjön med svenska trupper från Livland med polsk medverkan genom Preussen till Pommern måste uppges - i vart fall t v.

Kungen band sig ej för något långtgående förhandsbeslut i prioriteringen mellan Pommern, Själland och Skåne. För att säkerställa sin besluts- och operationsfrihet måste han tidigt kunna förfoga över starka mark- och sjöstridskrafter. Men risken var stor att danskarna - med sin reorganiserade härordning, närheten till den tyska värvningsmarknaden och möjligheten till tysk och holländsk bundsförvantshjälp - kunde bli färdiga till aktion tidigare på våren 1677 än svenskarna och därmed få ett operativt försteg, som berövade svenskarna initiativet och tvang till sådana motåtgärder att operationsfriheten blev en chimär. Den risken ville kungen och hans rådgivare möta genom en tidig och kraftfull aktion av den svenska flottan.

Med stor kraft drev därför kungen under vintern förstärkningsarbetet för såväl sjö- som markstridskrafterna. Ansträngningarna och uppoffringarna var högst betydande, stundom imponerande, sedda mot bakgrund av det allmänna läget i landet och de stora ekonomiska svårigheterna.⁷⁰⁾ Men återigen visade sig att de strategiska och operativa ambitionerna och förhoppningarna på ett realistiskt sätt låg före det reellt möjliga. Det är förvånande hur detta, nu för tredje krigsåret, upprepade sig och hur stor skillnaden var.⁷¹⁾

III:2. Våren 1677: Besökelse och reaktioner

Våren 1677 kunde danskarna förväntas utnyttja fästningarna Landskrona och Kristianstad som stöd för att söka fullfölja Skånes återövring, bli genom att återta Helsingborg och beröva svenskarna Malmö. Direkta åtgärder häremot syns dock inte ha förberetts. Den svenska planeringen räknade med att i området för arméns vinterkvarter i nordöstra Skåne avvakta de kom-

Operasjonskarta 2. De svenska operationerna 1677.

mande väsentliga förstärkningarna och sedan den svenska flottan säkrat sjöherraväldet utnyttja de möjligheter, som då öppnade sig, på sätt som kungen ansåg sig senare kunna besluta. Men redan i slutet av mars inleddes de danska överskeppningarna till Landskronabrohuvudet samtidigt som de svenska förstärkningarna dröjde och den svenska flottan kunde förutses gå till sjöss först i medio av maj. Kring månadsskiftet mars/april avvisades två danska överrumplingsförsök mot Helsingborg.

I detta läge tröt kung Carls tålmod. Han såg Helsingborg hotat. Med danskarna i försteg gällde det att vinna tid och att hindra fienden att utbreda sig i Skåne samtidigt som den egna operationsfriheten bevarades. Kvarlämnande en mindre styrka utanför Kristianstad förflyttade kungen därför arméns huvuddel till en befäst ställning vid Trollenäs (20 km öster om Landskrona), från mitten av maj framflyttad till Rönneberga, endast en dryg halvmil från Landskrona. Detta var en överdjärv satsning för att betaga fienden rörelsefriheten, som kungen gjorde i avvaktan på de svenska förstärkningarnas ankomst och på de beslut »Försynen kunde visa honom«, sedan flottan börjat sin aktion. Carl XI disponerade vid Rönneberga endast omkring 5.000 man och 20 kanoner, kung Christian V disponerade i brohuvudet mer än det dubbla eller ca 12.000 man med 50 kanoner.⁷²⁾

Lägets risker, som utan resultat påtalats för kung Carl XI av hans generaler, blev brutalt uppenbara på morgonen den 27 maj, då hela den danska hären överraskande stod i slagordning norr om det svenska lägret. Mot sina generalers råd antog Carl XI utmaningen och lät armén rycka ut ur lägret. I slagordning marscherade de två kombattanterna mot varandra till dess endast en trepundig kanonkulas skottvidd (ca 400 m) skilde dem åt. Då såg danskarna en svensk ryttarskara röra sig utanför ena flygeln, befarade försåt och stannade.

Så gjorde då också svenskarna. Kanske hade den svenska djärvheten att trots underlägsenheten bjuda strid gjort den danske kungen betänksam, hans krigsråd hade delade meningar och krävde mera underrättelser som beslutsunderlag. Hären drogs något tillbaka och anfallet uppsköts till morgondagen. Även Carl XI höll krigsråd och nu insåg han svenskarnas svåra läge. Ense med sina generaler beslöt kungen om reträtt.

I skydd av mörkret lyckades reträtten så dolt att man vann ett försprång och kunde förena sig med observationsstyrkan utanför Kristianstad. Man kunde dock ej hindra Christian V från att undsätta Kristianstadsfästningen. Alltjämt starkt underlägsna måste svenskarna dra sig mot nordväst först mot Finja och sedan, då Helsingborg syntes hotat, till Herrevadskloster. Därigenom hölls vägarna öppna för förstärkningar från Småland och underlättades underhållet. I nordvästra Skånes skogsbygder fanns vidare goda möjligheter

för ett fördröjande försvar. Danskarna följde inte efter. Svenskarna bedömdes sannolikt alltför svaga för offensiva framstötar. Kung Christian vände sig i stället mot Malmö fästning för att eliminera detta hot i danskarnas rygg, innan sådana förstärkningar nått svenskarna att de kunde agera aktivt igen.

Händelserna kring Rönneberga högar i maj 1677 ger lärrika exempel på irrationella besluts betydelse i operativa och t o m strategiska sammanhang. Domen över besluten har också varit hård. Carl XI:s beslut att flytta fram den svenska ställningen till Rönneberga och där bjuda strid har betecknats som »oöverlagt«, som en »vansklighet« och ett »våghalsigt beslut«, som en bäddning för »et alvorligt nederlag«, ja t o m som »en mindre välbetänkt oförvägenhet« med risk för »total undergång«. ⁷³⁾ Ascheberg ansåg det ha varit en Guds nåd, att kungen och hans krigsfolk den gången blev räddade. ⁷⁴⁾ Kung Christians beslut att icke gå till anfall mot svenskarna har inte blott betecknats som »svärbegripligt« med hänsyn till danskarnas »förkrossande övermakt«. ⁷⁵⁾ Med hänsyn till denna har också det svenska nederlaget bedömts som »sikret« och Sverige som konsekvens därav »nødt til at slutte Fred. Men alt blev forspildt ved, at Angrebet blev opsat.« ⁷⁶⁾ Det har också sagts, att »Christian V lät här det för sig gynnsammaste ögonblicket under hela kriget gå sig ur händerna«. ⁷⁷⁾

Väsentligt är att kung Carl XI i sitt utsatta läge och inför den överraskande situationen den 27 maj på morgonen inte hade så många handlingsalternativ att välja emellan. ⁷⁸⁾ En reträtt ur lägret norrut skulle gett det starkt överlägsna danska kavalleriet sådana möjligheter att ingripa att ett förkrossande nederlag näppeligen kunnat undvikas. En försvarsstrid i det befästa lägret skulle kunnat fördröja ett avgörande något men, med tanke på de möjligheter till inneslutning och bekämpning med artilleri som den danska överlägsenheten innefattade, knappast hindra det. Återstod det alternativ, som kungen valde - ett vågspel förvisso men ett bättre alternativ än de andra, ty som ett aktivt subjekt hade den svenska armén större möjligheter att påverka utvecklingen än som ett passivt objekt.

III:3. Andra halvåret 1677: Nederlag till sjöss, seger vid Landskrona

Den svenska flottan beredde återigen kung Carl besvikelser. Den 20 maj skulle såväl huvudflottan i Stockholms skärgård som eskadern i Göteborg löpa ut. Men endast den sistnämnda gjorde det. På väg att förena sig med huvudflottan förintades den helt av danskarna den 1 juni utanför Rostock. Huvudflottan - 25 linjeskepp och 11 fregatter - kunde först i mitten på juni löpa ut från Dalarö. Den 1 juli besegrades den i Køge bukt av den ungefär jämnstarka danska flottan och förlorade 12 stora och 10 mindre fartyg, 1.200 man i döda och sårade samt 3.000 man som fångar. Återigen var de

väsentliga skälen till de svenska misslyckandena till sjöss - liksom 1675 och 1676 - dålig ledning, bristande utbildning och allmän oskicklighet.

Kung Carl XI hade i det längsta hoppats att den stora svenska flottan skulle besegra den danska, avskära danskarnas förbindelser över Sundet och därigenom göra den danska invasionsarméns situation i Skåne ohållbar. Därbakom låg också hans aldrig uppgivna tanke att nå operationsfrihet för att förstärka den svenska armén i Pommern och t o m kunna försöka en överföring av kriget till dansk mark. Nu hade dessa förhoppningar krossats och den väsentligaste delen av operationsplanen för 1677 fallerat. Även detta år fick det strategiska perspektivet krympas och improvisationer träda i en konsekvent operationsplans ställe.

Strategiskt innebar den svenska flottans nederlag ett fortsatt och praktiskt taget obestritt danskt sjöherravälde till krigets slut. En annan strategisk konsekvens var, att kriget till lands inom det svenska hemlandet - främst i Skåne, i andra hand längs västgränsen - fick en för svensk del helt dominerande roll. Kung Carl XI måste väsentligt öka och definitivt koncentrera ansträngningarna för att till lands nå framgångar, som också kompenserade bortfallet av vad flottan skulle ha uträttat. Reflexionen ligger nära, att en sådan koncentration faktiskt hade varit motiverad och bort ske minst ett år tidigare.

En framgång hade svenskarna vid Malmö ungefär samtidigt med flottans nederlag. Ett danskt försök till allmän stormning den 26 juni misslyckades efter hård kamp. De danska förlusterna, framför allt i fotfolk, var stora som vid ett fältslag. Kung Christian måste dra sig ur det utsatta läget mellan det obetvingade Malmö och den förstärkta svenska huvudarmén. I början på juli grupperades den danska armén, förstärkt med nyanlända tyska hjälptrupper till ca 11.000 man, i en fördelaktig ställning vid Billeberga (7 km öster om Landskrona). Den danske kungen väntade svenskarna från nordöst och ville besegra dem, innan de genom ytterligare förstärkningar blivit alltför starka härför.

Flottans nederlag snarast skärpte Carl XI:s vilja att söka ett avgörande med fienden. Han var före sina medhjälpare i synen på fiendens stridskrafter som det primära målet för operationerna och i tron på slaget framför manövern som ett medel att besegra motståndaren och nå avgörande. Genom tillkomna förstärkningar och danskarnas svåra förluster vid Malmö utjämnades styrkeförhållandena. Med ökad tillförsikt lät kungen därför den 12 juli hären bryta upp från Herrevadskloster och inta slagordning nordöst om Billeberga. Den räknade nu omkring 10.000 man, vartill kom ett småländskt bondeuppbåd på ca 4.000 man.⁷⁹⁾ Efter rekognosering hölls krigsråd. De flesta deltagarna ansåg ett anfall mot danskarnas ställning alltför

vågsamt och rekommenderade fortsatt manövrerande framför ett slag.⁸⁰⁾ Men kungen stod fast i sin vilja till strid och gick med armén till anfall.

Slaget vid Landskrona slutade i en svensk seger. Den var visserligen ej slutgiltig men det danska operativa övertaget från maj-juni hade bytts mot ett svenskt. Svenskarna hade åter operationsfrihet i Skåne, danskarna hade måst dra sig intill Landskrona. Deras andra fäste på svensk jord, Kristianstad, låg isolerat i andra ändan av Skåne och med svenskarna stående på förbindelserna. Slaget hade också stärkt respekten hos både den danska ledningen och de danska och tyska förbanden för de svenska motståndarna. Som ett exempel kan nämnas, att man i de nya stridsföreskrifterna av den 3 augusti 1677 för det danska kavalleriet tog efter den svenska stridsmodellen, avskaffade karakollerandet och anbefalld direktattacken med värjan i hand som kavalleriets normalförfarande.⁸¹⁾

Den svenska armén var för svag för en belägring och en erövring av det danska Landskrona-brohuvudet med dess nära och goda förbindelser med det själländska hemlandet. Den närmaste tiden kom därför att karaktäriseras av att man nogsamt observerade varandra och slet på varandra genom snabba manöverdrag och motdrag, livsmedels- och furageringssvårigheter, de befästa lägrens dåliga sanitära förhållanden osv. Så decimerades styrkorna på ömse sidor. På dansk sida bestämde sig kungen mot slutet av sommaren för att avbryta fälttåget för vintern.

I Bohuslän hade svenskarna den 28 augusti haft en motgång vid Uddevala. Överdrivna rapporter därifrån föranledde Carl XI att i mitten på september med en kavalleristyrka på 1.500 man i ilmarsch gå kustvägen norrut. Snart nog fick dock kungen veta, att Gyldenlöwe i stället för att vända sig mot Göteborg eller Västergötland gått tillbaka mot Norge. Kungen återvände med sin styrka till Skåne och lät armén intaga vinterkvarter.

III:4. 1678: Strategiska önskemål

Den svenska strategin under 1675-77 hade av omständigheternas makt - främst krigsorganisationens förfall, bristande förberedelser och flottans nederlag - präglats av improvisationer. Sammanhanget mellan operationerna på de olika krigsskådeplatserna i Tyskland, vid västgränsen och i Skåne hade inte kunnat upprätthållas. I praktiken hade de svenska stridskrafternas verksamhet blivit som ett dammförstärkningskommando, vilket skyndar mellan olika ställen, där vattnet hotar att bryta fördämningen, men inte hinner göra några rejäla förbättringar förrän det är dags att ila till en ny krisplats. Strategin hade blivit defensiv, inte som Carl XI eftersträvat offensiv. Kungen hade upplevt den svenska krigföringens ofullkomligheter mycket intensivt. Han hade mognat, lärt av sina erfarenheter och alltmer för-

stått att möta olika situationers krav. Från 1678 märks i hans krigsledning en förbättrad planering och ett effektivare förberedelsearbete.⁸²⁾ Men i de strategiska övervägandena fanns alltfört en påtaglig »luftighet«, en benägenhet att underskatta svårigheterna och att se för ljust på möjligheterna att realisera djärva ambitioner.

I februari 1678 sammanträdde den svenska riksdagen - den andra under kriget - i Halmstad. Den uttalade sin anslutning till kungens utrikespolitik och riktlinjer för den fortsatta krigföringen samt beviljade avsevärda medel och stora utskrivningar för 1678 och 1679.⁸³⁾ Riktlinjerna räknade med en ny möjlighet att övergå till strategisk offensiv, nämligen mot Brandenburg. Dess kurfurste betecknades som Sveriges allvarligaste motståndare, varför huvudaktionen 1678 borde riktas mot honom. Härvid skulle utnyttjas den redan 1677 aktuella operationslinjen från Livland söder Östersjön mot Pommern och eventuellt senare också mot det brandenburgska kärnlandet eller kanske t o m genom Holstein mot Danmark.⁸⁴⁾ Polen hade utlovat genomtågsrätt och hjälptrupper. Bayern, Sachsen, Hannover, Würtemberg och andra tyska stater var vänligt inställda mot Sverige men kunde inte förväntas agera, om ej en svensk armé blev aktiv i Tyskland. Skåne, Halland och Blekinge var utarmade och saknade underhåll för större truppstyrkor. Där och vid västgränsen skulle man uppträda försvarsvis - Kristianstad borde dock återtas. Av flottan skulle endast begäras ett defensivt skydd av den svenska östkusten.

Då riksdagen anslöt sig till denna strategiska inriktning för 1678 års krigföring, motsatte den sig dock att kungen själv gick över för att i Tyskland leda operationerna där med den livländska expeditionen och andra styrkor. Det var ett välbetänkt förbehåll. Kungens ambitioner kom nämligen att visa sig högst överdrivna - den livländska expeditionen kom igång först i oktober 1678, kunde inte fullfölja sin uppgift och var med sina spillror åter i Riga i februari 1679.⁸⁵⁾ I sin helhet var den livländska expeditionen ett nytt exempel på distansen på svensk sida mellan en principiellt riktig, hög och djärv syftning och den verklighet, som förhållandena medgav.

III:5. 1678: Skåne i centrum

Kriget 1678 kom att koncentreras till Skåne. De begränsade mål, som där till en början gällde på såväl dansk som svensk sida, kom i realiteten att medföra insats av rätt betydande styrkor. Efter hand vidgades också målen och ökades insatserna. Stor uppmärksamhet ägnades Kristianstads fästning, som svenskarna strävade att erövra och danskarna att undsätta.

I maj började den svenska belägringen av Kristianstad. Sedan danska förstärkningar under juni tillförts Landskronabro huvudet, utvidgades detta.

Med hjälp av en krigslist - ett förfalskat brev från svenske kungen - intogs Helsingborg den 28 juni. Successivt betvingades också de befästa adelsgårdar kring brohuvudet, som svenskarna sedan senhösten föregående år garnisonerat för att motverka utvidgningsförsök.

Oroande rapporter i början av juli om ett starkt infall av Gyldenlöwe i Bohuslän var nära att förmå kung Carl att bryta upp däremot med huvuddelen av kavalleriet. Här visade sig emellertid mognaden i kungens operativa omdöme. Han avstod och begränsade sig till att detachera några skvadroner för understöd av Bohusförsvaret. Den 15 juli anträdde den danska armén förflyttningen mot Kristianstad. Beslutet härom hade fattats och genomfördes under betydande tveksamheter och upprepade krigsråds rådvillhet.

Skillnaden var stor mellan den danska krigsledningsmodellen och den svenska. Båda hade visserligen *en* beslutsfattare men den danska modellen byggde på en starkt kollegial arbetsmetod med utdraget avhandlande av olika alternativs för- och nackdelar och omfattande skriftliga betänkanden och annan dokumentation. I tveksamma fall kunde t o m beslut utebli eller anstå för länge. Avhandlandet övervägde handlandet.⁸⁶⁾ Den svenska modellen - i vart fall som den blev under senare delen av kriget - byggde på en utpräglad chefsledning på grundval av kortfattade muntliga överläggningar med ett fåtal rådgivare. Handlandet övervägde med risk stundom för det operativa sammanhanget.⁸⁷⁾

Den 22 juli nådde den danska armén - ungefär 11.000 man mot svenskar - därvarande omkring 9.500 - Kristianstad men något kraftsamlat undsättningsförsök kom inte till stånd. Den 4 augusti måste fästningen - med danske kungens tillstånd, innan han den 30 juli lämnade hären - kapitulera.

Sedan den danska hären misslyckats med primäruppgiften att undsätta Kristianstad, gick den tillbaka mot Helsingborg. Då den danske kungen nu förlorat hoppet att kunna återtaga Skåne, brändes och förhärjades under tillbakaryckningen flera områden och orter, bl a Lund. Den svenska huvudarmén kunde på grund av livsmedelsbrist och annat först en vecka senare följa efter danskarna. Sedan kungen fått förstärkningar, så att han disponerade totalt omkring 11.000 man, gick han fram för att söka slag med den danska hären. Då denna nu dragit sig in i skydd av de starka Helsingborgs- och Landskronafästningarna, avstod kung Carl XI från anfall. Han lät i stället den svenska armén den 26 augusti intaga en centralställning vid Dagstorp, 15 km sydöst om Landskrona.

Det är tydligt hur den svenske kungens krigsledning fått perspektiv, sans och sammanhang och hur hans otåliga slagvilja modererats under intryck av de gångna krigsårens erfarenheter. Kungen sökte nu ej slag till nästan varje pris utan såg de operativa och strategiska sammanhangen och vägde in san-

nolika vinster och förluster i dessa. Den svenska arméns centralställning vid Dagstorp syftade främst till att täcka landet mot danska härjningar enligt de våldspräglade föreskrifter, som den danske kungen utgivit. Detta fann Carl XI tillfyllest, ty det utrikespolitiska läget hade drastiskt förändrats genom att de långa förhandlingarna i Nijmegen i augusti och september 1678 lett till fred mellan Frankrike och Holland respektive Spanien. Frankrike hade däri-genom fått fria händer att påverka Sveriges huvudfiender - Danmark och Brandenburg.

I detta läge gjorde den danske kungen i skiftet augusti/september ett försök att förbättra sin position genom en framgång på fältet och bjöd svenskarna strid. Den danska hären var genom just mottagna förstärkningar från Norge överlägsen den svenska.⁸⁸⁾ Men erbjudandet antogs inte av Carl XI. Det var inte styrkeförhållandena, som föranledde detta, utan ett realistiskt bedömande att ett fältslags risker och förluster i denna stund ej var motiverade. Mer var att vinna genom att avvakta den fortsatta politiska utvecklingen med bibehållen styrka för att kunna påverka utvecklingen i önskad riktning, om den ej självmant gav vad den borde ge.

III:6. 1679: Förhoppningar och realiteter under krigets slutfas

Under vintern och våren 1679 föranledde ett franskt hot mot Danmark att danska stridskrafter från öarna och även från Skåne efter hand måste koncentreras till landets sydgräns. Danmarks innehav i Skåne begränsades till området närmast kring Helsingborg och Landskrona.

Detta stärkte kung Carl XI i hans ihärdigt vidhållna vilja att söka föra kriget utanför Sverige. Hittills hade han misslyckats i sina strävanden härvidlag såväl 1675 och 1676 som 1677 och 1678. Nu fann han tiden inne att återta det strategiska initiativet och föra kriget mot de återstående huvudmotståndarna Danmark och Brandenburg in i deras egna länder eller erövringar.

Mot kurfursten förväntades den livländska expeditionen, som inlett hösten 1678, nu vara på väg genom Preussen mot det av Brandenburg och Danmark ockuperade Pommern. Mot Danmark räknade kungen med att till Själland kunna överföra en invasionsarmé med hjälp av en stark fransk-svensk flotta. Hans mål var att - i växelverkan med franska diplomatiska och militära åtgärder - framtvunga freder med båda makterna utan landavträdelser. Genom svenska militära framgångar skulle utsikterna till sådana freder starkt öka och man bleve ej enbart hänvisad till att godta de freder fransmännen ansåg tillfyllest. Krigsledaren var också en fredsplanerande statsman.

Men återigen mötte Carl XI motgångar och besvikelser. Underhandlingarna med fransmännen om flottunderstödet drog ut tiden och blev trots

konungsliga underhandslöften resultatlösa. Därmed måste landstigningsplanen mot Själland överges. Under april fick kungen veta, att den livländska expeditionen helt misslyckats. Därmed måste också planen på direkt aktion mot Pommern och Brandenburg överges.

Även under 1679 kom således det hårt medtagna Skåne att bli huvudkrigsskådeplats.⁸⁹⁾ Men också vid västgränsen och i Östersjön fördes krig.

Under senvintern föll Gyldenlöwe härjande in över västgränsen mot Dalsland och Värmland.⁹⁰⁾ Motåtgärder stabiliserade efter hand läget med de norska huvudkrafterna norr om Bohuslän men med framskjutna avdelningar bl a i Uddevallaskansen och med de svenska huvudkrafterna vid Bohus och Götaälvslinjen samt vid Vänersborg.

I Ludvig XIV:s fortsatta arbete med fredsavtal slöt han på Sveriges vägnar fred i januari 1679 med de lüneburgska furstarna, i februari med kejsaren och i mars med biskopsdömet Münster. Frankrike framtvang också ett vapenstillestånd mellan Sverige och dess två återstående fiender, Danmark och Brandenburg, under april månad. Vapenstilleståndet ledde inte till någon fred. Vid stilleståndets utgång försökte en svensk flottavdelning återta Gotland men misslyckades.

Kung Carl XI hade under vintern och våren lagt ned ett stort arbete på att förstärka de svenska markstridskrafterna. För sommarfälttåget 1679 i Skåne disponerade kungen en armé på ca 11.000 man och mot Gyldenlöwe en styrka på närmare 7.000 man. Förbanden var mestadels väl utrustade och i flertalet fall väl exercerade.⁹¹⁾ Det vill synas som om genomsnittligt de svenska arméstridskrafterna detta år var bättre förberedda för fälttåg och strid än något tidigare år under kriget. Särskilt gällde detta huvudarmén i Skåne.

I mitten av juni slutfördes huvudarméns samling i Skåne och uppmarsch vid Helsingborg, som inneslöts men inte regelrätt belägrades eller anfölls. Landskrona observerades. I mitten på juli gick svenskarna också framåt i Bohuslän men hindrades av Gyldenlöwe att forcera Uddevallaförsvaret. Från Jämtland gjordes ett svenskt infall mot Röros.

Under sommaren fortsatte fredsunderhandlingarna. De komplicerade turerna och resultaten skildras i annat sammanhang. Här skall endast nämnas att Ludvig XIV tvang Brandenburg och Danmark till fred med Sverige den 29 juni respektive den 2 september. I de direkta svensk-danska fredsförhandlingar, som efter omfattande protokollära preliminärer pågått i Lund sedan juni, undertecknades därefter ett fredsavtal mellan Sverige och Danmark den 26 september. Villkoren var i sak identiska i de två svensk-danska avtalen, dvs *status quo ante*. Men i Lundafreden tillkom en väsentlig nyhet,

en traktat om förbund mellan de två länderna av främst utrikespolitisk och försvarskaraktär men också handelspolitisk betydelse.

Sedan freden med Danmark ratificerats den 8 oktober 1679 var Skånska kriget till ända.

Slutord

Den svenska strategin under det Skånska krigets fem år 1675-79 hade genomgående en i grunden offensiv inriktning. Strävan var att föra över kriget till motståndarens land och att där besegra honom militärt. Men realismen brast i denna strävan, då medlen - främst de militära resurserna - för att förverkliga den felade. I praktiken hade därför den svenska krigsledningen nödgats att mer eller mindre improvisera en defensiv strategi - i Tyskland, i Skåne, vid västgränsen. Då det kraftfulla och omfattande organisationsarbete, som utfördes under konungens ledning, efter hand gett en sådan styrka, att huvudarmén vid enstaka tillfällen kunde gå till anfall, hade styrkorna dock varit för svaga för att operativt utnyttja de segrar som nåtts, exempelvis för att efter Lundasegern fördriva danskarna ur Skåne. Först under det sista krigsåret, sedan rustningsarbetet konsekvent kraftsamlat till stridskrafterna till lands, hade dessa nått en sådan styrka och effekt att operativ handlingsfrihet förelegat på den skånska krigsskådeplatsen. Detta faktum torde haft väsentlig betydelse vid fredsunderhandlingarna.

Även om den svenska krigsledningen under de fem åren 1675-79 saknat de stora, konsekventa långsiktsdragen och i stället nödgats i mycket ha improvisationens form, hade kung Carl XI dock förmått ge den svenska krigföringen en seghet och en uthållighet som hållit Danmarks och Brandenburgs hela krigsmakter samt en betydande del av Hollands flotta bundna under drygt fyra års tid, så att de ej kunnat delta i kampen mot Ludvig XIV:s Frankrike. Detta hade bidragit till att de franska vapnen vunnit sådana framgångar, att Frankrikes fiender efter hand inställt kampen. Under sådana förhållanden var det naturligt att Frankrike verksamt bidrog till för Sverige gynnsamma freder. Utan fransk medverkan hade Sverige inte kunnat räkna med att återfå sina tyska territorier, kanske inte heller Skåne i dess helhet.

Kriget hade visat, att det geografiskt splittrade svenska stormaktsväldet för sitt bestånd var avhängigt av en tillräckligt stark svensk krigsmakt eller av en tillräckligt stark bundsförvant på kontinenten. Men det senare alternativet ledde ofrånkomligen till beroende. Endast i det förra alternativet var en självständig svensk politik möjlig.

Var den svenska krigsledningsmodellen ändamålsenlig eller ej? Om man bortser från den fortsättning i det kungliga enväldet, som den beredde marken för, måste svaret i princip bli ja. Den svenska krigsledningsmodellen var krigsmässig med sin klara chefsställning, obundenhet av invanda former, förmåga till snabba och bjudande beslut, otvetydig prioritering, direkt verkställighet och kraftsamling. Men den hade givetvis brister, framför allt i avsaknaden av en betrodd och effektiv »generalstabschef«. ⁹²⁾ Att kungen skulle vara icke blott högste befälhavare och arméchef utan också sin egen generalstabschef var att dra alltför hårda växlar på hans kunnande och förmåga. De oklara ansvarsförhållandena närmast nedanför kungen och de skiftande personerna i rådgivarställning var andra förhållanden med negativ verkan.

Av de fyra män, som närmast kunde komma ifråga som vad vi med modern terminologi kallar generalstabschef, prövades Gustaf Banér redan under högkvarterstiden i Vänersborg vintern 1675-76 och befanns för lätt. Erik Dahlbergh var starkt specialiserad på fästningsväsendet och sitt generalkvartermästarområde i övrigt. Fältmarskalken Helmfelt var den äldste och främste av kungens rådgivare under det skånska kriget på hemmaplan. Han stora erfarenhet tillvaratogs - och gjorde så bäst - i krigsråd och genom höga befäl på stridsfältet. Men hans försiktighet stod alltför ofta i motsättning till kungens handlingsvilja och djärva risktagning. De »marscherade till olika trummor« och kom aldrig att fungera som någon chef - stabschefskombination. Generalen, sedermera fältmarskalken Ascheberg var också en erfaren och klok rådgivare, temperamentsmässigt närmare kungen än Helmfelt men inte vare sig intresserad, skolad eller lämplig för den syntetiska verksamheten som generalstabschef i här avsedd mening. Det insåg sannolikt kungen och föredrog att utnyttja Aschebergs kvalifikationer i ett flertal funktioner av aktivare slag. Hur högt han värdesatte dessa Aschebergs kvalifikationer framgår av kungens dagbok, då Ascheberg dog 1693: »Han har varit min Præceptor och Läromästare uti Kriget«.

Knappast någon hade som konung Carl XI själv under krigsåren så intill benen förnummit maktlöshetens förbannelse och bitterheten i brister och motgångar till följd av ansvarslöshet och försummelse. Knappast någon torde som han ha upplevt hur svårt och hårt det varit att i nöd snabbt och effektivt bättra väsentliga brister, som aldrig bort få bestå till dess. Knappt var heller frederna slutna 1679 förrän kungen, som väl kände orsakerna till krigsorganisationens förfall, grep sig an med förberedelserna för att återupp- rätta och förbättra den. Sedan enväldet och reduktionen bragt honom medlen härför, skapade han samtidigt ordning i den inre förvaltningen och stärkte försvaret. Genomgående bildade erfarenheterna från de fem krigsåren därvid grunden. Det gällde den fasta organisationen med ett omskapat

indelningsverk, utrustning och utbildning, anda och ansvar, reglementen och föreskrifter, flottan med ny huvudstation nära aktuella operationsområden, fästningsverk och förvaltningsorganisation, stabstjänst och ledning. Under hela sin återstående levnad var han rastlöst verksam härmed. Under 20 år förunnades Sverige fred. När Stora nordiska kriget därefter bröt ur, fick den dansk-svenska inledningsdelen av denna stora kraftmätning ett helt annat förlopp än Skånska kriget 1675-79. Klarare kunde näppeligen visas hur de svenska erfarenheterna från det kriget hade omsatts.

NOTER

- 1) *Gustaf Björlin*, Kriget mot Danmark 1675-1679 (Stockholm 1885); *F.F. Carlson*, Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset, 2 (Stockholm 1856); *Sthen Jacobson*, Den Nordiske Kriigs Krønিকে, ed. *Martin Weibull* (Lund 1897); *N. Wimarson*, Sveriges krig i Tyskland 1675-1679, 1-3 (Lund 1897-1912); *Alf Åberg*, Karl XI (Stockholm 1958).
- 2) *N.P. Jensen*, Den skaanske Krig 1675-1679 (Kjøbenhavn 1900); *Otto Vaupell*, Den danske hærs historie til nutiden og den norske hærs historie indtil 1814, 1 (Kjøbenhavn 1872).

I detta sammanhang må också nämnas en synpunktsrik kritisk-historiografisk studie av *Claus C. von Barnekow*, Nogle synspunkter på militærhistorisk forskning. Et historiografisk bidrag til Den skånske Krig (1675-1679) og til dansk militærhistorieforskning (København 1979). Litteraturförteckningen i detta arbete ger en god översikt över dansk litteratur rörande Skånska kriget.

- 3) Karl XI:s almanacksanteckningar, ed. *Sune Hildebrand* (Stockholm 1918).
- 4) Rutger von Aschebergs dagbok (1678-06-08 - 1678-10-30) jämte utdrag ur hans egenhändiga levnadsbeskrivning (1678-06-20 - 1679-07-09), ed. *Gunnar Carlquist* (KFÅ 1918, s. 1-45); Fältmarskalken Rutger von Aschebergs journal och korrespondens till år 1680, ed. *Alf Åberg* (HH 34:1, Stockholm 1951); Nils Bielkes två egenhändiga levnadsteckningar samt brev: SRA, Bielkesamlingen; Johan Adolph Clodts anteckningar, ed. *Martin Weibull* (HTS 1883, s. 203-224, 279-322); Erik Dahlberghs dagbok (1625-1699), ed. *Herman Lundström* (Uppsala & Stockholm 1912).
- 5) *B. Boëthius*, Johan Adolph Clodt (SBL bd VIII, Stockholm 1929); *C.A.G. Braunerhjelm*, Kungl. Livregementets till häst historia, 3 (Stockholm 1914); *Ernst Ericsson - Erik Vennberg*, Erik Dahlbergh, hans levnad och verksamhet (Uppsala 1925); *Ernst Ericsson*, Erik Dahlbergh (SBL bd IX, Stockholm 1931); *Per Sondén*, Nils Bielke och det svenska kavalleriet 1674-1679 (Stockholm 1883); *H.E. Uddgren*, Rutger von Ascheberg (SBL bd II, Stockholm 1920); *G. Wittrock*, Nils Bielke (SBL bd IV, Stockholm 1924); *Alf Åberg*, Rutger von Ascheberg (Malmö 1950).
- 6) *Gustaf Petri*, Kungl. Första livgrenadjärregementets historia, 2 (Stockholm 1928); *Folke Wernstedt*, Kungl. Svea livgardes historia, 4 (Stockholm 1954).

Exempel på/ur andra regementshistorier: *C.G.A. Bergenstråhle*, Kungl. Västerbotens regementes krigshistoria (Stockholm 1917); *C.A.G. Braunerhjelm*, Kungl. Liv-

regementets till häst historia, 3 (Stockholm 1914); *Gustaf Berggren*, Regementets krigshistoria (i Kungl. Västgötadals regemente och Kungl. Hallands regemente 1624-1961, Halmstad 1964); *C.-F. Holmqvist*, Regementets ursprung och utveckling (i En bok om I 15, Kungl. Älvsborgs regemente 1624-1974, Borås 1974); *Alf Åberg*, Smålands ryttare (i Kungl. Smålands husarregementes historia, Eksjö 1975); *S. Östergren*, Ångermanlands, Jämtlands och Medelpads regemente (i Västernorrlands regemente och dess föregångare, Östervåla 1977).

- 7) *Arthur Stille*, Fälttågen i Skåne 1676-1679 (HTS 1901 s. 25-73).
- 8) *T. Holm*, Översikt över Sveriges krig under 1600-talets senare hälvt (Militärlitteraturföreningen nr 148, Stockholm 1927).
- 9) *Generalstaben*, Karl XII på slagfältet, 1-4 (Stockholm 1918-1919); *R.N. Klinckowström*, Historiska uppgifter rörande svenska generalstabens organisation (Stockholm 1849); *Anna-Brita Lövgren*, Handläggning och inflytande. Beredning, föredragning och kontrasignering under Karl XI:s envælde (Lund 1980); *Petri*, 3 (1958), kap. I:1-9; *B. Steckzén*, Krigskollegii historia, 1 (Stockholm 1930); *Åberg*, (1958) kap. 13; *Alf Åberg*, Rutger von Ascheberg och tillkomsten av den karolinska armén (KFÅ 1951, s. 170-192).
- 10) *Björclin* (1885) s. 21-22; *Holm* (1927) s. 143; *Jensen* (1900) s. 36.
- 11) Styrkeuppgifter: *Holm* (1927) s. 143 och 146; *Jensen* (1900) s. 39, 53, 57; *J. Mankell*, Uppgifter rörande svenska krigsmagtens styrka, sammansättning och fördelning sedan slutet af femtonhundratalet (Stockholm 1865), s. 353-356; *Vaupell*, 1 (1872), s. 94-95, 99-100, 102-103.
- 12) *Holm* (1927) s. 143; *Jensen* (1900) s. 46.
- 13) »Sveriges Stilling var den Gang ikke langt fra at være fortvilet« (*Jensen*, 1900, s. 38).
- 14) *Åberg* (1958) s. 75 och Karl XI (SBL bd XX, Stockholm 1973-1975), s. 652.
- 15) Ett tidigare uttryck härför var exempelvis kungens ställningstagande till den franske ambassadören Feuquières framställning om svenska förstärkningar sommaren 1674 till Pommern och kungens åtgärder med anledning härav. Se *Björclin* (1885) s. 9; *Jensen* (1900) s. 39; *Åberg* (1958) s. 67.
- 16) »Under hand blev han alltmer övertygad om nödvändigheten av en enhetlig, stark regeringsmakt och av ändrade förhållanden inom den centrala förvaltningen. Många omständigheter samverkade till denna utveckling, av vilka här endast må påpekas de starka lärdomar han under dessa karaktärsdanande år hämtade från det militära området. Såsom högste befälhavare för landets stridskrafter fick han nämligen en befälsställning och en myndighet, som på hans av naturen självrådiga och viljestarka sinne lag måste ha utövat ett starkt inflytande. Under förtroligt umgänge med militärer och tvungen att på eget ansvar träffa viktiga militära beslut lärde han sig snart att taga befäl och giva order och det föll sig naturligt för honom att under hand föra över dessa regeringsmetoder till övriga delar av förvaltningen.« (*Steckzén*, 1, 1930, s. 335).
- 17) Krigskollegiums skrivelser till konungen maj 1673 och den 27 september 1673, SRA. Konungens skrivelse till krigskollegium den 13 maj 1673, SRA.
- 18) Huvuddelen av styrkan mot Norge skulle grupperas i Västergötland-Bohuslän, varifrån den helt eller delvis också kunde nyttjas att förstärka Skånes försvar. Man räknade med svensk sjöherravälde, varför det danska hotet bedömdes främst komma från Norge. Av de skånska fästningsgarnisonerna omfattade den i Malmö ca 1.100 man, den i Landskrona ca 550 man och den i Helsingborg ca 300 man.
- 19) Konungens skrivelse till krigskollegium den 25 maj 1674, RR, SRA. Jfr *Holmqvist*

(1974) s. 36; *Mankell* (1865) s. 355; *Petri*, 2 (1928), s. 389, 393-394; *Åberg* (1975) s. 60.

- 20) *Berndt Fredriksson*, Försvarets finansiering. Svensk krigsekonomi under skånska kriget 1675-79 (Uppsala 1976), s. 72. Denna avhandlingens finansiella undersökningar grundas bl a på en mycket förtjänstfull utredning om truppanskaffningarna inför och under kriget.

En utskrivning efter mantal var väsentligt (sannolikt ca 30%) hårdare än efter gårdatal. Utskrivningarna 1673-75 hade skett efter gårdatal med en knekt för 10 skatte- och kronohemman respektive för 20 frälsehemman. Utskrivningen 1676 efter mantal innebar att för var tionde skatte- och kronobonde och för var femtonde frälsebonde skulle en knekt uttas. Till skillnad mot 1673-75 och 1677 skulle härvid även adelns bönder inom rå och rör vara utskrivningsskyldiga. *Fredriksson* (1976) s. 26-27; *Petri*, 2 (1928), s. 404.

- 21) *Mankell* (1865 s. 356) anger Kongl. Maj:ts flotta anno 1675 till inalles 35 fartyg med 1.936 kanoner (exkl. bevärade handelsfartyg, brännare m fl).
- 22) *Björnlén* (1885) s. 19; *Carlson*, 2 (1856), s. 458; *Holm* (1927) s. 143-144, 160; *Jensen* (1900) s. 84; *Petri*, 2 (1928), s. 401-402; *Wernstedt*, 4 (1954), s. 69; *Wimarson*, 1 (1897), s. 259.
- 23) *A. Flodén*, Försvarets civila förvaltning. Anteckningar beträffande den centrala och lokala förvaltningen i fred och krig samt avlönings-, kassa- och räkenskapsväsende 1634-1685 (Stockholm 1960), s. 61; *Jensen* (1900) s. 39; *Steckzén*, 1 (1930), s. 333, 339, 347 och 360; *Åberg* (1958) s. 57.
- 24) Under 1660-talets finansiella svårigheter hade förmyndarregeringen skurit ned det svenska försvarets styrka från 93.000 till 46.000 man. *Flodén* (1960) s. 61. Jfr *G. Wittrock*, Karl XI:s förmyndares finanspolitik 1661-1667, 1 (Uppsala 1914), s. 39 ff. samt *Östergren* (1977) s. 71. Kvalitativa förhållanden belyser bl a *Berggren* (1964) s. 307; *Björnlén* (1885) s. 15-16, 31-32; *Holm* (1927) s. 137, 139, 158; *Jensen* (1900) s. 27-28; *Petri*, 2 (1928), s. 363, 370, 373-375; *Steckzén*, 1 (1930), s. 346, 368; *Åberg* (1958) s. 69-70.

Intressanta uppgifter om de högre befälskategoriernas kvalifikationer 1672 i: *J. Cavallie*, De höga officerarna. Studier i den svenska militära hierarkien under 1600-talets senare del (Lund 1981).

- 25) Hur besättningar och ombordsatta trupper lidit av dåligt underhåll och ovanan vid sjön kan belysas av följande styrkeuppgifter från början av november 1675 för ett deltagande östgötakompani:

Friska	10 befäl (inkl. kompanichefen)	och 70 knektar.
Sjuka	2 befäl	och 90 knektar.
Döda	1 befäl, 1 trumslagare	och 6 knektar.

Styrkebesked den 3 november 1675, Sjöexp., SRA. Jfr *Petri*, 2 (1928), s. 403.

- 26) *Jensen* (1900) s. 86-87; *Petri*, 2 (1928), s. 404. Jfr *Bergenstråhle* (1917) s. 12 och *Holm* (1927) s. 147.
- 27) En sådan aktion var i överensstämmelse med den strategiskt-operativa grundsyn, som kungen utformat under Uppsalariksdagen i september 1675 (jfr s. 00).

Dahlberghs dramatiska dagboksskildring av konungens känslomässiga labilitet vid detta tillfälle syns överdriven och hans relation av det avgörande inflytande, som han skulle ha haft på kungen och händelseutvecklingen, syns alltför subjektiv. (Erik Dahlberghs dagbok, ed. *Lundström*, s. 185 ff.) Jfr *Aschebergs journal*, ed. *Åberg*, s. 118-119, 230-232; *Clodts anteckningar*, ed. *Weibull*, s. 222; *Åberg* (1950) s. 83-84.

- 28) Konungens brev till general von Ascheberg den 12 november 1675: SRA, RR. Jfr *Björclin* (1885) s. 31; *Wernstedt*, 4 (1954), s. 70.
- 29) Med »generalstab« förstods under trettioåriga krigets tid och under Carl X Gustaf och Carl XI:s fälttåg i allmänhet »generalitet«, varvid generalerna hade biträde av några härför särskilt uttagna officerare ur underlydande förband. Vad det gällde var - sedan Gustaf II Adolfs tid - att vid varje armé behövdes ett större eller mindre högkvarter »med uppgift att utföra vissa med krigsrörelsernas förberedande förenade arbeten och att biträda högste befälhavaren (de kommenderande generalerna) vid operationernas ledning«. Se Generalstabens 1873-1923. En minneskrift (Stockholm 1923), s. 3. Jfr *Klinckowström* (1849) s. 1-3 och *Generalstaben*, 1 (1918), s. 232-233.
- 30) Jfr *Steckzén*, 1 (1930), s. 363.
- 31) *Carlson*, 2 (1856), s. 277; *Holm* (1927) s. 160; *Petri*, 2 (1928), s. 404; *Wernstedt*, 4 (1954), s. 72; *Wimmarson*, 1 (1897), s. 278 ff; *Åberg* (1958) s. 76.
- 32) Därutöver fanns dock omkring 7.000 man besättningstrupper i de skånska befästningarna. *Björclin* (1885) s. 64, 67; *Holm* (1927) s. 164; *Jensen* (1900) s. 120, 124; *Mankell* (1865) s. 356-357; *Stille* (HTS 1901) s. 26-27; *Vaupell*, 1 (1872), s. 115-116; *Åberg* (1958) s. 76.
- 33) Den svenska flottan omfattade vid sjöoperationernas början 56 fartyg med 2.200 kanoner och 12.000 man. Av fartygen var 25 linjeskepp med 1.100 kanoner. Den dansk-holländska flottan efter föreningen den 27 maj räknade 48 fartyg med 1.700 kanoner. *Mankell* (1865) s. 357-358. Jfr *Holm* (1927) s. 161; *Jensen* (1900) s. 109, 111; *Petri*, 2 (1928), s. 406.
Förlusterna i nederlaget vid Ölands södra udde - 11 skepp, däribland amiralsfartyget, och 4.200 man döda, sårade och fångna - var inte överväldigande. *Björclin* (1885) s. 52; *Jensen* (1900) s. 114.
- 34) »Ske Guds vilja! Han skall i sinom tid bistå och hjälpa sin tjänare.« *Björclin* (1885) s. 53; *Jensen* (1900) s. 115; Clodts anteckningar, ed. *Weibull*, s. 224.
- 35) *Carlson*, 2 (1856), s. 83 ff; *Steckzén*, 1 (1930), s. 361. Exempel på rådsöverläggningar se SRP den 14 februari och 27 juni 1676, vol. 67, SRA.
- 36) Kungl. Maj:ts skrivelse till krigskollegium den 12 februari 1676, KrA. Kungl. Maj:ts skrivelse till Gustaf Banér den 5 april 1676, RR, SRA. Jfr not 40 nedan.
- 37) *Steckzén*, 1 (1930), s. 362, 366-369. Exempel på krigskollegiums befattning med defensionsverket ibidem s. 359-360 och 367 not 2.
- 38) *Petri*, 2 (1928), s. 408. Jfr *Holm* (1927) s. 159 och *Fredriksson* (1976) s. 23. - »Vad det kritiska läget . . . framtvingade var en bottenskrapning av landets resurser och en rad improvisationer.« »Det akuta behovet av manskap under kriget medförde således att man måste utnyttja landets resurser maximalt«. (*Fredriksson* s. 49-50 respektive 51.)
- 39) Memorial för kanslirådet Henrik Hoghusen den 28 juni 1676, RR, SRA. Konungens skrivelse till rådet den 28 juni 1676, RR, SRA. Jfr *Fredriksson* (1976) s. 33 och *Petri*, 2 (1928), s. 410.
- 40) Rådets skrivelser till riksråden Magnus Gabriel De la Gardie, Tord Bonde, Gustaf Sparre, Bengt Horn, Ebbe Ulfeldt och Erik Fleming den 22 juli 1676, till riksråden Gustaf Sparre och Gustaf Banér den 2 augusti 1676, RR, SRA. Under 1670-talet liksom under tidigare krig vid Sveriges gränser hade landet indelats i försvarsområden, s k »defensionsverk«, under ledning av utsända rådsherrar. För organisationen se Instruktion . . . den 20 december 1674, RR, SRA. Inom respektive defensionsverk har rådsherren sammankallat ständerna till regionala lantdagar. *Fredriksson* (1976) s. 33 ff; *Petri*, 2 (1928), s. 410-411. Jfr not 37 ovan.

- 41) Det manskap, som beviljades på detta sätt och kunde utnyttjas på samma sätt som utskrivet manskap i reguljära förband på krigsskådeplatsen, har benämnts på olika sätt. Vanligast torde vara »utskott«. Den begränsade rätten att använda utskott - endast inom landet och under det pågående kriget - behövde aldrig ifrågasättas under 1670-talets krig. *Fredriksson* (1976) s. 34-35, 50.
- 42) *Björln* (1885) s. 53; *Jensen* (1900) s. 120; *Åberg* (1958) s. 82.
- 43) *Björln* (1885) s. 64-65, 70; *Holm* (1927) s. 164-165; *Jensen* (1900) s. 120; *Åberg* (1958) s. 77.
- 44) Konungens brev till landshövding Fleming i Kronobergs län den 18 juni 1676, RR, SRA. *Wernstedt*, 4 (1954), s. 74-75.
- 45) *J. Mankell*, Berättelser om svenska krigshistoriens märkvärdigaste fältslag, 3 (1859), s. 680. Jfr *Björln* (1885) s. 65; *Jensen* (1900) s. 120.
- 46) *Björln* (1885) s. 70; *Holm* (1927) s. 116; *Jensen* (1900) s. 122; *Stille* (HTS 1901) s. 27; *Vaupell*, 1 (1872), s. 116-1176; *Wernstedt*, 4 (1954), s. 75.
- 47) Angående Duncans uppgift och beslutet om hans diversion se *von Barnekow* (1979), kap. III-V.
- 48) Gyllenstierna var - kallad - kungen till mötes, då denne den 10 augusti 1676 anlände från Kristianstad till Växjö. Han förblev hos kungen och snart nog förmärktes hans aktiverande inflytande på krigföring och krigsansträngningar liksom på kungen personligen. *Björln* (1885) s. 81 ff; *Jensen* (1900) s. 136; *Göran Rystad*, *Johan Gyllenstierna* (Stockholm 1957); *Sondén* (1883) s. 26; *Åberg* (1958) s. 78 och passim.
- 49) På sydkusten erbjöd f ö kusten vid Trelleborg naturliga »vanskligheter» för en landstigning. *Jensen* (1900) s. 121.
- 50) *Stille* (HTS 1901) s. 27. Åmynningsstaden Landskrona hade till skillnad från Helsingborg en god naturlig hamn. Carl XI:s förmyndarregering hade upptagit Carl X Gustafs plan att befordra Landskronas utveckling och göra staden till Skånes kommersiella och industriella centrum. Staden hade därför 1663 fått utomordentliga privilegier och var vid tiden för Skånska kriget en svensk huvudort vid Öresund. Efter freden 1679 återupptogs utvecklingssträvandena, bl a av den nye svenske generalguvernören Johan Gyllenstierna, som verkade för att Landskrona skulle få en huvudroll i Skåne som den enda stapelstaden där och som huvudfästning för södra Sverige.
- 51) *Jensen* (1900) s. 129, 132-133, 135, 139-140. Jfr *Björln* (1885) s. 81; *Holm* (1927) s. 168-169; *Stille* (HTS 1901) s. 28-31.
- 52) Konungens brev till fältmarskalk von Fersen den 3 juli 1676 och till landshövding Fleming den 4 augusti 1676, RR, SRA. *Björln* (1885) s. 73; *Jensen* (1900) s. 131; *Wernstedt* (1954) s. 76.
- 53) *Jensen* (1900) s. 139.
- 54) Såväl Erik Dahlbergh som Johan Gyllenstierna och Rutger von Ascheberg har angetts som tillskyndare till beslutet. Se Erik Dahlberghs dagbok (1625-1699), ed. *Lundström*, s. 192; *Ericsson-Vennberg* (1925) s. 206; *Holm* (1927) s. 170, respektive *Sondén* (1883) s. 26 och *Åberg* (1950) s. 87, respektive *Mankell*, 3 (1859), s. 686.
- 55) *Jensen* (1900) s. 147-150.
- 56) Berättelse av Erik Dahlbergh, *Krigshist. saml.*, vol. 18:5, SRA. Erik Dahlberghs dagbok (1625-1699), ed. *Lundström*, s. 194-195.
Björln (1885) s. 104-110; *Ericsson-Vennberg* (1925) s. 206-207; *Holm* (1927) s. 172; *Stille* (HTS 1901) s. 35; *Wernstedt*, 4 (1954), s. 84; *Åberg* (1958) s. 78.
 Hur de olika rekryteringsvägarna utskrivning, uppåd, utskott och värkning utnyttjades och hur finansieringen skedde, se *Fredriksson* (1976), kap. II respektive III-IV.

- 57) Erfarenheterna från förbandssamlingen torde - som Wernstedt påpekat - ha gett impulsen till det system av allmängiltiga karolinska uppmarschplaner, som senare kom att utarbetas i samband med kungens reorganisation av det svenska försvaret och som vid det stora nordiska krigets utbrott visade sin effektivitet. (*Wernstedt*, 4, s. 84.) Jfr Karl XI:s uppmarschplaner, Meddelanden från Krigsarkivet, 4, 1946, *Folke Wernstedt*, Några detaljer från arméns mobilisering och uppmarsch vid stora nordiska krigets utbrott (KFÅ 1926) samt *Frans G. Bengtsson*, Karl XII:s levnad (Stockholm 1935), 1, s. 94-97, 108.
- 58) *Björlin* (1885) s. 104.
- 59) Totalstyrkan hade avsetts vara 18.000 man men alla förstärkningskontingenter hade ännu inte hunnit fram och vidare var sjukligheten stor. Danskarnas styrka i vinterkvarteren nordöst om Helsingborg uppgick till 14 bataljoner och 70 skvadroner samt ett 50-tal pjäser, inalles ca 13.500 man. Cermeringsstyrkan vid Malmö omfattade 10 skvadroner eller ca 1.000 man. *Björlin* (1885) s. 110-111; *Jensen* (1900) s. 162; *Mankell* (1865) s. 359-360; *Stille* (HTS 1901) s. 35; *Wernstedt*, 4 (1954), s. 84.
- 60) Den svenska hären anges vid varje nattkvarter ha behövt 7.525 kg kött, 11.237 kg bröd, 196 tunnor öl samt 12.000 hästrationer (inkl. för trosshästarna erforderliga). *Bergensträhle* (1917) s. 137.
- 61) I överensstämmelse med kontinental doktrin bedömde den danska ledningen att svenskarnas strategiska mål icke var att slå motståndarens rörliga stridskrafter utan att manövrera sig - eller vid behov bryta igenom - för att nå och undsätta Malmö, den enda återstående skånska fästningen i svensk hand. *Jensen* (1900) s. 164.
- Den svenska »skolan» såg i enlighet med erfarenheterna från Torstensson och Carl X Gustaf målet i ett avgörande på fältet. *Generalstaben*, 1 (1918), s. 167 och passim.
- 62) Stille har övertygande visat livsmedelsförsörjningens betydelse under operationerna senhösten 1676, främst den svenska arméns behov att få tillgång till den skånska slätens »brödkorg». *Stille* (HTS 1901) s. 36, 38-39, 42, 44, 48; *Alf Åberg*, Hundra år med kronans kaka, Svenska Dagbladet den 8 april 1980. Jfr *Björlin* (1885) s. 115-119; *Fredriksson* (1976) s. 17; *Holm* (1927) s. 174-175; *Åberg* (1950) s. 88 och (1958) s. 79.
- 63) Stille har genomgående betecknat de skånska åarna som »floder», vilka genom sin mäktighet kunnat utnyttjas strategiskt av danskarna och tvungit den svenska huvudarmén till stora omvägar. (*Stille*, HTS 1901, s. 36, 37 ff.) *Fredriksson* har ansett denna tolkning väsentligt överdriven och icke velat se åarna som »väldiga naturhinder». (*Fredriksson*, 1976, s. 17.) Även om Stilles uppfattning icke syns fri från överskattningar, måste dock ådalarna vid här aktuell tid i flertalet fall ha bildat strategiska eller operativa avskärningar. Åarna var vattenrikare än nu, oreglerade och ägde färre övergångar. Modern fältmässig bro- och överskeppningsmateriel fanns inte. Viktiga vägar följde ådalarna och övergångsställena blev ofta förbindelseknutpunkter. *Björlin* (1885) s. 116-117; *Holm* (1927) s. 162; *Wernstedt*, 4 (1954), s. 85-86.
- 64) *Björlin* (1885) s. 118; *Generalstaben*, 1 (1918), s. 168; *Holm* (1927) s. 174.
- 65) *Stille* (HTS 1901) s. 44. Jfr *Björlin* (1885) s. 119; *Generalstaben*, 1 (1918), s. 168; *Holm* (1927) s. 175-176; *Åberg* (1958) s. 79.
- 66) I likhet med det danska kavalleriet använde det svenska i början av kriget 1675-79 ännu karakolleringen - ledvis eldstrid till häst - som anfallsätt men bortlade det under krigets lopp. Med Aschebergs reglemente den 23 november 1676 avskaffades instruktionsmässigt karakollen inom det svenska kavalleriet till förmån för anfallet med blanka vapen, dock föregånget av en pistolsalva. Givetvis tog det tid innan det mera offensiva anfallsättet i praktiken ånyo fullt slog igenom, trots dess svenska traditioner från Gu-

staf II Adolfs och Carl X Gustafs tid. Aschebergs journal och korrespondens, ed. *Åberg*, s. 188 ff; *Björnin* (1885) s. 134; *Ake Byström*, Livregementets historia (i boken med samma namn, red: Ebbe Gyllenstierna, Kumla 1967), s. 20; *Generalstaben*, 1 (1918), s. 170 och 227; *Sondén* (1883) s. 28; *Lars Tingsten*, Huvuddragen av medeltidens samt nya och nyare tidens krigskonst (Militärlitteraturföreningen nr 152, Stockholm 1928), s. 79 och 107; *Wernstedt*, 4 (1954), s. 89; *Åberg* (1950) s. 89, (KFÅ 1951) s. 175, (1958) s. 80 och (1975) s. 61.

- 67) *Stille* (HTS 1901 s. 47-48) anser, att slaget visserligen var av stor betydelse men ingen absolut avgörande händelse. I Generalstabsverket Karl XII på slagfältet (1, 1918, s. 168 och 173) hävdas, att vid Lund »strid var den enda utvägen att förebygga undergången«, och framhålls, att »om än icke kriget avgjordes på slätten vid Lund, så möjliggjordes dess fortsättande och därmed Sveriges räddning«. *Åberg* (1958 s. 80) betecknar slaget som en »vändpunkt i kriget«. Avgörandet skulle flera gånger hänga på svärdsspetsen men »för skåningarna betydde Lundaslaget vändpunkten. Drömmen om det danska Skåne var krossad, och snapphanerörelsen förlorade snabbt sin anknytning till de breda befolkningslagren«. *Åberg* (KFÅ 1951 s. 176) har även påpekat, att »segern vid Lund innebar också ett militärtaktiskt avgörande. Den karolinska krigskonsten hade under slaget fått sitt första dop . . .«.
- 68) Som Holm framhållit, var artilleri ett dyrt och därför föga talrikt vapen, som var tungt och klumpigt och därför svårtransporterat på dåliga vägar. Ammunitionstillförseln på de långa underhållslinjerna var besvärlig och tidsödande. »Detta förklarar i sin mån de fasta punkternas stora betydelse för det operativa försvaret i denna tids krigföring; bristen på tillräckligt kraftiga anfallsvapen över huvud gav ju t o m åt de befästa fältställningarna - 'lägren' - en betydelse som förefaller oss onaturlig.« (*Holm* 1927 s. 179 ff.)
- 69) Frankrike hade som Sveriges garant för Roskildefreden den 28 augusti 1676 förklarat Danmark krig. Detta hade dock inga omedelbara eller direkta konsekvenser för svensk del.
- 70) *Björnin* (1885) s. 179-180; *Fredriksson* (1976) passim; *Petri*, 2 (1928), s. 427.
- 71) Diskrepansen ger anledning till undran om de historiska vittnesbörderna ger oss en önskebild beträffande de strategiska och operativa syftningarna. Har verkligheten månne varit närmare planerarna, rådgivarna och beslutsfattaren än vittnesbörderna tolkar men förmenats en skriftlig form? Kanske »icke något därav i pennan fattat« - jfr beträffande ovissheten om innehållet i de muntliga överläggningarna mellan kungen och Johan Gyllenstierna enligt *Åberg* (1958) s. 94.

I sammanhanget må framhållas, att - såsom Fredriksson påpekat - det bevarade svenska källmaterialet för 1670-talets krig visserligen, allmänt sett, är mycket rikt men att det likväl sviker på en väsentlig punkt. »Det gäller de interna överläggningarna i högkvarteret i Skåne, dit en mycket stor del av den politiska och finansiella makten koncentrerades under kriget. . . . Några protokoll eller arbetspapper från överläggningarna i högkvarteret synes inte ha bevarats utom t ex i det fall, då en rådsdelegation infann sig hösten 1677, . . .« (*Fredriksson*, 1976, s. 20).

- 72) Den svenska huvudarmén i Skåne avsågs närmast uppbringas till ca 12.000 man, senare förhoppningsvis drygt 20.000 man (häri ingick dock vissa långväga kontingenter, bl a från Finland och Östersjöprovinserna). Observationstyrkan mot Kristianstad utgjordes av omkring 2.300 man. Ungefär lika stark var garnisonen i Malmö. De danska besättningarna i Landskrona och Kristianstad var ca 1.800 respektive 2.400 man. Danskarna väntade i slutet på maj och i juni förstärkningar med vissa kejserliga och tyska

- förband på inalles inemot 4.000 man. *Björln* (1885) s. 182, 191; *Jensen* (1900) s. 245-247, 272; *Mankell* (1865) s. 362-365.
- 73) Respektive *Holm* (1927) s. 181; *Wernstedt*, 4 (1954) s. 102; *Jensen* (1900) s. 250 och *Stille* (HTS 1901) s. 51.
- 74) *Åberg* (1950) s. 92 och (1958) s. 84.
- 75) *Holm* (1927) s. 181.
- 76) *Jensen* (1900) s. 251.
- 77) *Stille* (HTS 1901) s. 52.
- 78) Konungens brev till rådet den 3 juni 1667 om arméns uppbrott från Rönneberga, RR, SRA. Jfr *Wernstedt*, 4 (1954), s. 102 och *Stille* (HTS 1901) s. 52.
- 79) Styrkeuppgifterna växlar men pekar på en ungefärlig styrkejämvt. Se *Bergensträhle* (1917) s. 152; *Björln* (1885) s. 206; *Holm* (1927) s. 183-184; *Jensen* (1900) s. 272-273; *Mankell* (1865) s. 367-368; *Stille* (HTS 1901) s. 54, 56; *Vaupell*, 1 (1872), s. 168; *Wernstedt*, 4 (1954), s. 105-106.
- 80) *Björln* (1885) s. 207-208, 210; *Jensen* (1900) s. 274; *Sondén* (1883) s. 75; *Åberg* (1958) s. 84.
- 81) *Jensen* (1900) s. 292; *Vaupell*, 1 (1872), s. 202; *Wernstedt*, 4 (1954), s. 111.
- 82) Att detta sträckte sig också till mera allmänna och långsiktiga åtgärder utanför vad som sammanhängde med de direkta krigsrörelserna kan exemplifieras av kungens uppdrag hösten 1677 till krigskollegium, dels att i samverkan med amiralitetskollegium och vederbörande landshövdingar överse försvaret av skärgårdsinloppen på östkusten från Småland till Uppland, dels att ordna marschrouterna för de förstärkningar som 1678 skulle gå från centrala Sverige till fältarmén i Skåne och att i samverkan med kammarkollegium anordna proviantmagasiner vid de två huvudmarschvägarna i landet, som konungen fastställt. Se krigskollegiums skrivelser till Kungl. Maj:t den 23 oktober och den 5 december 1677, SRA; Kungl. Maj:ts skrivelser till krigskollegium den 27 november 1677, tryckt HSH 35, och den 5 december 1677, KrA.; *Steckzén*, 1 (1930), s. 387; *Wernstedt*, 4 (1954), s. 113.
- 83) *Fredriksson* (1976) s. 72 ff respektive 26-28 och 123. Fredriksson ger i kap. III:5 även uppgifter om hur bevilningarna omsattes till förbandens underhåll under uppmarsch till olika krigsområden.
- 84) Linjen gick från Livland genom det polska Kurland, det brandenburgska Ostpreussen - en separat del av kurfurstens rike - och det polska Västpreussen till Pommern. Det brandenburgska kärnlandet låg mellan floderna Oder och Elbe.
- 85) *Björln* (1885) s. 242, 268-269; *Holm* (1927) s. 155-157; *Jensen* (1900) s. 338-339, 431-432; *Sondén* (1883) s. 157; *Wernstedt*, 4 (1954), s. 121; *Wimarson*, 3 (1897), s. 184 ff.
- 86) *Jensen* (1900) ger belysande exempel härpå. Se exempelvis beträffande aktionen mot Kristianstad juli - augusti 1678 s. 352-354, 357-388.
- 87) Båda krigsledningsmodellerna rymde dock variationer. Den svenska, mera »raka«, modellens risk för ofullständighet i beslutsunderlaget kunde exempelvis motverkas, då så var möjligt och lämpligt, genom en mera noggrann ärendeberedning och -behandling. Exempelvis kan nämnas, att under Halmstadsriksdagen i februari 1678 konung Carl XI jämte högkvarterersmedhjälpare under ett par dagar tillsammans med en delegation från krigskollegium noggrant genomgick kollegiets anslagsfrågor och förslag inom andra ansvarsområden: defensionsverket på östkusten, fästningsväsendets upphjälpande, krigsfolkets utskrivning, beväpning, beklädnad och underhåll, artilleri- och ammunitionsstaten, styckegjuteriet, faktorirörelsen, krutbruken, lunte-spinningen, salpetersjuteriet, magasinsväsendet osv. Det var dock då drygt halvannat

- år sedan senast föregående genomgång av sådant slag. *Steckzén*, 1 (1930), s. 437-439.
- 88) Den danska hären omfattade 20 bataljoner och 58 skvadroner eller sammanlagt nära 15.000 man. Även den svenska armén hade förstärkts och omfattade 14 bataljoner och 47 skvadroner eller totalt omkring 12.000 man. *Jensen* (1900) s. 417; *Mankell* (1865) s. 369.
- 89) Se *Berndt Fredriksson, Krig och bönder. Hur drabbades skåningarna av kriget 1675-79? (I Margareta Revera - Rolf Torstendahl (red.), Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige, Motala 1979, s. 163-213.)*
- 90) »30 Kirkesogne i Dals- og Værmland blef afbrændte i en Strækning af 15 Mil i Længden og 5 Mil i Bredden«. *Jensen* (1900) s. 443.
- 91) Att få fram god utrustning i tillräcklig mängd hade bjudit betydande svårigheter och hade - trots kungens och hans medhjälparens energiska åtgärder - icke alltid lyckats. Utrustningstransportererna hade ofta också varit tidsödande. Det gällde även transportererna av de tunga kopparmyntsmängder, som krävdes för avlöning. Exempelvis hade det vintern 1679 erfordrats fem veckor för att forsla ett parti kopparmynt från Stockholm till Livgardets till fot vinterkvarter i mellersta Halland (*Wernstedt*, 4, s. 127).
- 92) Det vill säga med både strategiskt-operativt och organisatoriskt kunnande och förmåga att leda stabsmässigt arbete på hög nivå. Kanske kan som exempel anföras Banér under Gustaf II Adolf i polska kriget 1626-1627, Torstensson under Banér 1636-1637, Rehnsköld hos Carl XII 1700-1709 och Berthier hos Napoleon I 1796-1814.

DANSK STRATEGI OG FØRING

Det er statens øverste ledelse, der formulerer den samlede overordnede strategi og udstikker retningslinierne for de hertil hørende operative strategier. Samtidig udgør den øverste ledelse imidlertid også en del af det miljø, hvori strategien realiseres. Hertil kommer, at ledelsesbureaukratiets organisation og funktionsduelighed afhænger af de i dette agerende personers egne kvaliteter.

De ændringer i den danske øverste ledelse, der forekom under krigen, såvel i personkredsen som i organisationen fik således betydning ikke alene for strategiens udformning, men også for dens gennemførelse.

1. Den centrale krigsledelse

Ledelsesorganisationen ved krigens begyndelse var resultatet af de reformer, der indledtes omkring systemskiftet i 1660, og som der for alvor kom fart i med tronskiftet i 1670. Med enevældens indførelse, der medførte at kongen i sin person forenede den øverste ledelse af alle såvel civile som militære anliggender, kan man hævde, at den ideale fordring var opfyldt, som Livius opstillede efter sin historiske analyse af Romerriget: Når store ting skal gennemføres, er det fordelagtigst, at én enkelt er ansvarlig. For at være ideal kræver denne fordring, at magtens indehaver ikke alene er sig sin stilling og sit ansvar bevidst, men også, at den pågældende er i besiddelse af de evner og anlæg, som er forudsætningen for at røgte embedet. Blandt disse forekommer ansvarsglæde, overblik samt evne til logisk ræsonnement og afvejning at være blandt de mere væsentlige.

Den unge Christian V var sig nok sin enevoldsmagt bevidst, men samtidig uden den intellektuelle spændvidde, som der var behov for. I sin velkendte skriftlige irettesættelse af Griffenfeld i Rendsburg den 21. august 1675 afslører han selv dette. Han skriver bl.a.:

1. Jeg vil have mine generaler og officerer maintenerede, og at de ingen anden skulle være attachederede eller af nogen dependere uden af mig selv, i hvem det end være kunne.
2. Jeg vil og, at enhver udi hvad charge de og er, skal bestille sit embede, og ikke én dirigere dem allesammen, hvilket ingen uden mig selv tilstaar og vedkommer

— — —

4. Tager eder i vare, at I ikke udi min nærværelse beordrer noget, som jeg først burde resolve, og naar jeg siger noget, da hjælper mig udi mine tanker; bringer mig ikke først paa en sentiment og bringer mig da siden paa en anden mening igen.
5. Jeg kan ikke vel fordrage for vidtløftige ræsonnements og veltalenhed. Naar I vil sige noget, eller jeg adspørger eder om noget, saa sig mig kun eders sentiment; for store ræsonnements er mod mit humeur, og at gøre kontradiktioner eller relationer kan jeg ikke omgaas med.¹

En person der udtrykker sig således, beskriver klart sit eget rollespil, på vagt over for forsøg på at rokke ved stillingens ophøjethed. Samtidig erkender personen sin afhængighed af de nærmeste rådgivere og hjælpere. Den øverste danske ledelse under krigen demonstrerer da også dette.

Tronskiftet blev i 1670 signalet til en reformperiode for den danske centraladministration. I maj 1670 oprettedes et egentligt nationalt sikkerhedsråd, Geheimerådet, hvor kongen selv førte forsædet, og hvis primære opgave var at rådgive kongen om udenrigspolitikken. Rådet bestod af de højeste embedsmænd: kansler og vicekansler, rigsfeltherre, rigsmarskal og rigsadmiral samt statholderne i Norge og hertugdømmerne.² Nok så væsentligt var imidlertid, at dets sekretær var Peder Schumacher, den senere grev Griffenfeld, fra 26. november 1673 rigskansler og fuldgyldig medlem af rådet.³ Det var i dette råd, at den danske overordnede strategi skulle formuleres. Uden en egentlig skriftlig instruks og med den indflydelse Griffenfeld havde på kongen, måtte rådets beslutninger imidlertid i afgørende grad blive udtryk for Griffenfelds synspunkter. Det var vist nok Griffenfelds opfattelse, at krigen mod Sverige burde gives en så beskeden karakter som muligt. I overensstemmelse med det af ham yndede ordsprog: »Pennen styrer sværdet« søgte han at anvende diplomatiske midler fremfor væbnede magtmidler. Til trods for at Danmark traktatligt havde bundet sig til et væbnet opgør med Sverige, undgik han behændigt at erklære krigen, uanset at danske væbnede styrker indsattes mod Sverige såvel i Østersøen som i Nordtyskland.⁴

Var Griffenfeld således indstillet på først og fremmest at anvende pennen, så synes han på den anden side også at have haft blik for sværdets betydning for opnåelse af politiske resultater. Trods modstand imod sin opfattelse af udformningen af en dansk overordnet strategi lykkedes det Griffenfeld i hovedtrækkene at gennemføre denne, indtil han fængsledes den 11. marts 1676.

Selv om der ikke skete principielle ændringer i selve organisationen, betød Griffenfelds fjernelse et afgørende skifte i den øverste danske krigsledelse. A.D. Jørgensen anfører, at kongen over for de fremmede udsendinge skal

have udtalt, »at han for fremtiden ville være sin egen minister, selv tale med dem og tage sine bestemmelser«. Han henviser videre til samtidige breve, der fortæller, hvordan kongen med overordentlig iver tog sig af sagerne.⁵

Med denne kongelige deltagelse i afgørelsen af de daglige, løbende detailproblemer udviskes skellet mellem det overordnede styringsorgan, Geheimerådet, og de for formulering og gennemførelse af de operative strategier ansvarlige ledelsesorganer. Samtidig ændres retningen i den hidtidige overordnede strategi, idet vægten forskydes fra de diplomatiske virkemidler over på de militære magtmidler. Det mål, der nu sigtedes mod, var en revanche over for Sverige, som kunne bringe de tabte landsdele tilbage.

Det var derfor naturligt, at de for de militære forhold ansvarlige personer i den øverste ledelse fik øget indflydelse. Her træder først og fremmest Krigskollegiets sekretær, den aktive og stræbsomme Herman Mejer, frem som den, der indtager Griffenfelds plads som kongens nærmeste rådgiver. I den formelle ledelsesorganisation er hidtil kun omtalt Geheimerådet. Organisationen omfattede imidlertid også en række andre elementer: Krigskollegiet, Admiralitetskollegiet og Generalkommissariatet. Se nærmere herom i Kapitellet: Dansk militærpolitik 1660 - 1675.

Efterhånden som krigen blev mere og mere økonomisk tyngende, og det blev stadig vanskeligere at skaffe de for krigsførelsen nødvendige midler, fandt kongen anledning til at centralisere kommissariatsvirksomheden i et for hær og flåde *Fælles Generalkommissariat*. Det skete ved et kongeligt reskript af 19. marts 1677. Reskriptet var ledsaget af en udførlig instruktion for det nye Generalkommissariats medlemmer.⁶ Også virksomheden i Norge blev henlagt under dette nye organ, selv om formuleringen af dets ansvar er noget uklart.⁷ Først ved denne ændring skabtes der en centralisering af den økonomiske ledelse under kongen.

2. Generalerne

I den operative ledelse af krigen må der konstateres en markant forskel mellem flåden og hæren.

Til søs eksisterede der krigen igennem en udtalt dansk overlegenhed. Denne skyldtes naturligvis i nogen grad den hollandske hjælpeflåde, men den må også i væsentlig grad tilskrives kvaliteten af de to modstanderflåders ledelse. Dette gælder såvel tilrettelæggelsen af flådernes udrustning, som -og navnlig - flådechefernes duellighed. Danmark var i så henseende begunstiget af at kunne råde over en Cort Adeler (indtil han blev syg og døde i begyndelsen af november 1675), og en Niels Juel, der indledningsvis som Holmens admiral havde ansvaret for flådens udrustning og senere demonstrerede sine

evner til også at føre den i kamp. Herudover var en række erfarne hollandske admiraler med Cornelis Tromp på spidsen en værdifuld hjælp.

Anderledes forholdt det sig med ledelsen af hærens operationer. Allerede med fjendtlighedernes indledning i 1675 måtte der foretages ændringer i den eksisterende ledelse. Rigsfeltherren, Hans Schack, var syg og derfor ude af stand til at deltage i felttoget i Nordtyskland. I Schacks sted fungerede brandenburgeren feltmarskalløjtnant Adam Weyher som nominelt øverstkommanderende⁸ med mecklenburgeren general Carl Arensdorff som ældste rytterofficer. Det var dog kongen selv, der i virkeligheden førte kommandoen. Han modtog personlig alle vigtige efterretninger, gjorde selv udkast til påtænkte operationer og førte forsæde, når vigtige ordrer skulle udarbejdes. Kongens sekretær under denne virksomhed var Herman Mejer, som herved i afgørende grad styrkede sin stilling. Hertil kom, at også andre personer i kongens følge påvirkede beslutningerne. Herunder blandt andet Griffenfeld og hertug Johan Adolf af Plön. Allerede inden feltherre Schacks død den 27. februar 1676 udnævnte kongen hertug Johan Adolf til overfeltmarskal og overdrog ham ledelsen af krigskollegiet. Den 13. marts fik han bestalling både som overfeltmarskal og gehejmråd samt præsident i krigskollegiet.⁹ Med hertugens udnævnelse fungerede krigskollegiet for en tid i overensstemmelse med sin instruks.

Det var først og fremmest hærens overførsel til Sjælland og forberedelser til overgangen til Skåne, der på dette tidspunkt trængte sig på. Hertugens samarbejde med kongen om hærens ledelse ophørte imidlertid allerede i september 1676, og den 19. november nedlagde han definitivt kommandoen.

Da hertug Johan Adolf pludselig gled ud, ville det have været naturligt, at feltmarskalløjtnant Weyher havde overtaget posten som overgeneral. Han døde imidlertid midt i oktober 1676, og valget faldt herefter på Carl Arensdorff. I slaget ved Lund den 4. december samme år blev Carl Arensdorff imidlertid dødeligt såret, hvorefter hans broder Frederich midlertidigt overtog kommandoen i perioden december 1676 - februar 1677. Herefter virkede generalløjtnant G.A. Baudissin midlertidigt som overgeneral fra marts til maj 1677, indtil den 53-årige preussiske general Joachim Rüdiger v.d. Goltz kunne overtage posten. Han beholdt denne indtil oktober samme år, da han bad om sin afsked. Hans embedsperiode var præget af den mislykkede og blodige storm på Malmø den 26. - 27. juni 1677 og nederlaget den 14. juli i slaget øst for Landskrona (Møinge). Et slag der i mange henseender var en gentagelse af slaget ved Lund året før. Perioden var tillige præget af indbyrdes stridigheder mellem overgeneralen og de to generalløjtnanter Baudissin og Rüse. Situationen blev så spændt, at kongen måtte fjerne de to sidst-

nævnte fra krigsskuepladsen. Den senere overkrigssekretær Jens Harboe, der på dette tidspunkt var ledende intendant i Landskrona, skriver således i august 1677 i et fortroligt brev til sine chefer i København: »Goltz og Uffeln (en kejserlig generalfelttøjmester, ansat ved hovedkvarteret uden egentlig kommando) holder sammen, Baudissin og Arensdorff er indbyrdes nogenlunde enige; Rügenstein holder sig neutral. I mellemtiden vil hr. Scheel (medlem af generalkommissariatet i København) hive generalguvernementet til sig. Enfin: es ist all hier rechtes Caos«. ¹⁰

Efter Goltz afgang og felttøjmester Uffelns død, kort før nytår 1678, førte en kejserlig feltmarskal, Leslie, i en kort periode kommando. Da han ikke følte, han blev vurderet efter fortjeneste, trådte han tilbage i januar 1678, hvorefter Frederich Arensdorff meget mod sit eget ønske blev udnævnt til kommanderende general. Heller ikke han havde en heldig hånd. Han faldt derfor i unåde og blev afskediget i august 1678. Senere blev han, der den 11. marts 1676 havde været den, der arresterede Griffenfeld, stillet for retten og dømt for sin virksomhed under 1678-togtet til Kristianstad. ¹¹ Han fik tillagt skylden for, at den danske hær forsømte den gunstig lejlighed til at angribe og slå Carl XI med det resultat, at det belejrede Kristianstad måtte overgive sig den 4. august 1678.

Arensdorff blev afløst af preusseren generalløjtnant Wedell, der beholdt posten indtil krigens afslutning. ¹²

3. Krigsrådene

Oversigten over de skiftende overgeneraler giver i sig selv et indtryk af problemer i den danske hærs operative ledelse. Overgeneralernes indflydelse på operationernes gennemførelse var i virkeligheden begrænset til rådgiverens på lige fod med kongens andre rådgivere. Dette hænger samme med den føringspraksis, Christian V i stigende grad anvendte. En egentlig formaliseret stabsorganisation og stabsprocedure kendes først fra Napoleons stabschef Berthiers konkretisering af en stabs funktioner under feltforhold i et dokument fra 1796, »Document sur le Service de l'État-Major Général á l'Armée des Alpes«. Det var derfor ikke uoverensstemmende med datidens praksis, at Christian V i pauserne under operationerne samlede sine omgivelser for at lade dem drøfte situationen. Under disse drøftelser fungerede Herman Mejer som sekretær, og der foreligger eksempelvis fra 1676 en halv snes optegnelser fra hans hånd over sådanne møder. Blandt deltagerne finder man foruden generalerne bl.a. også prins Jørgen, kongens kansler Frederik Ahlefeldt, rigsadmiral Bjelke, rigsmarskal Korbitz, der førte forsædet blandt de deputerede i generalkrigskommissariatet, og geheimeråd Corfitz Trolle. Alt

i alt altså en repræsentation fra rigets øverste myndigheder, som imidlertid efter det foreliggende i det store og hele har begrænset overvejelserne til den pågældende situation og i mindre grad søgt at indpasse den aktuelle operation i en større helhed. Møderne indledtes normalt med, at Mejer fremlagde et problem som eksempelvis »Die 17 aug 1676 propositium. Was weiter zu thun, ob man mit dieser Gvarnison soll allein zu frieden seyn, oder ein corpus darbey hier lassen«¹³ Under drøftelserne, som man benævnte krigsråd, forholdt kongen sig tavs for herved at kunne reservere sig selv den endelige afgørelse. Denne fremtræder ofte i form af kongens egne notater på de af Mejer udfærdigede protokoller, eller Mejer kan, som eksempelvis på protokollatet for et krigsråd den 24. juni 1678, have skrevet »Ihre Königl: Majtt lassen es bey dieser meinung und resolution solches --«. ¹⁴ Sådanne møder, i hvilket tilfældigt tilstedeværende ofte tog del, blev med tiden stadig mere yndede af kongen. ¹⁵ I virkeligheden er det næppe korrekt at opfatte disse møder som egentlige krigsråd, idet de som nævnt kun omfattede hjælpernes rådslagninger og eventuelle henstillinger til den afgørende myndighed, dvs. kongen. Med disse krigsråd havde kongen i realiteten sat den etablerede ledelsesorganisation ud af spillet. Krigskollegiet som sådan fungerede kun i ringe grad efter sin oprindelige hensigt, hvorimod enkelte eller flere af dets medlemmer ofte blev inddraget i overvejelserne og gav råd om krigens førelse. Man kunne fristes til her at drage en parallel til den form for ledelsesstruktur, som udviklede sig inden for og mellem de vestallierede under den 2. verdenskrig: altså en slags komitéledelse. ¹⁶

4. Krigssekretæren

Det var naturligt, at krigssekretæren under ovenomtalte omstændigheder og i betragtning af sin personlige arbejdsevne og ærgerrighed fik en stigende indflydelse hos kongen, som med rette måtte anse ham for en effektiv arbejdskraft. I hele forholdet mellem kongen og Mejer kan der spores en tydelig udvikling i retning af, at Mejer foruden sin stilling som krigssekretær i realiteten blev kongens kabinetssekretær i militære anliggender og - ikke mindst fra felttoget i 1677 - hans nærmeste rådgiver og hjælper. Den 23. maj 1676 udnævnte kongen Mejer til krigsråd og gjorde ham dermed reelt til sin krigsminister.

Det er Mejer, der gennempløjer hele korrespondancen og tumler med dens problemer, hvori også indgår flådens anliggender, ider det i løbet af krigen blev praksis, at også disse henvistes til ekspedition ved krigssekretæren. Det er Mejer der sammenarbejder indgåede efterretninger og diskuterer operationsmuligheder. Det er Mejer, der udarbejder ekstrakter og rela-

tioner til brug ved referat for kongen, modtager dennes resolutioner og konciperer alt af betydning i den udgående korrespondance. Herudover deltager han i forskellige rådslagninger og efterhånden også voteringerne under disse. Endelig medvirker han i sin egenskab af generalauditør i forekommende sager. I krigens sidste år gjorde kongen ham tilmed til en art kgl. kommissær, der skulle forblive ved hæren som hans personlige repræsentant, når kongen ikke selv var til stede.¹⁷

Sammenfattende må det om den øverste danske krigsledelse konstateres, at man forud for krigen havde skabt en centraliseret krigsledelse med Geheimerådet som det overordnede organ og med organer til varetagelse af operative og administrative opgaver for henholdsvis hær og flåde, idet disse for flådens vedkommende var samlet i et fælles organ. I løbet af krigen sattes Geheimeråd og Krigskollegium i nogen grad ud af spillet, idet kongen påtog sig den direkte styring af operationerne til lands.

Hertil kom, at det efter to års krigsførelse, hvor landet nærmede sig det økonomiske bristepunkt, - hvor folkets evne til at betale de pålagte krigsskatter var ved at være udtømte, og de udenlandske subsidier udeblev, - blev nødvendigt yderligere at centralisere såvel tilvejebringelse som fordeling af midlerne, hvorfor et fælles Generalkommissariat oprettedes. Behovet for centralisering af beslutningsprocessen må hermed siges at være tilgodeset. Som enhver anden organisation var imidlertid også denne i sit virke en konsekvens af de personer, der indgik i den og betjente sig af den. Christian V og hans krigssekretær var her de centrale personer. Kongen ejede nok vilje og mod, men næppe intellektuel overlegenhed og beslutsomhed, og hans stræbsomme og loyale sekretær var nok en dygtig og flittig embedsmand, men uden det overblik og de visioner hans centrale stilling i situationen krævede. Dette blev et af den øverste danske krigsledelses problemer.

5. Ressourcerne

Efter Københavner-freden i 1660 og indførelse af det enevældige arvemonarki tegnede der sig for Frederik III og hans rådgivere en militærpolitisk situation, som rummede to farer: Et svensk overfald og en indre rejsning. Det var på dette grundlag, kongen og hans rådgivere valgte den løsning at opretholde en til de nødvendige fæstningsværker støttet hærstyrke, hvervet og derfor i besiddelse af et stort beredskab med de fra den netop afsluttede krig stammende, fremmede kadrer og derfor uden forbindelse med landets indre stemninger. Af økonomiske årsager, der med vægt forfægtedes af rigsskatmester Hannibal Sehested, blev en sådan løsning vanskelig gennemførlig.

Det sidste tiår af Frederik III's regeringstid prægedes da også af militært forfald.¹⁸

Med Christian V's tronbestigelse skete der et brat omslag i denne situation. Allerede 14. februar 1670, kun 5 dage efter Frederik III's død, modtog krigskollegiet en kgl. ordre om snarest at indgive betænkning over landforsvarets tilstand og forslag til rigernes fremtidige defension.¹⁹ Også for flådens vedkommende øgedes aktiviteten med tronskiftet,²⁰ således at flåden i 1674 bl.a. kunne mønstre 21 linieskibe og 12 fregatter samt 46 defensionsskibe.²¹

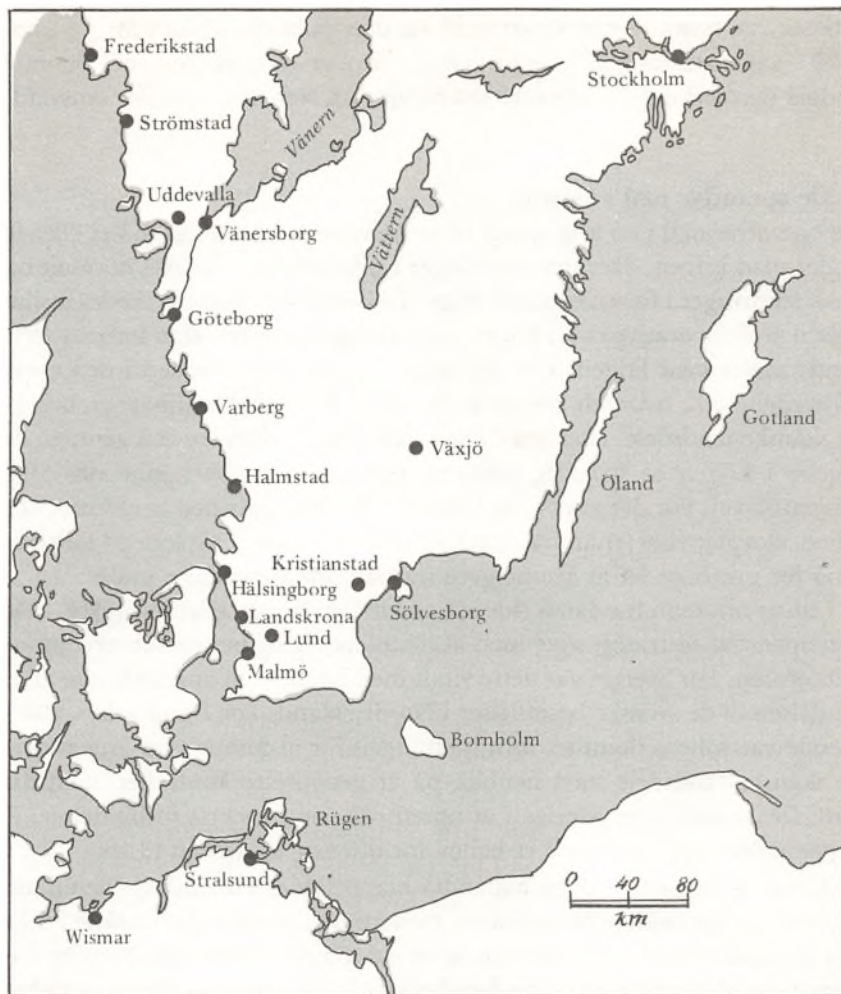
For hærens vedkommende var den drivende kraft i tilpasningen efter 1660 og senere i omorganiseringen og udvidelserne efter tronskiftet i 1670 den gamle rigsfeltherre Hans Schack.

Det lykkedes under Schacks ledelse i løbet af 14 år at få hæren transformeret til en veludrustet, veløvet og strengt disciplineret, stående hær, hvori hovedparten nok var tyskere, men dog også med et betydeligt dansk islæt. I felthæren indgik et rytteri, der omfattede 8 nationale²² og 3 hvervede regimenter, hvortil kom 3 dragonregimenter. Hovedparten af befalingsmændene var dog tyskere. Infanteriet bestod af 4 nationale regimenter, tilvejebragt ved udskrivning, og 8 hvervede regimenter. Hertil kom artilleriet og ingeniørvæsenet.²³

I virkeligheden hvilede hæren på et såre svagt økonomisk fundament.²⁴ Ganske vist anfører Fabricius om Griffenfeld, at »det var sikkert en svaghed ved ham som statsmand, at han manglede forudsætninger og interesse for den finansielle politik«. ²⁵ Ikke destomindre må det medgives ham, at han ad diplomatisk vej arbejdede på at skaffe Danmark det bedst mulige grundlag for at gennemføre de for en krig nødvendige rustninger.

De udenlandske subsidier, som i øvrigt udeblev fra 1677,²⁶ var imidlertid langt fra tilstrækkelige til at financiere krigen. Det blev derfor nødvendigt ikke alene i stigende grad i løbet af krigen at pålægge befolkningen nye skatter og ekstraordinære ydelser, men også gennem organisatoriske ændringer i krigsledelsen i form af den tidligere omtalte centralisering af kommissariatsvirksomheden i de to værn at søge inddrivelse og administration af midlerne effektiviseret. Dette gjaldt ikke alene kongerigerne og hertugdømmerne, som blev pålagt omfattende byrder, men også de skånske landsdele. Selv om der ved krigens begyndelse blev taget særligt hensyn til de skånske områder - det i juli 1676 fremsendte rytteri til Østskåne måtte ikke uden højeste nød ride gennem kornmarkerne²⁷ - måtte disse også efterhånden bidrage til krigen. I en plakat fra sommeren 1677 om udskrivningen af høg og slagtekvæg hedder det således, at aflevering skal gennemføres under trussel om »sværd og ild og anden optenkel: Militær eksekution«. ²⁸

Sammenfattende må det konstateres, at de danske væbnede styrker ved

Krigsskuepladsen 1675-79.

krigens begyndelse var af god standard, og for flådens vedkommende - ikke mindst i føringsmæssig henseende - den svenske overlegen. Det lykkedes ikke mindst på denne baggrund at fastholde dansk overlegenhed til søs krigen igennem. De føringsmæssige svagheder i hæren er tidligere omtalt. I betragtning af det spinkle finansielle grundlag for at gennemføre krigen og den føringsmæssige overlegenhed i Carl XI's hær måtte den danske hær efter den indledningsvise succes i Nordtyskland og i Skåne komme til kort. Såvel de materielle som de føringsmæssige danske ressourcer var de svenske underlegne. De foranstaltninger, der gennemførtes med henblik på at skabe en centraliseret økonomisk ledelse og en mere effektiv finansforvaltning be-

virkede, at ressourcerne straktes indtil den politiske afslutning på krigen 1679 - våbenstilstanden i Lund den 7. oktober - var en realitet. Danmark undgik dermed det økonomiske sammenbrud, som var indenfor synsvidde.

6. De operative mål i krigen

De operative mål i en krig tjener til at fremme opnåelsen af målet eller formålet med krigen. Sker der ændringer i sidstnævnte, vil disse normalt også have ændringer i førstnævnte til følge. På dansk side kompliceredes fastlæggelsen af de operative mål i krigen, som tidligere nævnt, af to forhold vedrørende målet med krigen. For det første var der ikke enighed i den øverste krigsledelse om, hvorvidt krigen skulle tjene til en direkte tilbageerobring af de skånske landsdele, eller om dette skulle opnås indirekte ved gennem deltagelse i krigen at sikre sig sådanne panter, at målet kunne nås af diplomatisk vej. For det andet var Christian V's handlefrihed begrænset af de allianceforpligtelser, man fra dansk side havde påtaget sig som en forudsætning for overhovedet at kunne gøre sig håb om at realisere målet.

Uanset om man fra dansk side ville nå målet direkte eller indirekte, måtte den operative søstrategi sigte mod at tilkæmpe sig og bevare søherredømmet i Østersøen. For Sverige var dette vitalt med henblik på opretholdelse af forbindelsen til de svenske besiddelser i Nordtyskland. For Danmarks vedkommende var søherredømmet forudsætningen for at kunne føre krigen over i de skånske landsdele med henblik på at genoprette kontrollen med disse samt for at forhindre Sverige i at opretholde sine søværts forbindelser. For begge parter indebar dette et behov for offensiv optræden til søs.

Alene og med støtte af en hollandsk hjælpeflåde gennemførte den danske flåde en række heldige operationer, medens den svenske flåde måtte indkassere en række markante nederlag og uheld. Således måtte den svenske flåde under rigsadmiral Gustaf Otto Stenbock i oktober 1675 søge havn som følge af stomfuldt vejr ud for Gotland og udbredt sygdom blandt besætningerne. Kun i træfningen mellem Bornholm og Rügen i maj 1676 mellem en ny svensk flåde under rigsråd Lorentz Creutz og Niels Juel blev resultatet uafgjort. Forinden havde Niels Juel i slutningen af april 1676 gennemført en vellykket landsætning på Gotland og befæstet øen som støttepunkt for blokaden af den svenske østkyst. Den 1. juni samme år led den svenske flåde nederlag i kampen ud for Öland imod en forenet hollandsk-dansk flåde med hollænderen Cornelis Tromp som chef, og i slutningen af samme måned (27. juni) gennemførtes, ligeledes under admiral Tromps ledelse, en heldig landsætning af over 2.000 mand ved Ystad inden hovedstyrken af den danske hær sattes over Øresund til Rå den 29. juni. Kontrollen med

Øresund og Østersøen var helt på danske hænder. Den danske overlegenhed til søs demonstreredes yderligere året efter, da Niels Juel den 1. juli i Køge Bugt vandt en overbevisende sejr over en ny svensk flåde under kommando af feltmarskal Horn.

Den danske flåde var endvidere i stand til at gennemføre landsætninger omkring Kristianstad i juli 1678. Disse landsætninger mislykkedes imidlertid, fordi tropperne ikke var i stand til at fastholde brohovederne på land. Derimod gennemførtes i efteråret 1677 uhindret en overførsel af et kontingent på 4.000 mand til Rügen.

Det kan undre, at man fra dansk side lagde så stor vægt på at hindre Sverige i at opretholde søværts forbindelse til Nordtyskland. Jo større indsats Sverige ydede her, jo mindre styrker ville det have til rådighed i selve Sverige, samtidig med at Danmark i Nordtyskland måtte kunne forvente allieret støtte til nedkæmpelse af de svenske hærstyrker. Krigen igennem lykkedes det imidlertid den danske flåde at fastholde søherredømmet i Østersøen. Målet for den fastlagte danske operative søstrategi var hermed nået.

Langt vanskeligere var det at fastlægge, fastholde og realisere et mål for den danske operative strategi til lands. Et forhold som skyldtes de før omtalte komplikationer.

Ifølge den indgåede alliancetraktat havde Christian V forpligtet sig til at gennemføre sine militære operationer i overensstemmelse med ønskerne hos flertallet af de allierede.²⁹ Kurfyrsten af Brandenburg var oprindeligt indstillet på, at Danmark burde angribe Sverige i Skåne, medens han selv angreb i Pommern. Denne indstilling stemte godt overens med Christian V's egen opfattelse, ligesom den også var udbredt blandt personer i den øverste danske krigsledelse.³⁰

Ud fra sit grundlæggende syn på, hvordan målet *med* krigen skulle nås, var Griffenfeld imidlertid af en anden opfattelse. Han holdt på indsættelse i Nordtyskland og støttedes heri af den særlige udsending til Haag, etatsråd Poul Klingenberg, der i breve til Griffenfeld peger på sikringen af den jyske halvø over for en svensk trussel samt det ønskelige i først at bryde den svenske magtstilling i Nordtyskland, før man vover sig ud i operationer i Sverige.³¹ Der ses således at have været personer i den danske ledelse, som fandt, at Nordtyskland var det fordelagtigste sted at ramme Sverige, uden at man dog tilsyneladende helt har klargjort sig fordelene herved. De danske overvejelser krydsedes imidlertid yderligere af, at kurfyrsten af Brandenburg ændrede standpunkt, således at der blandt de allierede den 26. marts 1675 blev flertal for en fælles operationsplan, hvorefter Danmark skulle medvirke i et angreb imod Pommern.

Trods dansk tøven, der bl.a. skyldtes overvejelser om det - set fra et dansk synspunkt - hensigtsmæssige i at deltage i denne operation i stedet for straks at erobre det svenske støttepunkt i Wismar eller evt. Bremen, gik Christian V endelig under et personligt møde med kurfyrsten af Brandenburg den 4. september i Gadebusch med til at lade den danske hær medvirke til erobringen af Pommern. Først skulle Wismar dog indesluttet.³² Da Pommernfelttoget var afsluttet, vendte den danske hærs hovedstyrke tilbage for at belejre og erobre Wismar. Belejringen påbegyndtes i slutningen af oktober, og fæstningen overgav sig den 13. december 1675.³³

Tidspunktet på året var ikke det gunstigste mulige for en belejring, og der var da også uoverensstemmelser i den øverste ledelse om, hvorvidt den skulle opgives eller gennemføres. Støttet af de to danske udsendinge i henholdsvis Haag og Paris, Klingenberg og Mejerocrone, hævdede Griffenfeld det synspunkt, at det politisk ønskelige af hensyn til en kommende fredskongres måtte være at bringe erobringen af Wismar til en hurtig afslutning.³⁴ Det her omtalte hændelsesforløb anskueliggør de problemer, man fra dansk side stod over for ved krigens påbegyndelse i henseende til at formulere operative mål for landkrigen.

Målet med krigen var, som tidligere fastslået, en ændring af status quo. De opnåede nordtyske panter og søherredømmet var imidlertid ikke i sig selv garanti for at sikre tilstrækkelig betaling ved en kommende fredskongres. Selv inden for rammerne af en indirekte strategi var det derfor nødvendigt fortsat at sigte mod en offensiv operativ landstrategi. I sit direktiv³⁵ af 26. januar 1676 for de videre overvejelser i Krigskollegiet opstiller Griffenfeld da også fire muligheder for kommende offensive operationer:

- 1) imod Bremen
- 2) fra Norge imod hjertet af Sverige
- 3) imod Skåne, eller
- 4) alle tre steder samtidigt.

Allerede fire dage senere forelå Krigskollegiets svar,³⁶ i hvilket man gik ind for mulighed 3), idet man dog forudså »fra Norge at agere med egne folk og hjælpe således at forlette den skånske operation«. Samtidig pegede man på muligheden for en landgang på Gotland med henblik på at lade denne ø danne støttepunkt for flåden under dens operationer til sikring af søherredømmet i Østersøen.

Denne operative idé blev retningsgivende for de danske operationer i 1676: Erobringen af Gotland i slutningen af april, slaget ved Öland den 1. juni, diversionen mod Ystad den 27. juni samt hovedlandsætningen ved Råden den 29. juni. Der ses ikke på forhånd at have foreligget en samlet plan for

operationerne efter landsætningen. Beslutninger om de videre operationer er taget efterhånden på grundlag af overvejelser i de successive, før omtalte, krigsråd. Således erobredes Helsingborg den 3. juli, Landskrona den 3. august og Kristianstad den 15. august. Allerede i midten af august kontrollerede den danske hær således hovedparten af Skåne med undtagelse af Malmø, som belejredes. Den svenske hær var imidlertid ikke blevet tilføjet et afgørende nederlag, og det erobrede territorium var dermed ikke et sikkert pant så længe en europæisk fredskongres ikke var en realitet. Tværtimod lykkedes det den svenske konge at tilføje generalmajor Duncan's korps et nederlag i slaget ved Fyllebro den 17. august 1676. Duncan var samtidig med hovedhærens fremrykning imod Kristianstad den 6. august blevet detacheret imod Halland.³⁷

Nederlaget ved Fyllebro var i sig selv ikke katastrofalt for den danske hær, som var i stand til at erstatte tabene og rykke efter den retirerende svenske hær. Alligevel er der god grund til at anse denne begivenhed som det afgørende vendepunkt for den danske operative landstrategi og føring under Den skånske Krig.

Det var den første svenske sejr i en krig, der hidtil kun havde bragt nederlag og uheld. Den gav de svenske tropper og ikke mindst kongen, Carl XI, selvtillid, og den øgede i væsentlig grad hans prestige såvel i hæren som hos det svenske folk. Den bidrog dermed formentlig til, at hverken Carl XI eller hans rådgivere blev sindet at opgive felttoget, da den danske hær i slutningen af september igen trak sydover for at gå i vinterkvarter. Den bidrog endvidere til at styrke den føringspraksis i den danske hær, som tidligere er beskrevet. Den medførte, at den offensive optræden, der var forudsætningen for, at den danske hær kunne nå sit operative mål: at slå den svenske hær afgørende, ikke lod sig realisere.

Resultatet af Carl XI moralske sejr ved Fyllebro blev en lammelse af den danske øverste krigsledelses evne til at formulere en operativ strategi og til at etablere en føring, der med de tilgængelige ressourcer kunne føre til opnåelse af de tilsigtede resultater. Man kan - med Helmuth v. Moltkes langt senere formulering - sige, at dansk operativ strategi og føring af operationerne til lands herefter virkelig blev »ein System der Aushilfen«. Nederlaget ved Lund den 4. december samme år, det forgæves forsøg på at generobre Helsingborg i foråret 1677, det mislykkede angreb på Malmø i juni samt nederlaget ved Möinge nær Landskrona i juli måned samme år, og det mislykkede forsøg på at undsætte Kristianstad i juli - august 1678, understreger dette synspunkt.

Den øverste danske krigsledelse var efter Fyllebro-slaget ude af stand til i landkrigen at tilrive sig og fastholde det initiativ, som var en væsentlig for-

udsætning for hurtig gennemførelse af de offensive operationer, der på sin side dannede baggrunden for at nå det operativt strategiske mål: at slå den svenske hær afgørende for derved at gøre skånske landsdele til et sikkert pant.

Det heldigt gennemførte togt i september 1678, der førte til generobring af Rügen, er ikke af betydning for denne vurdering. Generobringen af Rügen havde til formål at sikre sig dette nordtyske pant som forhandlingsobjekt. Operationen kom i stand på initiativ fra Griffenfelds efterfølger som rigskansler, Fr. Ahlefeldt, der således mente at kunne videreføre den indirekte strategi.³⁸ Også tidsfaktoren spillede en rolle for beslutningen om denne operation. Afslutningen af den europæiske krig, som den dansk/norsk-svenske krig var en part af, var i sigte, det gjaldt derfor om at have så mange panter på hånden som muligt til brug under fredsforhandlingerne.

I det sidste krigsår (1679) blev den offensive, operative strategi helt opgivet. I de skånske landsdele indskrænkedes den til snaphanevirksomhed, medens Gyldenløve gennemførte mindre operationer i Bohuslen og Dalsland. Den danske hær koncentreredes i hertugdømmerne med henblik på at imødegå en fransk trussel om indrykning i Holsten. Altså i en defensiv opgave.

I modsætning til den danske operative søstrategi lykkedes det ikke den danske øverste krigsledelse at realisere en sammenhængende dansk operativ landstrategi i Den skånske Krig. Dette skyldtes dels at der ikke var et klart defineret mål med krigen til lands, dels at de delmål, der efterhånden opstilledes, ikke opnåedes, delvis på grund af en usikker dansk operativ føring i forhold til den svenske.

Opsummering

Den her gennemførte analyse af dansk strategi og føring under Den skånske Krig viser væsentlige svagheder ved såvel valg og formulering af strategi som ved gennemførelse af den operative føring til lands.

Det overordnede danske mål med krigen var klart, nemlig at ændre status quo ved at bringe de skånske landsdele tilbage under den danske krone.

I den overordnede danske krigsledelse var der ikke enighed om, hvorledes dette mål skulle nås. Dette skyldtes ikke mindst forskelligheder i den øverste ledelses opfattelse af det ydre miljøes indflydelse på strategiens udformning. Griffenfeld - og delvis, i hvert fald mod krigens slutning, også hans efterfølger, Fr. Ahlefeldt, var stemt for en indirekte strategi med vægt på diplomatiske gevinster, medens en stærk fløj i ledelsen, omfattende også kongen, mente, at en strategi med eftertryk på direkte militære gevinster over for Sverige i Skåne måtte være vejen.

Efter Griffenfelds fald fik sidstnævnte fløj stigende betydning. Den evnede dog alene i krigen til søs at opnå positive resultater. Disse blev imidlertid ikke afgørende. Det afgørende svenske militære nederlag udeblev, og medens tiden gik, fortonede de ressourcemæssige muligheder sig for overhovedet at opnå det.

Hertil kom, at de panter, man fra dansk side vitterligt skaffede sig, ikke havde tilstrækkelig værdi i det miljø, hvori de skulle indløses, nemlig det europæiske politiske miljø med Frankrig som toneangivende magt.

NOTER

- 1) Cit. efter *O. Vaupel*: Rigskansler grev Griffenfeld (Kbh. 1880 (I) og 1882(II)). I p. 46 ff. For vurderinger af dette brev se også *A.D. Jørgensen*: Peder Schumacher Griffenfeld (Kbh. 1894) II p. 288 og *K. Fabricius*: Griffenfeld (Kbh. 1910) p. 206 f.
- 2) *K. Fabricius*: Kollegiestyrets gennembrud og sejr 1660-1680 i *Aage Sachs* (red.): Den danske Centraladministration (Kbh. 1921), p.218.
- 3) *Vaupel*, I, Breve og aktstykker brev nr. 9, p.9.
- 4) Cit. efter *Fabricius* (HTD, 8. R., II) p.210.
- 5) *Jørgensen*, II p. 371. Se også note til p. 371.
- 6) *C. Kyhl*: Den landmilitære centraladministration 1660-1763 I (Kbh. 1975) p.181-193
- 7) Jf. instruksens § 52.
- 8) Krigskollegiet: Depeches 1675-77 (DRA), Dep. 1675 nr. 288, bestalling af 8/7 1675.
- 9) Rentekammeret: Fornemste Bestallinger (DRA), fol. 179.
- 10) Cit. efter *K.C. Rockstroh*: Hærens Overkommando i to krige under og to efter Enevælden (Militært tidsskrift, årg. 1935) p.249.
- 11) *N.P. Jensen*: Den skaanske Krig 1675-1679 (Kbh. 1900) bilag I: Processen mod General Fr. Arensdorff.
- 12) Jf. *Rockstroh* (årg. 1935), p. 245 ff.
- 13) *Kyhl*, p.79
- 14) *Kyhl*, p.88-89.
- 15) *K.C. Rockstroh* gennemgår i artiklen »Vendepunktet i Den skaanske Krig« (HTD, VIII Række, 4. bind), p. 101-150. ialt 7 sådanne krigsråd afholdt i perioden 2. august - 24 september.
- 16) Denne ledelsesstruktur er behandlet i *K.V. Nielsen*: »Hundredårsminde« (Det krigsvidenskabelige Selskab, Kbh. 1971), p. 164-226.
- 17) Mejers instruktion er gengivet in extenso hos *Kyhl*, p. 90-92.
- 18) *Kyhl*, p.40-42, 52 ff.
- 19) Danske Kancelli: Sjællandske tegnelser (DRA), 1670, nr.105.
- 20) En tilsvarende ordre om at opgøre tilstanden i flåden udgik 23/2 1670.
- 21) *Halfdan Barfod*: Vor flaade i fortid og nutid (Kbh. 1941), I, p. 157.
- 22) Rekrutteret efter svensk mønster fra såkaldte »Ryttergårde«, hvortil kom et mindre antal »Sogneryttere«. *K.C. Rockstroh*: Udviklingen af den nationale hær i Danmark, II bind (Kbh. 1936), p. 504 ff. Jf. iøvrigt *Kyhl*, p. 135-137, hvor »Kommissionen på Rådstuene«, DRA S.T. 1670, nr. 176, behandles.
- 23) *Rockstroh*, II, p.127 ff.
- 24) Jf. *Kyhl*, p.98 ff. Kyhls gennemgang af generalkommissariatsvirksomheden 1660-79

indeholder en detaljeret analyse af de finansielle problemer i forbindelse med krigen.

- 25) *Fabricius*: Griffenfeld, p.211.
- 26) *Kyhl*, p.208.
- 27) Cit. efter *Kyhl*, p.175, DRA Dep. 1676, nr.1160 af 18/7.
- 28) Cit. efter *Kyhl*, p.207, DRA Generalkommissariatet: Feld Protocol 1677, 8/8.
- 29) Jf. *Jørgensen*, II, p.213.
- 30) Se herom *Jørgensen*, II, note til p.212.
- 31) *Jørgensen*, II, p.212-213.
- 32) *Jørgensen*, II p.297 f.
- 33) *Vaupel*, II p.54-58.
- 34) Se *Jørgensen*, II, p.320 f. Jf. *Fabricius*: Griffenfeld, p.252 f.
- 35) Direktivet er aftrykt hos *Vaupel*, II, Breve og aktstykker, p. 54-55.
- 36) *Vaupel*, II, Breve og aktstykker p.55-56.
- 37) Formålet med detacheringen af Duncans Korps har givet anledning til adskillige fortolkninger. *Claus C. v. Barnekow* analyserer disse i *Nogle synspunkter på militærhistorisk forskning (Kbh. 1979)*, p. 16ff.
- 38) Jf. *N.P. Jensen*, p.408 ff.

FÄLTSLAGEN UNDER SKÅNSKA KRIGET

Under de drygt tre år som Skånska kriget pågick utkämpades sammanlagt blott tre fältslag i egentlig mening: slagen vid Halmstad den 17 augusti 1676, vid Lund den 4 december samma år och vid Landskrona den 14 juli 1677. Alla tre alltså inom loppet av ett enda år, praktiskt taget sammanfallande med krigets första. Men kriget fortsatte det oaktat under ytterligare mer än två år. Kanske detta får sägas vittna om, hur pass liten betydelse för krigsutgången som de människoförödande fältslagen i själva verket hade. Förklaringarna härtill kan i så fall vara flera. En väsentlig sådan torde vara, att - med undantag av det i och för sig mindre betydande slaget (eller striden) vid Halmstad - stridsförlusterna på ömse sidor någorlunda balanserade varandra, dvs att båda sidor, den segrande såväl som den förlorande, nästan i lika mån försvagades. Detta, i viss mån ett mått på slagledningens bristande kapacitet även på den segrande sidan, medförde i sin tur att framgången på slagfältet aldrig kunde operativt utnyttjas, dvs fullföljas till ett strategiskt avgörande. Segrarna på slagfältet blev såtillvida slag i luften (om man så får säga), varvid dock inte skall förglömmas, dels att den segrande armén både vid Lund och vid Landskrona var numerärt klart underlägsen den besegrade, dels att de formella segrarna ändå hade stor psykologisk (och »moralisk») betydelse, både inåt och utåt.

Hur som helst: ett studium av de tre fältslagen - vilka alltså alla slutade med svensk seger-, deras förutsättningar, genomförande och slutresultat, är ingalunda ointressant och meningslöst. Det avslöjar framför allt mycket om tillfälligheternas och de mänskliga faktorernas betydelsefulla, ja inte sällan avgörande, roll i det militära skeendet. Kanske är detta delvis förklaringen till att de trots allt i ganska hög grad tilldragit sig krigshistorikernas intresse. M a o: det har skrivits relativt mycket om dem - åtminstone med tanke på forskningens ointresse för kriget i sin helhet - och i all synnerhet om slaget vid Lund, det blodigaste, mest dramatiska och även historiskt mest betydelsefulla av dem alla.

Likväl måste det konstateras, att inget enda av fältslagen - allra minst det viktigaste, slaget vid Lund - ännu skildrats på ett sätt, som kan anses vetenskapligt tillfredsställande. Dvs vi saknar fortfarande en fullständig och välunderbyggd framställning av vad som verkligen hände och varför det hände, något som för all del inte enbart beror på bristande kompetens - el-

ler ambition - hos historieskrivarna utan i väl så hög grad har sin grund i källmaterialets torftighet och svårhanterlighet.

När planen för föreliggande bok uppgjordes var avsikten att inom ramen för ett kapitel skulle behandlas alla tre fältslagen: Halmstad, Lund, Landskrona. Det visade sig under arbetets gång, att detta med till förfogande stående knappa utrymme knappast lät sig göra, om studien eller studierna åtminstone i någon mån skulle fylla »vetenskapliga anspråk« (och inte blott bli en upprepning av vad som skrivits många gånger tidigare). Av denna anledning har slaget vid Landskrona här måst helt förbigås - möjligen kan författaren få återkomma härtill i annat sammanhang. Ganska ytligt behandlas också slaget eller striden vid Halmstad, och då närmast i sin egenskap av ett slags »förövning« till slaget vid Lund. Det är på detta som den följande framställningen koncentreras - dock utan varje anspråk på att vad som framlägges utgör den »slutgiltiga« redogörelsen för slaget vid Lund. Härför skulle krävts mera omfattande källforskningar än författaren haft tillfälle att utföra och även avsevärt större utrymme än som här ändå stått tills buds.

Det nämndes, att de tre fältslagen och i synnerhet slaget vid Lund, mer än något annat intresserat forskare och historieskrivare som sysslat med det Skånska kriget. M a o: litteraturen härom är relativt omfattande. Till helt övervägande del ingår skildringarna av fältslagen i översiktliga framställningar av krigshändelserna i sin helhet. Ett representativt urval av denna litteratur har presenterats i annat sammanhang i denna bok. Några specialundersökningar av betydelse existerar knappast. Ett par arbeten bör emellertid i detta sammanhang ytterligare nämnas. Det ena är »Berättelser om svenska krigshistoriens märkvärdigaste fältslag«, h. 3, av *J. Mankell*, ett arbete som utkom redan 1859. Här behandlas på ett 40-tal sidor slaget vid Lund och på ett 20-tal sidor slaget vid Landskrona. Framställningen saknar inte förtjänster men användbarheten reduceras genom de knapphändiga källhänvisningarna. Såsom standardverket om slaget vid Lund torde eljest numera uppfattas *Lars Tingstens* uppsats med denna titel i *Karolinska förbundets årsbok*, 1926 (s. 5-52). Någon självständig betydelse har knappast detta arbete, som i stort sett saknar närmare hänvisningar till källor och litteratur. Det kan emellertid sägas på ett lättillgängligt sätt sammanfatta »forskningens ståndpunkt« - vid den aktuella tidpunkten, alltså för mer än ett halvt århundrade sedan, men också än i dag.

SLAGET VID HALMSTAD

Slaget vid Halmstad eller, såsom det också och mera egentligt kallas, slaget vid Fyllebro stod torsdagen den 17 augusti 1676. Slagplatsen var sydstranden av den lilla Fylleån, på ömse sidor om den bro som gett platsen dess namn, ½ mil sydöst om Halmstad.

Slaget utkämpades mellan en dansk armékår, förd av generalmajor Jakob Duncan, och den avsevärt starkare svenska huvudarmén, kommenderad av konung Carl XI själv. Slaget slutade, i konsekvens med de ojämna styrkeförhållandena, med en överväldigande svensk seger och ett katastrofalt danskt nederlag.

Om detta vapenskitte är källornas upplysningar relativt magra och osäkra. Särskilt mager är tillgången på samtida danska berättelser. Nämnas bör den officiella *Relation wegen Gen: Maj. Dunkams Niederlage bey Lömmingebroe den 17 Augustij 1676*¹⁾, som visserligen är summarisk i sin framställning men dock ger några detaljuppgifter av intresse. Av svenska samtida berättelser är den viktigaste och mest kända den som arméns generalkvartermästare Erik Dahlbergh, troligen på kungligt uppdrag, författade och som gavs formen av ett brev till fältmarskalken Gustaf Banér.²⁾ Ett summariskt vittnesmål av fältmarskalken Helmfelt har bevarats i form av ett brextrakt.³⁾ Dessutom finns några tryckta relationer och sammanställningar.⁴⁾ Nämnas bör också den svenske »fältprostens« (superintendenten) Hakvin Spegels s.k. diarium eller dagbok.⁵⁾ Ett viktigt bidrag främst till kunskapen om det omedelbara förspelet till slaget har Rutger von Ascheberg gett i sin s.k. journal.⁶⁾ På gränsen mellan källskrift och bearbetning står prästen Sthen Jacobsens bekanta krigskronika.⁷⁾

1. Styrkeförhållandena

Uppgifterna rörande de ömsesidiga styrkeförhållandena skiljer sig, så som brukar vara fallet, avsevärt från varandra, och det torde knappast vara möjligt att komma fram till mer än en approximativ uppskattning.

Vad först beträffar den *danska* armékåren är vi ganska väl underrättade om dess *sammansättning*. Denna torde ha varit följande:⁸⁾

ett kavalleriregemente (sammansatt av kommenderade ur alla åtta i Skåne varande nationella ryttarregementena) - chef överste B.H. Münchhausen

ett (av generalmajor H. Walter värvat) dragonregemente - chef överste Georg Trop

ett värvat infanterireg. (två bat:r) - chef överste Maximilian Rosenkrantz

- ett nationellt infanterireg. (2:a fyenska reg., två bat) - chef överste Hans Schack (som dock ej själv deltog)
- en bataljon av överste J. Vogts (utskrivna) infanteriregemente
- en bataljon av överste J.O. Bremers (värvade) infanteriregemente
- en artilleriavdelning (3 12-pundiga kanoner, ett tiotal »regementsstycken«, 2 mörsare).

Att bedöma *numerären* av Duncans kår är mera problematiskt. I flertalet (svenska) källor uppskattas den till ca 4.000 man⁹⁾, en siffra som i litteraturen vanligen reduceras till 3.000 eller något mera. Den danske arméhistorikern Otto Vaupell presenterade redan för mer än 100 år sedan en (icke närmare dokumenterad) sammanställning av varje särskilt förbands styrka, en sammanställning som slutade just på ca. 3.000 man.¹⁰⁾ De exakta siffrorna ger ett intryck av pålitlighet, som möjligen är bedrägligt.¹¹⁾ I varje fall torde man böra utöka summasiffran med åtminstone några hundra man för befäl och artilleripersonal.¹²⁾ Troligen har den totala numerären varit snarare 4.000 än 3.000 man, åtminstone inte under 3.500.¹³⁾

Beträffande så den *svenska* armén råder någon oklarhet såväl med avseende på sammansättning som i fråga om numerären.

Följande truppförband har nästan säkert deltagit:¹⁴⁾

Kavalleri:

Drabanterna (två skvadroner) - chef överstelöjtnant Hans Henrik von Siegrooth

Livregementet (minst sex skvadroner) - chef överste Nils Bielke

Smålands rytteri (två skv:r) - chef överstelöjtnant Elias von Hagedorn

Västgöta rytteri (fyra skv:r) - chef överste Per Hierta

Riksänkedrottningens livregemente (uppsatt av Rutger von Ascheberg) (troligtvis två skv:r) - chef överstelöjtnant Fritz Wachtmeister¹⁵⁾

Infanteri:

Gardet (tre bataljoner) - chef överste Christoffer Gyllenstierna

Skaraborgs regemente (en bat) - chef överste Fredrik von Börstell

Dalregementet (en bat) - chef överste Hans Abraham Kruse af Verchou

Kalmar regemente (en bat) - chef överstelöjtnant Erik Soop

Därutöver har deltagit två skvadroner dragoner, troligen tillhörande Skåne-Bohusläns dragonregemente (Överste M.W. von Posts dragoner).¹⁵⁾

Sammanställningen ger ett totalantal av 18-20 skvadroner rytteri och dragoner (därav en tredjedel organiserade av livregementet) och sex bataljoner fotfolk, s.k. brigader (därav hälften organiserade av gardet). Mätt i antalet trupper var alltså svenska armén minst tre gånger starkare än den dan-

ska i fråga om rytteri och dragoner men ungefär jämstark i fråga om fotfolk. Detta antyder en total numerär, inberäknat befäl och artillerifolk, av närmare 6.000 man, vilket också överensstämmer med vad Ascheberg uppger.¹⁶⁾

Ett avsevärt övertag hade emellertid svenskarna i fråga om tillgången på högre befäl. Närmast under den 20-årige konungen-överbefälhavaren, som här skulle få sitt verkliga elldop, kommenderade den 60-årige fältmarskalcken Simon Grundel-Helmfelt. Befålet över högra flygelns första resp. andra träffen hade general Ascheberg och generalmajor Johan Leonard Wittenberg; över centern (infanteriet) generallöjtnant Martin Schultz von Ascheraden och generalmajor Barthold de Mortaigne; över vänstra flygeln generallöjtnant Otto Wilhelm von Fersen och generalmajor Johan Benedikt von Schönleben.

2. Förspelet

Efter den danska invasionen i slutet av juni månad hade den underlägsna svenska armén under juli dragit sig tillbaka till nordöstra Skåne och Blekinge. Härifrån fortsatte återtåget, då den danska huvudarmén ryckte an mot Kristianstad, i början av augusti in i Småland och närmast till Växjö.

Danska arméns framgångar under veckorna närmast efter landstigningen hade varit snabba och stora. Redan i början av juli kapitulerade Helsingborg, en månad senare den starka fästningen Landskrona. Det var därifrån som generalmajor Duncan detachades till Halland med sin kår - överste Trop med sitt dragonregemente hade framsänts dit redan något tidigare - under det att huvudarmén som sagt vände sig mot Kristianstad.¹⁷⁾

Det är oklart vad det egentliga syftet var med Duncans kraftsplittrande expedition till Halland.¹⁸⁾ Troligen har man emellertid i det danska högkvarteret räknat med att den svenska armén skulle stå kvar och bjuda motstånd i trakten av Kristianstad, och att den danska armén i så fall, även efter frånskiljandet av Duncans detachment, skulle ha en betryggande överlägsenhet. Något egentligt hot mot Duncans lilla kår behövde man å andra sidan då inte heller befara, alltså oavsett vad syftet med dess utsändande var (intagandet av Halmstad?). - Om det var så man resonerade på dansk sida undanryckte den svenska arméns oväntade återtåg in i Småland grunden för denna bedömning. Därmed hade läget för Duncan med ett slag blivit mycket hotfullt.

Duncan ankom till Halmstad - som han genast började belägra - först den 12 augusti. Redan före ankomsten till Växjö den 9 augusti hade emellertid Carl XI fått kännedom om denna (oavsiktliga?) diversionsmanöver. Under-

rättelsen fyllde honom med desperat glädje och beslutsamhet. Med minsta möjliga dröjsmål sattes armén åter i marsch, nu närmast mot Ljungby. Målet var Halmstad.

Trots att marschen forcerades gick ryktet härom snabbare. Senast den 16 augusti hade det nått den intet ont anande Duncan. För denne erbjöd sig i detta nya läge två handlingsalternativ: *antingen* att omedelbart tåga tillbaka söderut för att om möjligt komma undan över Lagan, innan svenskarna hann skära av reträttvägen; *eller* att stanna där han var och förbereda ett försvar bakom Nissan. Duncan valde till slut det förra alternativet, men hade tvekat alltför länge: han hann bara till den lilla Fylleån, ½ mil söder om Halmstad, innan han konfronterades med den svenska förtruppen. Åter ställdes han inför två handlingsalternativ, av vilka det ena innebar att stanna bakom det, visserligen obetydliga (vadbara), vattendraget. Duncan valde i stället det andra och sämsta: han fortsatte över ån, sedan han först odslat tid på att reparera den av honom tidigare förstörda bron. Väl överkommen på andra sidan ställde han upp sina trupper i slagordning på själva strandslutningen, alltså med ån i ryggen.¹⁹⁾

I Ljungby hade Carl XI fått närmare rapport om Duncans förehavande. Det stod genast klart, att det kunde bli fråga om en kapplöpning, därest Duncan beslöt sig för ett snabbt återtag. För att infanteriet skulle förmå hålla jämna steg med kavalleriet fick soldaterna skiftesvis åka på tillgängliga vagnar.²⁰⁾ På förmiddagen den 16 augusti hade man hunnit till Knäred, innanför halländska gränsen, 1½ mil från stora landsvägen Laholm - Halmstad. Det återstod alltså en 4-5 timmars marsch dit. Men truppen var trött och hungrig, och i Knäred fanns rikliga förråd av foder och livsmedel. Fler-talet av de till krigsråd sammankallade befälspersonerna förordade också, att truppen, som så hårt pressats av den forcerade marschen, skulle få ta igen sig och hämta krafter till nästa morgon.²¹⁾

Men *en* man såg klarare - om man får tro hans eget vittnesbörd -: Ascheberg. Vid enskilt samtal efter krigsrådets slut tillrådde han konungen enträget att snarast fortsätta marschen. Konungen lät sig övertygas och order gavs om förberedelser för nattmarsch. Innan armén på kvällen bröt upp utsändes en ryttmästare med 60 ryttare ur Aschebergs regemente med uppdrag att bränna broarna över Lagan vid Laholm, alltså på danskarnas reträttväg. För alla eventualiteters skull . . .

I gryningen den 17 augusti nåddes Laholm - Halmstad-vägen: fiendens reträttväg var avskuren. Man kunde kosta på sig några timmars rast, innan marschen fortsattes. Överstelöjtnant Ernst Georg Lode med 300 ryttare sändes emellertid genast fram mot Halmstad. Med denna förtrav följde Ascheberg själv. Den nådde fram till närheten av Fylleån lagom för att bevittna

den danska arméns övergång av vattendraget på den just reparerade bron.

För Ascheberg och hans ryttare följde några kritiska och spännande timmar. Duncan borde utan svårighet ha kunnat slå eller driva undan den lilla svenska styrkan, men han förhöll sig passiv. Från Ascheberg gick under tiden bud på bud tillbaka till kungen med begäran om snar förstärkning. Carl XI beslöt då att med hela kavalleriet skynda i förväg, lämnande åt infanteriet (och artilleriet) att följa efter så snabbt som det förmådde.

3. Stridsförloppet

Den enda kända, någorlunda exakta, uppgiften angående tidpunkten på dagen då slaget inleddes anger, att det skedde mellan kl. 8 och 9 på morgonen.²²⁾ Tidsangivelsen är något överraskande, eftersom det svenska infanteriet, efter 2-3 timmars rast sedan gryningen²³⁾, torde ha behövt minst lika lång tid för att förflytta sig till fots fram till Fyllebro.

Åtminstone någon timme tidigare torde det svenska kavalleriet ha anlänt till slagplatsen. Det visade sig, att denna, även från den anfallandes synpunkt, var långtifrån idealisk för sitt ändamål. Terrängen utgjordes av, skriver Dahlbergh i sin brevelation, »ett elakt, obekvämt, tuvot, stenigt och backot ljungfält«. Dessutom måste ryttarna för att nå dit »filera« skvadronvis mellan till vänster ett kärr och till höger en by med gårdsgårdsinhäggnade trädgårdar.

Kavalleriets uppmarsch i slagordning kunde dock genomföras planenligt tack vare att fienden alltså förhöll sig passiv. Slagordningen ordnades av fältmarskalken Helmfelt på konventionellt sätt mitt emot den danska med två kavalleriflyglar, en höger (något starkare - där befann sig konungen själv) och en vänster. Mellan de bägge flyglarna lämnades en bred lucka för infanteriet (när det hann fram). Artilleripjäserna skulle ställas upp i mindre luckor i slagordningen. - På motsvarande sätt var den danska slagordningen uppbyggd. På grund av att kavalleriet var så fåtaligt, tycks detta dock ha varit ordnat på endast en linje. Dessutom stacks infanteriavdelningar in mellan kavalleriskvadronerna.²⁴⁾ Infanteriet skyddades av s.k. spetsvagnsmaskiner (rörliga »spanska ryttare«) och svinfjädrar (i marken nedstuckna, snett uppåtriktade spjut), som skulle hindra det fientliga infanteriet att tränga fram till närkampsavstånd.²⁵⁾

Hur striden började är något oklart. Enligt den kortfattade danska relationen var det Duncans trupper som anföll först, »als sie den Feind vor sich gefunden«. Ascheberg, som nästan inte alls berör själva striden - kanske beroende på att han själv »i första träffningen blev skjuten av en fientlig ryttmästare med två kulor genom vänstra överarmen« - uppger att det svenska

kavalleriets uppmarsch i slagordning skedde med sänkta standar (för att inte avslöja antalet enheter), varefter båda styrkorna förblev stående mitt emot varandra till det svenska infanteriets ankomst, då artilleriet på ömse sidor öppnade eld. Även enligt Dahlbergh var det danskarna som först »begynte bryta lös«, men detta redan innan infanteriets uppmarsch avslutats, närmast för att undgå den besvärande svenska artillerielden. De svenska brigaderna måste därför, efter hand som de anlände, »utan den ringaste andedräkt träda i aktion«.

Av ögonvittnet Clodts memoarskildring framgår, att incitamentet till att striden från dansk sida inleddes s.a.s. i förtid var, att en av överste Trops dragonskvadroner - på den danska högerflygeln - plötsligt »bröt sig ur slaglinjen och kastade sig i full galopp« mot överste Börstells Skaraborgsbrigad som stod - eller höll på att uppmarschera - längst fram till vänster i centern. Med förtvivlans mod sökte den danska skvadronen slå sig igenom till räddningen. För en del av dragonerna lyckades detta också, trots att de hade oturen att i den nämnda trånga defilén stöta samman med den just anländande svenska trossen.

Själva huvuddrabbningen tycks ha haft ett mycket snabbt förlopp. Enligt den danska relationen varade kampen en timme; enligt svenska källor var det hela över på mindre än en kvarts timme.²⁶⁾ Sanningen ligger kanske någonstans mitt emellan. Avgörande tycks ha varit en omfattningsrörelse av den svenska högerflygeln (eller en del av denna), som vadade över den grunda ån och angrep överstelöjtnant Münchhausens ryttare i ryggen.

Hårdast tycks striden ha stått i mitten, alltså där infanteriet hade sin plats. Styrkeförhållandena var ju också här ganska jämna. Starkaste motståndet mötte första bataljonen av Kungl. Maj:ts garde, som i kraft av sin rang stod längst till höger. Emot denna bataljon stod nämligen, uppger gardeslöjtnanten Clodt, »två fientliga bataljoner, av vilka den svagaste i styrka ej gav efter för den svenska ensam«. Det rörde sig om överste Rosenkrantz' bägge bataljoner, av vilka den ena kommenderades av översten (som själv stupade), den andra av hans överstelöjtnant, Friedrich Wilhelm von Warnstedt. Avgörande blev till slut även här ett ingripande av (delar av) den segrande högra flygeln i det danska infanteriets rygg.²⁷⁾

Därmed hade också det danska motståndet definitivt brutits. Duncans trupper var över hela linjen drivna tillbaka över ån. Generalen själv »lät genom en trumpetare anblåsa ackord«, vilket också beviljades.²⁸⁾

Som vanligt råder någon oklarhet rörande förlusterna på ömse sidor. »Svenskerne«, skriver den danske krigshistorikern N.P. Jensen, »angiver . . . deres Tab til 3 faldne og 17 saarede Officerer samt 38 faldne og 127 saarede

Underofficerer og menige, men Angivelsen synes at være for lav«. ²⁹⁾ Någon motivering för denna uppfattning ger inte Jensen. I själva verket talar sannolikheten för att de anförda förlustsiffrorna är någorlunda riktiga, även om de kan verka otroligt låga. De är nämligen hämtade från ett tryckt (officiellt) »Generalförslag«, där siffrorna knappast har avsiktligt »friserats«. ³⁰⁾ - De danska förlusterna var under alla förhållanden oerhört mycket större. ³¹⁾ På valplatsen »bleve utav fienden ungefär 1.000 man förutan de förnäme officerare . . .«, skriver Spegel. ³²⁾ Antalet fångar översteg 2.000, varav närmare ett 100-tal officerare. ³³⁾ Endast 500-600 man skall - enligt utsago av kung Christian själv - ha undkommit och småningom återförenat sig med huvudarmén i Skåne. ³⁴⁾ Den mest prominente fången var givetvis generalmajor Duncan själv, vilken f.ö. tidigare hade varit i svensk tjänst (och vid avskedet förbundit sig att aldrig föra vapen mot Sverige).

*

Att utgången av slaget vid Halmstad eller Fyllebro blev en svensk seger var i och för sig föga märkligt med hänsyn till de ojämna styrkeförhållandena, framför allt bristen på kavalleri på dansk sida. Att det danska nederlaget fick en så väldig omfattning, det ter sig inte lika självklart. En del av förklaringen ligger säkerligen i flagranta taktiska missgrepp av den danska ledningen. Men överhuvud taget är det en slående kontrast mellan den danska ledningens obeslutsamhet och famlande och den målmedvetna beslutsamhet som kännetecknade den svenska (kungen själv, Helmfelt och Ascheberg). »Den Hurtighet, hvormed Toget besluttedes og udførtes . . . har Krav paa Anerkjeldelse«, skriver nämnde danske krigshistoriker och tillägger: »Den svenske Hær beviste, at den var i Besiddelse af en ualmindelig Bevægelighed, noget som den danske Hær gjentagne Gange fik beviser paa i denne Fejde«. ³⁵⁾

Vad betydde då denna första svenska framgång under 1670-talets kamp om Skåne? Ganska litet, rent militärt, även om utgången naturligtvis bidrog till att något reducera den ursprungliga, mycket markanta, numerära överlägsenheten på dansk sida. ³⁶⁾ Betydelsen av den svenska segern låg framför allt på det »moraliska« och psykologiska planet. Detta har ofta framhållits av såväl svenska som danska författare. Så redan av den dansk-svenske författaren som först skrev krigets historia, Sthen Jacobsen. Hans sammanfattande omdöme må här tjäna som slutvinjett:

»Ellerss var dette Halmstedss slag eniste aarsage til Danmarchiss slette progresser til landss effter denne tiid, thi denne herlige victorie som de Svenske imod deriss egen forhaabning finge denne gang, gaff ald Sverrige saadan mod, lifff och aande, at stenderne aff yderste formue siden denne tiid ruste-

de och contribuerede udi den visse forhaabning, att de skulde kunde slaae de Danske aff Skaane igien. Derimod var disse Dunkams troupper en stor forsuaehselse udi den danske armee, saa at paa dette Halmsteds nederlag fuldte ufeilbar det tab och forliis ved Lund, thi udi krigg skeer det gerne, at huo som faaer det første puff, hand faaer och gerne dett andett«.

Vad Fyllebro-drabbningen kan ha betytt för de stridsoerfarna svenska rytarna och soldaterna som praktisk »förövning« för den långt hårdare kraftmätningen vid Lund kan man bara spekulera över. Men att *ledningen* tog lärdom av de vunna erfarenheterna skall vi finna.

NOTER

- 1) DRA, Krigskollegiet, Litteraria, Original-Manuskript til Kong Christian den Femtes Krigshistoria 1670-1678, I, Ms nr 47/1676. - Relationen (på tyska) är daterad den 20 augusti 1676. Jfr *N.P. Jensen*, *Den Skaanske Krig 1675-1679* (Kjøbenhavn 1900), s. 135, not 2. Jfr ock *K.C. Rockstroh*, *Vendepunktet i den Skaanske Krig* (August-September 1676) (HTD, R. 8:4, 1912-1913, s. 103-150), s. 124 («Den 20. udstedes der fra Hovedkvarteret i Hørje en 'Relation' om Kampen ved Halmstad . . .») och s. 125, not 1 («Relationen der ikke omtales i 'Den Skaanske Krig' . . .»). Det är tydligen den danskspråkiga versionen som *Rockstroh* åsyftar.
- 2) SRA, Krigshistoriska saml., Carl XI:s tid, Kriget med Danmark, M 1333. Jfr *Fredrik Ferd. Carlson*, *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, 2. *Carl XI* (Stockholm 1856), s. 501, not 1 («slaget vid Halmstad . . . beskrivet . . . efter en i riksarkivet förvarad relation, rättad med Carl XI:s egen hand»). - *Dahlberghs* brevelation tycks delvis ha tjänat som förlaga för de nedan (not 4) berörda tryckta officiella relationerna liksom för *H. Spegels* (not 5) s.k. dagbok.
- 3) *Ibidem* (*Extract aus Ihrer Excell^{tz} H. FeldMarschaln Helfmelfs eingelangten Schreiben*, Halmstad den 17 augusti 1676).
- 4) Se [*G.E. Klemming*,] *Kongl. Bibliotekets samling af samtida berättelser om Sveriges krig* (Sthlm 1888-91), s. 193.
- 5) *Hakvin Spegels* dagbok, ånyo utg. av *Sune Hildebrand* (Sthlm 1923). Se närmare ovan s. 9.
- 6) Fältmarskalken *Rutger von Aschebergs* journal och korrespondens till år 1680, utg. . . gnm *Alf Åberg* (HH 34:1, Sthlm 1951), s. (1-78) 48-51. Se närmare ovan, s. 10.
- 7) *Sthen Jacobsen*, *Den Nordiske Kriigs Krønicke*, ed. *Martin Weibull* (Lund 1897). Se närmare ovan, s. 12-14.
- 8) Huvudkällan är, förutom den anf. officiella danska relationen, ett krigsrådsprotokoll av den 4 augusti 1676. Se härom *Rockstroh* (HTD 1912-1913), s. 111. Jfr *K.C. Rockstroh*, *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede*, 2 (Kjøbenhavn 1916), s. 171.
- 9) Enligt *Helfmelfts* brevxtrakt rentav »4 bis 5000 Man«; enligt *Sthen Jacobsen* 3.000 man förutom överste *Trops* dragoner.
- 10) *Otto Vaupell*, *Den danske Hærs Historie til Nutiden og Den norske Hærs Historie* indtil 1814, 1 (Kbhvn 1872), s. 124 f.
- 11) Enligt *Vaupell* bestod *Duncans* kår av - förutom artilleri - »500 Ryttere, 500 Dragoner, 1.900 Fodfolk« (enligt hans egen förbandsvisa styrkeredovisning 1.924 infanterister).

Vad som kan inge visst tvivel rörande pålitligheten av Vaupells förbandsvisa styrkeredovisning är, att den avviker från (väsentligt understiger) motsvarande siffror i en bevarad samtida styrkeredovisning: *Infanterietz Stercke for LandsCrone den 27 July 1676* (DRA, Krigskollegiet, Original-Manuskript etc., I, nr 39/1676). Jämförelsen avser överstarna Rosenkrantz' och Schacks regementen.

- 12) Beträffande antalet artilleripjäser synes Vaupell å andra sidan överdriva (17 pjäser: 12 st. 3-pundiga och 3 st. 6-pundiga samt 2 mörsare). Den officiella danska relationen uppger 8 regementsstycken och 3 tolvpur.dingar. Enligt Ascheberg rörde det sig om 14 stycken och 3 mörsare; enligt Dahlbergh tog svenskarna 12 metallstycken och 2 mörsare.
- 13) Jfr nedan förlustsiffrorna.
- 14) Därutöver torde ha deltagit (se även J.A. Clodts anteckningar, nedan not 20) en skvadron (ett kompani) av Skånska kavalleriregementet under överstelöjtnant G.J. Maidel. Uppgifterna om deltagande svenska truppförband bygger på meddelanden av Erik Dahlbergh, vilka dock sinsemellan något avviker från varandra. Mest trovärdig torde vara en uppteckning, rubricerad »Uppsats ang. träffarnes sammansättning i slaget vid Lund« (SRA, Krigshist. saml., Carl XI:s tid, vol. 18:5. Slaget vid Lund, M 1334). Denna har nämligen granskats av Carl XI personligen. Jfr *J. Mankell*, Uppgifter rörande svenska krigsmagtens styrka, sammansättning och fördelning sedan slutet af femtonhundratalet (Stockholm 1865). s. 358 (tab. 428, som bygger på Dahlberghs »bataljuppställning«). Jfr ock *Per Sondén*, Nils Bielke och det svenska kavalleriet 1674 - 1679 (Stockholm 1883), s. 28, not 2.
- 15) Om Riksänkedrottningens livregemente och Skåne-Bohusläns dragonreg. se *H.E. Uddgren* m.fl., *Kungl. Bohusläns regemente och dess hembygd*. Inför ett trehundra-årsminne, 1 (Uddevalla 1953), passim, särsk. s. 133 f. Förf. skriver (s. 134): »Aschebergs regemente, som i striden fördes av överstelöjtnant Fritz Wachtmeister, fick sin plats i vänstra flygelns bakre linje, under det att major Petter Weinholtz med kompanierna av Skåne-Bohusläns dragoner stod längst ut åt vänster i sistnämnda flygels främre linje«. Om major Weinholtz uppges, att han personligen erövrade en fana. Se *Gustaf Björlin*, *Kriget mot Danmark 1675-1679*. Läsning för ung och gammal (Sthlm 1885), s. 90. Jfr *Sondén*, s. 84 (med not 1).
- 16) Aschebergs journal, anf. ed., s. 49.
- 17) Om den allmänna bakgrunden för detacherandet av Duncans kår se *Sondén*, s. 27. (Sondén bygger på Sthen Jacobsen).
- 18) Om »Formålet med Duncans detachering« och om »Härledelsens beslutning om Duncans diversion«, i båda fallen sett från historiografisk synpunkt, se *Claus C. von Barnekow*, Nogle Synspunkter på militærhistorisk forskning. Et historiografisk bidrag til Den skånske Krig (1675-1679) og til dansk militærhistorieforskning (Det Kongelige Garnisonsbibliotek, København, 1979).
- 19) Jfr *Arthur Stille*, Fälttågen i Skåne 1676-1679. Några reflexioner och synpunkter (HTS 1901, s. 25-73), s. 32. Jfr ock *Sthen Jacobsen*, anf. ed. s. 50.
- 20) Johan Adolph Clodts anteckningar, ed. *Martin Weibull* (HTS 1883, s. 203-224, 279-322), s. 284 f. - Johan Adolph Clodt von Jurgensburg, vid denna tid endast 18 år gammal, var löjtnant vid Livgardet til fot. Se närmare ovan, s. 10-11.
- 21) Framställningen bygger här, liksom i det närmast följande, i huvudsak på Aschebergs skildring i hans »journal«. Jfr *Alf Åberg*, *Rutger von Ascheberg. Fältmarskalk och generalguvernör* (Malmö 1950), s. 86 f. - En helt avvikande, säkerligen medvetet tendentiös, framställning ger Nils Bielke i sin s.k. franska självbiografi. Jfr *Sondén*, s. 27 f.

- 22) *Relation wegen Gen. Maj. Dunkams Niederlage*, etc. (Se ovan s. 190, not 1).
- 23) Rasten varade enligt Ascheberg (s. 50) 3 timmar, enligt Clodt (HTS 1883, s. 284) 2 timmar. Under marschuppehållet, skriver Clodt, talade konungen uppmuntrande till trupperna samt utdelade dagens lösen: »Gud med oss«. Jfr *Carlson*, 2, s. 500, not 2: »Svenskarnes fältrop var hjälp Jesus, danskarnes: för Gud och konung Christian«.
- 24) Dahlbergh skriver i sin relation: »Seendes oss honom wara i cavallerie öfwerlägen, ändrade [fienden] sin bataille i vår åsyn och satte een brigade til footh ännu på hwar flygel«.
- 25) Om innebörden och bruket av svinfjädrar se *Finn Askgaard*, *Danske våben i den Skånske Krig 1675-79* (Vaabenhistoriske Aarbøger XXIII, 1977, s. 7-54), s. 22-30.
- 26) Så närmast enligt Dahlbergh (»combatten varade ingen fjärdedels timma«). Jfr *Spegel* (»de kunde intet uthärda drabbningen över en fjärdels tima«) och den tryckta *Tacksägelseskrift öfwer Victorien wid Halmstadh* (KB, Samtida berättelser, s. 193), vilka säkerligen båda bygger på Dahlberghs relation.
- 27) Betr. gardets strid jfr *Folke Wernstedt*, *Kungl. Svea Livgardes historia*, 4 (Sthlm 1954), s. 78-81.
- 28) Chef för gardets tredje bataljon var majoren Jacob Johan Hastfer. Om hans och bataljonens insatser berättas i hans friherrediplom av 1678 och grevediplom av 1687. Hastfers bataljon »pousserade« först den motstående fientliga bataljonen, »så att densamma måste taga till flykten och retirera sig över passet«, varefter alla tre bataljonerna vadade över än och ånyo angrep »den förskingrade fienden, som kort därpå genom en trumpetare lät anblåsa accord«. Se *A. Hammar skjöld*, *Bidrag till Livlands historia under Karl XI:s regering*, I. Grefve Jakob Johan Hastfer (HTS 1888, s. 231-266), s. 239. Jfr *Memorial och Påminnelse rörande Kungl. Rådet*, Grefve Jacob Joh. Hastfers lefverne (Handlingar til uplysning af Swenska Krigshistorien, 1, Sthlm 1787).
- 29) *Jensen*, *Den skaanske Krig*, s. 139. Jfr Underdånigt betänkande af Kommitterade för granskning af inskriptionerna å arméns fanor och standar, afgivet den 2. april 1892 (Sthlm 1893), s. 91 (antalet döda officerare något större?).
- 30) *General Förslagh hwadh Manskap uppå the Swenskes sijda uthi Slaget wid Halmstadh den 17 Augusti 1676 . . . döde och qwetzte äro* (KBS, Samtida berättelser, s. 193). Jfr *Björln*, s. 90: »Enligt generalauditören Gyllenrooths rapport till konungen uppgick den [svenskarnas förlust.] till 3 officerare och 38 man döde samt 17 officerare och 127 man sårade«. Jfr ock *Sondén*, s. 29 (med not 2).
- 31) »Duncans virkelige Tab kendes ikke gennem danske Beretninger«, skriver Jensen. Jfr dock *Sthen Jacobsen*, anf. ed., s. 50 (»1.500 gemeene bleffue paa pladzten, omtrent 600 undkomme, resten tillige med Dunkam och Trop bleffue fangne«).
- 32) *Spegels dagbok*, anf. ed., s. 28.
- 33) *General Förslagh på the fångar som uthi slaget wid Halmstadh blefwe tagne och den 17. Augusti der inbrakte samt Specification uppå de Danske officerare som den 17. Augusti för Halmstadh slagne och til fånga tagne blifvut* (KBS, Samtida berättelser, s. 193). Enligt »generalförslaget« uppgick antalet fångar till 1.567 (varav 92 överofficere). I denna summasiffra var dock »intet beräknade« de fångar som gått i svensk tjänst och redan fördelats på de olika förbanden, sammanlagt 469 man. Jfr *Jensen*, s. 139 (»Antallet af danske Fanger . . . 82 Officerer og 1.500 Mand«) och *Rockstroh* (1916), s. 171 (»Omtrent 1.550 Menige og Underofficerer blev tagne til Fange, og heraf tog omtrent 600 Menige Tjeneste hos Svenskerne«).
- 34) *Jensen*, s. 139. Flertalet av de återkomna var otvivelaktigt ryttare och dragoner, men

även ett par hundra fotsoldater (främst från de båda fyenska bataljonerna) tycks ha tagit sig tillbaka (*Rockstroh*, 1916, s. 171). - Eftersom sammanlagda antalet stupade, tillfångatagna och undkomna tycks ha överstigit 3.500, kan rimligtvis Duncans kår inte ha haft en lägre numerär. (Jfr. ovan, s. 184, med not 13.)

35) *Vaupell*, s. 127.

36) »Nederlaget ved Halmstad kostede Felthæren en Fjerdedel af dens Fodfolk«, anser *Rockstroh* (1916, s. 181).

SLAGET VID LUND

Måndagen den 4 december 1676 stod slaget vid Lund. Det utkämpades mellan en numerärt underlägsen, av sjukdomar och umbäranden ytterligare försvagad, svensk armé och en följaktligen starkt överlägsen, i relativt god kondition varande, bättre utrustad och bättre beriden dansk armé. Slagfältet utgjordes av det starkt kuperade och av stengårdsgårdar och djupa diken genomdragna terrängområdet omedelbart norr om själva staden, begränsat av i väster linjen Vallkärra kyrkby - Stångby, i öster Odarslövs kyrka - Svens-torp och i norr av Lödde å eller Kävlingeån.¹⁾ Slaget slutade, efter 8 timmars nästan oavbruten kamp, med en, visserligen obestridlig men dyrköpt, svensk seger och ett nästan katastrofalt danskt nederlag. Slaget har ibland betecknats som en vändpunkt i hela kriget, vilket kan vara diskutabelt.²⁾ Däremot förefaller det ganska klart, att utgången åtminstone tills vidare räddade Skåne åt Sverige, medan en motsatt utgång - eller ett svenskt återtag utan strid till Småland - skulle ha definitivt återfört landskapet under danskt her-ravälde. Sätillvida är slaget vid Lund en av de märkligaste tilldragelserna i de svensk-danska relationernas historia.

Att klarlägga hur det otroliga kunde hända borde följaktligen höra till den svensk-danska krigshistoriska forskningens angelägnare uppgifter. För-sök härtill har förvisso inte saknats. Men slutgiltigt löst kan problemet (eller problemkomplexet) ännu inte sägas vara: åtskilliga dunkla punkter kvar-står. Uppgiften hör heller inte till de lättaste, vilket främst beror på det långtifrån tillfredsställande källäget. Källmaterialet är visserligen kvantita-tivt ganska omfattande men kvalitativt ingalunda av bästa slag.

1. Källmaterialet

Det bevarade källmaterialet utgöres i sin helhet av kortare eller längre tid ef-ter slaget nedskrivna »berättelser« (vittnesmål). »Kvarlevor« i egentlig me-ning existerar överhuvud taget inte.

1:1. *Det svenska källmaterialet*

För ett antal i senare tid tryckta verk av dagboks- eller memoarkaraktär, be-handlande Skånska kriget, har i annat sammanhang redogjorts.³⁾ I flertalet av dem beröres slaget vid Lund, utförligast i Johan Adolph Clodts anteck-ningar. Ojämförligt viktigast som kunskapskällor rörande Lunda-slaget är emellertid de skrifter, som författats, dels av arméns generalkvartermästare Erik Dahlbergh, dels av Livregementets chef Nils Bielke. Utan dessa två

mäns litterära insatser skulle vår kunskap om slaget vid Lund varit ytterligt torftig.

Av Dahlberghs bidrag till eftervärldens föreställningar om slaget vid Lund har kanske hans slagbilder och »bataljuppställningar« haft störst betydelse.⁴⁾ Dessa är dock alla tillkomna många år efteråt. Redan dagarna efter slaget skrevs däremot Dahlberghs äldsta relation om slaget. Den har, liksom bl.a. Dahlberghs relation om slaget vid Halmstad, formen av ett brev till fältmarskalken m.m. Gustaf Persson Banér, har troligen skrivits mer eller mindre å tjänstens vägnar och är daterad »fältlägret för Svenstrup« den 9 december 1676. Relationen föreligger i samtida renskrifter och har i senare tid vid ett par tillfällen befordrats till trycket.⁵⁾

Tydligen närmast som ett led i förarbetet för sina slagbilder (bildtexterna) hänvände sig Dahlbergh i slutet av 1680-talet till ett antal mera prominenta slagdeltagare med begäran om upplysningar. Det viktigaste resultatet av dessa »forskningar« är den relation »angående det som är passerat ved infanteriet och vänstra flygeln«, vilken Dahlbergh uppger, att general Martin Schultz (af Ascheraden) och generalamirallöjtnant Hans Wachtmeister i närvaro av överste Fritz Wachtmeister »mig i pennan dikterat den 24. april 1687«. Relationen föreligger i koncept och är icke tryckt.⁶⁾

Tryckt är inte heller Dahlberghs utförligaste och som källskrift mest utnyttjade relation, den som den 16 februari 1690 tillställdes kung Carl XI tillsammans med ett långt och ganska intressant följbrev. Det framgår bl.a. av detta följbrev - eller snarare denna dedikationsskrivelse - att konungen själv hade uppmanat Dahlbergh, vilken »tämmligen kunnat observera vad på en och annan ort passerat och förelupit är«, att nedteckna sina hågkomster. Dahlbergh hemställde därför, att konungen ville »själv nådigst korrigera, förändra och ansätta det som Eders Kongl. Maj:t själv, bättre än mig, veterligt är vara passerat«. Detta har konungen också i viss utsträckning gjort, och det är dessa den pedantiskt noggranne monarkens egenhändiga bidrag som ger relationen dess egentliga värde som källa.⁷⁾

I huvudsak är nämligen denna relation, i motsats till vad Dahlbergh lät konungen förstå, baserad, inte på Dahlberghs personliga hågkomster utan på diverse äldre relationer, däribland hans egen av år 1687. Däremot har Dahlberghs relation av den 9 december 1676 utnyttjats endast för vissa textkompletteringar. Om anledningen härtill upplyser Dahlbergh, »att den relation som av . . . kanslirådet Hoghusen och mig få dagar efter slaget. . . , då allt ännu var in recenti memoria, blev uppsatt«, nu inte kunnat »igenfinnas« (ehuru den alltså till slut återfanns!).

Nästan än viktigare än Dahlberghs är Nils Bielkes bidrag till eftervärldens kunskap om Lunda-slaget. Det är framför allt genom sin brevrelation till

farbrodern, riksskattmästaren Sten Bielke, daterad »Lägret ved Svänstorp den 8 december 1676«, som han gjort sig förtjänt om den historiska forskningen.⁸⁾ »Oppsatsen« är, enligt Bielke själv, visserligen »illa tillsamman satt och uti störste hast skriven«, men till innehållet »så sannfärdig och opassionerat som något«. Tyvärr är den känd endast i »illa gjord avskrift«, en avskrift som vi har att tacka Erik Dahlbergh för, vilken själv gjort flitigt bruk därav i sin relation av år 1690.⁹⁾

Det föreligger av Bielkes hand också en annan brevrelation om Lunda-slaget, vilken till skillnad från den förra sedermera blev tryckt. Relationen, daterad Bälteberga den 20/30 december 1676, har av utgivaren rubricerats »Nils Bielkes brev till släkting«. Den föreligger också i en otryckt franskspråkig version, ställd till en anonym person som tilltalas »Monsieur mon frere« och enligt en gammal arkivanteckning på handskriften (konceptet) är identisk med »H. Enuoyén Bondhen«, d.v.s. dåvarande svenske envoyén i Paris Carl Bonde. Den franskspråkiga versionen synes vara den primära, den svenskspråkiga alltså en översättning av denna. Relationen av 20/30 december är mera genomarbetad och systematisk än den äldsta relationen och har även en del överskjutande sakuppgifter men avviker i sakframställningen i stort sett inte från denna.¹⁰⁾

Nära besläktad med Bielkes relation av 20/30 december (och även med relationen av den 8 december) är en likaledes franskspråkig relation, daterad Malmö den 14/24 december och försedd med en långgrandig titel som börjar »Relation veritable et exacte«. ¹¹⁾ Utöver relationen av 20/30 december meddelar den sistnämnda bl.a. en »ordre de bataille« för den svenska armén, som dock innehåller åtskilliga felaktigheter och knappast kan härröra från Bielke. Relationen synes ha varit avsedd för en större utomnordisk publik. Huruvida Bielke personligen varit engagerad i denna publicitetsverksamhet är oklart, i detta sammanhang också utan större betydelse. Tänkbart är, att han endast ställt sina privata nedteckningar till en nyhets- eller propagandacentrals förfogande. Besynnerligt är emellertid, hur denna, tydligen för publicering avsedda, relation kan ha dateringen 14/24 december, då den bielkeska relation, som närmast tycks ha varit förlaga, är daterad 20/30 december.

Slutligen skall här beröras den kanske mest kända av alla Bielkes krigs- och slagskildringar, nämligen hans s.k. franska levnadsbeskrivning eller självbiografi.¹²⁾ Då denna ganska utförligt behandlats på annat ställe i denna bok, behöver här endast nämnas, att »levnadsbeskrivningen«, trots sin allmänna otillförlitlighet, just beträffande slaget vid Lund ger vissa rätt intressanta kompletteringsuppgifter, vilka dessutom gör ett ganska trovärdigt intryck.¹³⁾

Även om Dahlberghs och Bielkes redogörelser är de ojämförligt viktigaste källorna för eftervärldens kunskap om slaget vid Lund bör ej förbigås, att också andra slagdeltagare har dragit sina strån till stacken. Av stor betydelse, särskilt för rekonstruktionen av slagets upptakt, är dåvarande generallöjtnanten och chefen för högra flygeln Otto Wilhelm von Fersens visserligen långt efteråt nedskrivna relation.¹⁴⁾ Ett litet men dock tacknämligt bidrag till vår torftiga kännedom om vad som tilldrog sig vid den svenska vänsterflygeln har översten Bernhard (Berndt) Mellin lämnat i en brevrapport (Malmö den 29 december 1676) till »Monsieur mon tres honoré frère«, tydligen en person i fältmarskalken Otto Wilhelm von Königsmarcks (den pommeriske överbefälhavaren) stab. Källvärdet hos Mellins brevrapport reduceras emellertid av att den till stor del tycks bygga på en av Bielkes relationer.¹⁵⁾

Givetvis har inte enbart enskilda krigsdeltagare svarat för samtidens och eftervärldens information om Lunda-slaget. Som alltid vid liknande tillfällen såg under tiden närmast efter slaget ett icke oansenligt antal officiella och halvofficiella relationer dagen, av vilka de flesta blivit tryckta redan i samtiden medan andra föreligger blott i handskrivet skick. De bägge viktigaste officiella relationerna - vilka båda förekommer i ett flertal varianter (på olika språk) - är följande:

(1) *Relation om Dhen Herliga Victorie, Som dhen Högste GVdh Hans Kongl. Mayst. aff Sverige och dhesz Rättmätige Wapn emoot Konungen aff Danmarck Förleden den 4. Decemb. 1676 vthi dhet vnder Lund förelupne Slaget Nädigst förläht hafwer.* Etc.

(2) *Relation och Continuation Om Dhet blodige Slaget som emellan dhe Svenske och dhe Danske förelupen i Skåne, widh Lund, den 4 Decemb. 1676 til the Swenskes största Avantagie.*

Den senare relationen, med datering Marckery den 13 Decemb., börjar sålunda: »I gåhr bekom iagh Breff aff en trowärdigh Person, som . . . Battalien bijwistat . . . , berättandes . . . « Läsaren frågar sig vem »jag« resp. »en trovärdig person« är. Svaret ger en variant av relationen, där motsvarande passus lyder: »I går becomm H. Lindschiöldh bref af Superintendenten och öfwerhofpredikanten Magr Spegel . . . berättandes. . . «¹⁶⁾

Beträffande bägge dessa officiella relationer kan sägas, att de håller en - för att vara propagandaalster - ganska saklig och måttfull ton men att sakinnehållet å andra sidan är ganska tunt. De tycks emellertid sinsemellan vara helt oberoende.

Ytterligare en relation bör till slut nämnas. Tryckt i form av en stor, elegant »folder« har den följande titel:¹⁷⁾

Relation om Slaget hållit emellan then Stormächtigste Konung Carl then

XI. i Sverige och Christian then V. i Dannemarck widh Staden Lund i Skåne den 4. Decemb. Åhr 1676.

Relationen meddelar ett par sakuppgifter vilka eljest inte återfinnes i kända källor, men är i övrigt blott en kompilation av de samtida officiella relationerna samt Bielkes relation av den 8 december 1676. Omnämmandet här motiveras av att den i senare tid blivit ånyo tryckt men efter en synbarligen ganska dålig (handskriven) förlaga, med åtskilliga felaktigheter, och i denna återgivning kommit att utnyttjas vid historieskrivningen.¹⁸⁾

1:2. Det danska källmaterialet

Det ligger i sakens natur, att man även på dansk sida var angelägen om att ge offentlighet och spridning åt sin version av slaget vid Lund. Visserligen kunde nederlaget som sådant svårligen förnekas, men det måste vara önskvärt och angeläget att i möjligaste mån bagatellisera och bortförklara detta obehagliga faktum. De officiella danska relationerna har fått sin prägel av denna önskan och strävan. Med detta konstaterande är redan sagt, att deras källvärde är ytterst obetydligt. Källvärdet reduceras ytterligare av att de är nära besläktade sinsemellan.

Främst gäller detta beträffande två, på tyska författade, relationer, som båda är daterade Landskrona den 5 december 1676. Släktskapen är här så påtaglig, att man kan tala om två versioner av en och samma relation. Titlarna är följande:

(1) *Relation der den 4 Decembr. bey Lunden in Sconen gehaltener Hauptaction zwischen beiderseits Konigl. Mt. Mt. zu Dennemark und Sweden. . .*

(2) *Relation von der den 4 Decembr. bey Lunden in Sconen zwischen denen Konigl. Dennemarkischen und Konigl. Swedischen armeen gehaltener bataille. . .*

Båda relationerna föreligger i koncept och dessutom i ett mycket stort antal varianter på olika språk, tryckta och otryckta.¹⁹⁾ Av någon anledning har de också i relativt sen tid publicerats i Sverige efter de delvis mycket svårlästa koncepten.²⁰⁾

En tredje dansk relation, som också föreligger i flera varianter och på skilda språk, har på danska följande titel: *Relation om Batailen som imellum de Kongl. Danske oc Svenske Armeer blef holdt wed Lund i Schaane dn 4 Decembr. 1676.*²¹⁾

Även av denna relation har det ursprungliga konceptet bevarats.²²⁾ Det är emellertid på tyska och troligen författat av generalauditören och krigsrådet Herman Meier, Christian V:s förtrogne och allt-i-allo. I tryck föreligger re-

lationen på såväl tyska som danska.²³⁾

Det hörde i enväldets Danmark snart sagt till kutymen, att man efter varje svårare militär motgång skulle utse någon eller några »syndabockar« bland det högre befälet. Åtminstone från den historiska forskningens synpunkt var detta en tacknämlig ordning. Materialet från de rättegångar som igångsattes mot »syndabockarna« (anklagelseakter, försvarsinlagor, vittnesutsagor) hör nämligen till det kanske värdefullaste källmaterialet vi har, åtminstone beträffande slaget vid Lund.

Huvudansvarig för nederlaget vid Lund gjordes chefen för danska vänsterflygeln, generalmajor Anders Sandberg. Åtalet mot honom, som anställdes den 16 januari 1677, omfattade fem anklagelsepunkter, av vilka de viktigaste gällde försummelse såsom högste ansvarig för bevakningstjänsten natten före slaget samt slapphet i försöken att hejda de flyende trupperna och återföra dem till slagfältet. För att rannsaka och döma i målet tillsattes en särskild krigsrett (kommission) under ordförandeskap av riksmarsken J.C. von Körbitz. På Sandbergs egen begäran hölls vittnesförhör med sammanlagt 31 personer, vilka hade att besvara 33 olika frågor enligt ett fastställt frågeformulär. Några vittnen gick dock även utanför frågeformuläret, bl.a. löjtnanten Hans Adam Pulow som den 13 februari till rätten ingav en egen relation, mycket redig och informativ. Målets utgång blev, att rätten ansåg Sandberg ha svikit sina plikter. Den avkunnade dock ingen dom utan hänsköt saken till konungen. Denne befriade den 7 maj av nåd Sandberg från straff men fråntog honom hans »charge«.²⁴⁾

I nära förbindelse med målet mot Sandberg stod en parallellt därmed pågående rättegång mot översten Johan (Jan) Caspar von Cicignon, vilken i slaget kommanderat infanteriets (centers) andra linje och här på sitt håll ansågs ha svikit på motsvarande sätt som Sandberg på sitt. Även i detta fall tillkallades vittnen, vilka förelades ett frågeformulär med 13 frågor till besvarande. Utgången blev också ungefär densamma som i målet mot Sandberg.²⁵⁾

I skuggan av de båda större rättegångarna hölls i början av maj också vittnesförhör angående överstelöjtnant Hans Georg von Schulenburgs - vid herretigens av Croy infanteriregemente - och hans major Friedrich Wilhelm Brünnigkers förhållande under slaget. Processförfarandet var även här ungefär detsamma. Det frågeformulär som förelades vittnena upptog emellertid inte mindre än 49 frågor.

Det framhölls, att det mycket omfattande materialet från framför allt rättegångarna mot generalmajor Sandberg och överste Cicignon hör till det kanske värdefullaste källmaterialet rörande slaget vid Lund. Omdömet mo-

tiveras av att vittnesmålen avgavs under ed och relativt kort tid efter de omvittnade händelserna och därför får anses vara tämligen pålitliga. Många vittnesmål upptar också i och för sig intressanta och »inlysande« smådetaljer som för sin »vardaglighets« skull aldrig skulle ha beretts plats i »relationer« och liknande redogörelser. Materialets användbarhet vid den historiska rekonstruktionen bör dock å andra sidan inte överskattas. Det har nämligen också sina påtagliga svagheter: vittnesmålen är korta, rapsodiska och osammanhängande, dessutom ofta allmänt hållna och verbalt otympliga. Tolknings- och processmaterialet (som till övervägande del är på tyska) erbjuder därför ofta betydande svårigheter.

2. Slagets bakgrund och upptakt

I början av oktober 1676 gick den danska invasionsarmén i vinterkvarter mellan Helsingborg och Ängelholm. Årets operationer i fält ansågs avslutade.

Men den svenska armén vilade inte. I slutet av oktober bröt den från Småland in i Skåne efter att under närmast föregående veckor ha tillförts avsevärda förstärkningar. Avsikten därmed var inte att söka lämpliga vinterkvarter. Avsikten var att uppsöka och slå den danska armén.

Den danska arméledningen önskade inget slag: den drog sig undan söderut, skickligt utnyttjande vattendragen för att hålla den svenska armén från livet. I början av november satte den sig fast en halvmil nordöst om Lund i trakten av Skälshög. Den svenska armén måste stanna ytterligare en halv mil längre norrut, i trakten av Lilla Harrie. Mellan de bägge arméerna flöt Lödde å eller Kävlingeån, för danskarna ett betryggande frontskydd, för svenskarna ett högst besvärande anfallshinder.

På danskarna gick det ingen nöd i deras rymliga och välförsedda barackläger - de kunde hålla ut hur länge som helst. Bland svenskarna, i deras primitiva hyddor och jordkulor, rådde svält och härjade sjukdomar. För var dag som gick förvärrades läget. Vid utgången av november stod det klart, att något drastiskt måste ske inom de närmaste dagarna: antingen ett återtåg till Småland, med Skånes definitiva förlust såsom sannolikt ofrånkomlig följd, eller ett desperat försök att forcera ån och gå till angrepp mot den överlägsna danska armén. Den svenska ledningen beslöt sig för det senare alternativet, d.v.s. att sätta allt på ett kort. Den hade knappast något val.

Vid månadsskiftet tändes en ljusglimt i mörkret: vädret slog om till frost. Därmed öppnades en möjlighet att övergå ån på isen. Rekognosceringar igångsattes, och de bekräftade förhoppningarna. På kvällen adventssöndagen den 3 december gavs slutgiltig order om uppbrott samma natt.

Chansen till framgång - hur obetydlig den än var - låg i att man lyckades överraska fienden, ta honom på sängen s.a.s. Men var det realistiskt att räkna men en sådan tur? Det var inte svenskarna obekant, att danskarna hade en mycket väl ordnad bevakningstjänst. All sannolikhet talade för att de skulle upptäcka vad som var å färde redan innan svenskarna hunnit övergå Lödde å. Därmed skulle spelet ha varit förlorat innan det börjat, katastrofen ett faktum. Men, som sagt, man hade knappast något val. Man måste spela hasard, chansa på att lyckan, enligt talesättet, skulle stå den djärve bi.

2:1. Den improviserade stridsplanen

Såsom det har påpekats är vi överhuvud taget mycket illa underrättade beträffande de interna överläggningarna i det svenska högkvarteret i Skåne.²⁶⁾ Så ock rörande de överläggningar som föregick beslutet att, mot alla odds, gå till anfall mot den överlägsna danska armén söder om Lödde å. Allt talar emellertid för att beslutet var den unge kungens eget, fattat i samråd närmast med den energiske och oförvägne generalen Rutger von Ascheberg, chefen för kavalleriet. Att den mera försiktige och betänksamme fältmarskalken Simon Grundel-Helmfelt, »generalstabschefen« som han väl i dag skulle kallats, varit för det måste däremot betvivlas. Överhuvud taget är det påfallande vilken undanskymd och nästan passiv roll Helmfelt tycks ha spelat under slaget.

Vad gick planen ut på?

Med säkerhet vet vi inte heller detta. Ascheberg själv, som i sin »journal« har så mycket att berätta om förspelet till slaget vid Halmstad, är anmärkningsvärt förtegen om såväl förspelet till som förloppet av slaget vid Lund. Både Bielke och Dahlbergh antyder dock, att avsikten varit, att - för att citera Dahlbergh - »gå på deras [danskarnas] läger förr än de finge alarm«. Sannolikheten talar för att sådant överraskande flankanfall verkligen varit avsett. Inte minst talar härför högsta ledningens synbara förvirring, sedan svenskarnas förehavande omsider upptäckts av danskarna och larm slagits.

När så skedde höll natten redan på att övergå i gryning, d.v.s. klockan bör ha varit 7 eller något mera. Tre timmar tidigare hade övergången av Lödde å inletts²⁷⁾, efter ett uppbrott som tycks ha varit motsatsen till stilla och tyst.²⁸⁾ I 1½ timme - från omkring kl. 5.30 - hade sedan anmarschen pågått; 3, högst 4 km, hade täten därunder hunnit, från övergångsstället vid Rinnebäcksmöllan sydväst om St. Harrie till i höjd med Stångby kyrka. Den danska bevakningen - med bl.a. en »förvakt« i trakten av Hoby och en vänster »flygelvakt« på en kulle mellan Stångby och Hoby - hade ingenting märkt, ingenting anat. Men till slut hade nu alltså skett vad som kunnat väntas ske långt tidigare: danskarna hade plötsligt blivit varse den överhän-

gande faran och slagit larm.²⁹⁾ För svenskarna hade därmed möjligheten till ett överraskande överfall gått förlorad. Det betydde, att planen nu snabbt måste kastas om; rättare sagt: att en helt ny stridsplan måste improviseras.

Så skedde vid ett i hast sammankallat krigsråd med det högre befälet. Enighet tycks ha rått om det otillrädliga i att söka fullfölja den ursprungliga planen. Anledningen var dock inte enbart, att »överraskningsmomentet« nu gått förlorad. Chefen för förtruppen, överste Rolshausen, hade också rapporterat, att området fram till det danska lägret var uppfyllt av stenmurar och jordvallar, vilket måste avsevärt försvåra och fördröja en framryckning dit. Betecknande för den förvirrade situationen var, att generallöjtnant Otto Wilhelm von Fersen, ordinarie chef för högra flygeln, av konungen anmodades att personligen ta befälet över den till 300 man uppgående förtruppen. Fersens vördsamma protester - han fann kanske detta kommando vara under sin höga värdighet - avvisades av Högste Befälhavaren med förklaringen att han själv i stället skulle ta hand om flygeln. Men, tillägger Fersen, någon order om »was ich thun oder wohin ich gehen sollte« gav konungen inte. På eget bevåg beslöt Fersen då att ställa marschen rakt på Lund, vilket han för övrigt hade föreslagit i krigsrådet redan föregående kväll men då tydligen utan att vinna gehör. Så alltså enligt Fersens egen berättelse.³⁰⁾

Alltnog: marschen fortsattes, närmast till stora landsvägen Lund - Kävlinge, och därefter över Vallkärra rakt mot Lund. Bakom förtruppen följde högra flygeln (under konungens direkta befäl), därefter centern (med det lätta artilleriet), slutligen vänstra flygeln, var och en av arméns tre huvudavdelningar uppdelad på två parallellt marscherande kolonner, motsvarande respektive första och andra linjen eller träffen. Genom vändning åt vänster skulle alltså armén rent exercismässigt kunna mycket snabbt intaga slagordning. Själva förflyttningen gick emellertid fortfarande långsamt, trots det tilltagande dagsljuset, på grund av de många stenmurar och andra hinder som måste forceras. Högra flygelns dragoner, som gick i täten (närmast efter förtruppen), måste, skriver Bielke, »esomoftast sitta av och planera vägen, vilket oss mycket stort förhinder gjorde«. Först vid soluppgången, omkring kl. 8.30, hade förtruppen nått fram till den s.k. Väderkvarnshöjden strax norr om Lund, i vinkeln mellan huvudvägarna mot Kristianstad resp. Landskrona.³¹⁾

Vad hade under tiden hänt på den danska sidan?

1:2. Den danska reaktionen

Att hela den svenska armén kunnat oförmärkt övergå Lödde å mitt framför näsan på de danska bevakningsavdelningarna och sedan, fortfarande utan

att upptäckas, kunnat förflytta sig till nästan i ryggen av den danska arméns vänsterflygel, uppfattades efteråt på dansk sida såsom något av en chikan. För att någorlunda avtvå nesan måste man finna en syndabock. Till sådan utsågs, märkligt nog, icke den man som haft det direkta ansvaret för förposttjänsten på vänstra flygeln och själv under natten haft sin uppehållsplats i Stångby, nämligen överstelöjtnant Adam Hans Basse. Ansvarig gjordes i stället chefen för hela arméns bevakningstjänst - tillika chef för arméns vänstra flygel - generalmajor Anders Sandberg. En väsentlig anklagelsepunkt i åtalet mot denne blev därför hans åtgöranden, eller brist på åtgöranden, som bevakningschef. Sandberg värjde sig energiskt, dock utan att förmå övertyga krigsrätten, vars ordförande rent av hävdade, att källan till hela nederlaget vore att söka i den sorglöshet, varmed Sandberg hade agerat såsom högste ansvarig för bevakningstjänsten.

I detta sammanhang kan vi bortse från de juridiska subtiliteterna. Här intresserar endast de faktiska förhållanden i samband med bevakningstjänsten som kan bidra till att förklara det danska nederlaget. Ett väsentligt sådant har Sandberg framhållit utan att bli motsagd, nämligen att han först »mit anbrechendem Tage« - omkring kl. 7.15? - när redan hela den fientliga armén »muss herüber gewesen seyn«, mottog rapport från överstelöjtnant Basse om vad som var på gång.³²⁾ Tack vare att uppbrotsberedskapen var hög tycks det dock ha dröjt endast någon halvtimme innan armén var på benen. Under tiden begav sig arméchefen, general Carl von Arenstorff, åtföljd av generalmajor Sandberg personligen till förpostavdelningarna i trakten av Stångby och gav där muntlig order till överstelöjtnant Basse att med dessa som förtrupp rida före armén mot Lund. Enligt ryttmästare Artmar, vilken i och för förposttjänsten - han var chef för vänstra flygelns vakt - blivit underställd Basse, gick instruktionen till förtruppen ut på, att denna skulle rätta sin marsch efter fiendens: »wan der fein sich movirte, sollen sie sich auch moviren und alsz der feind stille stund, sollen sie auch bestehen bleiben«. Så tycks också ha skett, med följd att den danska förtruppen ungefär samtidigt med den svenska nådde »bis an der Windmühle vor Lund«. Klockan var alltså då omkring 8.30.

Tätt i hämlarna på förtruppen travade hela vänstra flygeln, skvadronsvi, regemente efter regemente.³³⁾ Chef för vänstra flygeln var ju generalmajor Sandberg, men i spetsen för flygeln red general Arenstorff, vilken mer eller mindre tycks ha tagit över det direkta befälet över denna.³⁴⁾ Med vänstra flygeln följde också kung Christian V själv jämte sin broder, prins Georg (Jöngen). Centern och högra flygeln överlämnades åt sig själva.

3. Arméerna - sammansättning och styrka

Till det yttre var olikheterna mellan den svenska och den danska armén - eller mellan dem och dåtidens kontinentala arméer - inte så stora. Beväpning, utrustning och organisation var i stort sett desamma.

Truppslagen utgjordes av kavalleri (rytteri), dragoner, infanteri (fotfolk) och artilleri. Dragonerna, egentligen ett beridet infanteri - d.v.s. de skulle strida till fots men förflytta sig till häst³⁵⁾ - användes i praktiken mestadels ungefär som kavalleri men tilldelades ofta spanings- och vad som numera skulle kallas »pionjär«-uppgifter.

Administrativ enhet var regementet, bestående vanligen av åtta kompanier vid infanteriet och sex vid kavalleriet (dragonerna). Taktisk enhet var, vid kavalleriet (och dragonerna) skvadronen, vanligen bestående av två kompanier, vid infanteriet bataljonen eller brigaden, i regel sammansatt av fyra kompanier. För strid organiserades arméerna på två flyglar och en center. I centern ingick i första hand infanterienheterna (bataljoner, brigader), på flyglarna fördelades huvuddelen av kavalleriet och dragonerna (skvadronerna). Artilleriet uppställdes vanligen i luckorna mellan infanterienheterna. De tre huvudkomponenterna, envar under sin chef, bestod i sin tur av två linjer eller träffen, av vilka den andra (vanligen svagare) i viss mån fungerade som en reserv och därför också ofta kallades så. Förbandens (de taktiska enheterna) fördelning på flyglar och center reglerades i en *ordre de bataille*, som vanligen i princip gällde för en längre tid. Därigenom kom flyglar och center att i viss mån få karaktären av ett slags fasta högre förband.

Det primära källmaterialet, när det gäller att fixera de båda arméernas sammansättning, och i viss mån även numerära styrka, måste givetvis vara de vid slagtillfället gällande *ordres de bataille*. Tyvärr synes ingen ursprunglig sådan ha blivit bevarad, endast i efterhand mer eller mindre fritt rekonstruerade.³⁶⁾

På svensk sida är det främst Erik Dahlbergh, arméns dåvarande general-kvartermästare, som lämnat uppgifter om arméns sammansättning, främst i sina s.k. bataljuppställningar och bataljteckningar.³⁷⁾ En värdefull komplettering (korrigering), främst beträffande högra flygelns sammansättning, ger Nils Bielke i sin slagrelation av den 8 december 1676.

3:1. Svenska armén

Armén var alltså formerad på högerflygel, center och vänsterflygel. Chef för högerflygeln var generallöjtnanten Otto Wilhelm von Fersen; andra linjen (reserven) kommenderades av generalmajor Johan Leonard Wittenberg. Centern kommenderades av generallöjtnanten Martin Schultz von Ascheraden med generalmajoren Barthold de Mortaigne som chef för andra linjen

(reserven). Befälet över vänsterflygeln förde generallöjtnanten Johan Galle; andra linjen (reserven) kommenderade generalmajoren Johan Benedikt von Schönleben.

Arméns sammansättning torde ha varit följande (från höger räknat):

Högra flygeln

Första linjen

(1) 1:a Karelska dragonreg:t (Budberg)	2 skv
(2) Drabanterna (Siegrooth)	1 skv
(3) Livregementet (Bielke)	5 skv
(4) Åbo - Viborgs regemente (Baranoff)	4 skv

Andra linjen

(5) Skåne - Bohusläns (von Posts) dragoner (Goës)	1 skv
(6) Adelfanan (Drake)	2 skv
(7) Adels fördubbling i Götaland (Gyntersberg)	2 skv
(8) Gamla smålänningar (Ramsvärd)	1 skv
(9) Civilstatens bevilning (Rehnskiöld)	1 skv
Summa: 12 + 7 = 19 skvadroner (därav 3 skv dragoner)	

Centern (mitten)

Första linjen

(1) Gardet (Gyllenstierna)	3 brig
(2) Skaraborgs regemente (Börstell)	1 brig
(3) Dalregementet (Kruse af Verchou)	1 brig
(4) Västgöta-Dals regemente (Mörner)	1 brig
(5) Hälsinge regemente (G.F.v. Ascheberg)	1 brig
(6) Närke - Värmlands regemente (Tomsson)	1 brig
(7) Norrländska tremänningar (Ribbing)	1 brig

Andra Linjen

(8) 1:a Karelska dragonreg. (Budberg)	2 skv
(9) Gamla östgötar (Vellingk)	1 skv
(10) Gästrik - Hälsinge tremänningar (Örneklou)	1 brig
(11) Gamla östgötar (Vellingk/von der Pahlen)	1 skv
(12) 2:a Karelska dragonreg. (Burghausen)	1 skv
(13) Smäländska dragoner («sättning») (Cronhjort)	1 skv
Summa: 10 (9 + 1) brigader, 2 skvadroner rytteri, 4 skvadroner dragoner.	

Vänstra flygeln

Första linjen

(1) Smäländs ryttare (Hagedorn)	1 skv
(2) Viborgs läns ryttare (Mellin)	5 skv

(3) Västgöta ryttare (Hierta)	4 skv
(4) 2:a Karelska dragonregementet (Burghausen)	2 skv

Andra linjen

(5) Adels förduppling i Svealand (»Nya adelsfanan«) (Lichten)	4 skv
(6) Änkedrottningens (= Aschebergs) livreg (Fr. Wachtmeister)	2 skv
(7) 2:a Karelska dragonreg. (Burghausen)	1 skv
Summa: 12 + 7 = 19 skvadroner (därav 3 skv dragoner).	

I det väsentliga överensstämmer ovanstående sammanställningar med Dahlberghs redovisningar, dels i relationen av 1690, dels i hans »bataljuppställningar« (i relationen saknas Rehnskiölds skvadron). I Niels Bielkes redovisning saknas emellertid Goës' skånska dragoner; Bielke tycks mena, att tre skvadroner av Budbergs dragoner hade sin plats på högra flygeln. Möjligen har Bielke - som ju borde känna till saken - rätt. I så fall har endast en av Budbergs dragoner ingått i centerns andra linje och då troligen vid sin sida haft den skånska dragonskvadronen.³⁸⁾

Sammansättningen av den svenska centern var märklig såtillvida, att i densamma ingick inte enbart infanteri utan även beridna förband. Någon djupare tanke torde inte ha legat bakom detta arrangemang, endast nödvändigheten att med beridna förband »dryga ut« det fåtaliga infanteriet för att det överhuvud taget skulle ha en chans att hävda sig mot den starka danska infantericentern. »Nödlösningen« skulle emellertid visa sig ha varit ett lyckokast.

I luckorna mellan centerns brigader hade det fåtaliga svenska artilleriet sin plats. Det utgjordes enligt Dahlbergh (relationen 1676-12-09) av »8 kommanderade 6-pundige« samt lätta regementsstycken.

Allt som allt torde svenska armén ha bestått av $19 + 19 + 6 = 44$ skvadroner och 10 brigader. Hur stark var denna armé var rent numerärt?

Vid den tid - slutet av oktober - då armén från Småland ryckte in i Skåne, skall dess effektiva numerär ha uppgått till 11 - 12.000 man, därav $\frac{3}{4}$ ryttari och dragoner. I slutet av november tillfördes vissa förstärkningar, men dessa motsvarade blott en bråkdel av de oerhörda avgångarna under november genom sjukdomar och umbäranden.³⁹⁾ Omedelbart före Lunda-slaget skall, enligt Dahlberghs »bataljuppställning«, arméns hela numerär - dock befälet oräknat - ha uppgått till blott 6.440 man, därav något mer än $\frac{1}{4}$ (1.750 man) infanteri och knappt $\frac{3}{4}$ (c:a 4.700) beridna, motsvarande en genomsnittsnumerär pr brigad av 175 och pr skvadron av 107.⁴⁰⁾ Med ett tillägg av 15% för befäl samt stabs- och artilleripersonal kommer man upp till en totalnumerär av c:a 7.500 man. Siffran kan förefalla otroligt låg och motsäges

skenbart av bevarade proviantbesked från slutet av november, vilka anger en totalnumerär av drygt 9.000 man.⁴¹⁾ I denna summa torde emellertid vara inräknade även trosspersonal samt bortkommenderade och sjuka. Det kan dock inte uteslutas, att Dahlberghs styrkesiffror i vissa fall ligger något under de verkliga.⁴²⁾ Möjligen kan arméns totala stridande styrka ha uppgått till inemot 8.000 man, men knappast mera.

3:2. Danska armén

Chef för danska *högerflygeln* var generallöjtnant Friderich (Frederik) von Arenstorff; dess första linje kommenderade generalmajoren Hans Wilhelm Meerheim, dess andra linje generalmajoren Ditlef Rantzau. Chef för *vänsterflygeln* - där general Carl von Arenstoff själv befann sig - var som nämnt generalmajor Anders Sandberg. Chef för *centern* var generalmajoren Joachim Schack, vilken tillika kommenderade första träffen; över andra träffen hade översten Johan Caspar von Cicignon befälet.

Arméns sammansättning torde ha varit följande (från höger räknat):

Högra flygeln

(1) Örtzens dragoner	3 skv
(2) Gardet till häst (Plessen)	2 skv
(3) Livregementet till häst (Meerheim)	3 skv
(4) 1:a Jydske rytteri-reg. (Levetzow)	3 skv
(5) Sjællandske adelsfanen (»rostjeneste«) (Holck)	2 skv
(6) Värvat tyskt regemente (Baudissin)	3 skv
(7) 2:a Sjællandske rytteri-reg. (Rantzau)	2 skv
(8) 1:a Fyenske (= Duncans) rytteri-reg. (Kaas)	3 skv
(9) 1:a Sjællandske rytteri-reg. (F.v. Arenstorff)	3 skv

Centern (mitten)

Första linjen

(1) Kongens livreg:te (Bibow)	2 bat
(2) Prins Georgs reg:te (Busch)	2 bat
(3) Stuarts reg:te (Stuart)	1 bat
(4) Hertigens av Croy reg:te (Schulenburg)	1 bat
(5) Prins Frederiks eller Fältmarskalken Weyhers reg:te (Meldrum)	2 bat
(6) Dronningens livreg:te (Erhorn)	2 bat

Andra linjen

(7) Värvat infanteri-reg. (Lütken)	1 bat
(8) 4:e Jydske reg:t (Lützw)	1 bat
(9) 1:a Fyenske reg:t (Cicignon)	1 bat
(10) (Holländska) matrosbataljoner	3 bat
(11) 3:e Jydske reg:t (Bülow)	1 bat
(12) Hertigens av Plön reg:te (Brinck)	1 bat

Summa: $10 + 8 = 18$ bataljoner

Artilleriet, uppställt i bataljonsluckorna, torde ha uppgått till drygt ett 50-tal pjäser av olika kalibrar.

Vänstra flygeln

(1) 3:e Jydske rytteri-reg. (Sandberg)	3 skv
(2) Jydske adelsfanen (»rostjeneste«) (Kruse)	2 skv
(3) 2:a Fyenske rytteri-reg. (Reventlow)	3 skv
(4) 2:a Jydske rytteri-reg. (J. Bülow)	3 skv
(5) Värvat tyskt reg:te (Rauch)	2 skv
(6) Sönderjydske reg. (Sehested)	3 skv
(7) 4:e Jydske rytteri-reg. (C v. Arenstorff)	3 skv
(8) Brockenhus' dragoner	3 skv

Beträffande de beridna förbanden bygger ovanstående sammanställningar närmast på Dahlberghs bataljuppställning. Att förbanden där är rätt redovisade torde vara ganska säkert. Mera ovissat torde vara, huruvida antalet redovisade skvadroner per regemente i samtliga fall är riktigt. Möjligen har sålunda de båda adelsfanorna (»rostjeneste«) - kanske också gardet - bestått av tre, icke två, skvadroner. Beträffande skvadronernas fördelning på linjer (träffen) var i princip varje regemente på tre skvadroner uppdelat med två skvadroner i främre linjen och en i bakre (reserven), medan av regementena på två skvadroner en ingick i vardera träffen. Av 1:a Fyenska regementet ingick dock en skvadron i främre och två i bakre.

Skvadronerna torde alltså ha fördelat sig sålunda på flyglar och linjer:

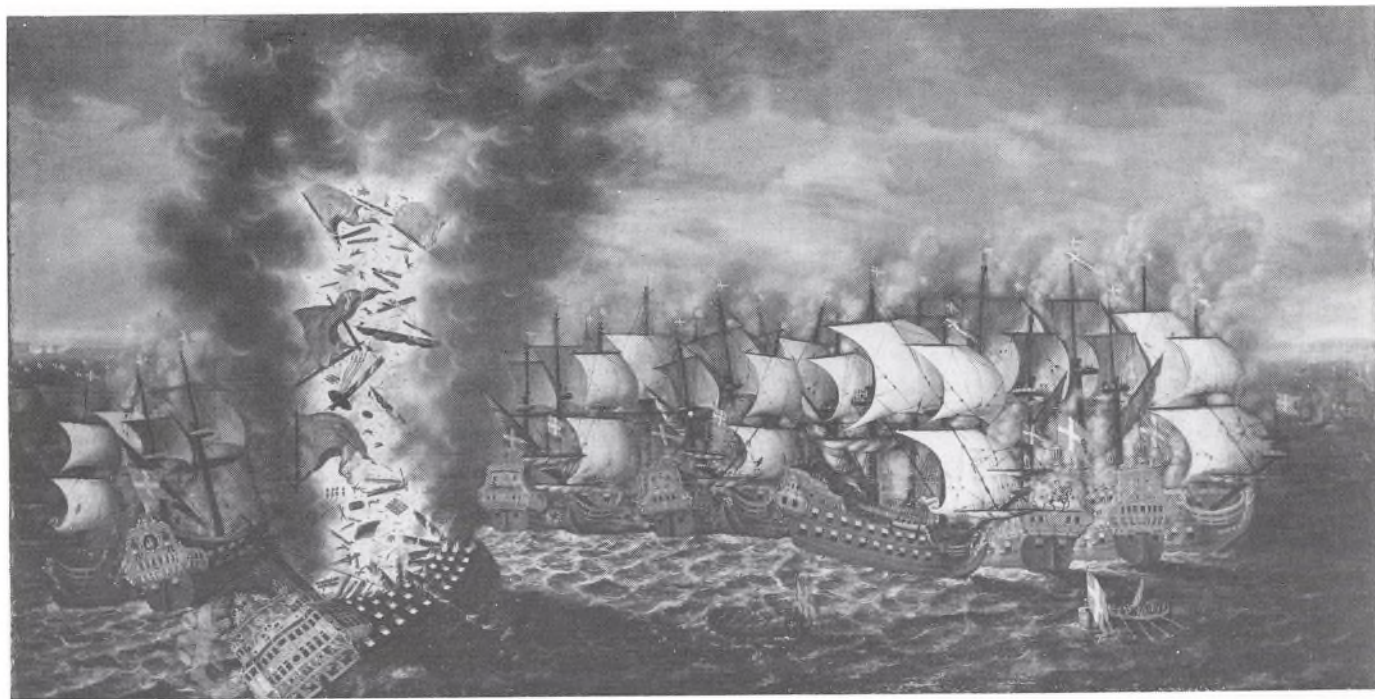
Högra flygeln: $14 + 10 = 24$ skvadroner (därav 3 skvadroner dragoner).

Vänstra flygeln: $14 + 8 = 22$ skvadroner (därav 3 skv. dragoner).

Allt som allt torde danska armén sålunda ha bestått av $24 + 22$ skvadroner (minst) och 18 bataljoner.

Mätt i antalet enheter var alltså den danska överlägsenheten avsevärd i fråga om infanteri - liksom i fråga om artilleri - men ganska obetydlig beträffande kavalleri och dragoner. Hur stor var överlägsenheten rent numerärt?

Enligt den danske krigshistorikern N.P. Jensen bestod de tre matrosbataljonerna⁴³⁾ av tillsammans 1.300 man, genomsnittligt alltså 430 - 435 man, medan övriga bataljoner genomsnittligt räknade blott 300 man, vilket skulle ge en totalsumma för infanteriet av 5.800 man. »Da Eskadronernes Gennemsnitsstyrke var mindst 100 Mand, talte Rytteriet 4.700 Mand«. Allt som allt - inklusive »Generalitet og Artilleri« - skall enligt Jensen den danska armén ha uppgått till »hen imod 11.000 Mand«. ⁴⁴⁾ Jensens beräkningar synes ha godtagits av den senare historieskrivningen⁴⁵⁾ men torde kunna ifrågasättas.

Slaget under Öland den 1. juni 1676. »Stora Kronan«s undergang. Maleri af Claus Møinicken, 1686-88. Audienssalen, Frederiksborg.

Landgangen ved Rå den 29. juni 1676. Maleri af Claus Møinichen, 1686-88. Audienssalen, Frederiksborg.

Landskrona's overgivelse den 2. aug. 1676. Maleri af Claus Møinichen, 1686- 88. Audienssalen, Frederiksborg.

Kristianstads erobring den 15. aug. 1676. Kobberstik af Romeyn de Hooghe, ca. 1680. Rosenborg.

Slaget ved Halmstad den 17. aug. 1676. Maleri af Johan Philip Lemke, Drottningholm. (Svenska Porträttarkivet).

Rutger von Ascheberg, svensk feltmarskal. Maleri af Divid Klöcker von Ehrenstrahl (hovedet) og J. K. Way, Universitetet, Uppsala.

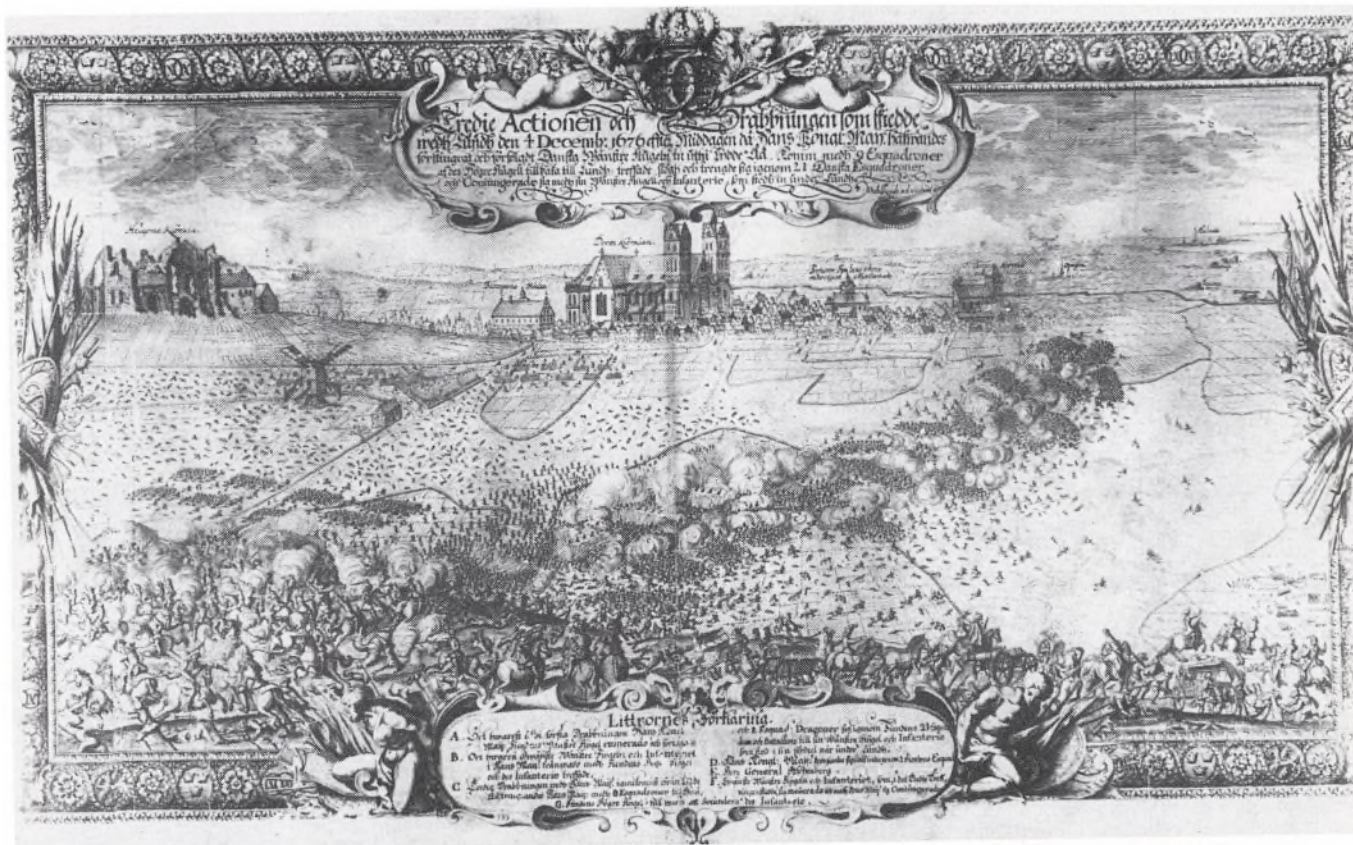
Simon Grundel Helfelt, svensk feltmarskal. Maleri af David Klöcker von Ehrenstrahl, 1677. Fullerö Villa, Västmanland. (Svenska Porträttarkivet).

**Kong Carl XI til hest. Maleri af David Klöcker von Ehrenstrahl, 1682. Grips-
holm. (Svenska Porträttarkivet).**

Kong Christian V til hest. Maleri af ukendt kunstner. Gisselfeld.

Slaget ved Lund den 4. dec. 1676. Slagets 3. fase. Kobberstik efter tegning af Erik Dahlbergh.

Slaget ved Lund den 4. dec. 1676. Carl XI's gennembrud. Maleri af Johan Philip Lemke. Drottningholm. (Svenska Porträttarkivet).

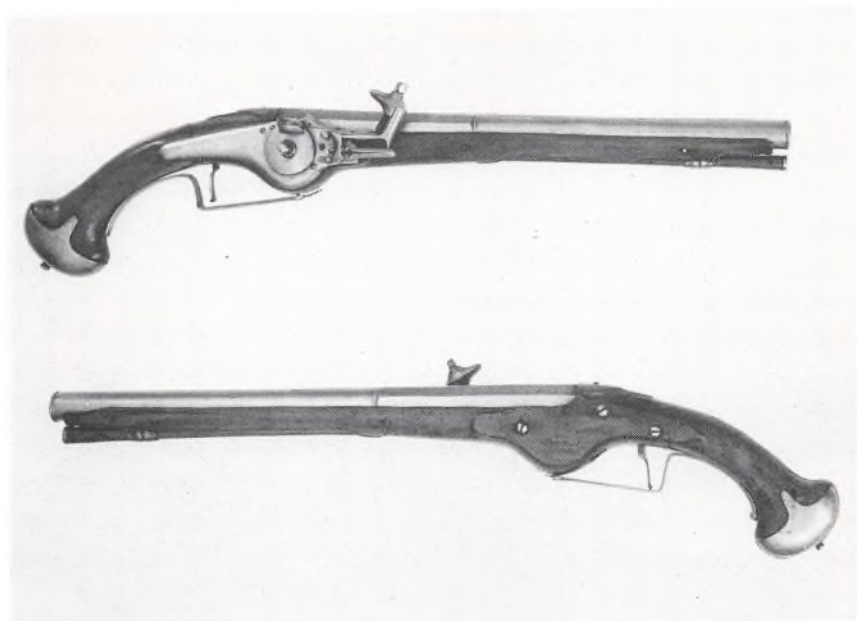
Nils Bielke, svensk generallöjtnant. Maleri af David Richter d.g., ca. 1696. Salsta, Uppland. (Svenska Porträttarkivet).

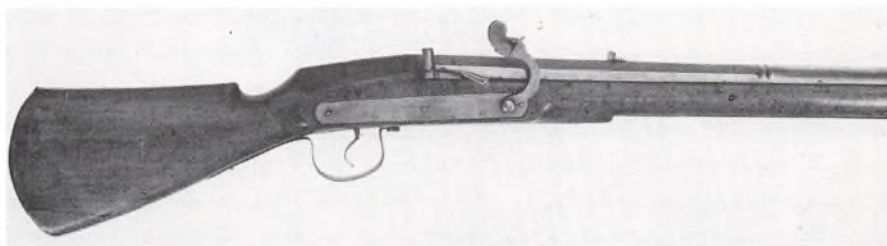
Otto Wilhelm von Fersen, svensk generallöjtnant. Maleri af David Klöcker Ehrenstrahl, 1680. Karlberg slot. (Svenska Porträttarkivet).

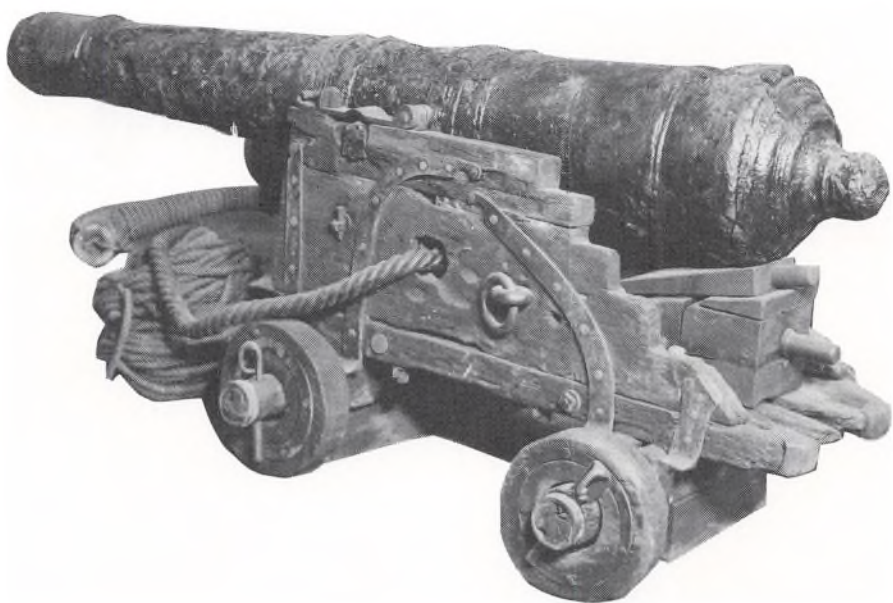
Christoffer Gyllenstierna, svensk generallöjtnant. Maleri af David Klöcker Ehrenstrahl, 1680. Karlberg slot. (Svenska Porträttarkivet).

Dansk hjullåspistol - par, ca. 1675. Tøjhusmuseet.

Dansk luntemusket, ca. 1675. Tøjhusmuseet.

Dansk 8-punds støbejernskanon (»finbanker«) i skibsrupert, 1679. Hævet fra orlogsskibet »Enigheden« udfor Kalmar. Tøjhusmuseet.

Såsom Jensen själv nämner skulle enligt den organisationsplan som fastställdes i januari 1677 varje infanterikompani räkna »ialt 148 Hoveder« och varje ryttarkompani »ialt 84 Hoveder«. ⁴⁶⁾ Om ungefär samma normer tillämpats även tidigare skulle detta ge en numerär av, per bataljon ca 600 man och per skvadron 165-170. I verkligheten torde från början genomsnittsstyrkan per bataljon ha varit 400-425. Säkert hade också även på den danska sidan sjukdomar och umbäranden under hösten krävt sin tribut, om än icke i så hög grad som på den svenska. Det torde därför vara en försiktig uppskattning om, vid tiden för Lunda-slaget, genomsnittsstyrkan per bataljon (utom matrosbataljonerna) antages ha uppgått till »i alt« 325 - 350 man ⁴⁷⁾ och per skvadron, också »i alt«, till 125 - 135. ⁴⁸⁾ Detta skulle ge en sammanlagd numerär av $5.000 + 1.300 + 6.000 = 12.300$ man. Medräknat »generalitet och artilleri«, av Jensen troligen i underkant beräknat till 500 man, kommer man då upp till en totalnumerär för den danska armén av »hen imod« 13.000 man, alltså 2.000 mer än enligt Jensen. ⁴⁹⁾

Såsom torde ha framgått är det inte lätt - förmodligen omöjligt - att komma fram till en fullt säker uppfattning om vare sig sammansättningen eller styrkan av de bägge arméer som möttes på slagfältet vid Lund. Man torde dock inte komma allför långt ifrån verkligheten, om man uppskattar den totala numerären av den svenska armén till knappt 8.000 man och av den danska till närmare 13.000. Den danska armén torde med andra ord ha varit mer än 50% starkare än den svenska, i fråga om infanteri - och artilleri - mer än tre gånger starkare. Den sammanlagda numerären av *båda* arméerna har säkerligen överstigit 20.000 man.

4. Slagets första skede

På ingendera sidan torde man ha haft någon klar föreställning - eller någon föreställning alls - om vad som skulle komma att ske, sedan de båda arméernas »spjutspetsar« stött samman i norra utkanten av Lund. På svensk sida fanns av allt att döma nu bara en tanke: att komma först till Lund för att under den förväntade kraftmätningen kunna utnyttja stadsbebyggelsen som ryggstöd. På dansk sida var tydligen tanken att söka hindra denna svenskar- nas avsikt och driva dem bort från den omedelbara närheten till Lund. Men, som sagt, någon genomtänkt *plan* för hur man skulle handla och vad man ville uppnå fanns av allt att döma varken på svensk eller dansk sida. Det slag som efter hand utvecklade sig ur förtruppernas sammandrabbning på Väderkvarnshöjden fick därför inte heller karaktär av rangerat fältslag i vedertagen mening utan av en serie improviserade renkonterstrider, där in-

gen central slagledning vare sig försöktes eller gärna hade varit möjlig att etablera.⁵⁰⁾

4:1. Sydflyglarnas strid

Meningen med respektive förtrupps agerande efter den första konfrontationen borde rimligen ha varit, inte att nödvändigtvis slå den motstående styrkan men att ge huvudstridskrafterna, i första hand de respektiva sydflyglarna, något andrum och erforderlig tid att övergå från marschformering till slagordning. Så blev nu inte fallet. Ingendera parten ville nämligen acceptera, att motparten satte sig fast på det dominerande höjddparti som Väderkvarns- eller Möllevångshöjden utgjorde. Slagledningen var så fixerad av denna tanke, att man inte tvekade att låta huvudstridskrafterna droppvis förstärka de från början troligen tämligen jämstarka förtrupperna.⁵¹⁾

Då dessa vid soluppgången, alltså omkring kl. 8.30, möttes vid Väderkvarnshöjden, tycks till en början båda ha tvekat att angripa och under någon kvart hållit stilla, observerande varandra.⁵²⁾ »Dödläget« bröts till slut av den svenska förtruppen, vilken, såsom nämnts, kommenderades av flygelchefen, generallöjtnant Fersen, själv. På sitt temperamentsfullt drastiska - därför kanske inte helt tillförlitliga - sätt har denne berättat om vad som hände.

Förtruppen, till vilken förbanden enligt vanan hade avdelat sitt allra sämsta manskap, var indelad i sex troppar.⁵³⁾ Tre av dem kommenderades av överste Rolshausen, tre av överstelöjtnant Ernst Lode. Framkommen till Väderkvarnshöjden avsåg Fersen att gruppera förtruppen med tre troppar till höger och tre till vänster om kvarnen. Till sin häpnad och förtrytelse upptäckte han då, att halva förtruppen var försvunnen - general Ascheberg hade helt enkelt, utan att orientera Fersen, beordrat överstelöjtnant Lode att med sina troppar bilda flankskydd vid Valkärren. På Fersens enträgna begäran - ett bakslag för förtruppen vore »kein gut Omen«! - beordrade konungen då i stället fram Drabantgardet under överstelöjtnant Siegrooth till förstärkande av förtruppen. Drabanterna - som gått förbi men troligen tätt följdes av Budbergs dragoner - anföll omedelbart. Fienden kastades tillbaka - men kom igen.

Även på dansk sida tycks man ha uppfattat ett nederlag för den egna förtruppen som ett dåligt omen. Här var det fältherren själv, general Carl von Arenstorff, som nu mer eller mindre tog befälet direkt över förtruppen, vilken likaledes var indelad i sex troppar. Medan denna tvekade hade först Brockenhus' dragoner - vilka, liksom Budbergs på den svenska sidan, gick i huvudstyrkans tät - och därpå general Arenstorffs eget regemente hunnit fram. På order av generalen anföll först Brockenhus' dragoner - de säges ha

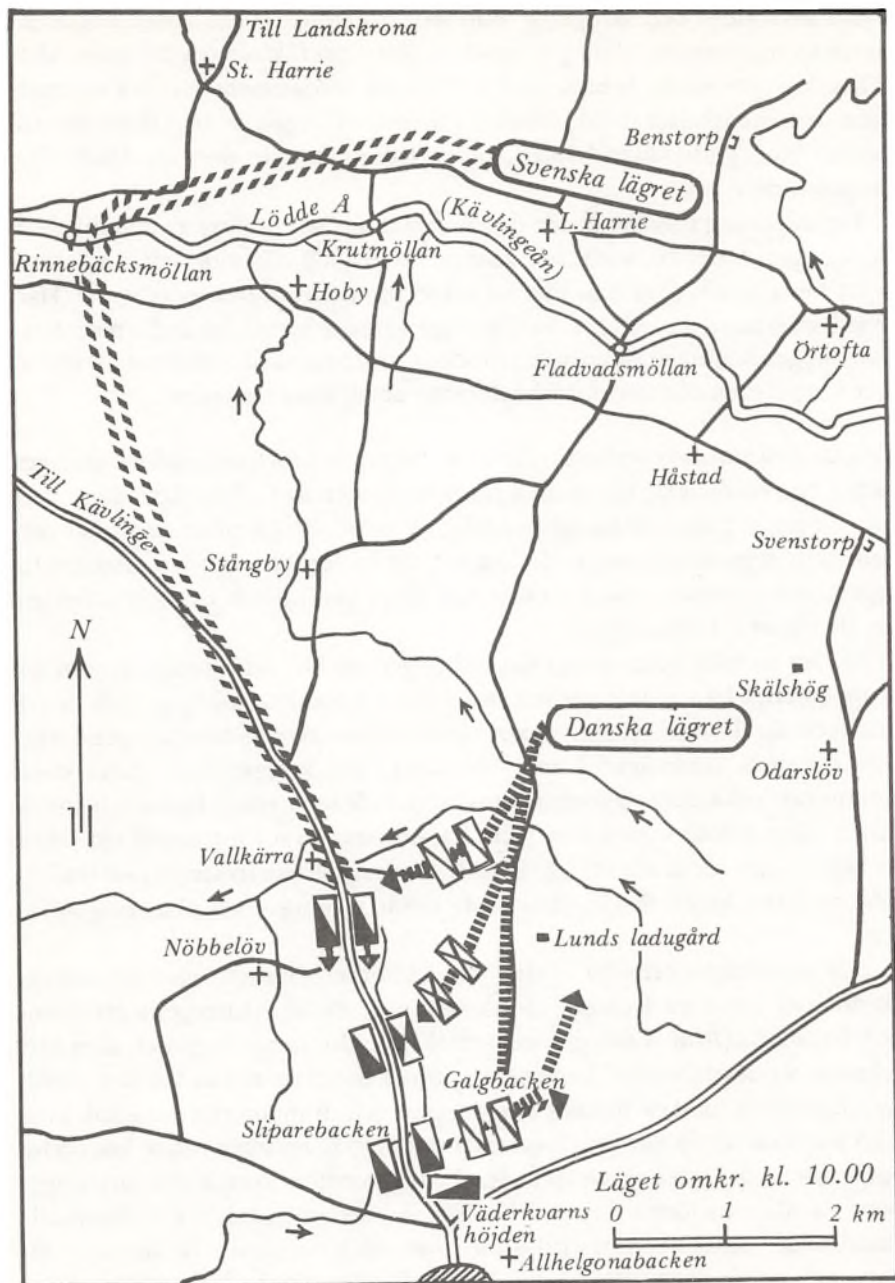
»wohl getroffen« och skingrade Budbergs dragoner - och sedan det arenstorffska regementet. Slutligen insattes i förtruppsfäktingen även det nästföljande regementet, Sehesteds. Den danska överlägsenheten blev nu markant, och svenskarna drevs tillbaka. Ett motanfall gjorde dem dock åter till herrar över Väderkvarnshöjden, och därmed slutade den utvidgade förtruppsstriden.

En anledning till denna, för danskarna ominösa, utgång av den inledande kampen torde ha varit, att general Arenstorff därunder själv sårats så svårt i ena armen, att han blev ur stånd att vidare utöva ledningen. (Han avled sedermera av sitt sår). Befälet över vänstra flygeln hade därmed återgått till generalmajor Sandberg. Klockan torde ha varit 9 eller något mera. Det var nu dags för huvudstridskrafterna att drabba samman.

Den danska vänsterflygelns skvadroner - utom de i förtruppsstriden engagerade - hade ordnat sig till strid på framslutningen av Galgbacken efter hand som de hann fram. Småningom anslöt sig också Brockenhus' dragoner och Sehesteds regemente, sedan de lösgjort sig ur förtruppsstriden. Arenstorffs regemente däremot tycks ha råkat helt i upplösning och drivits på flykten (av de svenska drabanterna).

På den svenska sidan intogs slagordningen snabbt och smidigt genom att truppen efter halt gjorde vänster-om mellan Väderkvarnshöjden och den 1 km nordväst därom belägna Sliparebacken. Dessvärre hade ledningen förbiset, att stora landsvägen Lund - Vallkärra var kringgårdad av två stora stenmurar, vilka efter slagordningens intagande separerade första och andra linjen - åtminstone den senare tycks ha anmarscherat i terrängen vid sidan av vägen - och hindrade ett ingripande av andra linjen (reserven) till understöd av första linjen förrän efter omfattande röjnings- och planeringsarbeten.

När svenskarna omsider - efter viss eldförberedelse⁵⁴⁾ - gick till anfall, skedde det alltså med endast nio skvadroner, Bielkes (Livregementet) fem och Baranoffs (Åbo -Viborgs regemente) fyra. Budbergs dragoner, som helt saknade stridserfarenhet, hade som nämnts skingrats redan vid den första sammanstöten med de danska dragonerna, och drabanterna var ännu kvar på Väderkvarnshöjden. Den lokala danska överlägsenheten måste just då ha varit avsevärd. Trots detta lyckades Livregementets skvadroner bryta igenom danskarnas första linje och tränga in på den andra.⁵⁵⁾ För Baranoffs skvadroner - också de utan stridserfarenhet - gick det sämre: de kastades tillbaka och delvis skingrades, sedan Baranoff själv sårats. Även Bielke måste då retirera, eftersom »bägge mine flyglar vore alldeles blottade av desse Budbergs dragoner och Baranoffs finnar som intet ville vända«.

danskt Inf.
 danskt Kav.

Icke desto mindre tycks Bielke strax ha anfallit på nytt. Drabanterna torde vid det laget ha återvänt till sin plats på slagordningens högra flygel. »Reserven« dröjde däremot alltså bakom stenväggarna och styrkeförhållandena blev därigenom ännu mera ojämna än vid det första anfallet. Förlusterna blev också mycket stora, särskilt av officerare. Värst tilltygad blev en skvadron som mot order »ville fäkta med caracoller lika som fienden«. Trots detta skall Bielke och Siegrooth ha lyckats driva undan fienden och besätta Galgbacken.⁵⁶⁾

Under tiden hade äntligen andra linjen under Wittenberg - som emellertid själv sårades - lyckats forcera stenväggarna och beredde sig att ingripa. Den svenska reservens anfall tycks ha satts in omfattande mot danskarnas vänstra flank.⁵⁷⁾ Samtidigt tycks emellertid de danska skvadronerna längst till höger ha gått till motanfall mot Livregementet och drabanterna på Galgbacken. Följden blev, skriver Bielke, »ett sådant fäktande på bägge sidor, att det är intet möjligt att beskriva huru det gick till«. Inte heller visste han »huru många gånger vi nu träffade« men »vi voro alla över en timma, som mig tycktes, mest continuerligt à la charge, med pistoler och mer med värjor«. Tydligt är emellertid, att förlusterna på ömse sidor blev stora - på svensk sida drabbades särskilt Gyntersbergs ena skvadron - och att danskarna till slut råkade »uti hel disordre«. ⁵⁸⁾ Klockan bör ha varit 10 eller något mera, när den egentliga striden upphörde och den danska reträtten inleddes.⁵⁹⁾

I spridd ordning galopperade de danska ryttarna nordöst ut i en efter hand alltmera oordnad flykt, dock sporadiskt avbruten av försök till nytt motstånd. Svenskarna travade efter i slutna förband, så snabbt deras mindre och svagare hästar förmådde bära dem. I spetsen red konungen själv på sin vita »Brilliant« (som han bestigit sedan hans första häst blivit skadad), åtföljd av Helmfelt och Ascheberg, alltså hela den svenska slagledningen. I trakten av Lunds ladugård tog man i förbifarten några där uppställda danska kanoner, innan fienden »fick tid att göra med dem ett skott«. Jakten fortsatte genom det danska lägret vid Skälshög, som besattes av svenskarna och där »mycket folk blev nedgjort som tillförende hade sig dit retirerat«. ⁶⁰⁾ Danskarna gjorde här ett sista, desperat men fruktlöst, försök att samla sig till motvärn.⁶¹⁾ Efter detta blev paniken total - alla besjälades blott av en tanke: att nå den räddande norra stranden av den tillfrusna ån. För somliga - däribland kung Christian och hans broder, prins Georg (Jörgen) - lyckades detta.⁶²⁾ Andra drunknade eller nedsköts under försöket att ta sig över ån. På svensk sida sårades här bl.a. - och blev senare tillfångatagen - flygelchefen, generallöjtnant Fersen.

Det har i litteraturen framförts kritik mot den svenska slagledningen, i första hand Carl XI själv, för den över en mil utsträckta förföljningen - med nästan hela den svenska högerflygeln - av den slagna danska vänsterflygeln.⁶⁵⁾ Det har också spekulerats över vad som kunde ha hänt, om förföljningen tidigare avbrutits och högerflygeln samlad satts in i ryggen på den danska centern och högerflygeln. Det må härtill endast anmärkas, att den (numera överlägsna) danska vänsterflygeln dock knappast var värre tilltygad - flykten torde främst ha föranletts av panik - än att den sannolikt kunde ha återsamlats och på nytt gått till anfall, om den blott getts en chans härtill.⁶⁴⁾ En annan sak är, att det knappast var »fältherremässigt« handlat av den kunglige överbefälhavaren att personligen engagera sig i förföljningen av en slagen underavdelning av den fiendliga armén, medan dennas huvuddel alltjämt var intakt.

Av större reellt intresse är frågan, vad som främst vållade den danska vänsterflygelns nederlag, respektive bidrog till den svenska högerflygelns seger. Det går säkerligen att peka på flera bidragande orsaker, men den avgörande framstår ganska tydligt och har redan antytts.

Vid det danska rytteriet tillämpades alltjämt det kontinentala, föga effektiva stridssätt som kallades *karakoll* (karakollering) och som kort uttryckt innebar, att man med undvikande av närstrid sökte avgörandet enbart genom eldverkan. I svenska armén hade karakollen i princip avskaffats redan av Gustaf II Adolf och ersatts av det, visserligen av eldgivning föregångna, våldsamt ansatta handgemänget.⁶⁵⁾ Troligen under påverkan av erfarenheterna från slaget vid Halmstad - då enligt Bielke samma stridssätt tillämpades - utfärdade så general Ascheberg i slutet av november 1676, i lägret vid Lilla Harrie, på konungens befallning ett reglemente för kavalleriet, som även formellt fastställde de gällande stridstekniska principerna.⁶⁶⁾ I reglementets § 4 fastslogs, att ryttarna, då de kommit motståndarna så nära, att »de det vita av fiendens ögon ser«, icke får »skjuta först eller giva fyr« utan i stället skall »med gevalt in uti deras skvadroner sig intränga«. Att denna reglementets föreskrift verkligen tillämpades vid Lund - åtminstone av Livregementet - råder inget tvivel om.⁶⁷⁾

Ett vittnesbörd härom ger O.W. von Fersen. Han berättar i sin relation, att han, strax innan anfallet skulle igångsättas, tillfrågades av manskapet, hur de skulle slåss. Fersen, som fann frågan »nachdenklich«, tillsporde ryttarna: »Was meint Ihr, Brüder - hur vill ni slåss då?« Så som man blev befalld, blev svaret. Ta då till pistolerna, bestämde Fersen, och se till att snabbt komma fienden så nära, »dass wir das Weisse in ihren Augen sehen können«. »Det är riktigt!« ropade manskapet hurtigt, lät karbinerna sjunka och fattade i stället pistolerna. Så sattes framryckningen i gång och fortsat-

tes utan uppehåll och eldgivning tills man var fienden in på livet. Vad som sedan följde - slutar Fersen - var ett enda »Anpacken und Totschiessen«, tills fienden hade fått nog.⁶⁸⁾

4:2. Striden i mitten

»I det . . . konungen var i verket att anförda sin högra flygel till sista drabbningen på Galgeberget kom först infanteriet att fäkta, vilket skedde med ett ohörigt dån och knastrande«. Så skriver Erik Dahlbergh i sin stora, av konungen själv översedda, relation av 1690; och han bör ha vetat vad han talade om. Generalkvartermästaren hade nämligen från Galgbacken av konungen sänts till centern för att orientera sig om läget där och sedan rapportera till Högste befälhavaren. Klockan bör då ha varit ungefär tio.⁶⁹⁾

Den svenska centern (under generallöjtnant Schultz) torde då, efter vänstervändning, ha intagit slagordning något framför (öster om) landsvägen Lund - Vallkärra, med högra flygeln stödd mot Sliparebacken. Den danska centern (under generalmajor Schack) stod, eller höll på att ställa upp, några hundra meter längre bort, på Ladugårdshöjdens västsluttning. Styrkorna skildes åt av en liten dalsänka, vars botten utgjordes av den nu tillfrusna Vallkärrabäcken. Ned i den och uppför på motsatta sidan måste den ta sig som ville gå till anfall.

Om hur striden började berättar Dahlbergh i sin relation av 1687:

»Som fiendens infanteri . . . den fördel hade att de höjden ockuperat, görandes med stycerne stor skada, avancerade bägge delarne med fullkomblige salvor opå varandre, så att fienden i sådan marsch förlät höjden, kommandes i full front . . . med varandre ihopa nedre i grunden«.

Dahlbergh tycks vilja säga, att striden började med ömsesidig artilleribekämpning, där danskarna hade övertaget genom att de dels stod högre, dels hade ett större antal pjäser. För att undandra sig fiendens artillerield ryckte då det svenska infanteriet, d.v.s. centerns första linje, ned i dalen. Det danska infanteriets första linje avancerade nu också, och styrkorna möttes i dalen med den tillfrusna bäcken - »med ett ohörigt dån och knastrande«.⁷⁰⁾

Dahlbergh framhåller också - snarast med en »underdrift« - att det danska infanteriet var »uti manskap dubbelt överlägset«. Det var därför en mycket ojämn kamp som började nere i dalen. Det svenska infanteriet led också svåra förluster och drevs av det danska tillbaka uppför dalsluttningen. I samband därmed togs det mellan första linjers brigader uppställda svenska artilleriet; chefen, överste Ashton, stupade. Danskarnas andra linje (under överste Cicignon), som bestod av blott fem bataljoner - de tre matrosbataljo-

nerna hade ännu inte hunnit fram - tycks ännu inte ha varit ordnad när första linjen ryckte fram men följde efter hand efter.

Den danska framgången var överväldigande men likväl inte total. Det svenska livgardet under sin chef, överste Christoffer Gyllenstierna, vilket mot sig hade både Dronningens livregemente och Weyhers (Prins Frederiks) regemente, hade hävdad sig väl. Det hade inte blott genombrutit fiendens första linje utan även trängt fram till andra linjen och där drabbat samman med bataljonen Plön.⁷¹⁾ Men här, berättar J.A. Clodt, som själv anförde ett av första bataljonens kompanier, »måste kampen strax ånyo upptagas«, enär reserven, »finnar, som kommanderades av överstelöjtnant Wagner av Budbergiska dragonregementet, visade sig mycket tröga . . . , ja tycktes platt vilja förbli där de stodo«. Det var för övrigt inte hela gardet som haft lyckan med sig. Tredje bataljonen hade, efter att ha förlorat sin chef, fått dela det olycksöde som övergått första linjens övriga bataljoner. Förgäves hade överste Gyllenstierna personligen sökt få håll på bataljonen. Han blev, utplundrad in på bara kroppen och med blodet strömmande från ett flertal huggsår, liggande halvt avsvimmad på fältet, tills han i sista stund igenkändes och räddades av kaptenlöjtnanten vid Baranoffs regemente Fabian Gustaf Wrangel (vilken sedan själv stupade).

Baranoffs regemente - hur hade detta efter sitt misslyckande på högra flygeln hamnat i den svenska arméns center? Förklaringen ger Erik Dahlbergh i sin brevrelation av den 9 december 1676. Han uppger här, alltså fem dagar efter slaget, att konungen, som fruktade att det svaga infanteriet skulle »lida nöd«, från Galgberget hade beordrat sin halvbroder, översten greve Gustaf Carlson, att föra de återsamlade resterna av (den själv sårade) överste Baranoffs regemente - de formerades som två skvadroner - till infanteriets »succurs«, Händelsevis kom den hårt ansatta centern att få ytterligare hjälp från den segrande högerflygeln. Överste Gyntersberg (själv lätt sårad) med en av sina bägge skvadroner samt överstelöjtnant Rehnskiöld med sin enda skvadron hade under förföljningen av den danska vänsterflygeln råkat dra för långt åt vänster och därigenom även de hamnat hos infanteriet. De fyra skvadronerna ankom till centern s.a.s. i grevens tid.⁷²⁾

Dahlbergh berättar i 1687 års relation på följande sätt om vad som nu hände: från södra flanken bröt skvadronerna av högra flygeln »in i fiendens infanteri, rätt uti samma moment som överstarna Vellingk och von der Pahlen⁷³⁾ med dess regemente . . . med en stor resolution tillika sig igenom luckorna trängde . . . förorsakandes därigenom, att fienden med största delen av sitt infanteri sig i stor confusion avdrog«. Det egna infanteriets förlorade fanor återtogs och åtskilliga fångar togs.⁷⁴⁾

Hur tedde sig då från dansk synvinkel detta, till synes så skickligt samordnade, dubbelanfall av den svenska centerns kavalleriskvadroner?

Överste Cicignon, som själv befann sig nere i dalen och därför saknade överblick, ville tydligen se grunden till bakslaget däri, att bataljonerna på infanteriets högra flygel under förföljandet av den vikande fienden hade »sich also weit abgerissen«, varigenom sambandet gått förlorat. Plötsligt hade så »5 Troupen« fientligt rytteri brutit in i och genom det danska infanteriets högra flygel, vid Prins Georgs regemente, samtidigt med att kavalleri från fiendens högra flygel huggit in från andra sidan. Det danska infanteriet - utom alltså dess högra flygel - hade därigenom blivit helt omringat, »und also coupiret dass fast keine retirade mehr war«. Eftersom soldaterna enligt order »nur 3 Mann hoch gestellet waren« - så var f.ö. fallet även på den svenska sidan - förmådde de inte stå emot utan råkade i »confusion« och kunde ej hindras från att fly. Även Cicignon drogs med i flykten och slog sig med en mindre styrka igenom, ända fram till ån förföljd av fienden. - Liknande uppgifter har flera vittnen lämnat, bl.a. kapten Hans Schack vid Dronningens livregemente, längst till vänster i första linjen. Han kunde bekräfta - visserligen i andra hand - att fienden brutit igenom vid Prins Georgs regemente och därvid »separerat« infanteriets högerflygel från dess huvuddel. Hans eget regemente hade sedan anfallits i ryggen, drivits på flykten och likaså förföljts ända till ån.⁷⁵⁾

Vittnesmålen, inte alltid så lättolkade, går åtminstone skenbart ibland i sår. Huvudintrycket är emellertid, att det svenska dubbelanfallet kom helt överraskande och fullkomligt slog sönder det helt panikslagna danska infanteriet, med undantag av 4 -5 bataljoner på högra flygeln (samt de tre matrosbataljonerna som tydligen alltså inte hade hunnit fram). Många nedgjordes, på stället eller under flykten, andra togs till fånga, ett relativt fåtal, med överste Cicignon i spetsen, lyckades undkomma över Kävlingeån. Det var ett fruktansvärt nederlag, säkerligen än mera förkrossande än det som strax innan hade drabbat det svenska infanteriet. I själva verket torde på båda sidor nu endast en handfull bataljoner alltså ha varit manöver- och stridsdugliga.⁷⁶⁾

I detta läge tycks den svenske infanteribefälhavaren, generallöjtnant Schultz, ha valt att med spillrorna av sitt infanteri draga sig tillbaka över och bortom landsvägen, »bakom några gårdesgårdar och diken på fältet« (Clodt). Möjligen hade han inget val. Det förefaller nämligen som om i slutskedet några skvadroner från den danska högerflygeln skulle ha satts in till motanfall mot vad som återstod av den ursprungliga svenska centern. Klockan-bör nu ha varit ungefär 12.⁷⁷⁾

4:3. Nordflyglarnas strid

Striden - ungefär kl 10 - 12 - mellan den danska högerflygeln och den svenska vänsterflygeln är det moment av slaget, över vilket källornas ljus faller sparsammast. Något användbart danskt källmaterial existerar knappast, och även det svenska är torftigt.

Säkert är emellertid, att den danska numerära överlägsenheten var betydande. Mot svenskarnas sammanlagt 19 skvadroner (därav 3 skvadroner dragoner) stod på dansk sida minst 24 skvadroner (därav 3 skvadroner dragoner), de senare möjligen förstärkta med spillror från den slagna vänsterflygeln.

När den danska högerflygeln vid 10-tiden - ungefär samtidigt med att striden i mitten inleddes - i full slagordning travade fram över fälten i huvudriktning Vallkärra, var den svenska vänsterflygeln långifrån redo till motvärn. Förklaringen var, enligt vad Dahlbergh uppger i sin äldsta relation, att konungen, när högra flygeln närmade sig Lund, hade beordrat (genom generalkvartermästaren) chefen för vänsterflygeln, generallöjtnant Galle, »att han sig bredevid infanteriet och på dess vänstra hand således skulle framdraga, att han både infanteriet kunde betäcka som ock vara den högra flygeln om så mycket närmare«. ⁷⁸⁾ Hur Galle utförde denna order är oklart. I sin relation av 1687 skriver Dahlbergh, att flygeln, när fienden överraskande anföll, »måste ändra i hastighet sin bataille, så att skvadronerna icke kommo uti sina rätte stånd utan råkade någorlunda i oordning«. Innebörden torde vara, att några framsända skvadroner, som marscherat utanför centerns vänstra flank, när de plötsligt kallades tillbaka hade svårt att hitta och komma in på sina rätta platser i slagordningen.

Läget förvärrades av att det danska anfallet ansattes, inte rent frontalt utan delvis omfattande från höger. För att möta hotet mot sin vänstra flank måste Galle splittra sin styrka så att en mindre del fick kämpa - skild från huvuddelen - med front norrut (från trakten av Vallkärra). Detta i sin tur gav danskarna tillfälle att tränga in mellan de båda från varandra isolerade delarna av den svenska vänsterflygeln och sedan anfälla dessa även i ryggen. ⁷⁹⁾

Anfallet mot den isolerade mindre delen av flygeln - denna torde i huvudsak ha utgjorts av Burghausens karelska dragoner och Per Hiertas västgöтарыttare - fick delvis karaktär av ren massaker. Dragonerna - som (enligt Bielle) lär ha kämpat till fots som de blivit lärda - tycks ha blivit nästan helt nedgjorda, och även västgötarna led svåra förluster. Bland de stupade var generallöjtnant Galle själv och överste Burghausen. Den gamle överste Hierta sårades. Även övriga skvadroner led svåra förluster, särskilt av officerare. Kampen var dock här inte fullt så ojämn.

Kunde den slutliga utgången här ha blivit analog med den som ändade striden mellan sydflyglarna - fastän s.a.s. med omvända förtecken? Så otvivelaktigt, enligt den danske krigshistorikern N.P. Jensen. »Hvis den Rytter-aand havde levet i Generalløjtnant Arenstorff«, som präglade den högsta ledningen på svensk sida, »vilde Arenstorff have befalet sine Regimenter at følge umiddelbart efter Fjenden, 'hænge i' og forhindre ham i at samle sig og tage Stilling. Var det sket, vilde Slaget have været afgjort paa dette Tidspunkt«. ⁸⁰⁾ Men Arenstorff hängde alltså icke il När den slagna svenska vänsterflygeln retirerade, blev han i stället stående - »for at Regimenterne kunde ordne sig«. Det var ett allvarligt fel, menar Jensen.

Vad som säkert kan konstateras är, att de svenska skvadroner som fortfarande var manöverdugliga - bara fem till antalet enligt Dahlbergh - lyckades slå sig igenom inringningen och sätta sig i tillfällig säkerhet bakom en stenmur på fältet mellan Nöbbelövs kyrka och landsvägen Lund - Vallkärra. ⁸¹⁾ Hit anlände efter hand också större och mindre grupper av övriga skvadroner, alltså de som hade råkat i upplösning under striden. Förbanden reorganiserades så gott sig göra lät av generalmajor Schönleben, som efter Galles död övertagit befälet över vänstra flygeln.

Ungefär samtidigt drogs den nästan lika illa tilltygade centern av generalløjtnant Schultz tillbaka till en någorlunda skyddad (kringgärdad) plats söder eller sydväst om Sliparebacken (alltså i närheten av det nuvarande monumentet). När Schönleben observerade detta, beslöt han att likaledes förflytta sig dit med vänstra flygeln. Därmed förenades alltså centern och vänstra flygeln.

Att i detta läge stämningen bland befäl och manskap inte var den bästa, säger sig nästan självt och omvittnas även av Clodt, som talar om »oenighet och tvist« mellan det högre befälet. Osäkerheten och irritationen bottnade ytterst i att »ingen förnuftigtvis ville tro«, att konungen alltjämt var i färd med att förfölja den slagna flygeln utan i stället befarade det värsta. Att handlingsförlamningen dock efter hand släppte, var, enligt en anonym Malmö-rapportör, främst att tillskrivna det kraftfulla initiativet av »ein trewer Königsman«, vilken »stellet sich selber zu Generalmajor für« (hur nu detta skall tolkas). Denne trogne konungsman var, avslöjar en annan anonym Malmö-korrespondent, ingen mindre än »der tapfere Herr Admiral Wachtmeister«, för dagen placerad som skvadronschef vid Per Hiertas Västgötaregemente. ⁸²⁾

I den nya, starkt reducerade, slagordning som man till slut lyckades formera - den synes ha bestått av ca 18 skvadroner och 5 (eller 6) (sammanslagna) infanteribrigader men inget artilleri - förde generalløjtnant Schultz, lik-

som förut, befålet närmast över centerns första linje och Mortaigne över dess lilla reserv. Den nya högerflygeln kommenderades av Schönleben (första linjen) och Gyntersberg (reserven) men vänsterflygeln just av Hans Wachtmeister (»befordrad« från skvadronschef) med Vellingk såsom chef för reserven.⁸³⁾

Vad skedde då under tiden på den danska sidan? Därom tiger källmaterialet, men troligen pågick där ett liknande reorganisationarbete. Numerärt torde danskarna alltjämt ha haft en klar, om än kanske inte längre lika markant, överlägsenhet. Enligt svenska källor (Dahlbergh, Bielke) återstod av deras infanteri blott 5 bataljoner (förutom de nu omsider anlända tre matrosbataljonerna). Men kavalleriet skall, enligt Dahlberghs beräkning, ha utgjorts av 21 skvadroner, alltså 10 à 11 per nyformerad flygel. Förkrossande överlägsna var danskarna i tung eldkraft: de förfogade nu över inte blott sitt eget artilleri utan även över de från svenskarna tagna pjäserna.

Sedan de nya slagordningarna bildats gjorde - liksom på ett givet tecken - svenskarna höger-om och danskarna vänster-om, varefter båda, skilda åt av en »gårdsgård«, parallellt förflyttade sig med täterna någon kilometer i sydöstlig riktning. I närheten av Väderkvarnshöjden gjordes halt, följt av ny sidvändning. Fronterna sträckte sig nu från (framför) Väderkvarnshöjden till trakten av Sliparebacken. Avståndet mellan kombattanerna torde ha varit blott ett par hundra meter.

På ömse sidor var man redo att börja nästa rond - den som skulle bringa avgörandet. Generallöjtnant Arenstorff lät sitt artilleri skjuta dansk lösen. Klockan bör ha varit mellan 13 och 13.30. Men ännu återstod tre timmar till »eld-upphör«.

5. Slagets senare skede

Vid 13.30-tiden, ca 5 timmar efter det att slaget inletts, hade, trots fruktansvärda blodsoffer på ömse sidor, ännu inget avgörande åvägabragts. Den danska vänsterflygeln var definitivt ur leken, men så föreföll även den segrande svenska högerflygeln vara - den hade under förföljningen avlägsnat sig nästan en mil från det egentliga slagfältet. Kvar där befann sig de medtagna resterna av respektive centrar och nordflyglar, beredda att inleda en ny, avgörande, kraftmätning. Inför denna uppgörelse stod oddsen klart i danskarnas favör: dessa var fortfarande numerärt överlägsna och förfogade ensamma över artilleristisk eldkraft. Men utgången blev en annan än den väntade. Vad som vände trenden och åstadkom det otroliga var återkomsten till slagfältet, i absolut sista stund, av några få reducerade skvadroner av den ursprungliga svenska högerflygeln. Mera dramatiskt och slumpmäs-

sigt torde sällan ett stort, för den fortsatta militära utvecklingen riktning-
givande, fältslag ha avgjorts.

5:1. Carl XI vänder åter med sin segrande högerflygel

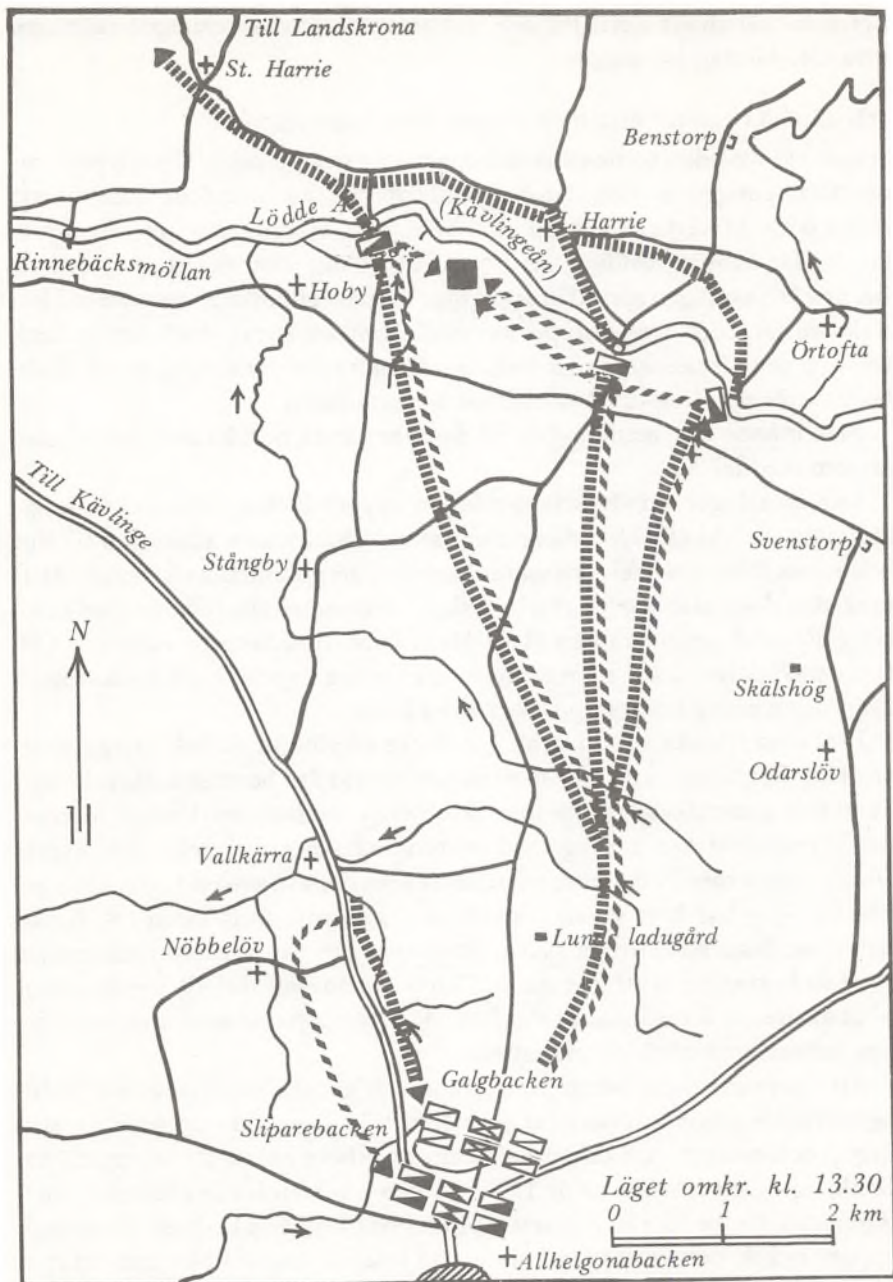
Senast vid 12-tiden torde tätskvadronerna av den svenska högerflygeln under förföljningen av den danska vänsterflygeln ha nått övergångsställena över Lödde å (Kävlinge-ån) vid bl.a. Svenstorp, Fladmansvad och Krutmölan.⁸⁴ Här avbröts förföljningen, och förbanden, som mot slutet torde ha framryckt i tämligen spridd gruppering, började efter hand återsamlas. Enstaka förband och även grupper av enskilda ryttare kunde dock - enligt Bielke - ej motstå frestelsen att i förbifarten plundra det danska lägret vid Skälshög, varför det drog ut på tiden med återsamlingen.

Men månne icke återkomsten till slagfältet ändå bort kunnat ske tidigare än som skedde?

I sin fyra dagar efteråt skrivna relation uppger Bielke, att man höll krigsråd vi ån, varvid olika handlingsalternativ dryftades men konungen till slut beslöt »att följa dens råd som syntes bäst vara att gå tillbaka till Lund«. Detta skedde dock utan överdriven brådska: »vi marscherade tillbaka med mycket glatt mod, gratulerandes Hans Maj:t över en sådan stor victoria«. Om vad som verkligen hade hänt centern och vänstra flygeln, hade man synbarligen ingen aning (men hoppades på det bästa).

I sin sena franska självbiografi ger Bielke emellertid en helt annan version. Här påstår han, att, medan man rastade vid ån, hovmarskalken Rosenhane och generalkvartermästaren Dahlbergh anlände med högst alarmrande underrättelser om läget vid centern och vänstra flygeln. Budskapets allvar underströks av det hörbara mullret från det av fienden tagna egna artilleriet. »Jag har hört sägas«, skriver den anonyme författaren (= Bielke själv), »av dessa båda herrar själva, att det var greven [= Bielke] som ensam övertalade konungen att inte stanna längre vid ån eller förfölja fienden vidare utan snarast återvända till slagfältet för att hjälpa de sina, medan däremot generalerna tillrådde motsatsen«.

Att hovmarskalken Bengt Rosenhane och generalkvartermästare Dahlbergh till konungen rapporterat om det kritiska läget vid respektive vänstra flygeln och centern - vid centern »före grev Carlsons ankomst«, uppger även Dahlbergh i sin relation av år 1690. På den punkten torde alltså *memoarskribenten* Bielke ha rätt (oavsett vad han här bygger på). Men Dahlbergh uppger också, och det redan i sin äldsta relation, att »H.M:t igenom min rapport förorsakades att tänka på dess infanteris tillstånd« och förty »bröt upp tillbakars«. Om Bielkes eventuella insats i detta sammanhang inte ett ord. Den föregivna arten och betydelsen av denna insats får därför stå för

 svenskt Inf.
  svenskt Kav.

memoarskrivarens egen räkning. I sin relation (av 8 december) påstår ju inte heller Bielke uttryckligen, att det var han som avgörande påverkade konungen till beslutet. I sin senare relation (av 20/30 december) säger han för övrigt endast, att det var »*någras råd*« som fick konungen att besluta sig för att återvända. Närmare sanningen torde det heller inte gå att komma.⁸⁵⁾

Något lättare att komma till rätta med förefaller frågan, hur många skvadroner som Carl XI förde med sig tillbaka.

I alla källor utom en säges antalet i förföljningen deltagande skvadroner ha varit nio. Undantaget utgör Bielkes relation av den 8 december. Här anges antalet till tio, en siffra om Bielke likväl - opåkallat - frångått i sina senare redogörelser, troligen påverkad av den officiella svenska relationen. I själva verket har det utan tvekan rört sig om tio skvadroner, närmare bestämt drabanterna, Livregementets fem, Adelsfanans två (under Drake), en av Gyntersbergs samt Ramsvärds enda.

När konungen sedermera vände tillbaka från Lödde å var det emellertid inte i spetsen för vare sig nio eller tio skvadroner.

Antalet tycks ha uppgått till endast sju, något som märkligt nog undgått bl.a. ögonvittnet Nils Bielke. Uppgiften härom härrör från Carl XI personligen och torde få anses pålitlig. I renskriften av Dahlberghs relation av år 1690 har högst densamme, korrigerande Dahlberghs ursprungliga uppgift, angett, att vid uppbrottet från Lödde å där kvarlämnades (till försvar av övergångarna) överste Ramsvärd med sin skvadron samt Gyntersbergs och en skvadron av Adelsfanan. Återstod alltså sju skvadroner: Bielkes, drabantskvadronen och en av Adelsfanan. Under vägen skall emellertid, alltså enligt konungen, två av Budbergs på morgonen skingrade skvadroner ha anslutit sig till kolonnen (en uppgift som också indirekt bekräftas av Bielke i relationen av 8 december).⁸⁶⁾ När konungen återkom till slagfältet, torde det alltså ändå ha varit i spetsen för nio skvadroner.⁸⁷⁾

Väsentligare än frågan om antalet till slagfältet medförda skvadroner - och väsentligare även än frågan *vem* förtjänsten främst tillkommer av beslutet att återvända - är själva det faktum, att konungen dock omsider beslöt sig för att återvända - och att han hann fram i tid, om än i sista stund. Att det var i sista stund skulle både konungen och Bielke mycket snart få klart för sig. »Då vi kommo in mot staden«, skriver Bielke (i relationen av 8 december), »funne vi en hel bataille formerad med infanteri, vilket oss i begynnelsen fröjdade, varandes i den tanken, att det skulle vara vårt folk«. Men när sanningen inom kort gick upp, »bekänner jag, att vi oss ingen förhoppning gjorde om någon victoria«. Övermakten föreföll förkrossande.

I denne unge kungens sinne fanns dock inget rum för tvekan och osäkerhet. För honom gällde, nu som förut, ett enda: *att segra eller dö*.⁸⁸⁾

5:2. Början till slutet: svenskarna trängs tillbaka mot Lund

Vi lämnade de nyformerade, reducerade, slagordningarna i den uppställning mitt emot varandra, strax norr om Lund, som de hade intagit senast vid 13.30-tiden. Den nya strid, som nu flammade upp och som torde ha pågått ungefär 1½ timma, är höljd i ett nästan kompakt dunkel. En sagesman - tillika ögonvittne - verkar visserligen vara tämligen välunderrättad, nämligen Clodt. Det torde dock förhålla sig så, att Clodt till denna strid har fört episoder och omständigheter som snarare hör hemma under andra skeden av slaget.⁸⁹⁾

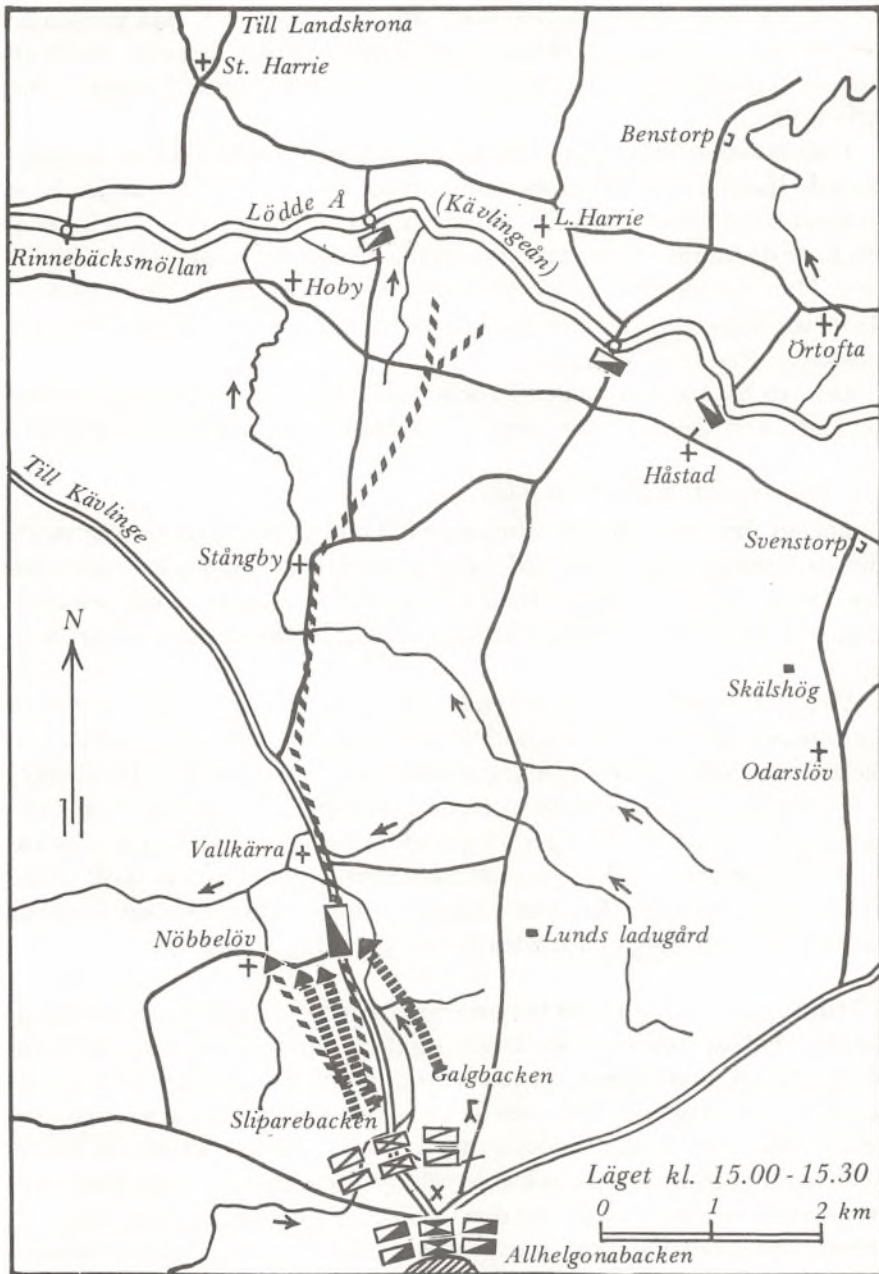
Sakligt mest givande är faktiskt även här Nils Bielke. Han berättar att, sedan de nya slagordningarna intagits, en ny hård strid vidtog. Den svenska högerflygeln blev därvid »alldeles pousserat« och tvangs ta betäckning bakom infanteriet - detta bekräftas också av andra källor.⁹⁰⁾ Den lilla centern, och i synnerhet gardet, gjorde däremot »underverk« i kampen mot det danska infanteriet.⁹¹⁾ Även vänstra flygeln anföll flera gånger med framgång, tills slutligen båda parter, efter att ha lidit stora förluster, av ren utmattning inte förmådde mera. Svenskarna drog sig tillbaka och intog en ny fördelaktig ställning »under staden, varest fienden svårt skulle falla att attackera dem«. Man får intrycket, att i det stora hela danskarna haft övertaget i striden och att på svenska sidan sammanbrottet nu var nära.

På uppgivenhet och begynnande disciplinupplösning tyder också vad Bielke - möjligen med »fältprosten« Spegel som sagesman - meddelar om stämningen i den svenska armén efter reträtten till Lund. Man plågade sig, säger Bielke, med svärmodiga tankar, »intet vetandes var vår högra flygel eller Hans Maj:t var«. Många, såväl officerare som meniga - och inte bara sådana som var sårade - smög sig undan för att söka undkomma till Malmö. Fåfängt talade »mäster Håkan« manande och förmanande ord till soldaterna.

På dansk sida var stämningen av allt att döma - och med fog - närmast den motsatta. Slutsegern tycktes ligga inom räckhåll. Generallöjtnant Arenstorff ordnade sin uttunnade slagordning i höjd med eller något söder om Sliparebacken, beredd att därifrån rikta nådastöten mot den vacklande motståndaren.⁹²⁾

Då - som genom ett trollslag - ändrades läget totalt. Till sin häpnad fick svenskarna vid Lund se, hur danskarna plötsligt gjorde helt om, för att därpå »i god ordning« dra sig över höjden tillbaka norrut.⁹³⁾ Vad stod på, vad hade egentligen hänt?

Vad som hade hänt var, att danskarna plötsligt uppmärksammat, att i deras rygg - från Vallkärrahållet - en liten ryttarskara hastigt nalkades, med den svenske konungen själv i spetsen. Danskarna hotades därmed att hamna

mellan två eldar. Segervissheten slocknade. För tredje och sista gången lät generallöjtnant Arenstorff skjuta dansk lösen - ett sista desperat försök att påkalla uppmärksamhet och hjälp av den sedan fem timmar försvunna vänsterflygeln.

Trots att vinden låg emot - den var enligt Clodt nordlig eller nordvästlig - trängde ljudet av de tre kanonskotten fram ända till trakten av Dösjebro (Annelöv) vid Saxån, ungefär halvvägs mellan Lödde å och Landskrona. Hit hade då hunnit de retirerande resterna av den slagna danska vänsterflygeln. Man rastade. Förbanden ordnades. En överste yttrade eftertänksamt: »Hör, vor højre Fløj kæmper endnu!» Mera blev inte sagt härom, behövde inte sägas. Reträtten fortsattes.⁹⁴⁾

Klockan bör ha varit mellan 15 och 15.15.⁹⁵⁾ Solen, som hela dagen hade lyst klart, närmade sig horisonten. Den korta vinterdagen led mot sitt slut.

5:3. Slutkampen: avgörandet faller

I nära sju timmar hade det kämpats vid Lund utan att något avgörande kunnat åstadkommas. Först under slagets åttonde timma skulle slutet komma. Det är händelseförloppet fram till dess och vilka faktorer som bestämde utgången som vi nu skall söka klarlägga, så långt källmaterialet gör det möjligt.

Även här är det i stort sett en enda person som vi har att tacka för att vi överhuvud taget kan veta någonting. Den åsyftade personen är alltså Nils Bielke, som dock suppleras på några väsentliga punkter av Erik Dahlbergh.

Utförligast och mest konkret är Bielke i sin franska levnadsskildring. Denna tycks också (ytterst) ha legat till grund för flertalet redogörelser i litteraturen. Tendensen och den sena tillkomsttiden gör dock denna skrift till en ytterst problematisk källa. Det följande rekonstruktionsförsöket kommer därför främst att bygga på Bielkes äldsta (samtida) relation(er).

Danskarna verkade till en början »extremement consternés« och obeslutsamma. Till slut bestämde ledningen sig dock för att söka slå ut den nyanlända styrkan, utan hänsyn till vad svenskarna vid Lund under tiden kunde komma att företaga sig. Hela den danska armén begynte avancera »en pleine Bataille« mot fienden i Vallkärra-riktningen, vilken nu i sin tur tycktes tveka vid åsynen av den anryckande väldiga övermakten. Enligt Bielke var grunden till tvekan närmast, att den terräng, där man hejdat sig, någon kilometer söder om Vallkärra, var gynnsam från försvarssynpunkt, eftersom en stenmur (vid vägen?) skyddade högra flanken och ett icke tillfruset kärr den vänstra.⁹⁶⁾

Emellertid observerade den svenska ledningen, att den framryckande

danska armén just då befann sig i en ganska sårbar position. Den danska högerflygeln (kommenderad av generalmajor Meerheim), som framgick öster om landsvägen, var nämligen skild från den övriga armén, dels av stenmurarna på ömse sidor om vägen, dels ock av Sliparebacken, där centern befann sig. Det beslöts då att anfalla den tillfälligt isolerade danska vänsterflygeln väster om Sliparebacken. Med alla skvadronerna på en enda linje igångsattes framryckningen. Anfallet hade också framgång såtillvida, att den danska vänsterflygeln drevs tillbaka bakom infanteriet, som just hunnit kringgå Sliparebacken. Men där stoppades de svenska ryttarna - efter mycket stora förluster - av de danska soldaternas fällda pikar. »Vi måste alltså studsas«, skriver Bielke.⁹⁷⁾

Bielke berättar också om ett nytt anfall, efter det att danskarnas högra flygel hunnit återföreninga sig med den vänstra, ett anfall som - kan man utläsa mellan raderna - ledde till än större förluster och än mindre framgång.⁹⁸⁾ Dessutom grep nu danskarna - flera gånger starkare till antalet - initiativet och drev svenskarna bakåt i nordvästlig riktning. Reträtten kunde hejdas först sedan man nått ett från försvarssynpunkt gynnsamt höjdparti, troligen någonstades mellan Nöbbelövs och Vallkärra kyrkor.⁹⁹⁾ Samtidigt mattades danskarnas anfallskraft. Genom de senaste manövrerna hade emellertid frontriktningarna kommit att förändras, så att svenskarna nu hade front mot öster eller sydöst och danskarna mot väster eller nordväst. M.a.o: båda parterna vände - såsom Bielke, kanske inte fullt exakt, uppger - nu flanken mot Lund.¹⁰⁰⁾

Vad var motivet för och avsikten med det anfall »emot alla odds« som svenskarna igångsatte från sin relativt goda försvarsposition någon kilometer söder om Vallkärra by? Bielke ger inget klart besked härom. Med hans tillspetsade formulering var målsättningen helt enkelt »att segra eller dö«.¹⁰¹⁾ Att en mindre överspänd och mera realistisk tanke legat bakom avslöjar emellertid Dahlbergh, visserligen inte i sin samtida relation utan först i den som han sammanskrev nästan 1½ decenium efteråt, alltså 1690. Även om den sena tillkomsttiden manar till försiktighet ger dock den omständigheten att framställningen godkänts av kung Carl XI själv en viss garanti för att Dahlbergh inte har fabulerat på fri hand.

Enligt Dahlbergh gick konungens anfallsorder - och därmed stridsavsikten - ut på att skvadronerna »i anseende till fiendens myckenhet« icke skulle »engagera sig med dem i alltför stort handgemäng« utan i stället sträva efter att snabbt bryta igenom den fientliga slagordningen för att sedan fortsätta rakt fram till förening med »sina under Lund stående kamerater«. Därefter skulle ett samlat anfall ansättas mot fiendens rygg.

Såsom vi redan sett: avsikten uppnåddes icke. Skvadronerna förmådde ej

bryta igenom det fientliga infanteriets mur av fällda pikar. Men en handfull enskilda kämpar lyckades trots allt att slå sig igenom. Den främste av dessa dödsföraktande »draufgänger« var kung Carl XI personligen, eskorterad av kavallerichefen, general Ascheberg, och arméns generalkvartermästare, överste Dahlbergh. Tätt i hämlarna på dessa tre representanter för den högsta ledningen galopperade en ensam, anonym, drabant, vilken råkat förvill sig bort från sin trupp.¹⁰²⁾

Denna Carl XI:s personliga »genombrytning« av den fientliga slagordningen - ett företag så djärvt, att inte säga dumdrigt, att man, med Dahlberghs ord, »däröver må hisna« - hör till de inte blott mest dramatiska utan också för den slutliga utgången mest avgörande enskilda episoderna under hela slaget. Som genom ett under klarade sig de ensamma fyra oskadda undan de stick och hugg som från alla håll riktades mot dem och från de kulor som visslade omkring dem, även om, enligt vad Dahlbergh uppger i sin »dagbok«, »en muskötula tog bort största delen av min sadelknapp och gick igenom bägge mina livjackor när invid naveln, kommandes ifrån fiendens tyska dragoner«.¹⁰³⁾

Stor blev överraskningen och ej mindre glädjen bland de konfunderade trupperna framför Lunds murar, när plötsligt konungen själv nalkades i galopp, redan på avstånd tillropande de sina ett uppfordrande: »Bröder, visa er nu som ärliga män, och jag försäkrar er, att den gode Guden skall ge oss segern!« Med ett slag var modlösheten förbytt i kampvilja och segerstro.¹⁰⁴⁾

Under tiden - efter det andra misslyckade anfallet - hade emellertid läget blivit mycket kritiskt för den lilla ryttarskaran kring Helmfelt och Bielke. »Vi sökte alla att formera oss igen«, skriver Bielke (8 dec.), men det var omöjligt, eftersom nästan inga officerare längre fanns kvar. Bielkes fem skvadroner måste slås samman till en enda, »ty ryttarna kunde inga luckor observera«. Trötthet och missmod hotade att helt förlama både trupp och befäl. Ett nytt danskt anfall i detta läge skulle sannolikt ha varit liktydigt med en nådastöt.

Men just då, när allt hopp föreföll vara ute, »blevo vi varse Hans Majestät, som satt på Brillant«, och som »kom med vår vänstra flygel tillbaka«, skriver Bielke (8 dec.). På ett ögonblick förändrades åter scenen i detta otroligt dramatiska och kaleidoskopiskt skiftande spel. Hos svenskarna kring Helmfelt och Bielke tändes åter hoppet. Hos danskarna blev reaktionen den motsatta: de greps, skriver Bielke, av »stor alteration«.

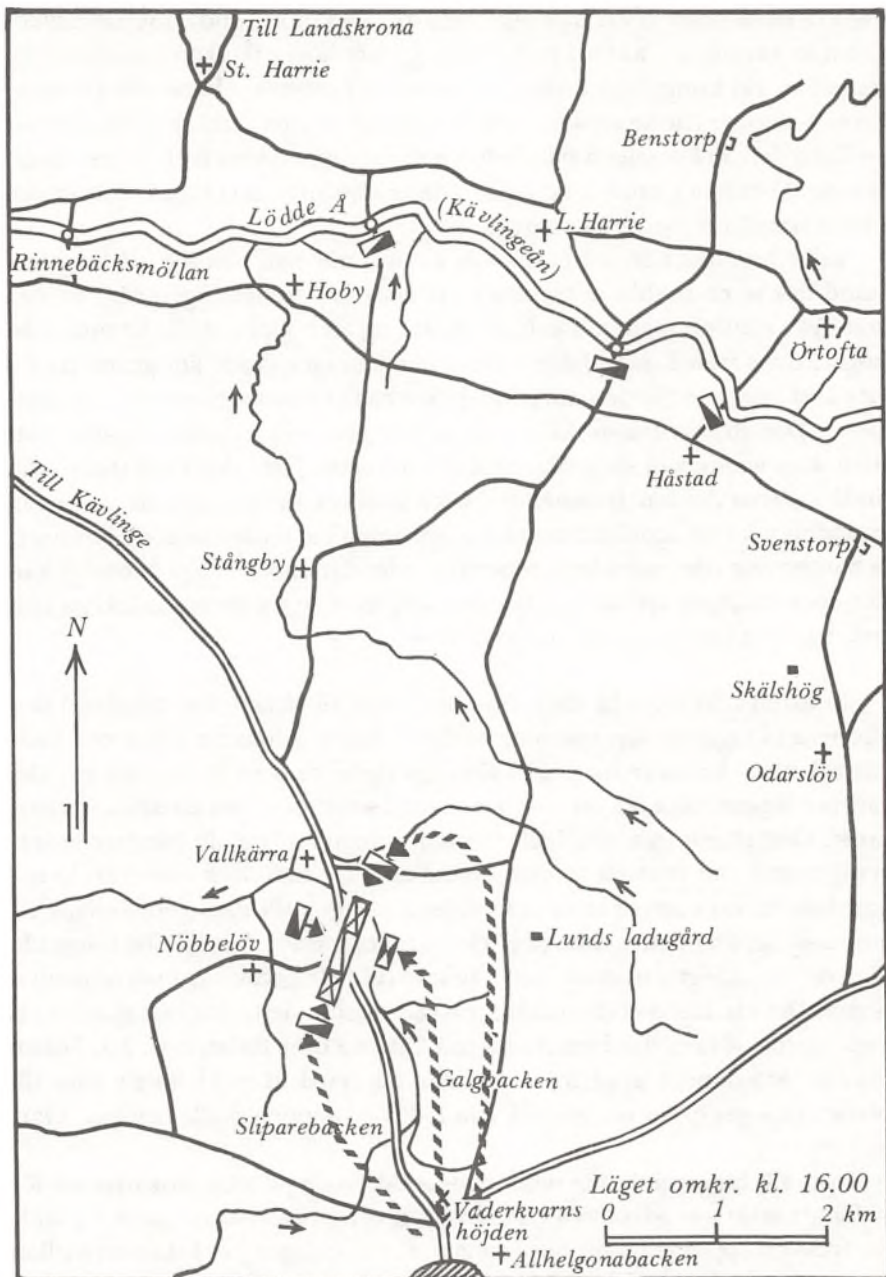
I tre kolonner ryckte svenskarna från Lund i en mäktig omfattningsrörelse till anfall mot fiendens oskyddade rygg och flanker - frontalt band fortfarande Helmfelt och Bielkes lilla, illa tilltygade skara. Mot fiendens rygg anföll infanteriet under Schultz, troligen längs stora landsvägen. Mot hans

vänstra flank (som ju var mer eller mindre vänd mot Lund) travade huvuddelen av kavalleriet, anförd av Ascheberg; mot högra flanken slutligen skyndade i en vid kringgångsrörelse en mindre ryttarstyrka - Baranoffs två skvadroner nämner Bielke särskilt - under konungens eget direkta befäl. Det var tydligen den av konungen själv ledda anfallsgruppen som Bielke först observerade. Men han gjorde det med blandade känslor, om vi får tro skildringen i hans franska levnadsbeskrivning.

Bielke berättar här, att han greps av oro, när han plötsligt på långt avstånd fick se en snabbt anryckande ryttarstyrka. Anledningen var, att den kom från vänster, medan han hade väntat sig att hjälpen skulle komma från höger, d.v.s från Lunda-hållet. Först när han igenkände konungen på sin vita häst i spetsen för den anryckande styrkan, förbyttes hans oro i sin motsats. - Den ifrågavarande källan är ju inte generellt av sådan kvalitet, att man utan vidare kan sätta tilltro till dess utsagor. Just i detta fall torde man ändå - såsom det har framhållits - våga godtaga Bielkes uppgift, »emedan en sådan sak i ett ögonblick av så stor spänning väl torde fäst sig i minnet, och ingenting i de andra berättelserna strider däremot«. ¹⁰⁵⁾ Egendomligt kan det dock möjligt tyckas, att Bielke inte påminde sig denna märkliga episod, när han skrev sina samtida relationer.

Slutakten i det stora blodiga dramat - vilket alltså kom att utspelas, i den alltmera tilltagande skymningen, på fältet någon kilometer söder om Vallkärra kyrka - kan inte ha pågått länge, kanske bara en kvarts timma. Det var inte längre fråga om ett slag, en ordnad strid, utan om en ursinnig massaker. Omfattade från alla håll, sammanträngda av en allt hårdare åtdragen jämring, var resterna av den danska armén - som dock numerärt knappast kan ha varit angriparna underlägsna - slagna till slant, utan chans att ens värja sig, än mindre vidtaga effektiva motåtgärder. Särskilt illa tilltygade blev de tre, dåligt utrustade och i markstrid helt oerfarna, matrosbataljonerna. Det var Bielkes och en annan skvadron som dessa stackars sjömän råkade ut för. »Huru där hanterades må Gud sig över förbarma«, har Bielke bekänt. Mördandet upphörde först när fältmarskalken Helmfelt kom till platsen och gav order om att alla som lade ned vapnen skulle beviljas »kvarter«. ¹⁰⁶⁾

Trots allt blev segern inte total, kanske beroende på att svenskarna var för få för att mäktat åstadkomma en fullständig cernerung. Norrut, mot Vallkärra, tycks en öppning ha funnits i ringen, d.v.s. troligen just i skarven mellan å ena sidan Helmfelts-Bielkes skvadroner och å andra sidan de av konungen från Lund framförda. Härav begagnade sig chefen för Kongens livregemente, överste Bibow, vilken med sina två bataljoner bildade danska centerns

högra flygel. Dessa bägge bataljoner och troligen ytterligare en eller ett par - tillsammans enligt Bielkes uppskattning 3-400 man, i verkligheten kanske snarare ett par hundra man mer - lyckades med förtvivlans mod tränga sig igenom luckan och i skydd av det tätande mörkret dra sig undan till Vallkärra, där de förskansade sig på den högt belägna, muromgärdade, kyrkogården.¹⁰⁷⁾ Även av de beridna förbanden kunde efter hand betydande delar - kanske 10 à 12 skvadroner¹⁰⁸⁾ - slå sig ut och söka räddningen norrut. Eldunderstödda av infanteriet lyckades även de ta sig fram till och runt kyrkogården för att småningom återsamlas på fältet norr därom.

Förgäves sökte det förföljande svenska kavalleriet avskära de flyende re-trättvägen. De hindrades därifrån, förklarar Bielke (8 dec.), framför allt av »de många djävulske stenmurarna«. Dessutom hade det nu - omkring kl. 16.30 - hunnit bli nermörkt, och både ryttare och hästar var dödströtta.¹⁰⁹⁾ De danska ryttarförbanden kunde därför också, ostört och i god ordning, avtåga nordväst ut mot Kävlinge och vidare till Landskrona. Även infanteriet på kyrkogården lyckades till sist - trots det svenska infanteriets försök att hindra detta - lösgöra sig och sluta upp bakom kavalleriet.¹¹⁰⁾ Enligt Clodt hade Bibow för att hålla fienden från livet satt eld på en framför kyrkan belägen träbyggnad »och annat brännbart stoff«. Effekten härav blev så mycket större, »som vi hade vinden emot oss«.¹¹¹⁾

Kanske något missräknade tågade de svenska ryttarna och soldaterna i glesnade leder långsamt tillbaka mot Lund. Ett drygt dagsverke var omsider fullbordat.

5:4. »Ett mord och icke ett fältslag. . .«

Slaget vid Lund har brukat betecknas såsom ett av de blodigaste slagen i den nordiska krigshistorien eller rentav i världshistorien. Därmed har man då menat, att de sammanlagda förlusterna i stupade och sårade relativt sett, d.v.s. i förhållande till antalet stridande, var bland de största som historien känner. Sålunda skriver exempelvis N.P. Jensen: »Slaget ved Lund er et af de blodigste, som Krigshistorien kender; thi paa Valpladsen skal der være funden 8.357 Lig«.¹¹²⁾

Före Jensen hade likväl en något avvikande uppfattning framförts, en uppfattning som Jensen alltså inte tycks ha tagit intryck av - han nämner den överhuvud taget inte. Femton år tidigare hade Björnin hävdad att siffran 8.357 - efter Dahlberghs relation av år 1690 anförd redan av F.F. Carlson¹¹³⁾ - vore »mindre trovärdig«. Bortsett från de sakliga skäl som ansågs tala däremot vore den även källkritiskt dubiös. Primärkällan är nämligen »en Stockholms-avis från den 11 april 1677 . . . , i vilken siffran ganska

riktigt förekommer i en notis från Skåne«. ¹¹⁴⁾ Notisens riktighet bestyrkes skenbart av följande anteckning i Hakvin Spegels »dagbok« för den 30 januari 1677: »Fick man weta at på walplatsen för Lund och på marken ther omkring woro begrafne öfwer 8.000 döde, hwilket Bönderne som ther med hade at beställa hade betygat för landshöfding Leijonschöld«. ¹¹⁵⁾ Det är alltså, konstaterade Björlin, »böndernas räkneskicklighet« som utgör underlaget för »den hittills gängse föreställningen om den ofantliga dödsiffra, vilken gjort slaget vid Lund till ett av de allra blodigaste slagen i världshistorien«. ¹¹⁶⁾

Oavsett riktigheten av detta påstående - det är, som vi skall finna, i själva verket oriktigt, vilket Björlin också indirekt vidgår - kan det vara anledning att granska styrkan av de sakliga skäl som kan andragas för och emot en dödsiffra av 8-9.000. ¹¹⁷⁾

Det är då lämpligt att först pröva det sannolika eller rimliga antalet *danska* omkomna under och strax efter slaget, eftersom detta antal under alla förhållanden har avsevärt överstigit antalet stupade svenskar.

Vi har i det föregående räknat med att numerären av den danska armén (före slaget) var närmare 13.000 (en något högre siffra än man vanligen antagit). ¹¹⁸⁾ Uppgifterna om hur många av dessa som befann sig i stridsdugligt skick efter slaget är osäkra och motstridiga. Enligt Vaupells inte närmare underbyggda bedömning uppgick den stridsdugliga styrkan efter slagets slut till 5.000 man ¹¹⁹⁾, vilket alltså skulle innebära att närmare 8.000 stupat, sårats, tagits till fånga eller på annat sätt försvunnit. Riktigheten av Vaupells uppskattning måste dock ifrågasättas. Enligt en i samtida svenska källor förekommande uppgift, baserad på överlöparens utsagor, skulle antalet ur slaget räddade danskar ha uppgått till endast 2.500 ryttare och 400 fotsoldater, alltså tillsammans knappt 3.000 man. ¹²⁰⁾ Under antagande att sanningen, såsom ofta, ligger någonstans mitt emellan, skulle antalet stridsdugliga på dansk sida efter slaget ha varit ca 4.000 och följaktligen förlusterna uppgått till närmare 9.000, d.v.s inemot 75% av den ursprungliga styrkan. ¹²¹⁾

Av dessa sammanlagda förluster torde antalet av svenskarna tagna fångar ha uppgått till minst 1.500 ¹²²⁾, till vilken siffra torde böra läggas kanske 500, vilka flytt ur slaget ut på den skånska landsbygden. ¹²³⁾ Återstår ca 7.000 stupade och sårade. »Normalt« torde man böra räkna med minst en sårad på varje stupad. I denna av ytterlig förbittring präglade kamp, där man kämpade mot man och pardon sällan gavs ¹²⁴⁾, torde emellertid det relativa antalet dödade ha varit betydligt högre. Därtill kom, att ett förfärande stort antal sårade - av naturliga skäl främst på dansk sida - vilka eljest möjligen kunde ha räddats till livet, torde ha frusit ihjäl på slagfältet under den följande kalla vinternatten. Gissningsvis har därför i detta fall minst $\frac{3}{4}$, troligen be-

tydligt flera, kanske mer än 6.000 man, av de stupade och sårade mist livet under eller timmarna efter slaget.¹²⁵⁾ - I tidningen *Svenska Mercurius* för den 7 februari 1677 uppgavs - enligt meddelande från Hamburg -, att »de Danskes förlust vid . . . bataljen i Skåne är så stor, att man den icke skriva tör, mycket mindre i aviserne trycka låta«. ¹²⁶⁾ Påståendet, ehuru propagandafärgat, torde ha haft fog för sig.

Inte heller på *svensk* sida vet man med visshet hur stora de totala förlusterna var. Björnin uppskattar dem till högst 3.000, en siffra som säkerligen är mycket för låg, även med beaktande av att antalet av danskarna tagna fångar torde ha varit ringa.¹²⁷⁾ Enligt en uppgift som förefaller någorlunda trovärdig ålades Malmö stad »underhållet och vården av ej mindre än 1.979 i slaget vid Lund sårade soldater«. ¹²⁸⁾ Till detta antal bör ha kommit ett ej ringa antal - kanske ett halvt tusental - lättare sårade. Om även i detta fall antalet på slagfältet döda antages ha överstigit - om än i lägre grad - antalet sårade, kommer man upp till en siffra för enbart de stupade av 2.500 - 3.000.¹²⁹⁾

Låt oss nu återvända till den av Dahlbergh efter notisen i *Svenska Mercurius* anförda sammanlagda dödssiffran 8.357. I själva verket hade Dahlbergh i sin relation (konceptet) ursprungligen - innan han blev uppmärksam på tidningsnotisen - angett totalantalet stupade till drygt ett halvt tusental mer, närmare bestämt 8.892. Varifrån han fått denna siffra framgår inte; den torde emellertid inte ha varit gripen ur luften.¹³⁰⁾ I sin journal skriver nämligen Ascheberg: » . . . lisen Ihre Maj. . . . alle die toten, welche in die 8.993 stück wahren, auf der walstatt begraben«. ¹³¹⁾ Dahlberghs och Aschebergs dödssiffror skiljer sig sålunda obetydligt, vilket helt enkelt kan bero på skrivfel. Å andra sidan kan de inte bestyrka varandra, eftersom de otvivelaktigt båda återgår på samma primärkälla. Vad de tillsammans visar är då, att det bör ha funnits en samtida officiell svensk uppgift, baserad på »erfarenhet«, alltså inte på lös uppskattning, att cirka 8.900 man legat döda på slagfältet dagen efter slaget. Därav torde, enligt ovanstående sannolikhetsresonemang, minst 6.000 ha varit danskar och 2.500 - 3.000 svenskar.¹³²⁾

Sthen Jacobsen skriver: »De Svenske sagde selff, at Lunde slag var et mord och icke et feldtslag«. ¹³³⁾ Härtill endast den kommentaren att mycket sällan i krigshistorien antalet på slagfältet omkomna torde ha uppgått till närmare hälften av kombattanterna.

Slutord

Varför blev slaget vid Lund en svensk seger men ett danskt nederlag?

Det var, såsom här har framgått och framhållits, på förhand så långt i-

från givet att utgången skulle bli den den blev, att tvärtom all rimlighet talade för en rakt motsatt utgång, d.v.s. den svenska arméns förintande. Inte blott den danska arméns stora numerära överlägsenhet borde ha garanterat detta. Därför talade också dennas rikligare materielutrustning och fastare organisation samt bättre kondition hos såväl trupp som hästar. Men ändå hände det otroliga.

Var soldaternas utbildning och stridsdisciplin bättre på svensk än på dansk sida? Det är i varje fall osäkert, om så förhöll sig. På båda sidor förekom, vid sidan av beprövade, väldisciplinerade och välutbildade elitförband (främst gardena och de kungliga livregementena) rena rekrytförband med obetydlig eller nästan obefintlig utbildning, d.v.s. vad som i en senare tid skulle ha betecknats såsom »kanonmat«. Det var också - naturligt nog - det senare slaget av förband som gjorde de svagaste insatserna och fick vidkännas de största förlusterna.

Inte heller kan skickligare slagtaktisk ledning på svensk sida ha fällt utslaget. Av allt att döma var slagledningen tämligen dilettantmässig på såväl svensk som dansk sida, varom i sin mån de oerhörda stridsförlusterna kan sägas vittna. På ingendera sidan tycks det ha funnits någon egentlig slagplan, på ingendera sidan ingrep högsta ledningen centralt styrande och samordnande med undantag för den svenska vid några få tillfällen, framför allt under det avgörande slutskedet.

Rena missgrepp från ledningens sida saknades å andra sidan inte heller - på båda sidor om än främst på den danska. Det oenhetliga insättandet till strid på dansk sida inte blott av arméns större underavdelningar utan även (främst vänstra flygeln) av de enskilda förbanden skapade naturligtvis inte de bästa förutsättningar för framgång. Mest ödesdigert blev dock säkerligen ledningens oförmåga att hejda, ordna och till slagfältet återföra de flyende delarna av den slagna vänsterflygeln. Dessa - uppgående till kanske 2.000 man - skulle säkerligen vid ett ingripande i tid, innan avgörandet fallit söder om Vallkärra, kunnat vända utvecklingen i dansk favör. Som ett missgrepp har också betecknats generallöjtnant Arenstorffs underlåtenhet att omedelbart fullfölja framgången mot den svenska vänsterflygeln vid Vallkärra. Detta är möjligen riktigt, men källmaterialet lämnar inte underlag för ett säkert bedömande.

På svensk sida har framför allt ledningens åtgärd att med större delen av högerflygeln ända till Lödde å förfölja den slagna danska vänsterflygeln ådragit sig historieskrivarnas kritik. Denna förefaller dock endast delvis berättigad. Först och främst detacherades dock före förföljningen en mindre del av flygeln till centern för att understödja denna. Vidare - och det är viktigare - torde (såsom nyss antyddes) den danska vänsterflygeln som helhet inte ha

varit värre åtgången (lidit större förluster) än att den efter hand kunnat återsamlas - och återföras till slagfältet - om inte trycket från de förföljande - numerärt underlägsna - svenska skvadronerna hade vidmakthållits. Oförklarligt är däremot, att *hela* den svenska högsta ledningen deltog i förföljandet, lämnande återstoden av armén mer eller mindre åt sitt öde. Lika oförklarligt förefaller det att, sedan förföljandet avbrutits vid Lödde å, ledningen dröjde så länge - säkerligen minst 1½ timme - med att beordra återmarsch till Lund. Nu fick ju dröjsmålet inga ödesdigra konsekvenser, men möjligen hade avgörandet kunnat uppnås tidigare och med mindre blodsoffer - och även segern blivit fullständigare - om Carl XI och hans sju eller nio skvadroner återkommit till slagfältet någon timme tidigare.

Varpå berodde det då, att utgången ändå blev en svensk seger?

En väsentlig orsak har säkerligen varit den överlägsna svenska stridstekniken, framför allt vid kavalleriet. Inom danska armén användes fortfarande i princip - liksom på kontinenten - den mot välutbildad och våldisciplinerad trupp tämligen ineffektiva karakollen. Inom svenska armén hade denna metod egentligen aldrig tillämpats och i det av Ascheberg utarbetade och knappt två veckor före slaget fastställda reglementet uttryckligen förbjudits. Vid anfall skulle eldgivning överhuvud taget undvikas och avgörandet sökas med blanka vapen. För det danska rytteriet, inte minst de värvande tyska ryttarna, måste denna våldsamma stridsmetod ha kommit bokstavligen som en *chock*, och det är nog främst häri som förklaringen ligger till den panik som tycks ha gripit skvadronerna i den danska vänsterflygeln och som framkallade den besinningslösa flykten undan den numerärt underlägsna motståndaren.

Att den svenska centern tycks ha förmått hävda sig förhållandevis väl mot den numerärt mycket överlägsna danska centern hade väl delvis en liknande förklaring men berodde nog främst på en svensk stridsorganisatorisk innovation som, ironiskt nog, torde haft sin grund, inte i taktiska överväganden utan i den aktuella nödsituationen: underlägsenheten i fråga om infanteri. För att avhjälpa bristen på infanteribataljoner (brigader) nödgades man fylla centerns andra linje (reserven) i huvudsak med ryttar- och dragonskvadroner. Till sannolikt inte minst den svenska ledningens häpnad visade sig denna improvisation ha varit ett taktiskt lyckokast, då bakre linjen - händelsevis samtidigt med att de detacherade skvadronerna från högra flygeln anföll i vänstra flanken - överraskande insattes till genombrytning och omfattning av det panikslagna danska infanteriet. Detta, att blanda infanteri och kavalleri, var en ny erfarenhet och lärdom, som sedermera skulle av båda parterna tillämpas i slaget vid Landskrona.

Den utan tvekan mest avgörande, ja troligen helt utslagsgivande, orsaken

till den svenska segern var emellertid den unge, oerfarne konungen-överbefälhavarens personliga insats. Denna insats låg, såsom redan har framhållits, inte på det slagtaktiska och taktiskt ledningsmässiga området. Den positiva insats han - och hans båda främsta medhjälpare, fältmarskalken Helmfelt och generalen av kavalleriet Ascheberg - gjorde på *detta* område var obetydlig (bortsett från i slutskedet). Men det personliga föredöme som den unge kungen visade - mot allt förnuft skulle man nästan kunna säga - och den okuvliga framåtanda och segervilja som han utstrålade tycks ha haft en nästan exalterande inverkan på alla, befäl som meniga. Trötthet, stridsskador, missmod - allt glömdes, när konungen syntes på sin vita häst. Alla fylldes då av en enda tanke, den som besjälade och bar kung Carl själv, att nu gällde det *att segra eller dö*.

Sällan torde *en* man i så eminent grad ha kunnat tillskriva sig den personliga förtjänsten av en seger på slagfältet som Carl XI vid Lund - trots (paradoxalt nog) ungdomlig omdömeslöshet i handlandet och bristfälligt taktiskt ledarskap.

NOTER

- 1) »Fra den nordlige Ende af Byen Lund løber to Veje ud. Den ene gaar i nordvestlig Retning over St. Lybbers Høj [Sliparebacken] forbi »Valkærre Torn« på højre Haand, derefter gennem Valkærre by med Kirken paa venstre Haand, over Käflinge Bro og videre ad Landskrona til, den anden løber i nordostlig Retning ad Getinge Bro til. I den triangulære Spids, som dannes af disse to Veje ved deres Udgang fra Lund, ligger Vejrmøllebakken [Väderkvarnshøjden] . . . Nord for Møllebakken . . . , og fjernt kun et par tusinde Alen, ligger Galgebakken, hvis vestlige Side skraaner nedad mod den Dalsænkning med et Bækløb i Bunden, der strækker sig Øst for Landevejen fra Lund til Valkærre og følger denne parallelt«. - Cit efter *C.J. von Arenstorff*, Generalerne Friderich og Carl von Arenstorff. Oplysninger og berigtigelser efter trykte og utrykte kilder (Kjøbenhavn 1889), s. 125. - Det bör tilläggas, att slagfältsterrängen efter mer än 300 år blivit till oigenkännelighet förändrad genom tillkomsten av dels nya vägar och ny bebyggelse, dels de artificiella »Sankt Hans' backar«.
- 2) »Den anskuelse, at slaget ved Lund var vendepunktet i 'den skånske krig', er gammel, men næppe holdbar . . . skal man tale om et militært 'vendepunkt', er det snarere slaget ved Landskrona i juli dette år«. (*Knud Fabricius*, HTS 1953, s. 351 - jfr ovan, s. 16. med not 22 och 23).
- 3) Se ovan, s. 10-12.
- 4) Dessa, i olika tillkomststadier, från skisser och utkast till fullt färdiga sammanställningar och handteckningar (med bildtexter), förvaras i skilda samlingar i Riksarkivet, Krigsarkivet och Kungl. Biblioteket (samtliga i Stockholm).
- 5) SRA, Krigshist. saml., Carl XI:s tid, vol. 18:5 (M 1334). Tryck: (1) *Sam S. Loenbom*, Handlingar til Konung Carl XI:s historia, 1 (Sthlm 1763), s. 92-108 (GeneralQvartermästaren, sedan K.R. m.m. Gr. Dahlbergs Bref och Relation om Slaget wid Lund, til Fältmarskalken Baron Gustaf Baner . . .); (2) *P. Wieselgren*, De la Gardiska archivet,

- 12 (1839), s. 43-56. Ingetdera trycket är fullt pålitligt (jfr *Björlin*, s. 281, not 74). - Jfr K.M:t t. rådet och landshövdingarna, 1676-12-09: SRA, RR.
- 6) SRA, Krigshist. saml., M 1334.
- 7) *Ibidem*. Titeln lyder: *Sanfärdig Relation opå dhet som förelupit ähr wedh Swänska Arméen Ifrån September Månadh Anno 1676 til Anno 1677*.
- 8) SRA, Krigshist. saml., M 1334.
- 9) Cit. efter *Sondén*, s. 51, not 2. - Överst på handskriftens första sida följande påteckning av Dahlberghs hand: »Öfwersten Af LijfRegementet Nils Bielkes breef till Rijks-Skattmestaren Steen Bielke«.
- 10) Handskriftsmaterialet: SRA, Krigshist. saml., M 1334. Trycket: *S.S. Loenbom, Handlingar, etc.* (1763), s. 74-92. Inledningsvis åberopar Bielke »mit sista af Stora Harje d. 3. hujus«, alltså dagen före slaget. Han säger sig också samtidigt ha översänt arméns gällande »ordre de la bataille«. Jfr *Sondén*, s. 43, not 4: »Tidsbestämningarna äro här noggrannare angivna«.
- 11) SRA, Krigshist. saml., M 1334. Den fullständiga titeln lyder: *Relation veritable et exacte de tout ce qui s'est passé depuis la rentrée de Sa Majesté de Suede en Scanie, jusqu' au sortie du Roy de Dannemark, avec les particularités de la derniere bataille, tirées de diuers recits et lettres particulieres, écrites par un Officier Suedois de date Malmoe de 14/24 Decembre l'an 1676*. Jfr *Theatrum Europæum*, XI (Franckfurt am Mayn 1682), s. 1978 (Erzählung von dem blutigen Treffen . . . bey Londen in Schoenen).
- 12) SRA, Bielkesamlingen, 3. Grevliga ätten, Ser. A:1 a. Nils Bielkes egenhändiga levnadsteckningar (E 2063).
- 13) Se ovan, s. 11 f.
- 14) SRA, Krigshist. saml., M 1334. Relationen är skriven på tyska.
- 15) SRA, Krigshist. saml., M 1334. Brevet (på franska) förvaras, tillsammans med handskrivna exemplar (koncept) av bl.a. nedan anförda officiella relationer, i en bunt »Smärre relationer«. Om dessa och andra samtida tryckalster, behandlande slaget vid Lund, se KBS, Samtida berättelser, s. 194 f. Jfr nedan, noterna 38 (slutet), 59, 82.
- 16) Ett handskrivet exemplar av den senare varianten (dock med datering »Marchary d. 15. Decembr. 1676«): *DRA, Krigskollegiet, Registrered Sager der ikke har kunnet anbringes i »Indkomne Brcve«, 1677 (- Nr 470)*. Den förra variantens »jag« är alltså den högt betrodd, och även litterärt begåvad, Erik Lindschöld, följande år utnämnd till kansliråd och statssekreterare. - I senare tid (ca 1890) gjorda avskrifter av flertalet svenska slagrelationer: *DRA, Håndskriftsaml., IV :1 7. C.L. Løvenskiolds kopier*.
- 17) KBS, Samtida berättelser, s. 195.
- 18) *De la Gardiska Archivet*, 12, s. 39-42.
- 19) Koncepten: *DRA, Håndskriftsaml. IV:1 6. Dagbogsoptegnelser og Relationer*. Version 1 tycks aldrig ha blivit tryckt men två fransk-språkiga varianter (daterade enligt nya stilen) finnes: SRA, Krigshist. saml., M 1334. Version 2 är däremot känd från flera samtida tryck. Två tyskspråkiga varianter, den ena daterad enligt gamla stilen, den andra enligt nya, förtecknade: KBS, Samtida berättelser, s. 194. Märkligt nog finnes också en svenskspråkig (otryckt) variant, rubricerad »En sann och perfect berättelse« etc. Denna försvaras: SRA, Krigshist. saml., M 1334.
- 20) Handlingar rörande Sveriges historia ur utrikes arkiver, samlade och utgivna av *And. Fryxell*, 1 (Sthlm 1836), s. 357-385 (*Acta Sueco-Danica 1675-79*).
- 21) *DRA, Krigskollegiet, Original-Manuskript etc.*, I, nr 62/1676.

- 22) DRA, Krigskollegiet, Udg. Sager, Okt.- Dec. 1676 (nr 1541-1731).
- 23) *N.P. Jensen*, Christian V i Slaget ved Lund (HTD, R.7:2, 1899-1900), s. 8.
- 24) DRA, Krigskollegiet, Akter i sagen mod generalmajor Andreas Sandberg. Se närmare *Arenstorff* (1889), s. 165-178. Löjtnant Pulows relation tryckt (i övers. från tyska till danska) *ibid.*, s. 201-205. Se ock, även betr. målet mot Cicignon, *Jensen* (1900), s. 213-218.
- 25) DRA, Krigskollegiet, Registrerede Sager der ikke har kunnet anbringes i »Indkomne Breve«, 1677 (- Nr 470); bunt 470: Processen mod Generalmajor Cicignon (och även mot Schulenburg-Brünnigker).
- 26) Se *Berndt Fredriksson*, Försvarets finansiering. Svensk krigsekonomi under skånska kriget 1675-79 (Uppsala 1976), s. 20, not 21.
- 27) Dvs kl. 4. Ytterligare 1½ timme tidigare, dvs kl. 2.30, hade kavalleriet brutit upp. »Tidtabellen« hade uppgjorts med hänsyn till att månen (som kunnat avslöja vad som försiggick i det svenska lägret) gick ned kl. 2.25. Tidsschemat har i detalj utretts av Björilin (s. 282f: Anmärkningar) med motiveringen att »hela uppfattningen om striden . . . beror på det rätta bestämmandet av det klockslag, då svenska armén var färdig att rycka fram« (från Lödde å). (Se ock *Björilin*, s. 285, not 31 och not 37). Björilins tankegång är, såsom han närmare utvecklat i skriften Ännu några ord om slaget vid Lund (bilaga till HTS 1886), att den nedan berörda omkastningen av stridsplanen (sedan fienden upptäckt vad som försiggick) »sannolikt icke behövt vidtagas, om armén varit några timmar tidigare över passet« (s. 4), vilket den kunnat vara, om man inte ansett sig böra avvakta månens nedgång.
- 28) Det var obegripligt att fienden inte anade oråd, anser Dahlbergh (relationen 1676-12-09), eftersom vid uppbrottet ur lägret dels »20 hyttor uthj eldh uppingo«, dels det tunga artilleriet och trossen, som skulle undanföras till trakten av Stora Harrie, »ett sådant bullrande . . . förorsakade, att det fast een mihl kunde höras«. - Däremot förbigår Dahlbergh här med tystnad ett eljest väl belagt danskt spaningsföretag under ledning av generalmajor Meerheim mot svenska vänsterflygelns förläggning i trakten av Örtofta några timmar före uppbrottet. De objudna gästerna avvisades av ingen mindre än general Ascheberg själv (med hjälp av »förvakten«) och drog sig tillbaka över ån utan att ana oråd, trots att t.o.m. två kanonskott (uppfattade som svensk lösen!) avlossades efter dem. Betr. Meerheims spaningsföretag jfr *Jensen*, s. 177 (där uppgiften i svenska källor att Meerheim varit berusad eller »beskänt« indignerat avvisas).
- 29) Enligt två av vittnena i målet mot generalmajor Sandberg (löjtnant Keker och kornett Sneiderwin) var det två till förvakten ankommande bönder som först berättade, att svenskarna höll på att övergå ån.
- 30) Dahlbergh skriver i relationen av 1690: »Uthj warande March, wed byen Stångby, höllt Hans Maj:t, dock till häst, ett ljetett KrigsRåd med förnembsta Generalerna, hwarwijdh kom j deliberation, om man icke skulle resolvera att recta gå på fiendens Läger . . .« I de samtida relationerna nämnes krigsrådet icke uttryckligen. - Betr. Fersen jfr *Björilin*, s. 125 och 286, not 39.
- 31) Att ankomsten till Väderkvarnshöjden skedde vid soluppgången uppges i flertalet svenska källor.
- 32) Sandbergs försvarsinlaga 1677-01-29. Den första rapporten angav blott att fienden övergått ån med 4-5 skvadroner. Efter hand inkom emellertid efter varandra två kompletterande rapporter. Först den tredje och sista, överbragt av en kornett, klargjorde att det var hela den fientliga armén som kom. Då var det redan »full dager«.

- 33) Enligt Fersens relation dröjde det inte länge, efter det att larm slagits i det danska lägret, innan den danska vänsterflygeln »in vollem trab kegen uns loss gangen«. Överste Mogens Kruse (vittne 1 i Sandbergs sak) påstår rentav att kavalleriet »im vollen Trabe und Galopp auff den Feindt vortgangen«.
- 34) En av anklagelserna mot Sandberg gick ut på att han för hetsigt och oordnat hade jagat fienden till mötes med vänsterflygeln. I sin första inlaga värjde sig Sandberg mot denna anklagelse med en allmän hänvisning till att han endast lytt general Arenstorffs order. (Ifrågavarande passus i dansk övers. hos C.J. Arenstorff, s. 168). I sin sista försvarsinlaga (1677-04-30) utvecklade Sandberg synpunkten närmare. Han hade hos generalen hemställt, »ob nicht rahtlicher wehre« att dröja med framryckningen »biss zu voller Bereitschaft der gantzen Armee und rangirung der Bataille«. (Arenstorff hade beordrat avmarsch innan ännu andra linjen var färdigformerad). Generalen hade emellertid inte velat höra på det örat (underförstått: för honom var det viktigast, att man inte kom i efterhand i förhållande till fienden). Då hade Sandberg ju inte kunnat göra annat än att lyda order.
- 35) Så agerade också i slaget vid Lund - enligt Bielke - Burghausens karelska dragoner på den svenska vänsterflygeln (vilka aldrig tidigare hade varit i strid) - med katastrofalt resultat.
- 36) Jfr (för danska armén) C.J.v. Arenstorff, s. 109, not 22.
- 37) Det föreligger av Dahlberghs hand också en dansk *ordre de bataille* (KrA), som torde vara någorlunda riktig.
- 38) I en mapp, rubricerad »Svenska och danska bataljplaner. Slaget vid Lund« (SRA, Kart- och planschsaml.) finnes en papperslapp visande en slaguppställning för den svenska centern, vilken anges (på tyska) bygga på inkomna »förslag« av den 25 november. Här står i andra linjen »Post« på den plats, där i Dahlberghs bataljuppställning en av Budbergs skvadroner har sin plats. - De skånska dragonerna utgör ett problem även på annat sätt. Björlin skriver (s. 135 - jfr *Tingsten*, KFÅ 1926, s. 29, not 2): »Överstelöjtnant Kasper Goës hade sänts med sin skvadron skånska dragoner till stenmuren nedanför Helgonabacken för att bevaka tagna fångar. Dit kommo sedermera även åtskilliga av Budbergs dragoner«. I en not (s. 228, not 88) refererar Björlin till Bielkes samtliga relationer, som dock ingenting nämner härom. Däremot finner man i Dahlberghs relation av år 1687 följande notis: »N.B. Fångarne och en del Budbergs dragoner vore commenderade uti giersgården ved Helgone kiörka«. Vidare anger en av Dahlberghs bildtexter (»Andra actionen): »B. Finska dragoner in om en hög giärdzgård att soustenera högra Flygeln«. I konceptet till sin relation av år 1690, där han tycks bygga på båda sina anförda notiser, har Dahlbergh emellertid av någon anledning utbytt Budbergs finska dragoner mot »de skånska dragonerna«. Björlin å sin sida har kompilerat Dahlberghs båda relationer. Jfr Clodts anteckningar (HTS 1883, s. 308), där källan synbarligen är Dahlberghs bildtext. Tilläggas må, att enligt en anonym (otryckt) relation av Malmö den 20 dec. 1676 (SRA, M 1334) Goës' dragoner *inte* deltog i själva slaget utan tjänstgjorde som artilleriskyddstrupp (vid St. Harrie).
- 39) Sist, den 27 november, anlände Baranoffs finska ryttare. (Om dessa se *Sondén*, s. 86 f.)
- 40) Jfr *Mankell* (1865), s. 360 f. (tab. 432) och *Mankell* (1859), s. 713. - Jfr ock *Jensen*, s. 178: »Fodfolket . . . 1.751 Mand, og Rytteriet talte 6.465 Mand« (!).
- 41) Se *Wernstedt*, s. 86, not 2.
- 42) Jfr i not 38 anf. aktstycke (SRA, Kart- och planschsaml.). Här står exempelvis vid »Nercke. Tomasson« styrkesiffran 144 (Dahlbergh har 117) och vid »Helsing. Asche-

berg und Österbot« siffran 194. Enligt Dahlbergh räknade överstelöjtnant Georg Fredrik von Aschebergs nyanlända Hälsingebataljon endast 101 man. Just i detta fall kan emellertid förklaringen till den stora differensen vara, att en brigad österbottningar, som enligt en annan av Dahlberghs bataljuppställningar ingick i armén strax före inmarschen i Skåne men inte redovisas i bataljuppställningen från Lund, i själva verket hade sammanslagits med Aschebergs svaga brigad. Jfr *C.B.-J. Petander*, Kungl. Österbottens regemente under Karl XI:s tid (Vasa 1969), s. 65 och 68. - Jfr ock *Björilin*, s. 285, not 34. Björilin skriver: ». . . vidkommande arméns styrka har jag efter rullorna . . . tyckt mig finna antalet 6.340 (*sic*) något för ringa, till och med om därmed menas endast *manskap i ledet*. Med befäl torde det hava stigit till närmare 8.000 man«.

- 43) De tre (nyanlända) matrosbataljonerna (vilka inte deltog i slagets första skede) betecknas vanligen som »holländska«. Jensen (s. 179) hävdar dock, att »det hollandske Element var dog ikke saa overvejende«, att en sådan etikett kan anses adekvat. F.ö. var bataljonerna »slet bevæbnede . . . og de var uøvede i Kampen paa Landjorden«.
- 44) *Jensen*, s. 179. Jensen räknar med 47 skvadroner. (Om skvadronernas genomsnittsstyrka varit minst 100, borde väl också rytteriet ha räknat sammanlagt *minst* 4.700, dvs. ca 5.000, man!)
- 45) Se exempelvis *Tingsten* (KFA 1926), s. 12.
- 46) *Jensen*, s. 238.
- 47) Att flera infanteriregementen i slaget uppträdde med endast en bataljon (så exempelvis Cicignons eget 1:a fyenska) torde, åtminstone i vissa fall, ha berott på att regementets båda (försvagade) bataljoner sammanslagits till en enda (nägorlunda normalstark). Jfr ovan, not 42.
- 48) Att Jensens uppskattning av skvadronernas genomsnittsstyrka till (minst) 100 man inte kan vara riktig lämnar han själv ett indirekt bevis för (s. 211). Dagen efter slaget beordrades generalmajor Meerheim att marschera till Kristianstad med följande kavalleriregementen: Livregementet, J. Bülow's och Gotfried Rauchs regementen samt Örtzens dragoner. Enligt en (av Jensen anförd) styrkelista från januari 1677 räknade dessa regementen då: Livregementet 379, Bülow's 311, Rauchs (2 skv.) 212 och Örtzens 261 man, motsvarande en genomsnittsstyrka per skvadron av: 126, 104, 106 och 87 man. Vore Jensens uppskattning av skvadronernas genomsnittsstyrka vid slagets början riktig, borde detta innebära, att de ifrågavarande regementena inte förlorat en enda man i slaget, vilket ju är orimligt. Säkerligen har deras numerär i slaget varit ungefär den dubbla, vilket inte behöver innebära, att alla skvadroner varit lika starka. (»Disse Regimenter synes have været de talrigste«, skriver Jensen). - Jfr *Rockstroh* (1916). s. 183: J.v. Bülow's regemente förlorade i slaget 4 av sina 6 kompanichefer » og andre Officerer i Forhold dertil«, medan Rauchs regemente bl.a. miste 4 av 6 kornetter.
- 49) Jfr Dahlberghs relation av 1690: sedan fienden förstärks med de holländska matroserna »kunde dess Armeie in emot 13.000 Man skattas«. - Enligt Vaupell (s. 115) omfattade artilleriet vid invasionen i juni »45 kanoner med 550 Artillerister«.
- 50) Jfr följande uttalande av dragonöversten Jörgen Brockenhus (vittne 2 i målet mot Sandberg): »Er kondte selbige Action nicht anders als für eine Rencontre estimiren, und keine Bataglie«.
- 51) Bielke uppger i sin relation av 8 december att den danska förtruppen var starkare men i relationen av 20/30 december att båda förtrupperna var lika starka, 300 hästar.
- 52) Så enligt kornett Sneiderwin (vittne 5 i målet mot Sandberg). Jfr *C.J.v. Arenstorff*, s. 120.

- 53) I åtminstone en av tropparna - kommenderad av en korpral - kunde (alltså enligt Fer-
sen) endast 10 man (av 50?) skjuta.
- 54) Striden inleddes med att svenskarna sköt en salva, som »warade een heel fierdels
stundh«, uppger Spegel (Hakvin Spegels dagbok, anf. ed., s. 46). Jfr *C.J.v. Arenstorff*,
s. 190, not 94.
- 55) Ryttmästare Bernsdorf, Rauchs regemente (vittne 7 i Sandbergs sak): »Der Feind ist
zwischen beyden Linien gekommen und hat sie in disordre gebracht«. Jfr *C.J.v. Aren-
storff*, s. 131 med not 44.
- 56) Första träffen (linjen), som nu alltså bestod av endast drabantgardet och livregemen-
tet, »hade höjden, på vilken fienden tillförende stod, inne«, skriver Bielke.
- 57) Bielke (relationen 1676-12-08): hela höggra flygeln anföll »på bägge sidor« om fiendens
skvadroner. - Kornett Sneiderwin: Två gånger drevs fienden tillbaka »über den Gra-
ben« (dvs. den sänka nedanför Galgbacken, där den s.k. Vallkärrabäcken rann upp).
Men då fienden stod »in voller tronte, hatt er die unsrige in der Flanke eingehawen
und wieder zu Rücke repousirt. Darauff ist die Confusion gefolget«. (Jfr *Arenstorff*, s.
129 f. med not 43). Jfr och ryttmästare Bernsdorf: »die Confusion beym äussersten
Trouppen angefangen«.
- 58) Sandberg (försvarsinlagan 1677-01-29): förlusterna, särskilt av officerare, till slut så
stora, »dass ich aus etzlichen zwei Esquadronen eins machen müssen . . .«. På svensk si-
da stupade bl.a. överstelöjtnant Siegrooth.
- 59) I den ovan (s. 239, not 38) anf. Malmö-relationen av 20. dec. 1676 (SRA, M 1334) upp-
ges, att den danska vänsterflygeln blev »effter en timmas fächtande brackt i confusion
och slagen på flyckten«. Jfr. nedan, not 61. I äldre litteratur har vanligen antagits, att
striden slutat först någon timme senare.
- 60) Detta och närmast föregående citat efter Bielkes relation 1676-12-08. Överste Kruse
(vittne 1) uppger sig ha bevittnat »wie der Feindt schon anfieng die unsrige in den bar-
raquien zu caputiren«. Jfr Dahlberghs relation av 1690 (konceptet), där det säges, att
konungen lät »massacrera [ändrat till: »taga till fånga«] een stoor deel siuka och andra
som fienden i sitt läger hade qwar lembnat«.
- 61) Härom berättar tämligen utförligt löjtnant Pulow i sin relation. Klockan skall då ha
varit »halb Elff vor Mittage« (eller något mera). Det rörde sig, enligt Pulow, om 4-5
skvadroner sannolikt av Sehesteds och Reventlows regementen (vilka alltså fortfarande
utgjorde någorlunda sammanhållna förband). Tydligt om samma episod berättar
ryttmästare Andreas Bugenhagen (vittne 11) av Reventlows regemente. Enligt honom
skall generalmajor Sandberg själv ha varit tillstädes, vilket dock inte hjälpte. När fi-
enden, ordnad i en halvmånlikande formering, ryckte an, övergavs officerarna av de me-
niga, vilka sedan inte stod att hejda. Jfr *Arenstorff*, s. 136 (med not 51 och 52) och 137
samt 203 (Pulows relation).
- 62) Christian V:s (omstridda) roll i slaget och försvinnande från slagfältet skall ägnas en stu-
die i tidskriften *Historie*, XV:1 (1983).
- 63) Se t. ex. *Stille* (HTS 1901), s. 45 (»ett stort fel«) och *Alf Åberg*, art. Grundel-Helmfelt
(SBL 17, 1967 - 69), s. 357 (»en svår felmanöver«).
- 64) Jfr *Generalstaben*, Karl XII på slagfältet. Karolinsk slagledning, 1 (Sthlm 1918), s.
170; *Wernstedt*, s. 89, not 2.
- 65) Se *Heribert Seitz*, Svärdet och värjan som armévapen (Sthlm 1955), s. 310 - 314. Jfr
Sondén, s. 28, not 3. Sondén citerar Bielke, som i sin franska levnadsbeskrivning kallar
detta att strida »à la Française« och säger, att det var »une nouvelle methode dans le
Nord«, som visade sig vara »d'une grande utilité dans cette grande journée à Lunden«.

- Jfr ock Dahlbergh, som i sin äldsta relation skriver, att »fienden, wähl wetandes wåra hästar wara mycket matta, fächtade . . . heela dagen medh caracoller«.
- 66) Tryckt: *Aschebergs journal* och korrespondens, anf. ed., s. 188 - 190. Jfr *Generalstaben*, Karl XII, 1, s. 170 med not 1.
- 67) Likartade bestämmelser torde även ha utfärdats för, och i slaget tillämpats av, det svenska infanteriet, åtminstone gardet. Se Clodts anteckningar (HTS 1883), s. 299 f. Clodt tillskriver i samband därmed fältmarskalken Helmfelt det skeptiska yttrandet, att han för sin del aldrig varit med om att infanteri gick löst på infanteri och drabbade samman i handgemäng. Jfr *Wernstedt*, s. 89 f.
- 68) Jfr *Björnin*, s. 134.
- 69) Kapten Hans Schack, Dronningens livreg. (vitne 2 i saken mot Cicignon), uppgav: »Als sie in Anmarsch waren, sahen sie unsere Cavallerie fechtend bei Lund; ehe sie aber in bataglie kamen, war unsere Cavallerie geschlagen«. Innan andra linjen kom »zum stande«, var enligt Cicignon (i hans första försvarsinlaga) den danska vänsterflygeln redan slagen.
- 70) Striden föregicks av »en remarkabel händelse«, berättar Dahlbergh i sin relation av 1690. En dansk kapten sprang fram och erbjöd duell. Umaningen antogs av gardeskaptanen Berndt von Liewen, vilken också utgick som segrare. Episoden omtalas även av J.A. Clodt (HTS 1883, s. 318) men framställs här något annorlunda (och mindre trovärdigt).
- 71) Jfr den officiella danska relationen, av Landskrona den 5 dec. 1676 (version 1): »hatt das Weyersche Regiment, welches auf die Swedische garde getroffen, selbige gänzlich ruiniret«.
- 72) Att det rörde sig om här angivna fyra skvadroner bekräftas av Bielke. I sin relation av 1687 säger likväl Dahlbergh, att konungen sände två skvadroner av Baranoffs regemente och två av Gyntersbergs. Han uppger här även, att de nämnda skvadronerna först råkade - inte helt lyckosamt - i strid med några skvadroner från den (flyende) danska vänsterflygeln, vilka blivit »wedh deres Infanterie bestående« men som småningom »sig medh des högre flygel conjungerade« Det är svårt att bedöma verklighetsgrunden för den senare uppgiften. Även några andra svenska källor uppger faktiskt, att den danska högerflygeln förstärktes av några från den slagna vänsterflygeln undkomna skvadroner. Det danska processmaterialet har däremot inte ens en antydning om något sådant, vilket bör ses mot bakgrunden av att fråga 21 i frågeformuläret till vittnena i Sandbergs sak hade följande lydelse: »Woher der lincke Flügel sich nicht nach dem Rechten Flügel begeben, und den verlassen?«
- 73) Johan Anders von der Pahlen var i själva verket Vellingks överstelöjtnant och kommanderade den ena av hans skvadroner.
- 74) *Jensen* (s. 197) ger följande fantasifulla version av vad som hände. Carl XI hade sänt överste Dahlbergh med två skvadroner till centerns hjälp. På vägen dit stötte Dahlbergh på de två skingrade Budbergiska skvadronerna, vilka han också medtog för att sedan med alla fyra angripa den danska centerns vänstra flank och rygg. (Jfr *Tingsten*, KFÄ 1926, s. 37, not 1). Enligt Dahlbergh själv (relationen av 1690), hade han »Infanteriet lembnat . . . före gref Carlsons ankomst« (med skvadronerna av högra flygeln).
- 75) Kapten Schack uppgav också att, så vitt han kunnat se, »so ist der Weyersche letzte Bataglion erstlich geschlagen«. Bäst underrättade om hur det svenska rytterianfallet upplevdes är vi eljest beträffande överstelöjtnant Schulenburgs bataljon (som ju, jämte Stuarts, stod i mitten), detta tack vare de detaljerade vittnesmålen i målet mot major Bränniger. Exempelvis berättade fänrik Frantz Altwelt, att han sett, hür »einige von

- Stuartsche sind auf die unsrige von dem Feind getrieben«. Ett rop hade hörts, »dass der Feind kam, der Feind ist dar«. Det rörde sig om ungefär 30 ryttare som högg in på »und haben den Bataglion ruiniret«. Jfr *Arenstorff*, s. 146 ff. med fylliga citat och referat av processmaterialet.
- 76) Enligt Dahlberghs relation av 1687 var ordningen och sammanhållningen på svensk sida dock inte sämre än att »en stor del fångar« (som förmodligen tagits i samband med rytterianfallet) kunde föras med tillbaka.
- 77) Det fåtaliga svenska artilleriet hade, som nämnts, tagits redan under stridens första skede, enligt vad ett par vittnen uppgav av Cicignons, Weyhers och Lützows bataljoner. Det är oklart om det sedan återtogs förr än i slagets slutskede. Jfr den officiella danska relationen (version 1): »Ess nahmen die unsrigen dess Feindes artillerie welcher sie sich mehr als 3 à 4 Stunde mit grossem Vorteil bedienet und zu dreyn Mahlen die dänische Losung geschossen«.
- 78) Jfr *Björln*, s. 148 och 287, not 74. Att danska högerflygeln anföll »umb 10 Uhr« uppger en nedan (not 82) anförd anonym Malmö-relation.
- 79) Källan är här, liksom i det följande där ej annat anges, Dahlberghs relation av 1687 (där formuleringarna dock ej är glasklara). Jfr överste Mellins brevrelation av 1676-12-29. En av de intressantare av de ganska få originalutsagorna i Mellins relation är skildringen av hans dramatiska (men oavgjorda) tvekamp med generallöjtnant Arenstorff, den danske flygelchefen.
- 80) *Jensen*, s. 201.
- 81) Vilka dessa fem ståndaktiga skvadroner var är oklart. Jfr *Björln*, s. 148 och 289, noterna 137-140.
- 82) De citerade relationerna, vilka (jämte annat material) synes ha distribuerats från en propagandacentral i Malmö, förvaras: SRA, Krigshist. saml., vol. 18:5 (M 1334). Även i detta material talas om den deprimerande verkan på truppen av »des Koniges abwesenheit«. Jfr ovan, noterna 15, 38 (slutet), 59, 78.
- 83) SRA, Krigshist. saml., M 1334: Dahlberghs bildtext till »Andra Actionen och Drabningen den 4 Decemb. 1676« etc., rättad och kompletterad av Carl XI. - SRA, Kart- och Planschsaml., mapp rubricerad »Hist. sv. Slaget vid Lund 1676 4/12, 2:dra actionen, Erik Dahlbergh, H Wachtmeister, 1600-t. slut«. I denna mapp förvaras bl.a., dels en skiss i blyerts av Dahlbergh med följande överskrift i bläck: »Andra Treffningen wedh Lundh. Öff. Örnkloos relation«, dels en skiss i bläck med följande text av Dahlbergh: »Andra Actionen för Lundh. Effter H. Hans Wachtmeisters Relation som han på detta Papperet medh det Gula bleket sielf har teknat«. Den förra skissen återger den nybildade slagordningen, den senare vänstra flygelns och centerns återtagsvägar till föreningen söder om Sliparebacken ävensom platsen för den nya striden. - Jfr *Björln*, s. 150 f. (Schönleben »överlämnade åt . . . Fritz Wachtmeister att föra befälet över vänstra flygeln«) och (efter *Björln*) *Tingsten* (KFÄ 1926), s. 42 f. med not 1.
- 84) Dessa, vitt åtskilda, övergångsställen anger Dahlbergh i relationen av 1676.
- 85) Jfr *Sondén*, s. 47, not 3.
- 86) Se nedan, s. 244 f, not 99.
- 87) Även på konceptbladet till Dahlberghs bildtext avseende »Tredje actionen« (jfr ovan not 83) har konungen i marginalen nammeligen angett de nio skvadroner som han hade med sig. - Jfr *Björln*, s. 140 och *dens.*, bilaga till IITS (1886), s. 6.
- 88) Jfr nedan s. 227, med not 101.
- 89) Enligt Clodt pågick striden »mer än tvänne timmar« (HTS 1883, s. 311). Denna tidsuppgift har Clodt emellertid hämtat, inte ur egen fatatur utan från *Relation om sla-*

- get etc. (se ovan, s. 197-198, not 17-18). Jfr *Björclin*, s. 153 och 290, not 146.
- 90) Bl.a. Dahlberghs relation av 1687. - Täckning saknas däremot för Björclins fantasifulla framställning (*Björclin*, s. 153 och 290, not 148), vilken sedan ytterligare »förbättrats« av Tingsten (KFÄ 1926, s. 45).
- 91) Den under den första striden illa åtgångna tredje bataljonen av gardet hade nu sammanlagits med den andra under major Hastfer. Enligt denne fick man slåss enbart med värjor och »omvända musköter«, emedan »vi oss på bägge sidor förskjutit hade« (*Wernstedt*, s. 92). Jfr ock Dahlbergh (relationen av 1676) om de beridna förbanden, att de mot slutet måste slåss, »effter alla patroner warit förskutne, mest med bara värjan«.
- 92) Det heter i den officiella danska relationen (version 1) att man nu på dansk sida »gantz vermeinete die bataille gewonnen zu haben«. Jfr (även för det närmast följande) *Jensen*, s. 203.
- 93) Dahlberghs relation av 1687.
- 94) Vittne nr 20 i målet mot Sandberg, löjtnant Adam Pulow. Jfr Pulows relation (och andra vittnesmål). Jfr ock *Arenstorff*, s. 158.
- 95) »Nach 3 Uhr« säger den ovan (s. 243, not 78) anförda anonyma Malmö-relationen.
- 96) Att den terräng, vari utgångsläget intogs, skyddades genom en stenmur och ett kärr, omtalas endast i den franska levnadsbeskrivningen. Jfr emellertid relationen av 20/30 december: »Fienden avancerade in på oss i god ordres, vi också fot för fot, viljandes innet gärna qvittera den goda terrain vi voro uppå«. - Björclin skriver (s. 155): »Genast som fiendens bataljordning syntes, hade Helmfelt och Ascheberg fått befallning att göra en omväg åt vänster för att söka vinna kunskap om var återstoden av armén befann sig och föra den till konungens hjälp«. Björclins källa är Bielkes levnadsbeskrivning. Dennes påstående är emellertid nästan säkert medvetet felaktigt och ett led i hans självförhållande tendens: konungen skulle sedan haft Bielke som ende kvalificerade medhjälpare! (Jfr nedan om konungens och Aschebergs »genombrytning« av den danska slagordningen!) - I konstaterandet av memoarförfattarens otillförlitlighet ligger inget förringande av den utomordentliga personliga insats som Bielke faktiskt torde ha gjort, inte minst under slagets slutskede. Carl XI:s ofta citerade yttrande, att hans krona »den dagen hade suttit på Bielkens värjspets«, må vara autentiskt eller ej, säkerligen rymmer det ett visst mått av sanning. (Om den till Bielke skänkta värjan och det Carl XI tillskrivna yttrandet se *Seitz*, s. 171 f. och 357, not 57).
- 97) »Infanteriet hade något skarpt hanterat oss«, skriver Bielke längre fram i sin relation av den 8 december. Här säges vidare, att »samma stenmurar (dock på den orten lägre) som tillförende separerade bägge våre linjer nu ock separerade deras högre flygel ifrån deras infanteri och vänstre flygel . . .«; alltså ingenting om »Sliparebacken«. Först i sina senare relationer har Bielke erinrat sig, att det också var en (eller två) »hög(ar)« som tvingade fienden att »separera och öppna sig«, vilket svenskarna då »i akt togo«, så att »vi just i detta momentet gingo à la charge«. Jfr *Björclin*, s. 156 och s. 290, not 171.
- 98) »Fiendens avantage var, att hans högre flygel soustinerade honom siste gången«, skriver Bielke (8 dec.).
- 99) En speciell omständighet, som skulle kunna förklara det svåra svenska bakslaget under den andra sammandrabbningen, omtalar Bielke i sin franska levnadsbeskrivning, men endast där. Tydligt under reträtten anfördes svenskarna i sin vänstra flank av fyra skvadroner från den danska högerflygeln. Dessa skvadroner hade under den första sammandrabbningen slagit och förjagat bortom Vallkärra kyrka de två skvadronerna längst ut på svenskarnas vänsterflygel, och återkom alltså nu, i rättan tid för att på ett

utslagsgivande sätt ingripa i svenskarnas flank. - En fråga inställer sig här: under förutsättning att vad Bielke omtalar i sin självbiografi är riktigt - vilka var då de två svenska skvadroner (av de sammanlagt nio) som inte höll stånd utan grep till flykten? Enligt Bielke kommanderades de av överste Drake. Detta kan dock knappast vara riktigt, enär en av Drakes två skvadroner kvarlämnades vid Lödde å, då konungen marscherade tillbaka därifrån till Lund. (Jfr ovan, s. 223; jfr ock *Björölin*, s. 290, not 176). Emellertid uppger Bielke i sin relation av den 8 december, att under den andra sammandrabbningen Budbergs dragoner (två skvadroner) »kommo igen«, men blott för att åter försvinna, »förr än de kommo så när, att de kunde skjuta«, Bielke tillägger, att överste Budberg själv »är antingen fången [vilket var riktigt] eller död«. I denna Bielkes samtida uppgift ligger en antydning, att Budbergs dragoner deltagit även i den första sammandrabbningen men då tagit till flykten (såsom de hade gjort redan under striden på morgonen). Detta dels ökar sannolikheten av att den i självbiografien omtalade episoden verkligen inträffat, dels gör det högst troligt, att det i själva verket var Budbergs dragoner som drevs på flykten av de fyra danska skvadronerna.

- 100) Bielke skriver: »Vi hade fått en höjd in och en stor stenmur som betäckte vår vänstra sida. Fronten av oss bäge var så chengerad, att vi vände nu bäge vår flank åt staden« (relationen av 20/30 dec.; ung. samma formuleringar på franska i rel. 14/24 dec.).
- 101) ». . . avancerade vi i största hast i desse in de vaincre ou mourir«, skriver Bielke (8 dec.), tilläggande att konungen dessförinnan vänt sig till truppen med några uppfordrande ord, vilka »rörde hjärtat så å gemene som högre«. Det är troligt, att konungen i denna sin appell verkligen använt uttrycket »segra eller dö«. Jfr ovan s. 223 (not 88).
- 102) Att det var av misstag som drabanten råkade komma med har strukits i konceptet och saknas alltså i renskriften. Märkligt nog nämner Ascheberg i sin »journal« (anf. ed., s. 54) överhuvud taget inte denna episod. (Jfr *Björölin*, s. 159 och 291, not 191). Den bestyrkes däremot av Carl XI själv i en marginalanteckning i konceptet till Dahlberghs bildtext till teckningen av »Tridie Actionen och Drabningen . . . wedh Lund . . .« (SRA, Krigshist. saml., M 1334).
- 103) Erik Dahlberghs dagbok (1625-1699), ed. *Herman Lundström* (Upsala & Stockholm 1912), s. 198. - Dragonernas chef, överste Ditlef von Örtzen hade tydligen strax innan sårats och tagits till fånga (Bielke, 8 dec.).
- 104) SRA, Krigshist. saml., M 1334, överste B. Mellins brev 1676-12-29.
- 105) *Sondén*, s. 50, not 1. Jfr *Björölin*, s. 291, not 187: »Denna episod . . . endast sannolik, icke verkligt bevisad, då det blott är i Bjelkes levnadsbeskrivning som den omtalas . . .« Jfr ock recension (troligen av Sondén), HTS 1886, Öfversigter och granskningar, s. 17-21, s. 18 f: »En sådan reservation synes oss här mindre nödig [än beträffande] mångt annat faktum, vid vilket författaren utan allt betänkande anför Bielkes franska levnadsteckning«.
- 106) Bielkes samtliga relationer. Enligt Bielke (8 dec.) var den andra skvadronen en av Baranoffs. Så har även Dahlbergh ursprungligen uppgett (efter Bielke) i sin relation av 1690. Sedermera har han ändrat Baranoff till Mellin. Jfr *Jensen*, s. 205. - Betr. de överlevande matrosernas öde se *Sthen Jacobsen*, a.ed., s. 84 (»500 hollandske baadssmænd sendte kongen fra Gottenborg til Holland uden nogen rantzon«), jfr med Spegels dagbok, a.ed., s. 51 f. med not 1 (»60 fångna holländska båtsmän«).
- 107) »4 små bataljoner« uppger Bielke (8 dec.), Dahlbergh (9 dec.) »3 svaga bataljoner«. Före slutstriden bestod det danska infanteriet (utom matrosbataljonerna) enligt flera källor av fem bataljoner. - »De toute son Infanterie il n'a pas sauvé 600 hommes«, skriver Mellin (29 dec.).

- 108) Så enligt Bielkes självbiografi.
- 109) »L'obscurité fit qu'on ne connoissoit l'ennemi ni amis« (Bielkes självbiografi). Enligt Dahlbergh (1690) rådde dessutom dimma. Enligt den officiella *Relation och Continuation* etc. (se ovan s. 197, not 16) förföljdes fienden »alt in på affton klockan 4«.
- 110) »Striden om byn Vallkärra hade varat en timme«, skriver Björln (s. 161), i strid mot all sannolikhet. Björlns källa är (s. 292, not 201) »Relation om slaget vid Lund i De la Gardiska arkivet«. Bortsett från att denna »källa« i sig själv är dubiös måste vitsord ges åt den i samtiden tryckta versionen. Där anges striden ha varat en halv timme (kl. 16-16.30?).
- 111) HTS 1883, s. 315.
- 112) *Jensen*, s. 210.
- 113) *Carlson*, 2, s. 520 f.
- 114) *Björln*, s. 292 f., not 213 (»Hur stora voro förlusterna i slaget vid Lund?«).
- 115) Hakvin Spegels dagbok, anf. ed., s. 56.
- 116) *Björln*, s. 204. Jfr *Björln*, s. 162: »Svenskarne hade förlorat i döde och sårade 2-3.000 man, danskarne omkring 5.000« (kurs. här).
- 117) Jfr *Rockstroh*, 2 (1916), s. 184: »Det samlede Tab i Slaget, paa dansk Side som paa svensk, er aldrig nogenlunde tilnærmelsesvis oplyst, og der synes ikke at være indfordret Opgivelser derover. . .«.
- 118) Se ovan, s. 209.
- 119) *Vaupell*, s. 151.
- 120) Se exempelvis Bielkes relation av 14/24 dec. 1676 (»Relation veritable et exacte«).
- 121) Jfr *Rockstroh*, 2 (1916), s. 183. Här ges några belysande exempel på de oerhörda förlusterna vid vissa danska förband. Bland de värst åtgångna var de två »Rostjeneste«-regementena. Vid »Sjællandske Rostjeneste« stupade 13 av 18 officerare. Vid »Jyske Rostjeneste« nedgick antalet tjänstedugliga meniga till »under en Fjerdedel af den normerede Styrke«, vid många kompanier rentav till 4-6 man. Störst var förlusterna dock vid infanteriet. Sålunda fanns vid Lützows jyske bataljon, som överförts till Skåne omedelbart före slaget - och väl då var någorlunda fulltalig - i februari 1677 blott c:a 50 man tjänstedugligt manskap.
- 122) Uppgifterna i de svenska källorna ang. antalet tagna fångar varierar avsevärt. (Vaupell räknar med blott 1.000). Jfr Spegels dagbok, anf. ed., s. 50, not 2. (Jfr nedan not 125.)
- 123) Jfr *Sthen Jacobsen*, anf. ed., s. 75: »Det var en stor ynch at see mennesker flye, som viste iche selff, huor hen de flyde, thi de vare saa forvildede, at de viste huerchen huor Lantzcrone eller Christianstad laae«.
- 124) Mot denna bakgrund får följande idylliska bild hos Sthen Jacobsen (anf. ed., s. 75) visst intresse: »Nogle steder paa slætten mødtiss baade Svenske och Danske, som vare forskingrede; de laae udi en stue tilsammen om natten, soffue alle tryggeligen och talte huer andre indtet ont till«.
- 125) Att danskarna skulle kunnat från slagfältet bortföra något avsevärt antal svårt sårade förefaller otroligt. I den mån sådana räddats bör det ha skett främst genom svenskar- nas försorg. Men i så fall bör de å andra sidan ha inräknats bland fångarna. Jfr *Jensen*, s. 210. Jensen skriver här bl.a.: »Fra dansk Side har man ingen fuldstændig Tabliste . . . Hele Tabet kan anslaas til 6-7.000 Døde, Saarede og Fangene. Svenskerne angiver at have fanget 167 Officerer og Ligestillede samt 1.325 Underofficerer og Menige«.
- 126) Jfr Spegels dagbok, anf. ed., s. 56, not 2. (Jfr ovan, not 117.)
- 127) 50-70 har det uppgetts, därav 15 finnar, vilka arkebuserades på torget i Landskrona,

- emedan danskarna »ej ville giva några finnar pardon« (*Björlin*, s. 294, not 215).
- 128) Cit. efter KVHT 1901 (rec. av N.P. Jensen, Den Skaanske Krig), s. 248, noten. Jfr *Sthen Jacobsen*, anf. ed., s. 75: »De Svenske, som udi slagett bleffue saarede, søgte meste deelen Malmöe, thi feltdtskæerner kunde icke bestyre saa mange«.
- 129) Källuppgifterna beträffande de svenska stridsförlusterna är nästan ännu mer osäkra och motstridiga än beträffande de danska. Bielke skriver i sin relation av den 8 december: ». . . huru mycket av vårt folk är blivut på platsen samt blaisserat vet jag intet men mycket äro blivut, särdeles finnar (dvs. Burghausens dragoner) som vore avsuttne och skulle fäkta till fot. När alla förslagen inkomma lærer detta fuller väl utvisa sig«. Sådana »förslag« tycks emellertid varken ha infordrats eller insänts (jfr not 117 ovan). Betr. sitt eget regemente, Livregementet, skriver Bielke, att av »530 som ginge till denne bataillen« . . . »är nu allenast 367 som kunne göra tjänst«. I själva verket torde förlusterna - särskilt av officerare - ha varit procentuellt betydligt större än Bielkes sifferangivelser ger intryck av (jfr *Sondén*, s. 51, med not 3). Jfr ock J.A. Clodts anteckningar (HTS 1883), s. 317 (». . . åtminstone av kombattanter vid kårer som haft mest att göra två tredjedelar angivits såsom döda och sårade«).
- 130) Siffran möter också i Carl XI:s »egenhändiga dagbok 1672-1697«, som emellertid är en senare överarbetning av de samtida almanacksanteckningarna (där siffran saknas). Se Karl XI:s almanacksanteckningar, ed. *Sune Hildebrand* (Sthlm 1918), s. 9, not 4; jfr Förord, s. VII.
- 131) Aschebergs »journal«, anf. ed., s. 54. Jfr *Extract af sidst inkomne Noveller, Daterade Stockholm den 7.14. 21.28 Februarij sampt den 7 och 14 Martij Aº 1677*: »Det dhe danske skrifwa att wår Konung låtit räkna dhe döde på wahlplatzen och befunnit till 9.300 . . . göra dhe att wår förlust dess större wara skall« (SRA, Krigshist. saml., 18:6, M 1335). Betr. begravandet av de döda jfr nedan not 132.
- 132) Man kan fråga, hur skillnaden mellan den av allt att döma ursprungliga döds-siffran (ca) 8.900 och den från början av år 1677 härrörande, 8.357, skall förklaras. Förklaringen torde framgå av en notis i Spegels »dagbok« (anf. ed., s. 48). Spegel uppger här, att det på grund av den stränga kylan visade sig omöjligt, att, som man hade avsett, redan dagen efter slaget begrava de döda (vilka emellertid då tydligen första gången räknades). Först i slutet av januari hade marken tinat upp så pass, att jordandet av de döda (med hjälp av uppbådade bönder) kunde genomföras. Att vid den förnyade räkning som då företogs antalet döda befanns vara något mindre än vid den tidigare räkningen kan förklaras på flera sätt, bl.a. så att, trots tjälen i marken, ett mindre antal döda ändå blivut begravda redan dagen eller dagarna efter slaget (såsom Aschebergs notis antyder).
- 133) *Sthen Jacobsen*, anf. ed., s. 73.

KAMPEN TIL SØS

1. Østersøen som krigsteater 1675 - 79

Når talen er om søkrig mellem Danmark (-Norge) og Sverige (-Finland), rettes opmærksomheden naturligvis mod Østersøen. Det var om herredømmet i dette indhav, at kampen nødvendigvis måtte dreje sig, ikke mindst i en periode, hvor Sverige besad provinser på Østersøens sydkyst. Det var jo Sveriges tyske provinser, der gjorde det til en europæisk stormagt. De var udgangspunkt for Sveriges landmilitære aktivitet på kontinentet i almindelighed, og de repræsenterede en permanent trussel imod Danmark i særdeleshed. Når Sverige indvikledes i krig på kontinentet, var de søværts forbindelser mellem moderlandet og de tyske provinser af vital betydning. Modsat var det af primær interesse for Sveriges fjender at afskære denne forbindelse.¹

Sverige var afhængig af visse tilførsler udefra, f. eks. af salt. Transporterne gik for størstedelens vedkommende gennem Øresund til svenske Østersøhavne. I en krig mellem de to nordiske magter havde Danmark en mulighed for at ramme Sverige hårdt ved at etablere en søblokade især i Sundet, hvor Danmark var så at sige ubestridt herre. Visse kendsgerninger svækkede dog dette danske aktiv. Fødemidler og andre dagligdags fornødenheder var ikke uden videre anerkendt krigskontrabande, således at neutral skibsfart ikke vilkårligt kunne standses på sin fart til og fra Sverige. Især var dette naturligvis betænkeligt, hvis skibene kom fra en maritim stormagt. Alt i alt var blokadevåbnet dog et aktiv for Danmark i et maritimt opgør med Sverige.²

2. Flådeforhold

Flådebasernes beliggenhed og øvrige egenskaber har stor betydning for en søkrigs gennemførelse. I den henseende var Danmark stærkt begunstiget i forhold til Sverige. Den danske hovedbase København lå ved en hovedfærdsselsåre, havde en næsten isfri havn og var beliggende tæt ved Østersøens sydlige bækken, der var den naturlige krigsskueplads i et svensk-dansk opgør til søs. Endelig gjorde den fremherskende vestenvind det normalt let for den danske flåde at løbe ud. Lige modsat med Sverige, hvor Stockholm nok lå velbeskyttet bag en bred skærgård, men havde meget vanskelige udsejlingsforhold. Isen lå tykt hen i april og kontrær vind besværliggjorde ofte den svenske flådes udløb. Endelig lå Stockholm meget langt fra den sandsynlige krigsskueplads, hvad der på mange måder hæmmede den svenske flådes

slagkraft. Retræten var usikker, reparationer tog lang tid og forsyningstjenesten vanskeliggjordes af de lange afstande.³

Det er næppe med urette, at det har været fremhævet, at det danske flådemandskab var bedre end det svenske. Dette hang formodentlig sammen med, at en stor del af det danske, og endnu mere det norske mandskab havde tjent på nederlandske orlogs- og langfarts-skibe. Der havde de lært disciplinens betydning og tilegnet sig de nødvendige færdigheder for krigstjeneste ombord. I modsætning hertil var det udskrevne svenske mandskab kun for størstedelens vedkommende mindre øvede folk, udtaget af fisker- og kystbefolkningen.⁴

Som tidligere nævnt var den danske flådes skibe forholdsvis nye og af god kvalitet. I de sidste 5 år før krigen var der tilgået den 5 orlogsskibe og 8 fregatter, medens afgangen havde været henholdsvis 7 og 5 skibe. Anderledes i Sverige. Tilgangen af orlogsskibe havde her kun været 3, medens fregatflåden øgedes med 6 skibe over 30 kanoner. Til gengæld udrangeredes der kun henholdsvis 2 og 4 skibe. Hovedindtrykket må blive, at de svenske skibe var ældre og derved dårligere end de danske. Desuden tyder meget på, at de svenske skibe var dårligt vedligeholdt, ligesom takkel og sejl var i en utilfredsstillende forfatning. Den svenske flådes talmæssige overlegenhed (18 > 16 orlogsskibe og 21 > 11 fregatter) var således ikke et korrekt udtryk for styrkeforholdet.⁵

Endnu en ting bør berøres, nemlig chefsforholdene i de to flåder. For Danmarks vedkommende var den tid forbi, hvor en usagkyndig kunne sættes som operativ leder af flåden. De danske chefer var: Cort Adeler, Cornelis Tromp og Niels Juel. Helt anderledes i Sverige. Hvor uforståeligt det end må være, var det operative ansvar i krigens tre første år lagt i usagkyndiges hænder: i 1675 Gustaf Otto Stenbocks, i 1676 Lorentz Creutz' og i 1677 Henrik Horns. Først i 1678-79 kom sagkundskaben til med Hans Wachtmeister. Dette utrolige forhold falder tilbage på Carl XI, der åbenbart ikke ønskede at modtage de gode råd, der næppe kan have manglet. Det kom til at koste Sverige dyrt.⁶

3. Søkrigen 1675

Den danske operationschef, generaladmiral Cort Adeler modtog sin instruks den 28. juli, men flåden stak dog først til søs den 13. august. Den bestod da af 7 danske og 7 nederlandske orlogsskibe foruden 1 jagt og 4 galioter. Diskussionerne i det øverste krigsråd i juli gør det ganske klart, at danskernes mål var at hindre forbindelsen mellem Sverige og Tyskland, således at svenskerne ikke kunne undsætte deres styrker i Pommern over Østersøen. Der

var nogen uenighed om fremgangsmåden. Den djærve Adeler foreslog i krigsrådsmødet den 21. juli, at man opsøgte den svenske flåde ved Dalarø (redhavn syd for Stockholm), medens de andre danske admiraler (Juel og brødrene Rodsten) mere forsigtigt anbefalede kryds mellem Bornholm og Rügen. I dette farvand skulle man så søge en afgørelse, hvis den svenske flåde dukkede op, og eventuelt foretage sig noget imod Rügen. Instruksen fulgte de forsigtiges råd.⁷

Det var også nødvendigt at agere imod den svenske eskadre i Gøteborg. Problemet var her det samme som i Østersøen, viser diskussionen på krigsrådsmødet den 4. august. Spørgsmålet var, om man skulle søge at ruinere de svenske skibe i havnen eller blot gennemføre en blokade? Operationschefen Marquor Rodsten holdt på det første, medens Cort Adeler gik hårdt derimod, støttet af Niels Juel og Henrik Bjelke. Rodstens instruks af 4. august pålagde ham derefter at gennemføre en effektiv blokade af Sveriges store vestvendte havn, hvorved en meget betydningsfuld skibsfart ville blive standset, og eventuelle troppeoverførsler til Bremen-Verden tillige hindret.⁸

De svenske sømilitære mål var naturligt nok lige modsat de danske. Ifølge Stenbocks instruks af 9. september skulle den svenske flåde løb syd på til farvandet mellem Øland, Bornholm og Rügen, for ved sin tilstedeværelse at sikre transporten mellem Sverige og Pommern. Lå den danske flåde udfor Wismar, skulle han gå til angreb på den og undsætte staden. Men ikke nok hermed. Ifølge den tidligere, hemmelig instruks af 31. august skulle Stenbock søge at ruinere den danske flåde og afskære den fra sin base, København. Siden skulle de fleste fartøjer vende hjem til Stockholm, medens de resterende skibe skulle tage Sundet og Bæltet under kontrol og opsnappe alle danske og nederlandske fartøjer. Ja, Stenbock skulle endog gå til angreb på de mange nederlandske handelsskibe i Danzig og Königsberg.⁹

Trods hårdt pres fra Carl XI's side lykkedes det først at få den svenske flåde i søen den 9. oktober. Den store flåde bestod da af 28 skibe med mere end 30 kanoner, hvortil kom flere mindre krigsskibe og mange handels- og transportfartøjer. Den 13. oktober samledes flåden ved Lille Carlsø nord for Gotland. Længere kom den ikke. Sygdom og storm tvang den tilbage til Stockholm, som den nåede den 22. oktober. Trods et meget unådigt brev fra kongen to dage senere, kom den svenske hovedflåde ikke mere ud dette år.¹⁰

Den lille Gøteborgeskadre kom ikke i aktion i dette første krigsår. Ganske vist beordredes kommandør Anckarhjelm den 26. juni til at angribe og opbringe alle de nederlandske skibe, han kunne komme over. Men først forhindrede proviantmangel ham i at løbe ud, siden lå Rodstens eskadre i ve-

jen. Den var afgået fra København den 6. september, og den holdt søen under krydsning til sidst i oktober måned.¹¹

Den danske hovedflåde holdt søen indtil den 2. november, da den lå ud for Dragør. Derved havde den trods oktoberstormen og en voldsom graserende syge bevaret søherredømmet i det sydlige Østersøbækken. Svenske troppetransporter til de tyske provinser var dermed umuliggjort, hvad der fik katastrofale følger for den svenske landkrigsførelse syd for Østersøen. Det svenske herredømme i Pommern indskrænkedes i efterårets løb til Stettin og Stralsund med Rügen. Wismar måtte overgive sig til danskerne den 14. december. Danskerne havde således opnået deres mål med flådens virke i 1675, selv om dette var gennemført uden noget slag. Svenskerne havde så afgjort trukket det korte strå, trods en talmæssig langt overlegen søudrustning.

4. Søkrigen 1676

Danskernes mål for krigsførelsen dette år var landgang i og erobring af Skånelandene. Hertil krævedes sømilitært herredømme i den sydlige del af Østersøen. En okkupation af Gotland anså admiralitetet i et møde den 1. februar for tjenligt i den sammenhæng. Det danske søherredømme kunne kun sikres ved et gnidningsløst samarbejde med den nederlandske hjælpeflåde, som atter var lovet Danmark. Dette forudsatte imidlertid, at operationschefen var en internationalt anerkendt admiral. Det må derfor siges at være helt i sin orden, at Griffenfeld vandt kongen for udnævnelse af den krigserfarne nederlandske admiral Cornelis Tromp til dansk generaladmiral. Denne stilling var blevet ledig efter Cort Adeleres beklagelige død den 5. november 1675. Tromps udnævnelse forelå først så sent som den 8. maj, efter at han var ankommet til København fire dage tidligere.¹²

Inden Tromp optrådte på den nordiske arena, havde en dansk eskadre opereret under Niels Juel, hvis instruks var dateret den 23. marts. Han skulle hindre mest mulig søværts trafik på Sverige, dog at engelske skibe med engelske søpas måtte passere, hvis de ikke medførte overskydende mandskab eller kontrabande. Desuden skulle alle svenske transportbåde ødelægges, så troppeoverførsler til Pommern umuliggjordes. Han skulle undvige kamp med en overlegen svensk flåde, men iøvrigt sikre dansk og allieret skibsfart. I en hemmelig ordre stod der, at Gotland skulle erobres. Dette sidste gennemførtes da også i dagene 28. april - 2. maj.¹³

Den svenske hovedflåde stod dette år under kommando af Lorentz Creutz, som fik sin instruks den 18. april. Ifølge den skulle flåden søge nærmeste vej til Sundet, for der at angribe den danske flåde. Det burde ske, før de nederlandske hjælpeskibe var nået frem. Hvis danskerne retirerede til Køben-

havn, skulle han forcere Sundet og møde nederlænderne i Kattegat. Når fjendens skibe var besejret, skulle Creutz overføre et par tusind mand til støtte for feltmarskal Königsmarck i Pommern.¹⁴

Den svenske flåde afsejlede fra Dalarö den 4. maj, men den nåede først farvandet omkring Bornholm den 25. maj. Niels Juel havde da forlængst (den 14. maj) forenet sig med 8 nederlandske orlogsskibe, men trods andre mindre forøgelser var den danske flåde stadig langt mindre end den svenske. Denne bestod af 38 orlogsskibe, fregatter (med mere end 20 kanoner) og kompagniskibe (defensionskibe), der havde en samlet bestyknings på 2.062 kanoner. Herimod havde Niels Juel 25 orlogsskibe og 10 fregatter, på ialt 1.675 kanoner. Alle danske skibe var egentlige krigsskibe, medens svenskerne havde 7 større kompagniskibe i deres flåde. Det lykkedes ikke for Creutz at nedkæmpe de allierede, da flåderne mødtes under Bornholm den 24.-25. maj. Tværtimod viste Juels flåde en overlegen manøvre evne, der tillod den at frigøre sig fra svenskerne og undgå at blive afskåret fra København. Creutz nåede altså ikke sit mål under dette krigens første søslag.¹⁵

På den anden side var det klart, at situationen nu var kritisk for danskerne i henseende til den planlagte invasion af Skåne. Den svenske flåde burde fordrives fra de sundnære farvande. Dette blev Tromps opgave, da han den 26. maj løb ud fra København med 5 danske og 4 nederlandske skibe. De nåede Juels flåde to dage senere ved Falsterbo. Den forenede flåde op søgte straks fjenden, som blev indhentet under Øland den 1. juni. Slaget betød en overvældende sejr for de allierede våben. Herredømmet over Sundet var sikret, idet Tromp og Juel fulgte den svenske flåde på vej helt til Stockholms skærgård. Herefter kunne invasionen iværksættes under betryggende forhold.¹⁶

Flåden spillede også en mere direkte rolle i forbindelse med landgangen ved Rå den 29. juni. Den afgav således 11 skibe til konvojering af transportflåden. Betydningsfuldere var dog diversionsmanøvreren mod Ystad. Christian V havde den 19. juni betroet Tromp, at han agtede at indskibe invasionsstyrkerne »førstkommende torsdag«, dvs. den 22. juni. Flådechefen skulle derfor lave et skinangreb på Ystad, »på det, fjenden derover kunne forårsages en andel af sine tropper Eder imod at skikke og således sine forces (styrker) at dele, på det vi vores landgang desto mindre gegenværk (modstand) finde kunne«. Vejret hindrede dog udførelsen en uges tid. Men den 27. juni gennemførtes landgangen nær Ystad, som overgav sig endnu samme dag. Flådens optræden ved Skånes sydkyst forfejlede ikke sin virkning. Carl XI sendte ifølge Niels Juels rapport generalløjtnant Fersen med 400 ryttere i skudfri harnisker og 200 dragoner til stadens undsætning. Desuden nævnes et grønt skånsk regiment. Den 14. juli forlod flåden igen Ystad.¹⁷

Den danske flåde beherskede Østersøen i resten af året hvad ses deraf, at den svenske hovedflåde ikke mere kom ud. Tromps skibe opererede overalt ved Rügen, mod Christianopol, der blev besat den 25. september og mod Carlshamn, hvor 2 skibe på stabel blev erobret den 8. oktober. Hovedflåden gik relativt tidligt i vinterhavn det år, nemlig allerede sidst i oktober. Det samme synes Kattegateskadren at have gjort, efter at den i flere måneder havde krydset for Gøteborg. Marquor Rodsten var afgået med sine skibe mod Gøteborg efter ordre den 6. juli. Hans eskadre havde derved hindret admiral Sjöblads skibe i at løbe ud, men afgørende hjælp under Gyldenløves belejring af Bohus slot havde han ikke kunnet yde. Men alligevel, året var helt igennem danskernes.¹⁸

5. Søkrigen 1677

Slaget ved Øland havde kun midlertidigt slået svenskerne ud. De havde stadig et imponerende antal skibe til deres rådighed. Og de agtede at bruge dem i 1677. Allerede den 15. februar fik admiral Sjöblad i Gøteborg ordre til snarest at udsende nogle skibe for at afskære forbindelsen mellem Danmark og Norge. Når han havde fået klargjort hele sin eskadre, skulle han straks løbe til Helsingborg for videre ordre. Det burde ske, inden den danske flåde var stukket i søen. Senere fik Sjöblad frie hænder i valget af rute, blot han satte kurs efter den svenske hovedflåde i Østersøen, som han skulle forene sig med. Sjöblad afsejlede fra Gøteborg den 20. maj med en eskadre på 3 orlogsskibe og 5 kompagniskibe med ialt 386 kanoner.¹⁹

Den svenske hovedflåde beordredes ligeledes hurtigst muligt i søen. Chef for flåden blev feltmarskal Henrik Horn, som modtog sin instruks den 3. april. Målet var at slå den fjendlige flåde og undsætte det hårdt trængte Stettin. I et brev fra kongen den 21. april understregedes det, at flåden skulle løbe ud snarest, så den kunne nå at gøre op med danskerne, inden de havde modtaget hjælp fra Nederlandene. Horn skulle forene sig med Sjöblad og hensynsløst angribe den danske flåde. Han skulle undgå en artilleristisk kamp, hvis nederlænderne var nået frem, da de var dygtige bæsseskytter. Han skulle i stedet »söka att äntra ock komma dem ombord och göra sitt bästa till att övervinna och nederlägga var sin man«. Det var altså den gammeldags melétaktik, kongen anbefalede sin sømilitært ukyndige flådechef. Den svenske hovedflåde løb ud fra Dalarö den 9. juni. Den bestod da af 22 orlogsskibe, 4 fregatter og 8 kompagniskibe med ialt 1745 kanoner.²⁰

Situationen var farlig for danskerne i foråret 1677. Først var der det landmilitære tilbageslag ved Halmstad (Fylle bro) den 17. august 1676, så fulgte nederlaget ved Lund den 4. december og Helsingborgs fald den 30. decem-

ber samme år, hvorefter danskerne ganske havde måttet rømme marken. I foråret 1677 reorganiseredes hæren på Sjælland. Dette understregede vigtigheden af at sikre den søværts forbindelse over Sundet, hvis de skånske fæstninger (Landskrona og Kristianstad) skulle holdes og støtte felthæren under et nyt fremstød i marken.

Det gjaldt således om at få flåden i søen tidligere end svenskerne. Der blev derfor i slutningen af januar 1677 nedsat en kommission, hvis opgave skulle være at fremskynde flådens udrustning. Mandskab og officerer indkaldtes også tidligt til flådens skibe ved plakater den 24. og 26. februar. De skulle møde 2-4 dage senere. Målet nåedes for så vidt som Niels Juel var parat til at stå ud, da der den 23. maj indløb melding om, at Siöblad havde forladt Gøteborg. Han tog med sig en flåde, der hurtigt voksede til 9 orlogsskibe og 2 fregatter med ialt 584 kanoner. Når Juel havde kommandoen, hang det sammen med, at Tromp var rejst til Nederlandene den 8. februar for at fremskynde den lovede hjælpeflådes afsejling. Han nåede først tilbage til København den 2. juli, hvorfor den nederlandske hjælpeflåde ikke kom til at tage del i årets to søslag. De blev begge gennemført under Niels Juels ledelse.²¹

Den 24. maj afsendte Christian V ordrer til både Tromp og Juel. Det hed i ordren til generaladmiralen, at fjenden var løbet ud fra Gøteborg med 14 store og små skibe for at nå Storebælt. Tromp skulle under disse forhold »tage sin kurs mod admiral Niels Juels flåde, som krydsede mellem Øland og Bornholm og oppebiede ham«. Kongen skuffedes som nævnt i sit håb om Tromps snarlige ankomst. I ordren til Juel hed det, at han skulle »søge og attakere den gottenborgske eskadre, som ville gå igennem Bæltet til Østersøen«. ²²

Med lidt held og god vind havde det nok været muligt for Siöblad at slippe forbi Juels flåde. Men sådan skulle det ikke gå. De to flåder mødtes ved Gedser rev den 1. juni. Det gik som det måtte med de angivne styrkeforhold. Den svenske eskadre blev splittet og delvis nedkæmpet. 1 kompagniskib blev sænket af eget mandskab, 2 orlogsskibe og 2 kompagniskibe faldt i danskerens hænder, medens 1 orlogsskib og 1 kompagniskib nåede igennem til den svenske skærgård og deltog siden i slaget i Køge bugt. Endelig lykkedes det 1 kompagniskib at nå tilbage til Gøteborg gennem Sundet. Niels Juel havde løst sin opgave til kongens fulde tilfredshed.²³

Herefter gjaldt det den svenske hovedflåde, der kunne ventes når som helst. Et dansk nederlag til søs ville få katastrofale følger for hæren i Skåne, der netop nu forberedte en belejring af Malmø. Afskåret fra hjemlandet, og klemmt mellem Malmø og den svenske hær ville de danske styrker være ilde stedt. Christian V var derfor den 8. juni ivrig for at Juel skulle undgå et sam-

menstød med svenskerne før højst nødvendigt. Han skulle blive i Køge bugt, indtil han havde fået de beskadigede skibe repareret i København. Derefter skulle han gå på kryds mellem Øland og Bornholm, indtil Tromp kunne slutte sig til ham. Kom en overlegen svensk flåde Tromp i forkøbet, skulle Juel retirere til Køge Bugt og afvente den nederlandske hjælp dér. To dage senere uddybedes ordren derhen, at Juel under den eventuelle retræte skulle placere sig op mod Dragør, »således at fjenden ej kunne coupere (afskære) ham Københavns havn, men: salvare flåden og afvarte Tromps conjunction«. ²⁴

Det blev imidlertid slet ikke Niels Juel, der kom til at bestemme slagdagen. Det gjorde Horn. Den 1. juli gik den svenske flåde til angreb. Hermed var det berømte slag i Køge bugt begyndt. Niels Juels flåde var i mellemtiden vokset til en anseelig størrelse, nemlig 20 orlogsskibe og 7 fregatter med ialt 1.320 kanoner. Den danske flåde var alligevel den svenske klart underlegen med hensyn til bestykingen, men næppe i synderlig grad med hensyn til materiellet. ²⁵

Resultatet blev en overvældende sejr for de danske våben. Svenskerne mistede i og efter slaget ialt 7 orlogsskibe på 448 kanoner. Dette store tab i forbindelse med den svenske flådes flugt og spredning betød, at danskerne beherskede søen ikke blot resten af året, men resten af krigen. Sejren i Køge bugt kunne dog ikke ændre ved den uheldige udvikling i landkrigen. Under indtryk af den svenske hovedflådes opmarch i juni og af frygt for, at Horn skulle nedkæmpe Niels Juel før Tromps ankomst - beordrede Christian V for tidligt en storm på Malmø den 25/26. juni. Den mislykkedes ganske. Et efterfølgende nederlag udfør Landscrona (Nørre Møinge) den 14. juli svækkede yderligere danskernes stilling til lands. ²⁶

Christian V ønskede at lette trykket i Skåne ved flådens hjælp. Han beordrede derfor den 9. juli Tromp til snarest at udnytte sejren i Køge bugt. Han skulle lade sig se helt op til Stockholm og gøre landgang ved Norrkøbing, Västervik og på Øland. »Sigtet var at deligere (tvinge) fjenden ved slige diversioner at detachere af sin armé i Skåne; desårsag at brænde og skænde, brandskatte, plyndre, omkomme eller bortføre folkene, for at fjenden må tænke, at det er alvör dér at gæste dem«. Hertil føjedes den 15. juli en ordre til Juel om, at han skulle søge at ruinere de svenske orlogsskibe i Kalmar-sund. Det sidste viste sig umuligt. da det forsøgtes i august, men Juel gennemførte senere en grundig plyndring af Øland og afbrænding af skibsfor-nødenheder i Småland og Västervik. Dog uden den tilsigtede landmilitære effekt. ²⁷

Den danske overlegenhed til søs forledte ydermere Christian V til at sprede sine hærstyrker til skade for det strategiske hovedsigte, Skånelandenes gen-

erobring. Den 28. august åbenbarede kongen sin plan om at ende årets kampagne vel. Det skulle gøres ved at »lade en del fodfolk sætte over til Rügen og rytteriet marchere til lands over Lolland, for at hindre den svenske magt, som stod i Forpommern under grev Königsmarck at komme på øen eller ganske fordrive dem derfra«. Transporten lykkedes uden vanskelighed, idet den konvojeredes af Tromps flådeafdeling. De danske tropper kastedes i land den 7. september, men Königsmarck lod sig dog ikke fordrive i denne omgang. Tværtimod overmandede han den danske hær i et slag 8. januar 1678, hvorved hele styrken på godt 4.500 mand gik tabt.²⁸

6. Søkrigen 1678

Spørgsmålet dette år var, hvorledes det ubestridte søherredømme skulle udnyttes. Det var der forskellige meninger om sidst i 1677, da man overvejede næste års felttog. Jens Juel (Niels Juels bror) mente, at de 12 svenske orlogsskibe i Kalmarsund skulle opbrændes ved et nyt velforberedt forsøg. Angrebene på svenskekysten skulle føres helt op til Stockholm, der således kunne isoleres. Gøteborg skulle angribes fra land- og søsiden. Med disse trusler ville Carl XI være nødt til at sende tropper til de truede steder, hvorved man kunne håbe på fremgang i Skåne. Niels Juel foreslog et angreb fra Trondhjem i vest og landgangstropper i øst. Tromp foreslog en konsolidering af Rügen ved hjælp af flåden og en afbrydelse af Sveriges forbindelse med Balticum. Rigskansler Fr. v. Ahlefeldt holdt på en sikring af Rügen, raids på svenskekysten, angreb på Gøteborg og bevaring af de skånske fæstninger. Christian V's personlige mening var, at hovedflåden skulle undsætte Gotland og Kristianstad, foruden at den skulle gøre indhug på svenskekysten og Øland. Kattegateskadren skulle virke imod Gøteborg, Halmstad, Varberg og Marstrand.²⁹

Forholdene påvirkedes i betydelig grad deraf, at Nederlandene i foråret 1678 søgte fred med Frankrig, hvorefter de i april afslog at sende hjælpeskibe til Danmark. Ikke uden sammenhæng dermed fratrådte Tromp sin høje post sidst i april og efterlod kommandoen til Niels Juel. Hans flåde blev på 26 orlogsskibe og 3 fregatter med 1.560 kanoner. Han fik sin instruks den 13. maj. Han skulle i første omgang støtte hærens operationer til hjælp for Kristianstad og skade fjende i de blekingske havne. Dernæst skulle hans opmærksomhed rettes mod den svenske flåde i Kalmarsund og Stockholm. Stod svenskerne ud, skulle de nedkæmpes i et slag. Forblev de i havn, skulle al skibsfart på Stockholm hindres, og kysterne foruroliges ved landgangsforetagender.³⁰

Carl XI udnævnte admiral Hans Wachtmeister til svensk flådechef for 1678. Det var første gang i krigen, at en fagmand blev chef for den svenske flåde. Hans instruks var dateret den 18. april. Han skulle samle de stockholmske skibe ved Dalarö og sejle til Kalmarsund, så snart sikkerhed gaves. Der var tale om 18 orlogsskibe, 5 fregatter og 5 kompagniskibe med 1.387 kanoner. Dernede skulle flåden ligge beskyttet mod angreb og være parat til udsejling, når der var mulighed for et operativt resultat. Ved først givne lejlighed skulle han søge at overføre levnedsmidler til det betrængte Stralsund.³¹

Niels Juel løb ud den 1. juni med 22 orlogsskibe og fregatter, og plyndrede efter ordre Ystad den 4. juni. Den kongelige ordre lød på, »at indvånerne vorde ruineret, det unge mandskab bortført, heste ihjelskudt, kvæget borttaget og fjendens subsistence således hindret«. Få dage efter nærmede de fjendtlige flåder sig hinanden, idet Wachtmeister havde forladt Dalarö den 6. juni. Nu lå han syd for Øland den 12. juni med 31 skibe, heraf 18-20 kapitalskibe. Den følgende dag overvejede Niels Juels krigsråd, om man skulle angribe, men det kom til resultatet, at fjenden burde lokkes længere syd på, hvorved danskerne ville være nærmere egne havne. Dagen efter sejlede svenskerne imidlertid ind i Kalmarsund, hvorved årets eneste chance for søslag var gledet danskerne af hænde. Når hertil føjes, at Juel'erne afholdt sig fra angreb på flåden ved Kalmar, og et forsøg på at undsætte Kristianstad fra søen slog fejl i juli, var det ikke meget, hovedflåden fik udrettet denne sommer. Bedre gik det med at udføre ordren, hvor flåden kaldtes til København for at konvojere transporterne til Rügen, der skulle angribes påny. Landgangen fandt sted den 12. september og førte til øens fald få dage senere. Dermed sluttede Østersøflådens aktivitet for dette år.³²

7. Søkrigen 1679

Sorte skyer trak hen over Danmarks himmel i foråret 1679. Som så mange gange før blev det svigtet af sine allierede. Nederlandene havde sluttet fred med Frankrig i Nijmegen den 10. august 1678, det samme gjorde Spanien den 17. september. Heller ikke Kejseren holdt ud, men sluttede fred den 5. februar 1679 med Frankrig og den 6. februar med Sverige. Der var ingen, der tog hensyn til Danmarks og Brandenburgs protester. Til gengæld afviste de et fransk ultimatum af 24. februar, som forlangte fred inden udgangen af marts på basis af status quo ante bellum.³³

Den danske konge pressede General-Commissariatet for en hurtig udrustning af flåden den 7. april, »efterdi den franske flåde mest var færdig at løbe ud«. Denne trussel måtte man gardere sig imod. Men instruks fik Niels Juel

dog først den 31. maj, forsinket af en våbenhvileaftale den 20. marts, der først udløb den 1. maj. Efter at have hentet nogle hærstyrker i Wismar og på Rügen skulle han sejle op langs den svenske kyst til Landsort (ved den sydlige indgang til Stockholms skærgård) og gennemføre en blokade af den svenske hovedstad. Herunder skulle engelske og nederlandske skibe afvises, alle andre anholdes. Når fjenden havde trukket tropper til for at afværge invasion, skulle landgangsstyrkerne sættes i land ca. 20 mil sydligere. Enten skulle de så bide sig fast eller blot ruinere og afbrænde landet. Han skulle hele tiden havde øje på den svenske flåde ved Kalmar, så den ikke påførte ekspeditionens senere transporters skade. Efter gjort gerning i skærene skulle han vende sig mod de svenske skibe i Kalmarsund og gøre dem »nogen afbræk og forsøge om noget nyttigt imod dem kan foretages«. ³⁴

Udviklingen løb imidlertid hurtigt fra denne ordre. Brandenburg gjorde nu mine til at falde fra, og Kurfyrsten sluttede da også fred med Frankrig og Sverige den 29. juni 1679. Juel fik derfor den 14. juni ordre til at opgive operationen mod Landsort/Stockholm »formedelst konjunkturernes forandring og tidernes kortheds skyld«. Kort sagt, det bar mod fred. Han skulle i stedet rette sin kraft mod flåden i Kalmarsund og af yderste evne udrette »noget mærkeligt ... som til vores gloire og tjenestes befordring, fornemmelig der tiden muligt ej skal ville tillade noget videre og vidtløftigere at forrette«. ³⁵

Den svenske flåde havde ikke forandret position siden sidste år. Den var blot blevet forstærket med to nybygninger, nemlig Carolus XI på 82 kanoner og Stenbock på 38 kanoner. Wachtmeisters instruks var dateret den 26. maj. Han skulle blive liggende ved Kalmar og afvente den lovede franske flåde. Hvis den kom, hvad dog var usikkert, skulle han agere offensivt. Men først og sidst skulle han gøre alt for at bevare flåden, der var »et stort klenod för k.m. (Kungl. Mayt.) och cronan« og undgå en farefuld kamp. Det kan tilføjes, at Wachtmeister kom til at vente forgæves på franskmændene. ³⁶

Niels Juel sejlede fra Køge bugt den 16. juni med 36 orlogsskibe og fregatter og den 26. havde han føling med fjenden mellem Bornholm og Øland. Wachtmeister undgik dog kamp og retirede til Kalmarsund. Her blev han liggende i en god stilling lige til freden, således at Juels forsøg på at afslutte krigen med en gloriøs aktion blev forgæves. Kaptajn Dreyer indlagde sig dog fortjeneste under et mislykket forsøg på at spærre fjenden inde ved sænkning af »Enigheden« i gabet ved Grimskær den 2. juli. Og det lykkedes viceadmiral Span den 20. juli at beskyde en strandet svensker »Nycklen« så kraftigt, at »dette herlige skib forbrændte med alle; det var på 82 stykker (kanoner), deraf 54 metal«. Disse resultater svarede næppe til forventningerne. Den 16. august blev hovedflåden kaldt tilbage til Køge bugt, og den 19. fik Juel besked om, at der var indgået våbenstilstand med Sverige, hvorfor han

skulle afholde sig fra »alle hostiliteter at forøve indtil nærmere ordre«. Denne ordre nåede flåden den 21. august. Freden blev sluttet i Lund den 26. september 1679.³⁷

Vi må efter dette konkludere, at det gennem hårde kampe lykkedes den danske flåde at tiltvinge sig søherredømmet i Østersøen. Det stillede den danske hærledelse meget frit i valget af operationsområder, men det bragte den ikke i stand til at hjemføre sejren. En skuffelse for Danmark var det også, at den svenske flåde slap intakt ud af det sidste krigsår.

NOTER

1. Se diskussionen om §3 i Roskildefreden: *F. Ashgaard, Kampen om Østersjön på Carl X Gustafs tid, Carl X Gustaf-Studier 6, s. 195-200. Sverige ønskede Østersøen gjort til et »mare clausum«, lukket hav for fremmede orlogsflåder.*
2. Sml. forbud mod udførsel af salt fra Danmark d. 19. marts 1675: Kgl. forordninger 1670-83, s. 276-77. Der blev vist engelske skibe et særligt hensyn: *O. Bergersen, Fra Henrik Bielke til Iver Huitfeldt (Trondheim 1953) II, 53 og kaptajnsinstrukser fra 1675: Admiralitetets generalkopibog 1675 fol. 89 (21. aug.), fol. 93 (26. aug.) og fol. 148 (11. okt.), DRA. God prise var fjendtligt skib og ladning samt krigskontrabande: Kgl. forordninger 1670-83 d. 20. feb. 1678, s. 389. Sml. Udkast til »Commisfarers rewers«, d. 22/8 1675: Krigskancelliet, kgl. expeditioner Søetaten vedk. 1675 nr. 8, DRA.*
3. Om baseproblemerne: *Gustaf Clemmenson, Flottans förläggning til Karlskrona (Uppsala 1938) s. 1-13.*
4. *Bergersen II, 405-13. Forbud mod at dansk/norske søfolk tog fremmed tjeneste af hensyn til flådens bemanning, d. 28. febr. 1676: Kgl. forordninger 1670-83 s. 292-93. Fornyes siden flere gange.*
5. Se side 66. De svenske skibe: List of men of war 1650-1700, Swedish ships s. 16-17 og *Zettersten (note 6) II, 318 og 312-13. Om Adeler som skibsbygger: P. Holck, Cort Adeler (Kbh. 1934) s. 122-49.*
6. *Bergersen II, 77-78 (Stenbock), 108 (Creutz) og 151 (Horn) og A. Zettersten, Svenska flottans historia (Norrtelje 1903) II, 628 (Stenbock), 600 (Creutz) og 609 (Horn).*
7. Flåden: *J. Barfod, Niels Juel (Århus 1977) s. 125. Bergersen II, 51-54 (krigsrådsmøderne) og Holck s. 188 (Adelers instruks af 28. juli). Sml. Chr. Bruun, Cort Adeler (Kbh. 1871) s. 319-20.*
8. *Bergersen II, 54-55 (Krigsrådsrådet) og I, 574 (Rodstens instruks).*
9. *Zettersten II, 460 og Bergersen II, 79-80.*
10. *Zettersten II, 465-69. Se om Carl XI's planer i november hos Bergersen II, 86.*
11. *Zettersten II, 468. M. Rodstens sidste rapport er ganske vist dat. d. 1. okt.: Adm.tetets indk. sager 1675, nr. 19, DRA. Men sml. missive til M. Rodsten d. 26. okt., at han skulle forlade Kattegat og slutte sig til hovedflåden: Adm.tetets generalkopibog fol. 163 b, DRA.*
12. Mødet d. 1. febr.: *Barfod s. 132. Om Tromps udnævnelse se bl. a. Bergersen II, 94-97, Barfod s. 133-36 og 145. Adm.tetets regnede d. 7. jan med, at den danske flåde kunne forstærkes med 4 københavnske og 4 norske defensionskibe: Adm.tetets gene-*

- ralkopibog 1676 fol. 4. DRA.
13. *Barfod* s. 136-37. N. Juels rapport om Gotlands erobring, dat. d. 2. maj; N. Juels kopibog, DRA. Se også kap. 13.
 14. *Bergersen* II, 111 og *Zettersten* II, 471-72.
 15. *Zettersten* II, 472-76. *Barfod* s. 149-54. *Bergersen* II, 112-23. Dansk flådeliste: Original manuskript til Chr. V's krigshist. 1670-78. DRA. N. Juels rapport om slaget, dat. 27. maj; N. Juels kopibog, DRA. Der var ingen skibstab i træfningen.
 16. *Barfod* s. 155-156, *Zettersten* II, 477-81 og *Bergersen* II, 126-36. Svenskerne mistede admiralskibene Kronan og Sværdet foruden to andre skibe. Hertil kom, at admiralskibet Äpplet gik tabt ved stranding. Ialt 5 skibe med 372 kanoner. Tromps rapport om slaget er trykt hos H. G. Garde, Efterretninger om den danske og norske sømagt (Kbh. 1832) I, 193-202. N. Juels rapport om slaget, dat. 4. juni; N. Juels kopibog, DRA.
 17. Krigskancelliet, Kgl. expeditioner Søetaten vedk. 1676 nr. 17 (19. juni), DRA. N. Juels kopibog d. 30/6 1676, DRA. *Barfod* s. 161-63 og *Bergersen* II, 141-42.
 18. *Zettersten* II, 483-84 og 487-88. *Barfod* s. 166-68. Chr. V resolverede d. 30. dec., at de to halvfærdige fregatter fra Carlshamn skulle »optømres« og bære navnene Victoria og Carlshaufn: Adm.tetets forhandlingsprot. 1675-79, DRA. Kristianopol kapitulerede d. 22. febr. 1677 og Carlshamn d. 8. marts: N. P. Jensen, Den skaanske Krig 1675-1679 (Kbh. 1900) s. 231. M. Rodstens ordre: Krigskancelliet, kgl. expeditioner søetaten vedk. 1676 nr. 52 (6. juli) DRA. Om Bohus: se P. Thorruuds artikel andetsteds i bogen.
 19. *Zettersten* II, 489-90. En missive til N. Juel d. 29. maj oplyste, at Sjöblads flåde var på 8 store skibe, 4 små jagter eller galioter og 2 brandere: Adm.tetets generalkopibog 1677, fol. 215, DRA. Sml. Original manuskript (se note 15) 1677, fol. 112 b.
 20. *Zettersten* II, 491-92 og 494, *Bergersen* II, 153-56.
 21. Plakater ang. møde: Adm.tetets generalkopibog 1677, fol. 48-49, DRA. Flådelisten efter N. Juels rapport d. 2. juni; N. Juels kopibog, DRA. Sml. *Garde* I, 209-10, *Bergersen* II, 165 og flådeliste 1677: Søkrigskancelliet 927, flådetabeller 1677-79, DRA. *Barfod*: Niels Juel s. 169-73 og 194. *Zettersten* II, 489-90. Bemærk at Tromp allerede d. 21/9 1676 havde peget på det ønskelige i »at bemestre sig Gothenborg«: Krigskancelliet, kgl. expeditioner Søetaten vedk. 1676, nr. 17, DRA. Mangel på søfolk er utvivlsomt blevet øget gennem kgl. ordre af 14. nov. 1676 om at sende 1000 bevæbnede matroser til Lund og 500 til Landskrona: se missive til K. M. d. 16. nov.: Adm.tetets generalkopibog 1676, fol. 78, DRA. Mange af disse matroser faldt i slaget ved Lund d. 4. dec. 1676. Se dog s. 245, note 106.
 22. Kort ekstrakt af de fra Landetatens Krigskancelli indk. kgl. expeditioner ang. Søetaten 1671-99, 1677 s. 68 (nr. 2 og 3), DRA.
 23. *Barfod* s. 175-76. *Zettersten* II, 490-91. N. Juels rapport om slaget, dat. d. 2. juni; N. Juels kopibog, DRA. Tilfredsheden med sejren deltes af H. Bjelke, der skrev til Chr. V. om de fjendtlige skibe, »som temmelig vel blev afklappet«: Adm.tetets generalkopibog 1677, fol. 235 (9. juni), DRA.
 24. Kgl. Ordrer til Niels Juel: Krigskancelliet, kgl. expeditioner Søetaten vedk. 1677, nr. 6 (8. juni) og nr. 7 (10. juni), DRA. Om senere kgl. ordrer se Slaget i Køge Bugt, (Kbh. 1977) s. 23-24. Fr. Ahlefeldt og H. Bjelke forudså »een Hooft-Gevecht« d. 30. juni: Adm.tetets generalkopibog 1677, fol. 295 (missive til adm. Bastiansen), DRA. N. Juels rapport om slaget synes at være gået tabt.
 25. Skibsliste med kanontal: *Barfod* s. 182-83. Sml. dog Original manuskript (se note 15) 1677, fol. 120 b. Den svenske hovedflåde var på vejen sydover blevet forstærket med 2

- orlogsskibe og 1 kompagniskib på ialt 162 kanoner. Om slaget: *H. Chr. Bjerg*, En historiografisk oversigt, art. i *Slaget i Køge bugt* (Kbh. 1977).
26. Efter sejren udnævnes N. Juel til Admiral-General-Løjtnant: Krigskancelliet, kgl. expeditioner Søetaten vedk., 1677, nr. 24 (4. juli), DRA.
 27. Som note 24, 1677, nr. 35 (9. juli) og nr. 40 (15. juli), DRA. Chr. V havde planer om en landgang med 6-7.000 md, ved Stockholm; samme sted nr. 51 (11. aug.) Det blev dog opgivet d. 28. aug. (nr. 53). *Kystraiderne: Original manuskript 1677, fol. 141-43 og 149-50.*
 28. Som note 24, 1677 nr. 53 (d. 28. aug.) Transportflåden til Rügen: Original manuskript (se note 15) 1677, fol. 152. Om Rügen: *N. P. Jensen* s. 306-16 og 327-33. Citat fra Kort Extract (note 22), 1677, s. 90 (nr. 53).
 29. *Barfod* s. 217-19. Chr. V's mening: Originalmanuskript (se note 15) 1677, fol. 98. Resultatet af overvejelserne: *N. P. Jensen* s. 336. Den udrustede flåde skulle iflg. reglement. d. 3. dec. 1677 ialt omfatte 53 enheder, hvortil kom 17 monterede og 10 umonterede koffardifartøjer, ialt med et mandskab på 11.480 mand, heraf manglede d. 3. dec. 1677 iflg. rullerne 4.058 mand, Adm.tetets generalkopibog 1677 fol. 465-80, DRA.
 30. Tromps sidste møde i adm.tetet d. 25. april: Adm.tetets forhandlingsprot., 1678, fol. 146 b, DRA. N. Juels flåde: Søkrigskancelliet, flådetabeller 1677-79, DRA. N. Juels instruks: som note 24, 1678, nr. 43 (13. maj), jfr. *Bergersen* II, 246-47. Der var i april afsat 40 navngivne, store og små skibe til Østersøen foruden 3 brandere og 10 advis- og proviantskibe, ialt 53 enheder på 2.118 kanoner og 12.090 mand: som note 24, 1678 nr. 32 (mellem 27. og 30. april) og nr. 56 (31. maj).
 31. *Zettersten* II, 502-03 og *Bergersen* II, 248-49. Stralsund måtte overgive sig efter Rügens fald, d. 15. okt. 1678: *N. P. Jensen* s. 414.
 32. N. Juels flåde d. 1. juni: Journal, 1678-79 s. 2 (1. juni) og s. 7-8 (13. juni), Søetaten, embedsarkiver, eskadreskriverne, Chr. Reich, DRA. N. Juels krigsrådsprot. d. 2. og 13. juni, 18. og 23. juli og hans kopibog d. 14. juni, 21. og 24. juli, DRA. Kristianstad overgav sig d. 4. aug.: *N. P. Jensen* s. 385. Om Rügen: *Barfod* s. 234-39. De sværeste skibe hjemkaldes snarest belejligt d. 8. sept.: som note 24, 1678 nr. 92. Til »Vestersøen« var der i april afsat 16 navngivne skibe, 6 snauer og 4 jagter: som note 24, 1678 nr. 32 (mellem 27. og 30. april) og nr. 56 (31. maj), ialt på 496 kanoner og 2.110 mand, jfr. tekst og note 30. Her foregik intet bemærkelsesværdigt dette år.
 33. Actes et memoires des negotiations de la paix de Nimegue (Amsterdam 1679-80) II, 514-22 (10. aug.), II, 625-47 (17. sept.) III, 418-35 (5. febr. 1679) og 438-44 (6. febr.) og IV, 245-46 (24. febr. 1679). Frankrig havde erklæret Danmark krig d. 18. aug. 1676 (meddelt Tromp i skrv. af 13. sept.): som note 24, 1676, nr. 35. D. 8. dec. 1676 nævntes frygt for den franske flåde for første gang i Adm.tetets memorial til kongen: Adm.tetets generalkopibog 1676, fol. 97-98, DRA.
 34. Frygten for den franske flåde: som note 22, 1679 nr. 18, s. 150 (7. april). Sml. Adm.tetets forhandlingsprot. d. 10. april, fol. 215 b, DRA. Bemærk, at stærke rygter om fransk flådeexpedition til Gøteborg omtales allerede d. 13. okt. 1677: Adm.tetets generalkopibog 1677 fol. 423, DRA. N. Juels instruks: som note 22, 1679 nr. 34. Våbenhvilen: som note 33, III, 327-29. Landsort: *H. O. Scheel: Krigens skueplads* (Kbh. 1785) s. 67. Den udrustede flåde skulle iflg. en liste fra 14. jan. 1679 bestå af 34 orlogsskibe, 11 fregatter og 7 mindre skibe med ialt 2.588 kanoner, 9 brandere på 78 kanoner, 6 galioter på 44 kanoner, 10 armerede proviantskibe på 86 kanoner, 4 kitzer og smaker, hvoraf en med 6 kanoner og 8 advisjagter på 46 kanoner. Ialt således 106 enheder på 3.422 kanoner: Adm.tetets generalkopibog 1679, fol. 35 b-37, DRA. Der udruste-

des faktisk iflg. bemandsliste d. 13. maj 32 orlogsskibe og 11 fregatter foruden mange hjælpefartøjer med ialt en besætning af søfolk på 9.151 mand: samme sted fol. 265-69.

35. Brandenburgs fred: som note 33, IV, 483-93. Juels instruks: som note 24, 1679 nr. 38. Juels krigsrådsprotokol d. 21., 27., 28. og 30. juni, DRA.
36. Wachtmeisters instruks: *Zettersten II*, 508 og *Bergersen II*, 268.
37. Om krigshandlingerne: *Barfod* s. 245-56, *Zettersten II*, 508-10 og *Bergersen II*, 272-88. N. Juels rapporter d. 7. og 25. juli: Adm.tetet indk. sager 1679, DRA. Reichs journal (se note 32) s. 121-23 (2. juni) s. 142-45 (20. juli) og s. 186 (21. aug.). Ordre til N. Juel (som note 24) 1679, nr. 57 (16. aug.) og nr. 58 (19. aug.) Om Visborgs demole-ring: se kap. 13: Om våbenstilstand og fred: DNT VII, 309-26.

Kampen i periferien

KAMPEN I TYSKLAND

Det dansk-svenska kriget 1675-1679 brukar kallas det Skånska kriget, eller kampen om Skåne, bl a därför att de viktigaste krigshändelserna utspelades i detta landskap. Men kriget både började och slutade i de svenska provinserna i Tyskland och, om man undantar åren 1676 och 1677, fördes det främst i dessa provinser.

1. Striden vid Fehrbellin

När överbefälhavaren för de svenska trupperna i Pommern, den från tretioåriga kriget väl beprövade riksfältherren Carl Gustaf Wrangel, i december 1674 med sin här tågade in i Brandenburg, skedde detta efter en mycket långvarig tvekan. Wrangel hade varnat Carl XI och rikskanslern De la Gardie. Oberoende av den politiska utvecklingen skulle det bli svårt att under någon längre tid kunna underhålla en armé i det fattiga Pommern. Förr eller senare skulle det bli nödvändigt att rycka in i det bördigare Brandenburg, men detta skulle ej kunna ske utan strid. Wrangel begärde förgäves instruktion i detta hänseende av Carl XI. Han gav order om att hans trupper skulle söka undvika övergrepp mot den brandenburgska befolkningen och att proviantering borde ske mot betalning. Men den brandenburgska befolkningen flydde undan de framryckande svenskarna och provianteringen kom i stor utsträckning att ske genom plundring. Den brandenburgska propagandan försummade ej att utmåla svenskarnas framfart som synnerligen hänsynslös.

Carl XI hade ej önskat att några indelta svenska regementen skulle sändas till Tyskland. Dessa pålitliga förband borde hållas kvar i Sverige, där de kunde komma att behövas i händelse av ett danskt försök att återta Skåne. Aktionen mot Brandenburg borde ske enbart med värvade trupper. Men den svenska regeringen hade inga pengar till någon mer omfattande värvning. I Wrangels armé som bestod av 48 kompanier kavalleri, 10 kompanier dragoner och 63 kompanier infanteri, kom därför likväl huvuddelen från de svenska landskapsregementena och endast en mindre del var värvade trupper. Sammanlagt hade Wrangel 13.000 man, sålunda icke någon stor styrka.

När den svenska invasionen började, stod kurfursten av Brandenburg med sin armé vid Rhen, där han hade mot sig den franske marskalken Tu-

renne med dennes segerrika trupper. Då Fredrik Vilhelm fick veta att hans land invaderats, beslöt han genast att ta upp kampen mot svenskarna, trots att han avråddes härifrån av sina generaler. Dessa ansåg att det skulle vara för riskabelt att ge sig i strid med de från trettioåriga kriget och Carl X Gustafs fälttåg så segervana svenskarna.

Wrangel tycks ej ha gjort sig någon brådska. Först den 30 april 1675 mönstrade han sina trupper i staden Damm i Pommern. Dessa hade då genom sjukdomar och deserteringar gått ned med omkr. 1.000 man till 12.000, och andan hos soldaterna, som ej fått någon lön under fyra månader, hade blivit mycket dålig. Från Damm fortsatte Wrangel sakta med sin armé västerut för att få samband med den svenskvänlige hertigens av Hannover trupper.

Fredrik Vilhelm bröt upp den 26 maj från Maindalen för att genomföra den långa och snabba marsch österut som skulle göra honom så berömd. Efter att under 17 dagar ha marscherat 30 mil, stod han den 11 juni i Magdeburg.

Av försörjningsskäl hölls den svenska armén ej samlad. Fredrik Vilhelm fick i Magdeburg veta, att svenskarnas huvudstyrka med infanteriet under Wrangels eget befäl fanns vid Alt-Brandenburg och att kavalleriet under Wrangels halvbror, Volmar Wrangel, stod vid Havelberg. En väg som förenade de två häravdelningarna gick genom byn Rathenow. Där fanns det en bro över floden Havel som försvarades av översten Wangelin med 500 svenska soldater. Kurfursten som planerade att slå de båda svenska häravdelningarna var för sig beslöt att söka överrumpla och ta bron vid Rathenow, vilket även lyckades. När Carl Gustaf Wrangel fick veta, att förbindelsen mellan hans egen styrka och kavalleriet brutits, beordrade han sin broder att snarast söka ansluta sig till honom över en annan bro vid Fehrbellin. Under marschen dit fick emellertid Volmar Wrangel rapport, att denna bro förstörts av ett av kurfursten framsänt detachment. Då han gjort halt i väntan på att bron reparerades, upphanns han den 15 juni av brandenburgarna. Platsen där så skedde var olämplig att försvara. Utanför den högra flygeln av svenskarnas i hast intagna försvarsgruppering fanns en höjd, varifrån fienden med artilleri kunde beskjuta dem, och här anföll brandenburgarna. Utsatta för häftig artillerield från höjden gick några svenska avdelningar till angrepp för att ta fiendens artilleri. Men anfallen samordnades ej, och då den svenska högra flygeln ej fick hjälp från den vänstra och centern, blev fiendens övermakt för stor; svenskarnas högra flygel tvangs vika. Då striden började, fick Volmar Wrangel veta att bron vid Fehrbellin blivit reparerad. Han ville då ej ta upp någon större strid med fienden utan beordrade centern och vänstra flygeln att gå mot Fehrbellin och den högra att söka följa efter. Brandenburgarna var uttröttade och förföljde ej; de stridande skildes

åt och svenskarna kom över bron vid Fehrbellin. Deras förluster var omkring 600 man; brandenburgarnas något mindre. Något större slag skedde sålunda ej söder om Fehrbellin, men den brandenburgska propagandan framställde striden där som ett stort svenskt nederlag och detta fick en psykologisk effekt inom den svenska armén, där antalet deserteringar ökade och missmod spred sig.¹⁾

Den största betydelsen av striden vid Fehrbellin var de politiska följdverkningarna. Det hade visat sig, att de svenska trupperna inte var så starka som man hade trott. Detta ledde till att Holland samt biskopen av Münster och de lüneburgska hertigarna förklarade Sverige krig.²⁾ Och kejsaren, som hade inskränkt sig till att fördöma svenskarnas invasion i Brandenburg men ej vidtagit några militära åtgärder, beslöt att med en truppstyrka understödja kurfursten Fredrik Vilhelm.

I Danmark ledde den svenska motgången vid Fehrbellin till att Christian V den 26 juni lät fängsla sin svåger, Sveriges bundsförvant, hertig Christian Albrecht av Holstein-Gottorp vid ett möte i Rensborg. Några veckor senare, den 13 augusti, avreste kungen till den danska hären - 9.600 man infanteri, 5.500 ryttare, 1.200 dragoner och 312 artilleripjäser - som stod beredd i Holstein. Och i början av september följde Danmarks formella krigsförklaring. Christian ville ej genast ta upp en kamp om Skåne. Först måste de svenska stridskrafterna i Tyskland besegras, så att dessa ej söderifrån skulle kunna anfälla Danmark. Dessa stridskrafter var fördelade till Svenska Pommern, staden Wismar och hertigdömet Bremen. Rikskanslern Griffenfeld rådde kungen att invadera Bremen, där han bedömde att danskarna hade störst möjlighet att få några territoriella vinster. Men Christians generaler ville i stället söka erövra Wismar, främst för att förekomma att kurfursten för egen del satte sig i besittning av denna stad; han kunde i stället erbjudas att ta Stettin. Kungen beslöt att följa generalernas råd; detta blev den första mot-sättningen, då det gällde krigföringen, mellan honom och hans rikskansler.³⁾

Men danskarna måste samordna sina militära operationer med brandenburgarnas och i detta syfte möttes Christian och Fredrik Vilhelm i Gadebusch den 5-6 september. Christian, som var lätt att påverka av en starkare vilja, lät sig där övertalas att uppskjuta anfallet mot Wismar för att i stället i samverkan med kurfursten söka bryta det svenska gränsförsvaret av Pommern.⁴⁾

2. Pommern och Wismar

Om Christian särskilt önskade återfå Skåne, så var Fredrik Vilhelms främsta mål att erövra Svenska Pommern. Detta omfattade 5.000 kvkm och hade

300 km landgränser mot Mecklenburg i väster och mot Brandenburg i söder. Södra delen var svårförsvarad, då den saknade hinder i form av vattendrag eller höjdsträckningar, men var å andra sidan ej bördig och hade ej något militärt värde. Det var kustlandet, med städerna Damgarten, Stralsund, Greifswald, Wolgast, Anklam, Demmin och Stettin, som jämte ön Rügen var lockande för en angripare. Kunstområdet avgränsades av floder, i väster mot Mecklenburg av Recknitz, i söder av Peene och Trebel och i öster av Oder. Med undantag av Oder var dessa vattendrag ej breda, men de hade sumpiga stränder och utgjorde därför militära hinder. De pommerska bönderna var livegna; ett svenskt försök att avskaffa livegenskapen hade stött på ett för starkt motstånd. En stor del av godsägarna var inflyttade riks-svenskar, som hade fått sina gods som förläning av drottning Christina och var trogna mot den svenska kronan. Städerna åtnjöt ett visst mått av självstyre och deras befolkning uppfattade ej Sveriges överhöghet som betungande. Även om en del av den pommerska adeln i hemlighet underhöll förbindelser med kurfursten av Brandenburg och de styrande i städerna erkände dennes arvsrätt till Pommern, så var den pommerska befolkningen i stort sett benägen att aktivt hjälpa svenskarna mot deras fiender. Särskilt gällde detta prästerna som var viktiga informationsspridare och opinionsbildare. Orsaken till prästernas svenskvänlighet var, att man i Vorpommern, liksom i Sverige, hyllade den lutherska läran, medan prästerna i Brandenburg var kalvinister.

Efter striden vid Fehrbellin, ansåg kurfursten, att hans trupper var i behov av en tids vila. Han förföljde därför ej Wrangels armé som ostörd kunde dra sig in i Pommern för att förbereda ett försvar av denna provins.

Svenskarna räknade med att Pommern skulle anfallas av danskarna västerifrån och av brandenburgarna och en med dessa samverkande kejsrerlig styrka söderifrån. Wrangel måste på grund av sjukdom lämna armén, men han fortsatte att utöva befälet från ett av sina gods. Han beordrade generalen Otto Wilhelm von Königsmarck att försvara Recknitzlinjen mot danskarna och generalen Conrad Mardefelt att söka hindra brandenburgarna och de kejsrerliga att gå över Trebel och Peene. Både Königsmarck och Mardefelt ansåg sig för svaga att kunna hejda fienden vid de nämnda floderna; de föreslog därför, att deras styrkor skulle dra sig tillbaka till de befästa städerna i kustområdet. Men skörden höll på att bärgas i Pommern, och Wrangel ville ej att denna skulle falla i fiendens händer. Han vidhöll därför att flodlinjerna skulle försvaras. Mardefelt spred då ut sin styrka över hela sin front. Han blev härigenom svag överallt, och då han försummade att spana, hann han ej omgruppera några styrkor från övergångsställen som ej hotades av fienden till sådana mot vilka denne framryckte. Brandenbur-

garna och de kejserliga kunde lätt bryta Mardefelts försvar, vars trupper tvangs att snabbt retirera mot Stralsund. Då Königsmarck fick rapport här- om, vågade han ej stå kvar i sin försvarsställning för att ej bli tagen i ryggen.⁵⁾ Efter en kort strid mot danskarna vid Damgarten vek även han och danskarna kunde invadera Pommern.

Medan Mardefelts trupper ännu försvarade Peenelinjen, hade en mindre styrka av brandenburgare under översten von Schwerin från Hinterpom- mern öster om Oder - ett håll varifrån svenskarna ej väntat sig ett anfall - lyc- kats överrumpla och ta den svagt försvarade ön Usedom samt staden och ön Wollin. Sedan han forcerat Mardefelts flodförsvar gick kurfursten mot sta- den Wolgast vid Peenes utlopp i Stettiner Haff. Då krutmagasinet där ex- ploderade, sedan det träffats av en artillerigranat, kapitulerade stadens kommandant, major Blix. Genom erövringen av Wolgast och öarna Wollin och Usedom behärskade kurfursten inloppen från Östersjön till Odermyn- ningen. Härigenom kunde Stettin ej längre undsättas från sjösidan. Fredrik Vilhelms nästa mål blev att söka ta städerna Demmin, Anklam och Stettin. Men då alla dessa var starkt försvarade och en belägring av dem skulle för- svåras av att årstiden var långt framskriden mot vintern, beslöt han att låta sina trupper gå i vinterkvarter.

Under kurfurstens och de kejserliga truppers operationer mot Stettiner Haff gick den danska armén tillbaka till Mecklenburg för att belägra Wis- mar, en belägring som genom invasionen i Pommern hade försenats i 1½ månad. Wismar, som ansågs vara den bästa hamnen längs hela Östersjöku- sten, omgavs åt landsidan av ett 1.000 meter långt vattenrikt träsk med en bredd som växlade mellan 100 och 400 meter och skyddades åt sjösidan av kraftiga påverk. Den var omgiven av en ringmur, utanför vilken det fanns en vall och en djup grav. I sydöstra delen fanns ett kastell. Guvernör var fält- marskalklöjtnanten Gustaf Wrangel, kommandant översten greve Gustaf Carlson, son till Carl X Gustaf. Garnisonen bestod av 1.400 man och hade ett 60-tal artilleripjäser. Den danska belägringsstyrkan, som leddes av Chri- stian V själv, räknade 18.454 man och 40 artilleripjäser. Till att leda en stormning hade kungen utsett Niels Rosenkrantz. Han hade skapat sig ett namn vid Köpenhamns belägring 1659. Det var brukligt att inbjuda åskåda- re till en stormning; när drottning Charlotte Amalia anlände till Wismar i slutet av oktober, ville Christian fira hennes ankomst med att då storma sta- den. Men hans generaler opponerade sig häremot. Arbetena med att däm- ma upp det vattenrika träsket och fylla graven framför stadsmuren med risknippen hade ej framskridit tillräckligt långt. Flera generaler ifrågasatte, om inte stormningen, med hänsyn till det stora antalet sjukdomsfall bland soldaterna, borde uppskjutas till våren. En av de ingenjöröfficerare som led-

de fältarbetena, kaptenen Bilenberg, skrev ett brev till härens generalauditor Mejer och påpekade hur illa det stod till med soldaterna. »Folkene er blevne saa matte, at det er dem næsten umuligt att forrette deres Tjeneste.... Driver man paa soldaterne, begynder de at græde som Børn og beder om, at man vil skyde dem, for at de kan faa en Ende paa al den Elenighed, de lider under«⁶⁾ Även Christian blev nu tveksam om belägringen borde fortsätta, men Griffenfeld yrkade bestämt på att så skulle ske. Sedan Bilenberg arresterats och de oppositionella generalerna skrämts till tystnad, fortsatte belägringen och den 13 december kom stormningen igång. Huvudanfallet skedde mot kastellet, och efter en kort men mycket häftig strid lyckades danskarna inta detta. Därmed var Wismars öde beseglat, ty från kastellet kunde staden beskjutas och behärskas. Wismar kapitulerade och den 14 december avtågade den till 800 man reducerade garnisonen, varav en stor del var sårade eller sjuka. Under den segerfest som danskarna höll i stadens rådhus, sägs det att Christian V utbringade en skål för Griffenfeld med orden »Uden ham var vi ikke her«. I alla fall var det sannolikt rikskanslerns sista lyckliga stund; en kort tid efteråt skulle han arresteras och mista sitt ämbete.

Efter Wismars erövring drogs huvuddelen av den danska armén tillbaka från Mecklenburg till Danmark föt att bereda sig för sin nästa huvuduppgift, att återerövra Skåne.

När de danska trupperna lämnat Pommern för att belägra Wismar och de brandenburgska gått i vinterkvarter, fick den svenska armén i Pommern handlingsfrihet. Königsmarck ville söka undsätta Wismar, men han avhölls härifrån av Wrangel, som ansåg att danskarna där var för starka. Wrangel beordrade i stället Mardefelt och Königsmarck att söka återta Wolgast. Detta gick dock ej. Wolgasts kommandant, överste Hallard, begöt stadens valar med vatten som frös till is och försöket att storma misslyckades härigenom. Wrangels order att söka återta Wolgast var en av de sista han utfärdade. Hans sjukdom förvärrades, och den 25 juni 1676 avled han på sitt gods Spieker på Rügen. Närmast i rang efter Wrangel var Mardefelt, men Carl XI, som var missnöjd med dennes, enligt hans åsikt alltför passiva, agerande, kallade Mardefelt till Stockholm för att avge räkenskap över sin krigföring.⁷⁾ Till Wrangels efterträdare utsåg kungen i stället Königsmarck.

3. Bremen - Verden

Sveriges västligaste besittning i Tyskland, hertigdömet Bremen-Verden, var ett fattigt område, men betydelsefullt genom att den som innehade det samma behärskade Elbes och Wesers utlopp och kunde få betydande tullin-

komster. När konflikten mellan Sverige och Brandenburg bröt ut, försökte kurfursten förmå de länder som han bedömde skulle vara intresserade härav att ockupera Bremen. Även om han själv var beredd att avstå från Bremen, om han fick Pommern, så ansåg han det viktigt att de svenska stridskrafterna i Bremen engagerades. Men holländarna var upptagna av sin strid med fransmännen i Flandern, de lüneburgska hertigarnas trupper stod vid Rhen och danskarna tvekade vid denna tid ännu, om de skulle gå med i kriget. Det skulle därför dröja någon tid innan Bremen anfölls. Största hindret för ett anfall mot Bremen var Hannover. Hertigen av Hannover var i förbund med Sverige. Hans armé var visserligen liten, men utmärkt, och han hade lovat att hjälpa Sverige om Bremen anfölls. Men då allt fler tyska stater slöt sig till Sveriges fiender, tvekade Hannover alltmer, för att till slut förklara sig neutralt i den pågående konflikten. Det blev då lättare för Sveriges fiender att invadera Bremen. Men oenigheten mellan dessa var stor, både när det gällde hur de skulle samverka under invasionen och hur bytet skulle fördelas. Biskopen av Münster, som hade den svagaste armén, var den mest pockande. Huvudort i hertigdömet Bremen var Stade, på den tiden en betydande ort med 14.000 innevånare, att jämföra med 30.000 i Stockholm.⁸⁾ Förutom Stade fanns ett antal mindre befästa platser, varav de viktigaste var Karlsburg, anlagd där Bremerhaven nu ligger för att kontrollera Wesers mynning, Buxtehude och Bremervörde samt skansen Schwinge vid Elbes sammanflöde med Schwinge, anlagd för att försvara Elbe-mynningen och ta upp Elbe-tullen.

Befälhavare för de svenska trupperna i Bremen var fältmarskalken Henrik Horn, som förfogade över 4.500 man. Han hade velat inskränka sig till att försvara Stade, men bedömde att han av provianteringsskäl måste behärska även ytterligare delar av hertigdömet.

I september 1675 sände biskopen av Münster, ivrig efter erövring, 4.000 man in i Bremen. Då Christian V fick veta detta, beordrade han, för att ej komma i efterhand, generalmajoren Baudissin att med 2.000 man infanteri och 800 man kavalleri från Oldenburg rycka in i Bremen. Från Minden kom ungefär samtidigt 2.000 brandenburgare och något senare, i oktober, 3.000 lüneburgska trupper.

Vid årets slut hade alla befästa platser i Bremen, utom Stade och Schwinge-skansen, tagits av de allierade. Man inför vinterns inträde beslöt man att vänta med att söka erövra Stade till våren. Intill dess skulle man nöja sig med att blockera staden. Våren 1676 hade de allierade samlat 10.000 man framför Stade, en av de starkast befästa platserna under den svenska kronan. De allierade vågade ej storma utan ville söka svälta ut staden. Men en rapport att sex svenska örlogsskepp var på väg från Göteborg för att und-

sätta Stade, föranledde dem att öka sin aktivitet. Efter att med artilleri ha kraftigt beskjutit Schwingeskansan, lyckades man förmå skansens befälhavare, överste Wachtmeister, att kapitulera. När de svenska örlagsfartygen under amiralen Sjöblad, anlände till Elbemyningen, var denna härigenom blockerad. På grund härav och risken för att bli angripen av överlägsna danska och holländska sjöstridskrafter, om han dröjde för länge utanför Elbemyningen, beslöt sig Sjöblad för att återvända till Göteborg. Därmed var Stades öde beseglat. I slutet av juli tog ammunitionen slut och den 3 augusti kapitulerade Horn. Av garnisonens 2.200 man var blott 200 svenskar. Sedan Stade, Wismar och hamnarna kring Odermyningen gått förlorade, ökades Rügens betydelse för svenskarna. Denna ö och den innanför densamma belägna staden Stralsund, blev nu de lämpligaste platserna, dit förstärkningar från Sverige till Tyskland kunde sändas.

4. Stettin och Rügen

Medan danskarna sommaren 1676 lade om kraftsamlingen från Tyskland till Skåne för att ta upp en avgörande kamp där, fortsatte kurfursten mot Stettin. Men han gick ej direkt mot denna stad, utan tog först, i september, Demmin och i oktober Anklam; först därefter blev det Stettins tur. Men denna stad skulle ej visa sig vara så lättrövad som kurfursten hade hoppats på. Efter en månads resultatslös belägring stod vintern för dörren och Fredrik Vilhelm ansåg det då bäst att avbryta belägringen och låta trupperna gå i vinterkvarter. Vid 1676 års slut var svenskarna sålunda ännu herrar över de två viktigaste städerna i Pommern, Stettin och Stralsund.

Först i juli 1677 återupptog kurfursten anfallet mot Stettin. Under sitt befäl hade han då 20.000 brandenburgska, danska och lüneburgska trupper, understödda av ett ansenligt artilleri. Stettin försvarades av generalmajor von Wulffen med 2.300 man, en alldeles otillräcklig styrka, som dock förstärktes av stadens mot svenskarna mycket lojala borgare. Genom en häftig artilleribeskjutning i början av augusti, som resulterade i flera stora svårsläckta eldsvådor och att alla stadens kyrkor förstördes, sökte kurfursten att bryta stadens motstånd. Men von Wulffen gav ej upp. Fredrik Vilhelm fick då inrikta sig på en långvarig och metodisk belägring. Den 10 december lyckades de anfallande, som då hade grävt sig fram till stormavstånd, skjuta en kraftig bräsch i en av stadens vallar och förberedde en stormning. Inför detta hot ansåg sig von Wulffen tvingad att kapitulera. Ammunition och proviant var så gott som slut, ingen undsättning till staden var att vänta och denna var nästan helt skjuten i spillror. Den svenska delen av garnisonen

fick avmarschera under hedersbetygelser och med löfte om att bli återtransporterad till Sverige. Den hade reducerats till 700 man.

Under tiden hade Christian V beslutat att söka erövra Rügen, och den 3 september 1677 löpte den danska flottan under Niels Juels befäl ut från Köpenhamn med kungen ombord. Fyra dagar senare ankrade den utanför Rügens kust, och de ombordvarande trupperna landsteg utan att möta motstånd. På sydsidan av ön, där färjförbindelse fanns med Stralsund, var två skansar anlagda, den gamla och nya färjskansen. Båda var svagt besatta. I övrigt fanns endast omkring 200 svenska soldater på Rügen, sysselsatta med proviantering. Christian överskattade emellertid grovt styrkan av de svenska trupperna. Han vågade ej anfälla de båda färjskansarna utan nöjde sig med att upprätta och försvara ett brohuvud vid landstigningsplatsen. Kungen återvände därefter till Köpenhamn.

Königsmarck, som i Stralsund ledde det svenska försvaret av Pommern, blev överraskad av danskarnas landstigning, men ansåg sig för svag för att kunna kasta dem tillbaka i havet. Han beslöt att inskränka sig till att försvara den mest lättförsvarade av skansarna, den nya skansen, för att ha kvar ett fotfäste på ön.

Sedan Christian fått löfte om att 1.500 brandenburgska ryttare och dragoner skulle sändas till Rügen och själv beordrat danska förstärkningar dit, återvände han till Rügen. Med 7.300 man närmade han sig för att ta upp en strid med de svenska trupperna. Men då dessa stod kvar i den nya färjskansen, vågade han ej genast storma denna.

Efter att ha inhämtat råd av sina underlydande, beslöt han att en stormning skulle anstå tillsvidare och återvände till Köpenhamn. På vägen dit råkade kungen ut för en svår storm och var nära att förlisa utanför Bornholm; blott ett i sista stund utkastat nödankare hindrade kungens fartyg från att stranda och slås sönder. Sedan han kommit fram till Köpenhamn, ordnades där en tacksägelsegudstjänst och ett förgyllt ankare uppsattes i Tyghuset till minne av kungens räddning.

Carl XI blev mycket oroad av invasionen på Rügen, och beordrade Königsmarck att snarast söka återta ön. Königsmarck visste, att fienden där försvagats genom sjukdomar och genom att ett danskt regemente sänts därifrån för att delta i Stettins beläring. Efter Stettins fall var att vänta, att inte bara detta regemente skulle återsändas till Rügen, utan att även brandenburgska trupper skulle dirigeras dit. Ett försök att återta Rügen måste därför ske utan dröjsmål.

Den 5 januari 1678 bröt Königsmarck upp med Stralsunds garnison, ca 6.000 man. Under den följande natten lyckades han landsätta trupper vid den nya färjskansen utan motåtgärder från fiendens sida.

Generalen Rumohr, som av Christian V utsetts till befälhavare för de allierades styrkor på Rügen, hade sammanlagt 4.670 man (2.900 fotsoldater och 1.770 ryttare och dragoner) till sitt förfogande. Han hade fått order att förhålla sig avvaktande och försvara sin brohuvudställning. Men då han underrättades om svenskarnas landstigning, övergav han denna ställning och ryckte fram mot svenskarna. Denna manöver hade varit motiverad, om han haft för avsikt att anfälla dessa innan de hunnit få över mer än delar av sina trupper till Rügen. Men Rumohr anföll ej, han gjorde halt och intog tveksamt en försvarsställning vid Warkow, ½ mil från den nya färjskansen, en ställning som var mindre lämpad att försvara än den som han lämnat. Sedan de båda motståndarna förhållit sig avvaktande under ett dygn gick Königsmarck till anfall. General Rumohr, som ridit fram för att observera svenskarna, träffades då av en kula och dödades. Nyheten härom spred sig snabbt i den danska hären, där en modlöshet spred sig. Denna händelse och en tvist om vem som skulle överta befälet efter Rumohr ledde till att danskarna ej lyckades stå emot det svenska anfallet utan vek bakåt och flydde. Och i brist på båtar kunde de ej undkomma till fastlandet utan måste efter hand ge sig fångna. Ungefär hälften gick - härtill mer eller mindre tvingade - i tjänst hos Königsmarck, resten internerades.

5. Rügen och Stralsund

Svenskarnas innehav av Rügen blev ej långvarigt. Som Königsmarck förmodat, beslöt kurfursten att skicka trupper som frigjorts genom Stettins fall till ön. I början av september 1678 hade Fredrik Vilhelm samlat 15.000 brandenburgska trupper som var klara att transporteras från Usedom till Rügen med 350 transportfartyg, skyddade av 11 örlogsskepp. Han hade kommit överens med Christian V att danskarna skulle medverka i företaget och att brandenburgare och danskar skulle gå iland samtidigt på Rügens östra respektive västra kust. Även biskopen av Münster erbjöd sig att delta för att kunna få en bit av ön, men Christian V förklarade att Rügen var för liten att dela på.

Königsmarck hade fått reda på sina fienders planer, invasionen kom därför ej överraskande för honom. Då han fick rapport om att fienden landstigit, sände han trupper till motanfall. Men dessa avvisades av de numerärt överlägsna motståndarna. Königsmarck beslöt då att överge Rügen och endast försvara de båda färjskansarna så länge som behövdes för att skydda hans evakuering.

Sedan brandenburgarna vilat en natt, ryckte de fram över ön mot färjskansarna och stormade den ena av dessa. Den andra behövde ej anfallas, ty

dess besättning, som till stor del bestod av danskar som Königsmarck tvångsvärvat då han återtog Rügen i januari, gjorde myteri och överlämnade skansen.

Sedan svenskarna sålunda tvingats att lämna Rügen, blev de allierades nästa mål att inta Stralsund. Den 24 september började brandenburgska trupper överskeppas till fastlandet, och några dagar senare inleddes belägringen av staden. Den blev ej långvarig; redan den 15 oktober kapitulerade Stralsund.

I svenska historieverk har borgerskapet i Stralsund hårt kritiserats för att det var förrädiskt⁹⁾ och, i motsats till i Stettin, svek svenskarna. Kritiken syns orättvis. Borgarna i Stralsund hade livligt hoppats, att Rügen skulle ha förblivit i svenska händer, och de hade lojalt hjälpt till med att utrusta Königsmarcks trupper, då dessa i januari skulle återta ön. Men när Königsmarck inte ens en kort tid lyckades behålla Rügen, greps de av misströstan. Sedan Stralsund inneslutits och fienden börjat häftigt beskjuta staden, något som medförde stora skador, bönföll de Königsmarck att göra ett utfall för att neutralisera det fientliga artilleriet. Då Königsmarck ansåg sig för svag för att göra detta, greps borgarna av förtvivlan. De hängde ut vita flaggor i kyrktornen och lät genom utsmugglade brev fienden få veta att de önskade kapitulera. När så gott som hela Pommern med Stettin hade fallit i fiendens händer, ansåg de fortsatt motstånd hopplöst. En fjärdedel av Stralsund hade blivit raserad av artillerield och att förlänga försvaret till priset av att staden skulle bli totalförstörd syntes meningslöst.

Knappt hade kapitulationsförhandlingarna vid Stralsund avslutats, förrän kurfursten omgrupperade sina trupper mot Greifswald, den sista befästa orten i Pommern som ännu hölls av svenskarna. Händelserna vid Greifswald följde samma mönster som vid Stralsund. Efter några dagars artilleribeskjutning gav sig stadens garnison, 460 man, efter hot om stormning. Hela Pommern var härmed förlorat för svenskarna.

6. Undsättningsexpeditionen från Livland

Krigshändelserna i Tyskland blev ej avslutade med Greifswalds erövring. Kurfursten möttes av ett nytt hot i form av en svensk undsättningsexpedition till Pommern från Livland. Tanken på en sådan expedition hade väckts hos Carl XI redan 1676. Efter tsar Alexejs död bedömde han, att Sverige utan risk för ett ryskt anfall skulle kunna blotta Livland på trupper. En trupplexpedition skulle även ha kommit iväg därifrån 1677, om inte en stor brand hade brutit ut i Riga detta år, varvid expeditionens hela utrustning förstördes. Det kom att ta lång tid att förnya denna. Svårigheten att finna en

lämplig chef för företaget fördröjde ytterligare detta. Först utsågs Fabian von Fersen, Malmös tappre försvarare, till chef. Men sedan han dött i en sjukdom och två andra chefer avskedats på grund av senfärdighet och sjuklighet, utsåg den alltmer otålige Carl XI våren 1678 Henrik Horn till befälhavare. Horn sökte avsäga sig uppdraget, men det godtog ej kungen.

Expeditionens framgång byggde på, att polackerna skulle understödja denna. Genom fransk förmedling hade en överenskommelse skett med Polen, att den svenska expeditionen sedan den övergått gränsfloden Memel skulle i samverkan med polackerna söka erövra Königsberg för att därefter fortsätta mot Berlin. Härigenom skulle kurfursten tvingas att avdela trupper från Pommern för att möta det svensk-polska företaget, och de brandenburgska trupperna i Pommern skulle då försvagas.¹⁰⁾

När expeditionen, som bestod av 14 kavalleri-, 6 dragon- och 12 infanteriregementen, sammanlagt 11.200 man, sent omsider i september 1678 kom iväg, var emellertid det militära läget i Tyskland ett helt annat, än vad det hade varit 1677. Polackerna insåg att utsikterna för en framgång för expeditionen hade blivit mycket små; de var därför ej längre villiga att understödja denna. När Horn efter långa och tröttande marscher på av höstregnen uppblötta vägar nådde Tilsit, gjorde han där ett längre upphåll. Han hade blivit mer och mer tveksam och bedömde, att han var för svag att inta det befästa Königsberg. Han nåddes nu av en ny instruktion från Carl XI. Kungen hade sent omsider insett, att den målsättning han gett Horn inte längre var realistisk med hänsyn till Stettins och Stralsunds fall och polackernas vägran att understödja svenskarna. Kungen beordrade nu Horn att söka »conservera sin armé«, och inta en försvarsställning i vilken han skulle invänta förstärkningar för att först under den kommande våren återuppta offensiven. Horn medgavs även att, om han blev hårt trängd, företa en reträtt.

När Horn då fick underrättelse om att kurfursten själv var på väg mot honom med en större truppstyrka, ansåg han det lämpligast att retirera och i mitten av februari 1679 var han med resterna av sin expedition, omkring 2.000 man, tillbaka i Riga. Hans företag hade kommit till utförande som en följd av alltför optimistiska förhoppningar; det hade sannolikt varit bättre, om hans trupper i stället hade utnyttjats i kampen om Skåne.

7. Styrkefördelning och stridssätt.

Karakteristik av befäl och soldater

Genom att danskarna under hela kriget hade herraväldet till sjöss, kunde de efter behag förlägga sin kraftsamling till Skåne eller till Sveriges tyska provinser. Under 1675 och i början av 1676 opererade de huvudsakligen i

Tyskland, sedan blev försöket att återta Skåne det viktigaste för dem. Men efter nederlagen vid Lund och Landskrona och misslyckandet att storma Malmö förstod Christian V att han sannolikt ej skulle kunna vinna kampen om Skåne. Kungens intresse kom då att åter riktas mot den tyska krigsskådeplatsen. Om Danmark i en kommande fred inte skulle kunna återfå Skåne, så hoppades kungen att åtminstone kunna få behålla något av det som hade erövrats i Tyskland, dvs någon del av hertigdömet Bremen, Wismar eller ön Rügen.

Carl XI hade till en början tänkt att ta upp striden med danskarna söder om Östersjön. Och ännu så sent som 1678 hoppades kungen - därtill uppmuntrad av fransmännen - att kunna göra detta. Men den svenska flottans nederlag, först vid Ölands södra udde och senare vid Köge Buktt omöjliggjorde detta.

I svensk historieskrivning har, när det gäller 1675 - 1679 års krig, kampen om Skåne tilldragit sig det helt dominerande intresset, främst därför att de enda större fältslag som ägde rum under detta krig - slagen vid Lund och Landskrona - utkämpades där. Under striderna i Tyskland ägde aldrig något större slag rum. Där fördes kriget, såsom vanligen under 1600-talet, främst i form av en kamp om befästa orter. Sådana orter spelade en stor roll under 1600-talet, och de trupper som avdelades för att utgöra garnisoner i dessa var ofta talrikare än de som ingick i den rörliga fältarmén. Då kriget började, 1675, hade Sverige tretton mer betydande befästa platser i sina tyska provinser, vilka försvarades av garnisoner som sammanlagt uppgick till 9.000 man.

Under 1600-talet måste trupperna ständigt förflyttas av provianterings-skäl, en trakt blev fort »utäten« och ett nytt område måste då uppsökas. Sådana förflyttningar kunde hindras av en befäst plats, eftersom denna ofta var belägen vid någon flodövergång eller vid någon viktig förbindelseled. Man gick i regel metodiskt fram, då det gällde att inta befästa orter; det var sällan man sökte gå förbi någon sådan som låg i operationsriktningen. Kurfursten av Brandenburg gick sålunda, som förut nämnts, sedan han fått kontroll över Odermynningen, ej direkt mot Stettin, utan genomförde först tidsödande belägringar av de betydligt mindre viktiga orterna Demmin och Anklam. Och i hertigdömet Bremen sökte de allierade ej ta Stade, förrän de erövrat de mindre befästa platserna i hertigdömet.

Om en befäst plats efter anmaning inte kapitulerade, grävde den anfalande vinklade gravar för att kunna komma fram till ett stormningsavstånd. I vinkelhörnen anlades skansar. Därifrån besköts anfallsålet med artilleri, dvs med flackbanepjäser (kanoner) för att få bräscher i vallarna eller med

kastpjäser (mørsare) för att åstadkomma förstörelse, främst i form av eldsvådor.

Fredrik Vilhelm gjorde en riktig bedömning, då han räknade med att enbart genom artilleribeskjutning kunna tvinga Stralsund att kapitulera. När det gällde Stettin, fördröjdes hans belägring av denna stad genom svårigheter att få fram belägringsartilleri dit. Och när Stettin trots häftig och långvarig artilleribekämpning ej kapitulerade, måste Fredrik Vilhelm metodiskt förbereda en stormning. Det sätt på vilket den anfallande med löpgravar grävde sig allt närmare för att kunna storma och den försvarande genom mineringar och utfall sökte hindra detta, ansågs som ett skolexempel på, hur en strid om en befäst ort borde föras, och beskrivs utförligt i den samtida krigsvetenskapliga litteraturen.

När en ort kapitulert, kunde dess tillfångatagna garnison utväxlas, varvid befäl kunde friköpas mot penningssummor som svarade mot dess bedömda värde, allt enligt en mellan de stridande slutna överenskommelse, en s.k. kartell. I stället för att utväxlas kunde garnisonen få fri avmarsch under militära hedersbetygelser, dvs med, som det brukade heta, »flygande fanor, brinnande lunta och kula i munnen«. Segraren var då angelägen, att denna inte genast skulle kunna sättas in på nytt i striden. Stades garnison sändes sålunda inte till Sverige utan till Livland, för att det ej skulle gå - eller i varje fall ta lång tid - att kunna utnyttja densamma i Skåne. Och av samma orsak krävde Christian V att Stralsunds och Greifswalds garnisoner inte skulle skickas till Karlshamn utan upp till Kalmar. Christian vägrade till en början att bevilja fri lejd för dessa garnisoners transport över Östersjön. Men efter nya förhandlingar fick han ge med sig och bevilja lejd. Men transporten kom aldrig fram till Sverige; på vägen dit gick transportfartygen på grund vid Bornholm, en del av de ombordvarande drunknade och de överlevande internerades på ön.

Styrkeavgångar kunde bli lika stora genom deserteringar som genom stridsförluster. När svenskarnas värvade tyska trupper i Stade ej erhöll lön och fick dålig utspisning, fruktade Henrik Horn att de skulle desertera. Men detta hot avvärdades genom att hans maka, som verkade som politisk agent i det svenskvänliga Hamburg, därifrån lyckades skicka både pengar och proviant till Stade.¹¹⁾

Vid försvaret av Stralsund hade Königsmarck anledning att tvivla lika mycket på stridsviljan hos de värvade trupperna som hos stadens borgare. Då krigslyckan svek svenskarna tjänade nämligen dessa trupper alltmer motvilligt Sverige och 500 av dem deserterade efter Stralsunds fall.¹²⁾

Om manskapet till stor del var värvat, så rådde samma förhållande beträffande befälet. Officersyrket var på 1600-talet ett internationellt sådant,

där utövarna ofta gick över från att tjäna ett land till ett annat, utan att bekymra sig över vilken målsättning deras uppdragsgivare hade. Befälen, som kunde vara goda kamrater under ett fälttåg och bittra fiender under det nästa, hyste en viss aktning för varandra. Carl Gustaf Wrangel hade samarbetat med kurfursten Fredrik Vilhelm i slaget vid Warszawa 1656. När kurfurstens trupper drog härjande fram genom Pommern, gav han därför order om att Wrangels gods, Wrangelsberg nära Greifswald, skulle skonas från plundring. Och Wrangel tackade genom att sända kurfursten en låda vin av den bästa sort han kunde finna i Stralsund.

På svensk sida hade Otto Wilhelm von Königsmarck tillbringat hela sin ungdom på olika platser ute i Europa. Han hade haft militära och diplomatiska uppdrag i Sachsen, Kurpfalz, England och Frankrike, innan han från det sistnämnda landet kallades av Carl XI till Pommern för att där biträda Carl Gustaf Wrangel. Efter kriget var Königsmarck mycket bitter mot Carl XI. Kungen hade ej understött honom tillräckligt och trodde nog att han ej försvarat Stralsund med tillräcklig kraft, ansåg han. »Hur mig är till mods, kan jag ej med ord uttala«, skrev han till Carl XI.¹⁹⁾ Och då Königsmarck efter kriget fick sina gods indragna genom reduktionen, lämnade han besviken Sverige för att bli överbefälhavare för Venedigs armé.

Den största gestalten bland alla dem som agerade på den tyska krigsskådeplatsen var Fredrik Vilhelm av Brandenburg. Skrupelfri men skicklig då det gällde politiken, modig, beslutsam och energisk då det gällde krigföringen, gjorde han skäl för det namn som historien gett honom, »den store kurfursten«. När han i december 1677 red in i det av honom erövrade Stettin, trodde han att han nått sitt livs mål, och han tänkte göra Stettin till sin residensstad i stället för Berlin. Men liksom sin vapenbroder Christian V skulle han bli djupt besviken. Sammanhållningen mellan de allierade försvagades alltmer mot slutet av kriget, och det mäktiga Frankrike kunde diktera frederna. Förgäves vädjade både Fredrik Vilhelm och Christian V att de skulle få behålla åtminstone något av vad de hade erövrat under kriget. Men genom Ludvig XVI's obevklighet fick Brandenburg - om man undantar ett mindre område på högra Oderstranden - en lika liten vinst av sin strid i Pommern som Danmark fick av kampen om Skåne.

NOTER

- 1) Närmare om slagets förlopp, se *J. Mankell*, Svenska och tyska berättelser om slaget vid Fehrbellin (KVHT, 1876, tidskriften), s. 385.
- 2) De lüneburgska hertigarna - Georg Vilhelm av Celle, Rudolf August av Wolfenbüttel och Ernst August, biskop av Osnabrück - förklarade aldrig formellt Sverige krig. De

deltog i detta endast som medlemmar i Tyska Riket enl. ett riksbeslut. Om Danmarks allians med hertigarna se *L. Laursen*, *Danmarks-Norges traktater 1523-1760*, 6 (Kbhvn 1923), s. 630.

- 3) *Laursen*, 6 (1923), s. 665.
- 4) *Ibid*, s. 666.
- 5) *Nils Wimarson*, *Sveriges krig i Tyskland 1675-1679*, 1 (Lund 1897), s. 214.
- 6) *N.P. Jensen*, *Den Skånske Krig 1675-1679* (Kbhvn 1900), s. 64.
- 7) Mardefelt frikändes av den undersökningskommission som Carl XI tillsatte för att granska hans krigföring. Om kommissionens frågor till M. se *Wimarson*, 1 (1897), s. 318.
- 8) *F.F. Carlson*, *Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset*, 2 (Sthlm 1856), s. 9, not 2.
- 9) Se *Wimarson*, 3 (1912), s. 340, jfr *E. Hildebrand - L. Stavenow*, *Sveriges historia till våra dagar*, 8 (av G.R. Fåhreus; Sthlm 1923), s. 127.
- 10) Om Sveriges förbindelser med Polen se *K.E. Birnbaum*, *Johan Sobieskis svenska förbindelser 1674-1677* (KFÅ 1950), s. 7-72.
- 11) SBL, vol. XIX (1971-1973), s. 366.
- 12) *Wimarson*, 3 (1912), s. 337, not 1.
- 13) *Carlson*, 2 (1856), s. 583, not 2.

GYLDENLØVEFEIDEN OG DENS BETYDNING FOR NORGE

I juni 1673 kom stattholder Ulrik Frederik Gyldenløve tilbake til Akershus festning etter nærmere seks års fravær. Foranledningen var faren for krig med Sverige. I de følgende år ble han den drivende kraft bak krigsforberedelsene og krigføringen i Norge. Jeg skal i denne artikkelen redegjøre for den militære virksomheten Gyldenløve satte igang og belyse grunnene til at han handlet som han gjorde. Videre skal jeg ta for meg forholdet mellom Gyldenløve og viktige medarbeidere samt bøndene i Norge.

I Norges plass i det dansk-norske fellesforsvar

Det norske forsvarsvesen var i første halvdel av 1670-årene basert på et reglement fra 1671.¹⁾ Det hadde tre deler:

Festningene med vervede garnisonskompanier. Akershus, Fredrikstad, Fredriksten, Kristiansand, Bergen, Trondheim, Vardø. Mannskap: 533 mann.

Det utskrevne infanteri. Det akershusiske, smålenske, opplandske, vesterlenske, bergenhuiske og trondhjemske regiment, hvert på 8 kompanier. Tillsammen 9.602 mann. Et marineregiment på 6 kompanier med 1.037 mann.

Kavalleriet. 4 rytterkompanier, 2 dragonkompanier. Tillsammen 797 mann.

For å avdekke de behov dette militære system var tenkt å dekke, må vi undersøke de dokumenter som lå til grunn for 1671-reglementet. Som ledd i den reformpolitikk Christian V satte i verk etter sin tronbestigelse, fikk Gyldenløve og Jørgen Bjelke 15. mars 1670 ordre om å avgi en betenkning om Norges sivile og militære administrasjon. De skulle skissere omfanget av det forsvarsvesen de anså nødvendig i fredstid, særlig med henblikk på et overraskelsesangrep.²⁾ Utgangspunktet for Gyldenløves og Bjelkes arbeid var altså å utarbeide forslag til et militært system av klart defensiv karakter. Dette satte sitt tydelige preg på betenkningen som ble avgitt i juni 1670.³⁾ De la vekt på at Norges natur og spredte bosetning gjorde at større fiendtlige angrep til lands ikke lot seg gjennomføre. Fienden kunne ikke føre med seg »stor Bagage eller Artilleri« og han kunne heller ikke regne med å finne tilstrekkelige forråd av mat der han rykket fram. Angrep langs kysten var ikke særlig sannsynlig grunnet »Havnenes Farlighed samt Anlandingens Van-

skelighet uden Piloter«. Det man kunne vente var derfor bare mindre innfall - særlig i områdene rundt Svinesund, Hedmark, Sollør og Trøndelag. Tyngden i forsvaret måtte være det utskrevne infanteriet, som skulle støttes av »nogle Ryttere og Dragonere«. Dertil burde det ligge festninger ved de viktigste innfallsportene til riket.

Det defensive synspunkt var fremherskende hos Gyldenløve også etter hans ankomst til Norge i 1673. I august redegjorde han for sin forsvarsplan for landet.⁴⁾ Forutsetningene var de samme som før - små innfall langs grensen. I Østlands-området ble Fredrikstad, Vinger og Elverum regnet som hjørnестener i forsvaret. Hadde man i tillegg en styrke på 4.000 - 5.000 mann som kunne settes inn der det ble nødvendig, mente Gyldenløve at man kunne være noenlunde sikker. De styrkene som var stasjonert i Trøndelag burde bli der. Disse omfattet det trondhjemske infanteriregiment, et rytterkompani og et dragonkompani (ca. 2.500 mann). Skulle det vise seg at svenskene la få tropper i Jämtland, kunne det bli aktuelt å trekke en del av styrkene sørover. Nye skanser ved Steine og Skånes skulle hindre innfall gjennom Verdalen.

Ved siden av denne defensive tankegangen kan vi skimte Gyldenløves håp om at man i en eventuell krig også kunne gå offensivt til verks fra Norge, idet mulighetene for innfall i Båhuslen og Jämtland ble nevnt. Gjennom disse ville han tære på svenske proviantforråd i grensetraktene for å spare sine egne, samt minske mulighetene for fiendtlige troppeansamlinger i disse områdene. Dertil ville han forsøke å binde flest mulig svenske styrker i nord for å minske presset i Skåne.

2 Forberedelser til krig

Ved å følge gangen i de norske rustningene kan vi se hvordan de offensive hensyn etterhvert ble viktigere enn de defensive. På grunn av knappe ressurser måtte man hele tiden velge hvilke deler av forsvaret det skulle satses på. Fram til sommeren 1675 var festningsarbeidene det viktigste ledd i krigsforberedelsene. I Sør-Norge ble virksomheten konsentrert om utbedringer og nyanlegg i Fredrikstad, samt mindre nyanlegg ved Vinger og Elverum. I Fredrikstad steg arbeidsstokken fra rundt 500 mann i 1673 til 850 - 900 mann i 1675. I Trøndelag ble det arbeidet ved de eksisterende anlegg i Trondheim og med bygging av skanser for henholdsvis 200 og 1.100 mann i Verdalen.⁵⁾

I 1673 ble disse arbeidene finansiert ved overføringer på forsvarets opprinnelige budsjett. Generalstaben var ikke ferdig utbygd så rundt 8.000 Rdr. kunne tas fra denne posten.⁶⁾ I januar 1674 ble det utskrevet en proviant-

skatt. Hver fullgård skulle gi et halvt bismerpund smør og for en halv riksdaler i kjøtt pr. år. Disse inntektene skaffet underhold til dem som arbeidet ved festningene i 1674 og 1675.⁷⁾

Vi får et inntrykk av stemningen bak festningsarbeidene i et brev Christian V sendte til Gyldenløve i februar 1675. Her sier kongen at man lite vet om svenskens hensikter. »Det sikreste er at se sig for det beste man kan, i synnerlighed eftersom det nok synes at hvis det til ruptur skulle komme, den største effort vil skje ved Norge.⁸⁾

Denne frykten for svenske angrep ble holdt ved like utover høsten 1675. I oktober gikk det rykter om at svenskene samlet store troppestyrker i grensestrøkene med henblikk på et angrep når isen hadde lagt seg på elvene. I desember stod generalmajor Løvenhjem ved Vinger skanse med 8 kompanier infanteri og 2 kompanier kavalleri. Mot seg hadde han 32 svenske kompanier. Igjen fryktet Gyldenløve at frosten kunne »hjelpe svenskene meget i deres forehavende«. Høsten og vinteren gikk imidlertid uten at det norske forsvaret ble satt på alvorlig prøve. Små trefninger i grensestrøkene var typisk for denne periode av krigen.

Utover våren 1676 var det så forhåpningene om å kunne gå offensivt til verks som preget korrespondansen mellom Gyldenløve og myndighetene i København. Ved at nordmennene gikk inn i Båhuslen håpet man å binde svenske styrker på rundt 7.000 mann i nord.⁹⁾ Dette peker hen på den økte vekt som ble lagt på de mobile stridskrefter i Norge etter krigsutbruddet. Fram til sommeren 1676 ble infanteriet reorganisert slik at man fikk lettere operative stridsenheter. Etter reglementet skulle det bestå av 6 regimenter på 8 kompanier med tilsammen 9152 menige soldater. I juli 1675 ble regimentene delt inn i 10 kompanier. Dette viste seg etterhvert å være for mange, og våren 1676 ble det opprettet et nytt regiment ved å ta to kompanier fra hvert av de fire sønnafjelske regimentene.¹⁰⁾

I samme tidsrom ble det også skrevet ut reservesoldater i en del områder for å ha ekstra tropper hvis man skulle bli slått, eller det åpnet seg muligheter for å gå inn i Sverige. På Opplandene ble det tatt en soldat pr. legd, langs kysten og i Smålenene en soldat pr. 2 legder. Dette skulle utgjøre en styrke på ca. 6.000 mann.¹¹⁾ Endelig ble det skrevet ut et nytt infanteriregiment i Trøndelag etter at det opprinnelige var trukket sørover. Tilsammen skulle disse tiltakene gi dette infanteriet:¹²⁾

Nye trondhjemske reg.	1.500 mann	1.050 reservesoldater
Bergenshusiske reg.	1.500 mann	
Vesterlenske reg.	1.600 mann	800 reservesoldater
Akershusiske reg.	1.200 mann	600 reservesoldater

Smålenke reg.	1.100 mann	550 reservesoldater
Opplandske reg.	1.000 mann	500 reservesoldater
Coucherons reg.	1.000 mann	500 reservesoldater
Gamle trondhjemske reg.	900 mann	

Kavalleriet bestod etter reglementet av 2 dragonkompanier og 2 rytterkompanier. Høsten 1675 ble det vervet 305 nye dragoner. Med de gamle ble den totale styrke ved årsskiftet på 516 mann. I 1678 hadde regimentet 688 dragoner fordelt på 10 kompanier. I løpet av høsten 1675 ble det også opprettet to nye rytterkompanier. Senere foregikk det en stadig utvidelse av rytteriet slik at man i 1678 hadde 12 kompanier med i overkant av 1.000 mann.¹³⁾

Disse utvidelsene av de mobile stridskrefter førte sammen med høyere ofiserslønninger til en kraftig utgiftsøkning. I reglementet var denne delen av forsvaret tillagt 37.430 Rdr. I 1678 beløp utgifterne seg til 166.276 Rdr. Gyldenløve understrekte i mai 1677 at dette hadde gått ut over festningsarbeidene. Den offensive siden av krigføringen var blitt klart prioritert.¹⁴⁾

3 Krig og mannskapsforhold

Sommeren 1675 trakk Gyldenløve størstedelen av infanteriregimentene fra Agder, Vestlandet og Trøndelag til Østlandet. I en eventuell krisesituasjon var det disse mannskapene det ellers ville ha vært vanskeligst å mobilisere. Han regnet med å ha en styrke på 3.050 mann stående ved de østnorske festningene denne høsten. De tre østnorske regimentene hadde han ikke kunnet mobilisere grunnet mangel på proviant.

Mannskapene fra Bergenhus stift og Trøndelag ble innkvartert hos bøndene på Østlandet vinteren over. Regimentet fra Agder og Jæren ble imidlertid sendt hjem igjen fordi det »av sykdom, arbeide og utkommandering var helt forsvekket«. Våren 1676 ble disse styrkene igjen kommandert østover. På den måten sikret man seg en styrke på rundt 9.400 mann i Østlandsområdet på forsommeren. Felittoget startet i begynnelsen av juni med erobringen av Uddevalla og Vänersborg. Videre utover sommeren støtte Gyldenløve på vanskeligheter. Han hadde egentlig tenkt å angripe Göteborg, men på grunn av utbredt sykdom i hæren ble denne tanken oppgitt. Av en styrke på ca. 7.000 mann var nærmere 3.000 syke i august. Han startet derfor en beleiring av Båhus festning, men den flåtestøtten han skulle hatt av admiral Rodsten sviktet, og beleiringen ble oppgitt under rykter om at svenske tropper var på vei nordover. Tilbaketrekningen til Norge foregikk i månedskiftet september/oktober, og denne tidlige retretten gav Carl XI

sjansen til å samle de svenske styrkene i slaget ved Lund i desember.¹⁵⁾

Kompletteringen til hæren begynte dette år å by på problemer. Allerede ved krigsutbruddet ser det ut til at kyststripen, særlig sønnafjells, begynte å lide under mangel på yngre menn. Gyldenløve mente bakgrunnen var at bare i hans stattholdertid hadde 7.000 - 8.000 menn blitt sendt til Danmark. Dette måtte »endeligens nogenledis blotte landet«. En del unge menn begav seg også i fremmed tjeneste, noe som ble forbudt under krigen. På Opplandene, til fjells og i indre strøk av Vestlandet og Trøndelag var det fremdeles nok yngre menn. Utskrivningen av reservestyrker høsten 1675 trakk, som vi har sett, konsekvensen av disse forhold, og vi har ikke opplysninger om at den bød på vanskeligheter.

I løpet av 1676 forverret situasjonen seg. I november var det så stor mangel på mannskap enkelte steder på Opplandene at en del legder ville bli stående uten soldat dersom man ikke begynte å skrive ut i rytterlegdene. Disse hadde hittil vært fritatt fra å stille folk til infanteriet.¹⁶⁾ I januar 1677 uttalte Jens Juel seg om forholdene på landsbasis. Da hadde man begynt å tære på deler av befolkningen som man helst ville ha unngått. »Men hva reservesoldater over hele Norge angår, så er det liten estat på dem å gjøre; for mesten delen er bøndene fra gården eller små drenge av mangel på mannskap dertil tagen«. Selv om reserven på papiret var på 4.700 menn, regnet ikke Juel med mer enn 2.000 som kunne brukes i felt. Etter dette er opplysningene om mannskapsforholdene meget sparsomme. I april 1677 nevnte Gyldenløve at det foregikk daglige utskrivninger og kompletteringer. På kyststripen Akershus - Lindesnes befant det seg derfor ikke over 200 »dyktige knekte« som ikke var innrullert. I innlandet ser det fremdeles ut til å ha vært folk å ta av.¹⁷⁾

Ved åpningen av felttoget midtsommers 1677 ble de norske styrkene i sør delt i to.¹⁸⁾ Hovedstyrken under general Løvenhjelm rykket inn i Båhuslen og ble midlertidig stående ved Uddevalla. Resten ble fraktet sjøveien for å angripe festningsverkene ved Marstrand. Ved siden av hovedanlegget, Carlsten, bestod disse av to skanser på holmer i havneområdet. Gyldenløve innledet angrepet med å ta disse skansene og startet så beskytningen mot Carlsten. De svenske tapene var så store at ledelsen valgte å overgi seg før nordmennene satte igang det avsluttende stormangrep. Det ble forlagt en norsk styrke på rundt 1.000 menn i Marstrand.

I månedskiftet juli/august sluttet Gyldenløve seg til hovedstyrken ved Uddevalla. Denne stillingen var da truet av en svensk oppmarsj ved Vänersborg og nordmennene trakk seg noe tilbake for å vente på forsterkninger. I slutten av august rykket de igjen fram mot Uddevalla hvor en større svensk styrke lå. Denne stilte i slagorden med venstre fløy støttet mot byen. Den høyre manglet støttepunkt, og general Løvenhjelm gikk rundt denne med den

norske fortroppen. Dette forårsaket svensk tilbaketrekning. Fotfolket skulle først dra seg i sikkerhet på den andre siden av elva via ei bru en halv mils vei fra byen. Rytteriet skulle dekke denne forflytningen.

Da det norske kavalleriet angrep, flyktet imidlertid også de svenske rytterne, og det oppstod kaos ved brua. En svensk bataljon åpnet ild mot nordmennene fra den andre siden av elva og begrenset dermed de svenske tapene til ca. 1.500 mann. I ettertiden har seieren ved Uddevalla blitt betraktet som den største nodmennene vant under Gyldenløvefeiden.

Under felttoget i 1677 var hele det gamle norske Båhuslen med unntak av Båhus festning blitt gjenerobret. Planene for 1678 skilte seg fra de tidligere ved at Båhuslen skulle være hovedarenaen for krigshandlingene. En felles dansk-norsk styrke skulle operere i området. I slutten av april ble den norske hæren på 7.000 - 8.000 mann samlet ved Uddevalla. Der ble den stående en måneds tid til de danske styrkene ankom. Disse ble lagt på Hisingen for å dekke den norske hæren som skulle beleire Båhus festning. Gyldenløve satte igang bygging av batterier rundt Båhus og stadig beskytning fra disse forårsaket store skader på slottet. I ly av beskytningen rykket nordmennene over på festningsøya og arbeidet seg gjennom løpegraver fram mot slottet. Ved minesprengninger ville de forsøke å åpne for en avsluttende storm. Under dette arbeidet fikk Gyldenløve melding om at svenskene samlet en større styrke for å komme festningen til unnsetning. I denne situasjonen ser det ut til å ha oppstått forvirring og strid blant de ledende generaler. Som følge av dette lykkedes det svenskene å overføre sine unnsetningstropper til Hisingen. Omtrent samtidig fikk Gyldenløve vite at det ble samlet en svensk bondehær for å avskjære hans forbindelse med Norge. Dette førte til oppgivelse av beleiringen i slutten av juli.

Den norske hæren ble likevel holdt samlet, og utover vinteren 1679 foretok avdelinger flere innmarsjer i Sverige. Disse hadde preg av rene plyndringstokter. 30 kirkesogn i Dalsland og Värmland ble avsvidd i et belte som var 15 mil langt og 5 mil bredt. I mars rettet svenskene et angrep mot Uddevalla, men dette ble avverget. Etter en våpenhvile i april tok svenskene på ny offensiven. De beleiret Uddevalla med rundt 7.000 mann, men måtte oppgi dette da Gyldenløve kom med forsterkninger sjøveien. Nordmennene holdt dermed Uddevalla og Marstrand fram til våpenhvilen 30. august 1679.

Parallelt med aktiviteten i Båhuslen foretok det nye trondhjemske regiment innfall i Jämtland og Herjedalen. I august 1677 var begge disse områdene besatt av nordmennene, men de måtte trekke seg ut i november på grunn av den vanskelige forbindelsen over fjellet. I de neste årene rykket svenskene inn i det nordafjelske Norge og brente bl.a. Røros.

4 Grunntrekk i Gyldenløves politikk

I 1672 brant Fredrikstad. I juni 1673 skrev Gyldenløve til København at han hadde forbudt innbyggerne å bygge trehus slik de tidligere hadde gjort. Han ønsket steinhus for å trygge festningen og magasinene mot nye branner. Rundt 20 personer hadde økonomisk evne til å bygge i stein. De øvrige hadde han anvist plass utenfor byen hvor de kunne bygge trehytter. Om disse innbyggerne uttalte han at »solch Gesindel war der Vestung fast mehr schädlich, als vortheilhaftig«. ¹⁹⁾ For Gyldenløve var det altså festningens sikkerhet som stod i sentrum. Byens innbyggere fikk innrette seg etter dens behov. I den følgende periode kjempet han energisk med myndighetene i København for å få satt sitt syn igjennom.

Krigskollegiet støttet i prinsippet Gyldenløves syn, men ville tillate borgerne å bygge et lite trehus bak i gårdsplassen inntil de fikk råd til å bygge i stein. Gyldenløve protesterte: »Når én permitteres at bygge av tre, skal alle de andre følge hannem og ikke et eneste hus blive oppmuret«. Når det først var bygd i tre ville det også være nærmest umulig å få disse husene revet igjen. ²⁰⁾ Våren 1674 ble saken behandlet i Statskollegiet. Her ble Gyldenløves første beslutning enda mer uthulet. For at »Fredrikstads innbyggere ikke skulle pålegges det som deres formue ei kunne avstedkomme«, ville ikke Statskollegiet gi noe pålegg i saken. For å oppmuntre til bygging av steinhus bevilget man 30 års skattefrihet til dem som ville bygge slike, 20 års skattefrihet til dem som ville bygge i bindingsverk. De som bygde trehus ville ikke få noen skattefrihet. Dette vedtaket ble oversendt Gyldenløve i mars 1674, og det ble Københavns siste ord i saken. ²¹⁾ Gyldenløve slo seg imidlertid ikke til ro med vedtaket. Han karakteriserte virkemidlene som verdiløse. De var ikke sterke nok til at borgerne ville oppgi sin gamle byggeskikk - tre. Han beklaget vedtaket dypt fordi en del borgere - nesten alle de formuende - hadde gått med på å bygge i stein. Den blandingsbebyggelse man nå ville få, var like farlig som rein trehusbebyggelse. ²²⁾

I siste halvdel av juli 1675 rettet Gyldenløve to henvendelser til København om ikke offiserene i Norge skulle lønnes etter samme satser som i Danmark. Bakgrunnen for utspillet var først og fremst hensynet til offiserskorpsets kvalitet. Gyldenløve hadde tidligere gitt uttrykk for at det »theils schlechte und dazu wenige Officiere bey hiesigen Regimenten sich befinden«. Som en av grunnene til dette anførte han »geringen Tractementen«. Ved å heve lønningene opp på det nivå som fantest i Danmark, håpet han at offiserer som ble beordret til Norge skulle gjøre en mer helhjertet innsats. ²³⁾

Jens Juel viet også lønsspørsmålet oppmerksomhet sommeren 1675. Han sa seg enig med Gyldenløve i at en lønnsøkning var nødvendig dersom

offiserene skulle gå i felt, men en avlønning i Norge på samme nivå som i Danmark, var ikke mulig i den økonomiske situasjon man da befant seg.²⁴⁾ I slutten av august utarbeidet han derfor en egen norsk forpleiningsordonans. Gyldenløve påpekte at disse satsene også var for lave i felt.

	1671 regle- mentet	Norsk ordonans 1675	Dansk ordonans
Oberst	80 Rdr	97 Rdr	117 Rdr
Oberstløytnant	38 Rdr	50 Rdr	63 Rdr
Major	30 Rdr	43 Rdr	52 Rdr
Kaptein	10 Rdr	24 Rdr	30 Rdr
Løytnant	6 Rdr	13 Rdr	17 Rdr
Fenrik	5.5 Rdr	12 Rdr	15 Rdr
Kaptein d'armes	4 Rdr	5 Rdr	5 Rdr
Sersjant	4 Rdr	5 Rdr	5 Rdr
Korporal	3 Rdr	4 Rdr	4 Rdr

Kilde: Krigskommissariatregnskaper pk. 47, pk. 51, pk. 53.

Denne uenigheten skyldes de ulike vurderinger som hver av dem la til grunn. Gyldenløve så som øverstkommanderende først og fremst den militære effektivitet. Offiserene måtte lønnes slik at maksimal innsats ble sikret. Pengene fikk man så skaffe siden. Jens Juel var derimot ut fra sitt daglige virke i Krigskommissariatet mest opptatt av den økonomiske situasjon, som var meget vanskelig høsten 1675 og våren 1676.

Juel seiret som vi har sett, i første omgang av dette spill, men da et nytt felttog stod for døren våren 1676, tok Gyldenløve igjen saken opp med myndighetene i København. Han pekte på at »travailen i Norge med frost og kulde, helst om vinteren er større enn udi Danmark«, og gjentok at »offiserenes jalousie« ville være til mer skade enn økonomiske besparelser kunne oppveie.²⁵⁾ Hans forslag om lik lønn fikk nå en rask behandling i Geheimekonseillet, og i dets protokoll er det 1. mai 1676 innført bestemmelse om at offiserenes traktement i Norge og Danmark skulle være det samme.²⁶⁾ Dette medførte til dels betydelige lønnsøkninger for de høyere offiserer.

Trelasteksporten fra Norge falt betraktelig i 1670-årene. I 1671 ble det utført 770.000 tylfter, i 1672 bare 220.000 tylfter. I 1673 var det en viss oppgang, og 1674 ser ut til å ha vært et ganske godt år med 610.000 eksporterte

tylfter. I perioden 1675-78 var det igjen fall i eksporten. 530.000 tylfter ble utført det siste av disse årene.²⁷⁾

Denne nedgangen rammet ikke bare trelasthandlerne i byene. Avsetningsvanskene førte til at oppkjøpet av trelast hos bøndene avtok. Dette gjorde at deres skatteevne ble sterkt nedsatt, i og med at trelastsalget for mange var den viktigste kilde til inntekt i rede penger. Supplikker om skattelettelse/betalingsutsettelse fra 1673 illustrerer dette problemet. I skriv fra almuen i Asker, Heggen og Frøland, Hurum og Røyken, Mandal ble det sagt at »trelasten udi denne vanskelige tid, ei kan gjøres udi penge«. De bad derfor om utsettelse med skattebetalingen inntil handelen kom igang igjen.²⁸⁾ Befolkningens økonomi ble ytterligere svekket ved at årene 1672-76 og 1678 var uår for jordbruket.

På bakgrunn av disse opplysningene er det liten grunn til å tvile på at Gyldenløves uttalelser om den finansielle situasjon og skattenes betydning gir et tilnærmet riktig bilde av forholdene i Norge under krigen, selv om de som oftest hadde som mål å skaffe direkte støtte fra København eller tillatelse til å benytte forbudte midler her i landet. Til å begynne med henviste han til uår og avsetningsvansker i trelasthandelen når han omtalte sein og sviaktende skatteinngang. Seinere pekte han også på konsekvensene av innkvarteringer, militære gjennommarsjer og innfall fra Sverige. Konklusjonen var imidlertid hele tiden den samme: Skatteinntekter fra Norge kunne bare i liten grad avhjelpe de økonomiske vansker man stod overfor under krigen.²⁹⁾

Det var et grunnleggende syn hos Gyldenløve at den norske befolkning - særlig bøndene - ikke måtte pålegges så store byrder i fredstid, at de var ute av stand til å bære de økte utgifter og ytelser en krig medførte. Dette er klart uttrykt i den betenkningen han og Jørgen Bjelke la fram i 1670. Begrunnelsen for forslaget om å fjerne proviantskatten og rytterskatten var at »undersåttene siden ved deres oppkomst des bekvemmere kunne være i ufredstider foromrørte byrder og utgifter at utstå«.³⁰⁾ Det samme syn går igjen i en relasjon fra 1673 der Gyldenløve angrep enkelte jordeieres framferd mot leilendingene sine. Hvis de ikke ble straffet for sine overgrep, ville det »give andre mer mot at utsuge den, som er både soldat, bonde og en fin alt i dette riket«.³¹⁾

Ut fra dette er det klart at Gyldenløve måtte få et blandet syn på bruk av ekstraskatter også i en krigssituasjon. Primært så han den norske befolknings plikt til å yte kongemakten maksimal assistanse som åpenbar og udiskutabel. Byrdene man påla undersåttene, måtte imidlertid ikke være hardere enn at man bevarte deres lojalitet og evne til fortsatt å drive sin næring. Hvordan ble så denne balansegang gjennomført i praksis?

For å skaffe fôr til »rytteriets, dragonenes og artilleriets heste«, påla man i

august 1675 hver fullgård å levere 1½ læs høy til nærmeste magasin. Seine-re på høsten, da man anså proviantsituasjonen som meget bekymringsfull, fant Gyldenløve det nødvendig å påføre befolkningen en ny byrde. Det skul-le gis en tønne bygg fra hver fullgård. Tilsammen kom disse påbudene til å utgjøre det som seinere år ble kalt korn- og høyskatten.³²⁾ Dette ble den tyng-ste skattebyrde bondestanden i Norge ble pålagt under krigen. Den ordinære proviantskatten i Akershus stiftamt var beregnet til å innbringe ca. 5.400 Rdr. årlig. Korn- og høyskatten ble stipulert til ca. 26.000 Rdr. pr. år - ne-sten 5 ganger så meget.³³⁾

Supplikk materialet tyder på at man nærmet seg grensen for befolknin-gens yteevne gjennom korn- og høyskatten. Omstendighetene rundt utskriv-ningen i 1678 viser at Gyldenløve i noen grad forsøkte å ta hensyn til dette. I det første påbudet 8. oktober het det at korn- og høyskatten var nødvendig fordi man »ugjerne fornemmer at de til militærvesenets utgifters avbetaling ordinerede midler, om de enn riktig innkom, endog lite forslår«. Kornskat-ten skulle leveres in natura, høyskatten i penger med 2 Rdr. pr. læs. Etter noen dager ble påbudet om kornskatten suspendert inntil videre. På grunn av misvekst på kornet fryktet nemlig Gyldenløve at den dette år »ei uten stør-ste besvær skal kunne innkomme«. Hvis beholdningene i magasinene tillot det, skulle befolkningen derfor forskånes for kornskatten dette år. Viste un-dersøkelser at magasinene var dårlig forsynte, skulle skatten betales etter på-budet av 8. oktober. I begynnelsen av november var befaringen av magasi-nene fullført. Situasjonen var slik at inntektene fra kornskatten ikke kunne unnværes. Endelig påbud om dens inndrivelse utgikk derfor 6. november.³⁴⁾

Denne saksgangen illustrerer Gyldenløves syn på bruk av ekstraordinære skatter i Norge. Grunnet krigen og misvekst var den norske bondestands økonomiske stilling sterkt svekket. En nedtrapping av beskatningen kunne derfor være tjenlig ut fra de hensyn som tidligere er nevnt, dersom krigskas-sens og magasinenes beholdning tillot det. Var dette ikke tilfelle, måtte man ta sjansen på å sette påbudet igjennom.

5 Forholdet mellom Gyldenløve og viktige medarbeidere

Jens Juel ble sendt til Norge i juni 1675. Han skulle ivareta kongens interes-ser i alle anliggender, såvel militære som sivile, og overvære alle rådslagnin-ger. Finansene ble hans spesielle ansvarsområde.³⁵⁾ For Gyldenløve betød dette en lettelse i arbeidspresset. I mai uttalte han således at han ikke visste hvorfra pengene til de nødvendige utgifter skulle tas, men han håpet Juel et-ter sin ankomst ville framsette forslag. I juli henviste Gyldenløve til separate skriv fra Juel angående den økonomiske situasjon.³⁶⁾

I løpet av sitt første halvår i Norge ble Jens Juel opphavsmann til to viktige bestemmelser som gjorde Norge til en selvstendig enhet økonomisk sett under krigen. En del assignasjoner på de norske toll- og skatteinntekter ble oppbevart slik at man kunne samle opp penger til bruk i en krisesituasjon. Videre fikk stattholderen myndighet til å skrive ut skatter på egenhånd.³⁷⁾ Det første av disse tiltakene ble viktig for finansieringen av krigen. Det andre benyttet man seg bare av i beskjeden grad.

Det som i utgangspunkt så ut til å bli et fruktbart samarbeid, fikk snart en noe anstrengt tone over seg. I august 1675 gav Gyldenløve tydelig uttrykk for sin irritasjon. »Der Baron Juel will alhier grosse Weisheit sehen lassen und alles reformiren; corrigiert alles was vom Kriegscollegio einkommt und heilsamlich angeordnet wird.«³⁸⁾ Vinteren 1676 kritiserte Juel utbyggingen av kavalieriet og mente innsatsen det kunne gjøre stod i dårlig samsvar med utgiftene. Dette må ha falt Gyldenløve tungt for brystet ettersom de pågående utvidelsene ble foretatt etter initiativ fra han. Utsagn fra Juel om at kongen »er bleven om Norge så ille informert at det er ubeskrivelig«, måtte vel Gyldenløve også føle som angrep på seg.³⁹⁾ Samarbeidet mellom de to utover våren og sommeren 1676 ser da også ut til å ha vært dårlig. Fram til slutten av september klaget Gyldenløve over at Juel ikke hadde gitt han noen underretning om finansenes tilstand. For dette forhold fikk Juel påtale i Geheimekonseillet.⁴⁰⁾ Våren 1677 reiste Jens Juel tilbake til København. Ansvaret for finansene skulle nå deles mellom Gyldenløve og de gjenværende embetsmenn i krigskommissariatet på Akershus.

Gyldenløves forhold til Christian V preges i disse årene av en merkelig dobbelthet. På den ene siden var han svært pågående for å sikre nok penger til krigføringen fra Norge, på den andre bar han på en stadig redsel for å falle i unåde.

Inntektene fra en del norske tollsteder skulle gå til den dansk-norske flåten og enkedronning Sophie Amalie. Disse midlene skulle ikke under noen omstendighet holdes tilbake i Norge for å bli brukt til krigføringen der.⁴¹⁾ Vinteren 1675/76 var den finansielle situasjon meget vanskelig i Norge. I slutten av november var det 12.000 Rdr. i kassen, og man kunne ikke vente ytterligere innbetalinger av toll de nærmeste fem måneder.⁴²⁾ Under disse forhold tok Gyldenløve et selvstendig initiativ som gikk på tvers av direktivene fra København. Han sendte ut ordre om at *alle* tollsteder skulle sende sine inntekter til krigskommissariatet på Akershus uansett hva assignasjonene sa.⁴³⁾ Midt i januar 1676 framførte myndighetene i København sin kritikk mot den linje de hadde slått inn på i Norge. Den del av flåtens midler som var trukket inn til Akershus skulle snarest »restitueres og erstattes«. I framti-

den måtte man ikke innlate seg på en lignende politikk.⁴⁴⁾

Gyldenløve svarte i begynnelsen av april at saken var overlatt til krigskommissariatet, og at de 10.000 Rdr. det dreide seg om, skulle bli betalt tilbake så snart som mulig. Regnskapsmaterialet viser at bare 3.910 Rdr. ble tilbakeført.⁴⁵⁾

I slutten av april 1676 var det under 6.000 Rdr. i den norske krigskassen. I virkeligheten var situasjonen mørkere enn selv dette tallet gir uttrykk for. I månedsskiftet april/mai hadde man ikke greidd å utbetale offiserenes lønninger lenger enn fram til 4. januar. Juel håpet at de skulle få sin lønn fram til 9. april før de dro i felt.⁴⁶⁾ Noe håp om å komme å jour hadde man altså ikke. I mars gav Gyldenløve et varsel til København om hvilken linje man kunne komme til å følge i denne situasjonen. Siden han ikke hadde fått svar på sine forespørsler om økonomisk hjelp fra Danmark, forstod han det ikke annerledes enn at det var kongens vilje »vi skal ta hva dertil behøves hvor det finnes«. ⁴⁷⁾ I begynnelsen av april sendte derfor Gyldenløve på nytt ordre til *samlige* tollsteder om å overføre *alle* tollinntekter til Akershus »uaktet i alle måter til hvem de enn assigneret er«. ⁴⁸⁾ Til tross for skarp kritikk i februar fordi man hadde lagt hånd på admiralitetets midler, slo Gyldenløve altså inn på den samme linje i april. Overfor kongen uttrykte han seg endog på en måte som må ha virket - og kanskje var ment - provoserende. Han henviste til kongens manglende reaksjon på underretningene om den vanskelige finansielle situasjon og tolket tausheten på en måte han utvilsomt må ha visst var gal. Hensikten kan ha vært å sette myndighetene i København under press slik at de økonomiske forhold i Norge endelig kunne bli tatt opp til bred behandling. Opplysninger i Geheimkonseillets protokoller tyder på at en slik behandling fant sted våren 1676. I mai ble det fattet et vedtak som åpnet en svak mulighet for å anvende flåtens midler i Norge. »Med mindre den høyeste nødvendighet skulle obligere dem sjø-estatens midler at angripe«, skulle de fremdeles sendes til Danmark. Enkedronningens inntekter måtte ikke røres under noen omstendighet.⁴⁹⁾

I sine svar utdypet Gyldenløve og Juel hva tiltakene i april egentlig innebar. Gyldenløve synes å trekke seg noe unna ansvaret for det som hadde skjedd. Han medgav å ha gitt ordre til at flåtens og enkedronningens penger skulle holdes i forvaring, men ikke til at de skulle brukes. Juel sa på sin side at Gyldenløve hadde gitt ordre til alle tollsteder om å levere alle inntekter på Akershus, og at han og de andre i krigskommissariatet deretter hadde utstedt assignasjoner på disse pengene. På enkedronningens tollsteder mente han det hittil var trukket rundt 4.200 Rdr.⁵⁰⁾ Da de endelige regnskap for dette år ble gjort opp, viste det seg at enkedronningen på det nærmeste hadde fått det hun skulle ha. Alle flåtens tollinntekter var imidlertid trukket inn

til krigskommissariatet.⁵¹⁾ Den offisielle reaksjon fra København på denne framgangsmåten kom i form av et kongebrev i februar 1677. Gyldenløve skulle sende ned nøyaktig fortegnelse over de midler som var innbetalt til Akershus fra flåtens tollsteder. Det ble videre gjentatt at de penger som var tillagt flåten skulle anvendes til denne.⁵²⁾ Kritikken var altså mild, og det ble ikke reist krav om erstatning for det man hadde lagt beslag på. På bakgrunn av mai-vedtaket var dette en naturlig reaksjon.

I 1677 utviste Gyldenløve større forsiktighet i sin omgang med flåtens midler. Mindre beløp ble trukket inn, og han uttrykte seg mindre provoserende i de skriv som omhandlet inntrekningen. Forøvrig minner hendelsesforløpet dette år mye om det som skjedde i 1676. Det var »vårknipa« som gjorde det nødvendig å bruke flåtens penger. I 1678 og 1679 foretok man bare kortsiktige lån av flåtens midler.⁵³⁾

I oktober 1673 spurte Christian V Gyldenløve om han »mer tok etter folks snakk og gale innbilninger enn etter de reale og sær tegn av affeksjon og estime som I alltid av meg bekommet har?« Bakgrunnen for spørsmålet var den redsel for å falle i unåde som Gyldenløve stadig led under. Skulle han vie sin oppmerksomhet mot krigføringen og den militære beredskap, måtte han aldri være i tvil om kongens velvilje overfor seg. Christian V's personlige brev til Gyldenløve i perioden arter seg da også som en sammenhengende tillitserklæring til »hans troskap, flid og gode conduite«. Gyldenløve kunne ha sine »tanker i rolighet« og være forvisset om at hans »fraværelse intet skal forminske i det ringeste av den gunst og affeksjon med hvilken Jeg Eder stetse bevåker«. Når det igjen ble fred, skulle han få ytterligere bevis for kongens tilfredshet med hans innsats.⁵⁴⁾

6 Forholdet mellom Gyldenløve og bøndene i Norge

Innledningene i en del supplikker viser det tillitsforhold som eksisterte mellom Gyldenløve og bøndene i Norge.⁵⁵⁾ Dette må ha blitt til under hans første opphold i landet, men det ble utvilsomt styrket under krigen. Den stadiige kontakt feltlivet gav, samt krigens heldige utfall fra norsk side, må ha skapt en gjensidig følelse av at man sammen kunne utføre bedrifter. Likeledes gjorde Gyldenløve en del for å minske presset mot bøndene fra jordeierne og de lokale embetsmenn under krigen. Selv om dette var for å øke deres innsats i kongens tjeneste, var det for bøndene verdifull hjelp mot dem som i det daglige påførte dem ekstra byrder.

Gyldenløve tok opp forholdet mellom leilendingene og jordeierne få dager etter sin ankomst til Norge i 1673. På en rekke steder klaget bøndene

over at jordherrene krevde for store avgifter av dem. »Mange av dem som nogenledis haver middel, vil gjerne contribuere deres ytterste på det de ikkun kunne komme under Eders Mayt. igjen«. Etter å ha redegjort for bondens betydning i Norge, slo han fast at det var nødvendig med straff for overgrepene mot bøndene hvis landets forsvarsevne ikke skulle bli svekket. Om et konkret tilfelle man stod overfor i øyeblikket, uttalte han at dersom jordeieren »får en favorabel dom, hvilken han formodentlig bekommer, dersom majora vota skal validere, da er det et eksempel, skjønt og konsekvens for alle bondeplagere«. ⁵⁶⁾ Det finnes lite materiale som belyser forholdet leilending - jordeier videre utover i perioden, men siden det fikk en så sentral plass i Gyldenløves store forordninger fra 1684 og 1685, må vi gå ut fra at det hele tiden opptok ham sterkt.

Almuens klager over lokale embetsmenn ble gitt grundig behandling. Det første skritt var at Gyldenløve som svar på almuens kritikk, påla den anklagede embetsmann å gi sin framstilling av saken enten skriftlig eller ved å møte på Akershus. Det kunne også være aktuelt å la amtmannen undersøke saken og pålegge fogdene å overholde de kongelige forordninger. Hvis ikke dette løste striden, ble den enten henvist til domstolene, eller det ble nedsatt kommissarier til å undersøke den. Den instruks som i et tilfelle ble gitt til slike, viser at Gyldenløve tok hensyn til det press embetsmennene som gruppe kunne utsette bøndene for. Kommissariene skulle »ei tilstede at bonden formedelst tvil eller annen consideration skal vike fra sin sannhet«. ⁵⁷⁾

Den type overgrep mot bøndene som Gyldenløve kom til å befatte seg mest med under krigen, var misbruk av fri skyssferd. På bakgrunn av klager fra almuen utferdiget han 20 desember 1675 en forordning om dette. Målet var å hindre misbruk både fra de militære og andre og »dermed hans Ko. Ma. fattige undersåtters store besvær og påfølgende ruin at forekomme«. Den viktigste bestemmelsen i forordningen var at bare Gyldenløves egenhendige skysspass eller et spesielt skyssstegn kvalifiserte til fri skyss. De som forsøkte å skaffe seg fri skyss urettmessig, skulle anholdes og føres til nærmeste amtmann, offiser eller fogd. Bøtene skulle deles mellom den som anholdt vedkommende og de fattige. ⁵⁸⁾

Skyssstegnene må ha vært lette å forfalske. I desember 1676 ble de avskaffet fordi de ikke hadde bedret forholdene. Heretter var det bare skysspass fra Gyldenløve eller tre ledende offiserer som åpnet for fri skyss. ⁵⁹⁾ I januar 1677 var det tid for nye innskjerpelser. Bøtene ble nå satt til 25 Rdr. første gang man svindlet til seg fri skyss. Summen skulle i sin helhet tilfalle den som anholdt vedkommende. Det ble understreket at om man i tvilstilfelle anholdt folk som ved nærmere undersøkelse viste seg å være berettiget til skyss, skulle man »ei noget derfor unngjelde«. ⁶⁰⁾ Uvesenet opphørte ikke med dette. I ja-

nuar 1679 måtte nye tiltak til. På strekningene Halden - Fredrikstad - Moss - Christiania - Nes - Vinger og Christiania - Bragernes - Hurum - Røyken ble det anbrakt en offiser på hvert skysskifte. Han skulle føre nøyaktig fortegnelse over alle pass som lød på fri skyss, anholde svindlere og beskytte almuen i distriktet omkring mot personer som ville tiltvinge seg fri skyss.⁶¹⁾

Uppsummering

Jeg har i det foregående flere ganger påvist at militære og sikkerhetsmessige hensyn var grunnleggende for utformingen av Gyldenløves politikk i Norge i perioden 1673 -79. Hans planer for gjenoppbyggingen av Fredrikstad etter brannen i 1672 ville sikret byen og festningen mot nye branner, men ført til store omkalfatringer i bosetningsmønsteret, idet mange som ikke hadde hatt råd til å bygge steinhus, hadde måttet flytte utenfor byen. Hans linje i traktementsspørsmålet var at offiserslønningene i Norge måtte bli hevet opp på dansk nivå, uten hensyntagen til hva det ville koste, for å sikre offiserskorpsets kvalitet. Ikke i noen av disse sakene synes motforestillinger å ha vært til stede hos han. De ble framkastet av andre - myndighetene i København og Jens Juel.

I perioden 1675-77 brøt Gyldenløve flere ganger påbudene fra København om å la flåtens midler gå uavkortet til Admiralitetet. Alternativet ville ha vært økt skattlegging i Norge, men bøndene ble ikke pålagt noen nye betydelige skattebyrder etter oktober 1675. Gyldenløve forsøkte også å lette det press jordeiere og lokale embetsmenn urettmessig påførte bøndene. Dette skulle gjøre det klart at han så-det som et hovedmål å våke over den norske bondens vilje og evne til å stille soldater. At store deler av landet under Gyldenløvefeiden ser ut til i stor grad å ha blitt tappet tomme for yngre menn, understreker dette. Det utskrevne infanteri var tyngdepunktet i det norske forsvaret, og det var en forutsetning for å bevare den dansk-norske stat under svenske angrep.

NOTER

- 1) KKR pk. 47, Regnskap for 1672-73.
- 2) NRA, Norske missiver 15. mars 1670.
- 3) Meddelelser fra det norske riksarkiv I, s. 379-433.
- 4) KIB 1673, Gyldenløve, 20. august 1673.
- 5) KIB 1673, Gyldenløve, NRA Fredrikstad festningsregnskaper 1675, proviantregnskapet.
- 6) KKR pk. 47, Regnskap for 1672-73.
- 7) NRA Akershus og Fredrikstad festningsregnskaper 1674 og 1675. Proviantregnskapene.

- 8) DRA, Ulrik Frederik Gyldenløve 1661-94, Skab 12 467, Christian V's originale breve til Stadtholder Guldenlew fra 1672-79, 27. februar 1675.
- 9) KIB 1677, Gyldenløve. I denne pakken ligger en del relasjoner fra 1675 og 1676.
- 10) KIB 1677, Gyldenløve, 25. september 1675, KKR pk. 53, bilag 51 og 56.
- 11) KIB 1677, Gyldenløve, 22. november 1675 fra Jens Juel.
- 12) KIB 1677, Juel, 8. januar 1677.
- 13) KKR pk. 51, 56, 61.
- 14) KIB 1677, Gyldenløve 24. mai 1677.
- 15) KIB 1675 og 1677, Gyldenløve.
- 16) KIB 1675 og 1677, Gyldenløve, SA CIII, DIa9, DIV19.
- 17) KIB 1677, Juel 8. januar, Gyldenløve 25. mars.
- 18) Den følgende framstilling av krigens gang bygger på: *N.P. Jensen, Skånske Krig 1675-79* (Kbh. 1900).
- 19) SA CIII, 14. juni 1673, KIB 1673, Gyldenløve, 9. august.
- 20) SA DIa9, 1. august 1673, SA CIII, 9. august 1673.
- 21) SA DIa9, 31. mars 1674.
- 22) SA CIII, 2. mai 1674.
- 23) KIB 1674, Gyldenløve, 24. oktober, KIB 1675, Gyldenløve, 17. og 31. juli 1675.
- 24) KIB 1677, Gyldenløve, 31. juli 1675 fra Jens Juel.
- 25) SA CIII, 20. april 1676.
- 26) DRA, Geheimkonseillet, pk. 30.
- 27) *Stein Tveite: Engelsk-norsk trelasthandel 1640-1710*. s. 624. Tallene er gitt med en usikkerhetsmargin på $\pm 5\%$.
- 28) SA BIII, folie 156, 180, 181, 186. Uttalelser fra Juel tyder på at man ved siden av nedgangen i eksportkvantumet også hadde synkende priser under krigen. Det hollenderne tidligere hadde betalt med 12 a 14 Rdr. betalte de i 1675 med 5 Rdr. (KIB 1677, Gyldenløve, 17. juli 1675 fra Jens Juel).
- 29) SA CIII, 7. august 1675, KIB 1675, Gyldenløve, 23. august. KIB 1677, Gyldenløve, 24. mai 1677.
- 30) Meddelelser fra det norske riksarkiv I, s. 418.
- 31) KIB 1673, Gyldenløve, 14. juni.
- 32) SA CII4, 5. august 1675, SA CIII2, 6. oktober 1675.
- 33) NRA Akershus stiftamtregnskaper pk. 120 og 134.
- 34) SA DIII1, 8. og 13. oktober 1678 fra Gyldenløve, SA CII4, 6. november 1678.
- 35) NRA Norske missiver 1675, 5. juni.
- 36) KIB 1675, Gyldenløve, 19. mai, 17. og 21. juli.
- 37) SA DIa9, 15. januar 1676, SA DIB6, 15. januar 1676.
- 38) KIB 1675, Gyldenløve, ilegg til 7. august.
- 39) KIB 1677, Gyldenløve, 5. februar 1676 fra Jens Juel.
- 40) SA CIII, 28. september 1676, DRA Geheimkonseillet pk. 30, 30. mai 1676.
- 41) KIB 1677, Gyldenløve, 7. august 1675 fra Jens Juel, KIB 1675, Gyldenløve, 23. august 1675. Enkedronningen hadde inntektene fra Drammen og Langesund tollsteder. Flåten hadde inntektene fra Ellingkilen, Moss, Tønsberg, Sandefjord, Larvik, Arendal, Kristiansand og Flekkefjord tollsteder.
- 42) KIB 1677, Gyldenløve, 30. november 1675 fra Juel.
- 43) SA CII4, 19. november 1675.
- 44) SA DIa9, 15. januar 1676.
- 45) KIB 1677, Gyldenløve, 2. februar 1675, DRA Rentekammeret 216.129. KKR pk. 51.

- 46) KIB 1677, Gyldenløve, 23. april 1676 fra Jens Juel, KIB 1677, Gyldenløve, 1. mai 1676 fra Jens Juel, KKR pk. 51.
- 47) KIB 1677, Gyldenløve, 24. mars 1676.
- 48) SA CII4, 3. april 1676.
- 49) DRA Geheimekonseillet pk. 30, folie 21.
- 50) KIB 1677, Gyldenløve, 15. mai 1676. KIB 1677, Gyldenløve, 19. mai fra Jens Juel.
- 51) DRA Rentekammeret 216.127 - 216.132.
- 52) SA DIa9, 24. februar 1677.
- 53) KIB 1677, Gyldenløve. KKR pk, 55, 56, 64.
- 54) DRA Christian V's originale brev til stattholder Gyldenløve 1672-79.
- 55) SA BII3, nr. 1885, 1726, 2121.
- 56) KIB 1673, Gyldenløve, 14. juni 1673.
- 57) SA BII3, nr. 1044, 1059, 1061, 1126, 1525. SA CII4, 9. februar 1674.
- 58) SA CII4, 20. desember 1675.
- 59) SA CII4, 16. desember 1676.
- 60) SA CII4, 6. januar 1677.
- 61) SA CII4, 10. januar 1679.

GOTLAND UNDER DANSK OCKUPATION

Vår föreställning om Gotlands historia kommer alltid att i första hand vara förknippad med dess storhetstid under medeltiden och den hanseatiska perioden, när öns rikedom gav dess befolkning möjlighet att bygga de ståtliga hus och kyrkor som ännu finns till beskådande. 1600-talet, som är det skede som här skall behandlas, har ofta ansetts fattigt och händelseöst i jämförelse med medeltidens mera glansfulla tid och har därför i mycket liten utsträckning beaktats av forskarna. Ändå är perioden mycket intressant och ön kom under hela senare delen av 1600-talet att ingå som en liten del i ett mycket större och mera internationellt händelseförlopp.)

Övergången från Danmark till Sverige 1645 skedde utan att Gotland inblandades i några krigshändelser och för svenskarnas del var det önskvärt att sakta söka knyta ön närmare till Sverige och den svenska administrationen och att samtidigt betona kontinuiteten med de gamla traditionerna. Ön införlivades dock i 1634 års länsorganisation med en landshövding som högste styresman. På de högsta posterna tillsattes nya tjänstemän, framför allt svenskar men också en och annan gotlänning.

Arvprinsen Carl Gustaf (Carl X Gustaf) erhöll Gotland i förläning 1652-1654 tillsammans med Öland. Han tog livlig del i förvaltningen och under hans tid påbörjades nyordningsarbeten, framför allt omläggningen av det gamla skatteväsendet. Skatten hade tidigare till allra största delen varit knuten till tinget och endast i undantagsfall till hemmanen men omlades till att vila på varje enskild gård.

Vid sin abdikation 1654 valde drottning Christina att låta Gotland ingå bland de områden som skulle bilda underlag för hennes framtida underhåll. Därigenom kom Gotlands påbörjade anknytning till Sverige att gradvis minska. Visserligen tillsattes även i fortsättningen nästan uteslutande svenska tjänstemän, man hade svensk lag och rätt, svenska skatter, men anknytningen till Sverige skedde främst via generalguvernören i underhållsländerna, som satt i Stockholm och som visserligen kom från rådskretsarna med nära anknytning till den svenska politiken, men som ändå hade drottningen i Rom som huvudman.

Förutom Gotland bestod underhållsländerna av Öland, Ösel, Norrköping samt en del tyska provinser. Öns ställning reglerades i recessen, i vilken drottningen förbehöll sig rätten att tillsätta alla tjänstemän; alla inkomster

och skatter tillföll henne. Invånarna skulle ha samma tull, pålagor och rätt till seglation som invånarna i övriga Sverige. Försvaret däremot skulle omhändershas av svenska kronan, liksom utskrivningen av båtsmännen.²⁾ Som vi senare skall se kom genom recessens lydelse försvaret i kläm, eftersom drottningen inte skulle sköta detta och den svenska regeringen vid de kritiska händelserna på 1670-talet närmast tycks ha funnit det vara drottningens angelägenhet, då det var hennes områden, från vilka hon uppbar inkomst. Administrationen sköttes så, att svenska regeringen hade en kommandant på Visborgs slott, medan öns förvaltning handhades av en hauptman och som dennes överordnade en guvernör (landshövding).

Stora delar av perioden var guvernörstjänsten gemensam för Öland och Gotland, varför Gotland tidvis fick klara sig utan guvernör, något som inverkadde menligt på skötseln av landet.

Underhållsländernas förvaltning och tillsyn sköttes av generalguvernören. Han höll drottningen noga underrättad om områdenas tillstånd, men i övrigt skötte han förvaltningen själv med ett eller annat ingripande från drottningens sida. Det var inte alltid en lätt uppgift att vara drottningen till lags och till stor del berodde misshälligheterna på det långa avståndet mellan Rom och Stockholm och den tid det tog för brev och penningleveranser att nå sin adressat. Inkomsterna skickades till drottningen via generalguvernören eller tidvis direkt över speciella ombud. Förfarandet var otympligt och besvärligt och underhållsländerna gav aldrig den uppbörd de var beräknade till, varför drottningen ofta misstänkte bedrägeri. Flera gånger försökte hon hos den svenska regeringen att byta ut områdena mot kontanta medel, andra gånger valde hon arrendesystemet. Bland annat utarrenderades Gotland till handelsmannen Jacob Momma Reenstierna 1667-1673. Hans handelsförbindelser var vidsträckta, men hans framgångar stoppades av kriget i början på 1670-talet, som försvårade den handelsverksamhet som hela hans förmögenhet byggde på, varför han måste frånträda arrendet. Momma hade också under sin arrendetid nästan betraktat sig som suverän på ön och mer eller mindre skött landets förvaltning, varför anknytningen till Sverige i ännu högre grad avtog.

1. Gotland 1676

Krigshändelserna i Europa i början på 1670-talet hade drabbat Gotland genom att den viktiga sjöfarten alltmer hindrats av att kapare seglade omkring i Östersjön och gjorde all handel osäker. Oron spred sig sedan nyheten om krigsförklaring mellan Sverige och Danmark nått ön, liksom rykten om anfall i juni 1675.³⁾

Det gotländska försvaret var mycket eftersatt och svenskarna hade 1645 övertagit ett mycket förfallet Visborg slott.⁴⁾ Under de första svenska åren skedde en viss upprustning, som dock avtog, när drottning Christina 1654 övertog ön. Försvaret på fästningen bestod under denna tid av 100-150 man inklusive betjänte. Kommendanten hade svårt att skaffa pengar och proviant och få medel till reparationer. Dessa skulle hämtas från fastlandet, eftersom ränteinkomsterna från ön tillhörde drottningen. Oftast löstes problemet så att räntorna lämnades till garnisonen mot att Kungl. Maj:t senare avbetalade denna skuld direkt till drottningen. Under Momma Reenstiernas arrende 1667-1673 tycks inte något ha lämnats från ön till fästningen utan man har fått hämta medel på fastlandet under stora svårigheter.⁵⁾ När arrendet upphörde 1674 överlämnades inget av öns skattemedel utom det första året, varför fästningen nästan helt saknade proviant och medel vid danska anfallet 1676.

Inte heller hade reparationer på fästningen utförts, då ansvarsfrågan var svårlost. Till en början efter 1645 hade bönderna hjälpt till med att köra fram materiel och reparera för att sedan med hänvisning till recessen upphöra. 1669 hade dock Kungl. kommitterade fastslagit att de ej fick undandra sig detta, men allmogen besvärade sig över beslutet vid riksdagen 1672. Ärendet remitterades då av Kungl. Maj:t till generalguvernören och var ännu oavgjort, när försvarsfrågan aktualiserades 1675.

Guvernör Oxenstierna, som utnämns till guvernör över Öland och Gotland (instr. 18/5 1674), tog genast upp försvarsfrågan vid sin ankomst till Gotland i slutet av maj 1675.⁶⁾ I en skrivelse till generalguvernören förfrågade han sig hur man skulle kunna klara landets försvar i den oroliga tiden. Varken krigsfolk, kanoner, krut eller ammunition fanns i fästningen. Kommendant Michael Schultz hade inte så mycket folk och ammunition att han ens nödortfikt kunde försvara fästningen sades det i brevet och Oxenstierna undrade också om han kunde ta itu med försvaret fast det egentligen inte ingick i hans ansvarsområde.

Redan i januari samma år hade den nyutnämnde hauptmannen Johan Malmenius (dvs efter Mommas frånträde) förhört sig om han kunde bistå kommendanten med reparation av fästningen, vilket han efter generalguvernörens jakande svar i april omedelbart effektuerat. Generalguvernören hade samtidigt skrivit till Krigskollegiet, men fått ett mycket skarpt svar tillbaka, sedan han bland annat påpekat att om kollegiet kontinuerligt reparerat fästningen så hade inte arbetena behövt bli så omfattande på en gång, ett påpekande som inte upptogs nådigt av kollegiet, som var av den uppfattningen att detta var något som man endast behövde svara för inför kungen. Kollegiet ansåg också att visserligen hade detta och kungen ett visst ansvar

men det hade också drottningen. Dessutom var det ont om material och skulle något levereras måste först kammarkollegiet och sedan kungen tillfrågas.

Kollegiets hållning tycks inte ha varit obekant för generalguvernören Göran Gyllenstierna, som nu själv satte igång upprustningsarbetet under Oxenstiernas och Malmenius direkta ledning. Man satte vakter i hamnarna på ett trettio-tal ställen, gjorde bålverk, jordvallar och skanskorgar, uppreste vårdkasar, vaktstugor m.m. I augusti ordnades mönstring och Malmenius meddelade generalguvernören att han funnit mellan 3.000 - 4.000 män i åldern 18-60 år, de flesta med goda och dugliga bössor. Han hade om än med visst motstånd från prästerna fått dessa att bidra med 200 ryttare för att patrullera landet.⁷⁾ Användandet av allmogen till försvaret hade skett på generalguvernörens uppmaning, medan guvernör Oxenstierna varit tveksam därtill, då han inte fann den helt pålitlig.⁸⁾

På hösten var guvernören och hauptmannen ganska nöjda med försvarsarbetet och trodde sig kunna möta ett anfall. Fästningens tillstånd var dock oförändrat. Ytterst lite hade reparerats och garnisonen bestod av ett åttio-tal man, av vilka en del varit där sedan 1646. Många var sjuka och orkeslösa och endast $\frac{1}{3}$ av posterna kunde besättas.

Generalguvernören hade av Krigskollegiet begärt att officerare skulle skickas över för att exercera den mönstrade allmogen, men detta hade avslagits. Trots detta skedde exercis på nyåret 1676. Malmenius hade då med egna medel bekostat officerare som kunde utföra detta arbete. T o m kanoner hade högst oväntat erhållits på grund av att bojorten *Saltsäcken* ur svenska flottan gått under vid Karlsö, från vilken guvernören bärgade 16 kanoner, som han sedan fördelade i hamnarna. Mellan september och februari sågs vid gotlandskusterna fyra gånger fientliga skepp, varför den mönstrade allmogen och ryttarna fick bryta upp för att möta ett eventuellt anfall, en övning, som gav dess ledare anledning att hysa viss optimism inför ett anfall.⁹⁾ Detta hopp omintetgjordes dock på våren, när det blev känt att ytterligare en båtmansutskrivning skulle förrättas utöver den som skett föregående sommar. Under stor protest och ovilja utskrevs därför i mars 500 nya man, vilket medförde att kanske de bästa och dugligaste av de mönstrade männen lämnade ön.

2. Anfall och erövring

1675 hade inte varit något framgångsrikt år för vare sig den svenska eller den danska flottan.¹⁰⁾ Flottans mindre ärorika år 1675 fick den danske kungen att vilja tillse att denna utrustades så tidigt som möjligt och 26 januari

1676 erhöill amiralitetet order om detta. I slutet av mars mottog amiral Niels Juel sin instruktion, nämligen att han med sin eskader på 13 skepp, innehållande 393 kanoner och över 2.200 man (senare tillkom ytterligare fyra fartyg med 650 man), skulle uppbringa alla svenska skepp, ödelägga transportfartyg så att svenskarna inte kunde föra över sina trupper till Pommern. När detta var utfört skulle han samla fartygsbefälen och öppna en hemlig order från kungen. Den 1 april lättade den danska flottan och samma dag skickades krejerten *St Jacob* till Gotland för att skaffa upplysningar om försvaret.

Sankt Jacob återkom 13 april med underrättelse att svenskarna hade samlat korn och proviant för att föra över till Stockholm, liksom att man bortfört de utskrivna båtsmännen. Såväl *St Jacob* som fregatterna *Sv.* och *Vita Falken* fick då order om att segla före och kryssa i Östersjön och hindra all överfart tills flottan kom.

På grund av dåligt väder och motvind kunde flottan inte lätta ankar, detta så mycket mer irriterande för amiral Juel som *Sv. Falken* 16 april meddelade att någon förstärkning till försvaret ännu ej hade kommit till Gotland, men att 500 ryttare förväntades.¹¹⁾ Det gällde alltså att skynda, men först 20 april hade vädret förbättrats så att Juel kunde lätta ankar från de Bornholmska farvattnen. Dagen innan hade han läst upp kungens order för skeppskaptenerna, att man skulle försöka ta Gotland. Kungens order var att Niels Juel skulle genomföra detta så snart han skaffat sig kunskaper om var man lämpligen landsteg samt sedan med hjälp av soldater och fartygen bemäktiga sig ön. Att Juel verkligen noggrant skaffade sig upplysningar i förväg om ön framgår av hans räkenskaper, där det antecknats en hel del summor som betalats för underrättelseverksamhet, både innan Juel lämnade Köpenhamn och senare. - På väg mot Gotland fick amiralen vid den blekingiska kusten korn på de svenska fartygen *Constantia* och *Charitas*, av vilka han erövrade det senare, medan *Constantia* stacks i brand av svenskarna. Därefter fortsatte man förbi Öland mot Gotland och ankrade den 28 april utanför Karlsö.

Den svenska flottan hade då ännu inte kommit i sjön och Carl XI hade hela tiden haft problem med den högsta ledningen för flottan. Juel skaffade sig noga information om svenska flottans vistelseort genom att, medan Gotlandsoperationerna pågick, skicka fartyg både till Landsort och utmed Gotlandskusten.

En rad danska och svenska källor, både samtida och senare berättelser, har beskrivit landstigningen och erövringen. På många punkter överensstämmer de, medan vissa delar av händelseförloppet förblir dunkelt.¹²⁾

Den danska flottan hade kastat ankar vid Karlsö på kvällen den 28 april. Tidigt om morgonen sattes soldater i land i Klintehamn. Guvernören och

hauptmannen hade då samlats på stranden med ca 600 man och besköt bå-tarna. När elden besvarades av danskarna retirerade försvaret. Varför detta skedde har inte kunnat klarläggas. Uppgifterna går isär, från att när dan-skarna sköt från fartygen guvernören först av alla flydde eller att han tillsade allmogen att retirera, till hans egen berättelse att allmogen »vände ryggen till och ställde sig svårare än fienden«. ¹³⁾ Landstigningen var därmed enkel för danskarna. Med sig på flottan hade amiral Juel en f d gotlänning från Köpenhamn, Thomas Walgesteen, som han lät skicka i land för att tala väl med allmogen och om det danska styret, lova den att inga pålagor eller in-kvarteringar skulle tillkomma samt be den att möta upp med häst och vagn för att skjutsa trupperna till Visby, vilket också hörsammades. ¹⁴⁾

Nils W. Söderberg har i sin bok stödd på en del källor uppgivit att trup-perna redan på kvällen den 29:e slog läger utanför Visby. ¹⁵⁾ Det kan finnas anledning att fråga sig om rätt datum var följande dag i stället, nämligen den 30:e. Endast major Schultz och Tranæus av de samtida källorna uppger den 29:e, övriga har inget datum, medan senare såsom relationen i Palm-skiölds samlingar och den odaterade i 1692 års brev också anger den 29:e. Mot en ankomst samma dag talar att det måste ha tagit tid att lasta av en mängd soldater från båtar och slupar, även om landstigningen börjat i gry-ningen. I *Christianias* - ett av amiral Juels krigskepp - skeppsjournal har an-tecknats att båtar och slupar återkom först kl 5 på kvällen med meddelandet att landstigningen gått lyckligt. Det bör också ha tagit tid, innan bönderna, som bodde på ganska långt avstånd från Klintehamn, fått meddelandet om att danskarna intagit ön och att de skulle ställa upp med fordon och samlats vid landstigningsplatsen. Inte heller den över 30 km långa färden till Visby på vårvintriga vägar kan ha gått så fort med tanke på att man också måste ha medfört tung utrustning. Dagen för ankomsten har också viss betydelse, eftersom de svenska källor och berättelser som lagt den till den 29:e därmed också anger att man försvarat sig och skjutit på danskarna ytterligare ett dygn.

Flottan ankom till Visby på kvällen den 30:e efter att ha försenats en dag på grund av stiltje. Eldgivningens omfattning varierar i de olika källorna från att ha påbörjats den 29:e på kvällen fram till kl 2 den 1 maj till de dan-ska källornas uppgifter att sådan förekom när flottan anlände på kvällen samt att svenskarna besvarat det danska skjutandet mellan 6 och 10 morgo-nen därpå, dvs under den tid som danskarna bogserade fartygen så nära un-der fästningen att svenskarna inte kunde nå dem med sina kanoner. Med tanke på fästningens dåliga bemanning och brist på ammunition finns det anledning att förmoda att den danska versionen är närmast sanningen. Samstämmigheten är ganska stor i att danskarna började skjuta först den 1

maj på morgonen och att ingen skottlossning från land förekom från dansk sida utom från Silverhättan norr om staden, där danskarna låtit landsätta några mindre kanoner. De soldater, som från Klintehamn tagit landvägen till Visby, hade med borgarnas hjälp dragit sig in i staden och börjat förbereda ett anfall mot slottet. Eldgivningen från flottan hade också varit ytterst intensiv och medfört att artillerikarlarna inte kunde stå kvar på sina poster samt en hel del skador på fästningen.

Den svenska kapitulationen kom den 1 maj på dagen. Den exakta tidpunkten kan inte fastställas, då olika tidpunkter uppgivits. Varken officerare eller soldater hade velat ge upp så snart och inte heller kommandanten enligt vad som framkom vid förhören. Denne hade dock övertalats av främst guvernör Oxenstierna men också av hauptman Malmenius och en del andra civila tjänstemän som befann sig på slottet. Hauptmannen skrev förslag till villkor för kapitulationen som efter diverse ändringar bland annat fick den lydelsen, att porten samma dag på aftonen skulle öppnas för danskarna, att svenskarna skulle avtåga kl 10 nästa morgon, att alla fick avresa, medförande så mycket proviant att det skulle räcka till resan över sjön, och att de skulle bli landsatta i Kalmar eller på liknande plats. Sedan dessa punkter underskrivits hade svenskarna att lämna ön. Malmenius anlände till Stockholm omkring den 11 maj enligt brev från generalguvernören och Oxenstierna skrev till densamme från Stockholm den 20 maj. Schultz och garnisonen anlände 18 maj, tillsammans 84 man förutom 26 som kvarblev hos danskarna vid övergången. En del civila tjänstemän och präster togs däremot till fånga av danskarna, men släpptes senare.

3. Krigsförhör

Förlusten av en så viktig ort som Gotland föranledde Krigskollegiet böra åta la kommandant Schultz. Förhöret med de ansvariga tjänstemännen och officerarna på Gotland började den 18 maj. Till förhöret kallades kommandant Schultz, major Tranæus, officerare och soldater vid garnisonen. Guvernör Oxenstiernas roll behandlas mycket lite och endast kortvarigt var han inkallad i rätten. Malmenius deltog inte alls i förhöret.¹⁶⁾ Måhända kan det ha berott på att de var drottningens män. Schultz sattes vid sin ankomst till Stockholm i arrest i väntan på krigsrätt. Under de följande månaderna begärde Krigskollegiet av Kungl Maj:t att krigsrätt skulle utses och förfrågade sig över vad man skulle göra med den arresterade. 21 augusti beslöt Kungl Maj:t om generalkrigsrätt. Denna uppsköts dock gång på gång och hade inte verkställts i slutet av september. Först 30 oktober meddelades att Schultz benådats men befunnits ovärdig att fortsätta i konungens tjänst.

Som skäl till att man accepterat ackord och inte hållit ut angavs vid förhöret många orsaker. Främst var det fiendens mäktiga uppslutning i kombination med garnisonens avsaknad av manskap och proviant. Kommendanten framhöll att garnisonen vid kapitulationen varit bemannad med mindre än 100 man, varav en del var oförmögna att göra tjänst. Att begära förstärkning från borgarna och bönderna hade visat sig ogörligt, enär dessa undandragit sig. Vid anfallet hade t o m de som skickats från fästningen för att begära folk i staden arresterats. Flera gånger hade kommendanten och generalguvernören begärt förstärkning av Krigskollegiet, och när till sist löftet om 500 man av överste Vieckens regemente erhöles, hade kontraorder utgått och för detta misstänkte Schultz hauptmannen som skulle ha skrivit till generalguvernören och begärt förskoning från inkvartering.

Hela tiden hade fästningen lidit brist på proviant. Begäran om förstärkning hade i ringa grad beviljats av kollegiet. Guvernör, hauptmann och befallningsman hade tillfrågats men kommendanten hade fått avslag. Vid kapitulationen visade det sig att drottningens magasin var tomma, varför det inte hade funnits något att ta av. Någon kredit från borgarna när det gällde proviant hade inte givits. Tranæus nämner i sin relation att om man hade försökt att ta proviant med våld som kollegiets medlemmar föreslog, så hade staden varit mycket starkare än slottet. Enligt övriga officerare och soldater vid förhöret hade dock inte proviantfrågan varit så besvärande vid anfallet utan det fanns mat i fästningen, som dock tillhörde de civila tjänstemännen.

4. Dansktiden 1676 - 1679

Den 2 maj tog danskarna Visborgs fästning i besittning. Den svenske guvernören och hauptmannen lämnade troligen ön i guvernörens båt, medan garnisonen fördes över till fastlandet av en Visbyborgare. Med några få undantag stannade övriga civila tjänstemän kvar på ön, men sedan rykte om vapenförråd och uppror nått amiral Juel beordrade han dock såväl kontroll över deras korrespondens som konfiskering av egendomen och i slutet av månaden skickades en hel del svenskar över till Köpenhamn. På hösten samma år fängslades ytterligare ett antal, då viss oro fortfarande hade försports.

De första fjorton dagarna stannade amiral Juel vid ön och organiserade såväl administration som försvar.¹⁷⁾ Erövringen hade till hans förvåning gått över förväntan lätt och meddelandet om den hälsades också med tillfredsställelse i Köpenhamn, där kung Christian den 9 maj lät utnämna honom till guvernör över Gotland.

Enligt Juels uppfattning behövdes i fästningen ett försvar på ca 500 man. Denna styrka ansåg han kunna motstå upp till 6.000 svenskar i ett anfall, ef-

tersom fästningen var stabil. Den militära ledningen kom att skötas av krigskommissarie Fredrik Hessler, vars uppgift blev att ha överinseende över proviantförvaltarens skötsel av skatter och tullar som skulle användas till garnisonens behov, mönstra kompanierna varje månad och söka inrätta kompanier på landet. Fem kompanier förlades till ön, omfattande ca 500 man; i juli 1677 tillkom ytterligare ett kompani. En av kompanicheferna utnämndes till kommandant över fästningen, nämligen major C Billenberg fram till september 1677 och därefter överstelöjtnant J Ph von Blankenheim. Högsta ansvaret hade en annan kompanichef, överste Marthen Barthold (Bertelsen), som också hade hand om landets försvar. Den civila administrationen och uppborlden sköttes av landsdomaren och vice guvernören Thomas Walgesteen med underlydande.

Två av kompanierna förlades till landet för att vakta de viktigaste och farligaste hamnarna, Kappelshamn och Klintehamn. Övriga hamnar bevakades av utskrivna lantmilis. Hur stor denna har varit har inte framgått direkt av källmaterialet. 18 danska kavalleri- och infanteriofficerare skickades över i juni 1676 och av räkenskaperna framgår att 36 gotländska officerare erhölet skattefriheter på sina gårdar för att de var lantofficerare. Sammanlagt synes det ha varit kavalleri-, dragon- och infanteriregementen i var och en av de tre tredingarna, som bör ha omfattat tillsammans 2-400 man. Ön var alltså ordentligt försvarad, vilket visar att amiral Juel bedömt risken för att svenskarna skulle försöka återerövra den som ganska stor. Han hade även lämnat ett snabbgående skepp i hamnen, som kunde underrätta honom eller Köpenhamn vid eventuellt hotande anfall. Eftersom han till största delen vistades på flottan hade han också goda möjligheter att hålla reda på den svenska flottan. Även överste Barthold å sin sida tycks ha varit väl underrättad genom de fartyg som kom till ön för att bedriva handel.

Svenskarna gjorde bara ett enda landstigningsförsök under hela perioden, nämligen 1679, men de kryssade ofta runt Gotland, vilket medförde att överste Barthold inte vågade minska beredskapen. Dessutom var inte avståndet långt till Kalmar, där stort antal trupper då och då samlades, och under långa tider låg även svenska flottan för ankar i Kalmarsund, ett faktum som man på Gotland var väl medveten om och fruktade. Landstigningsförsöket i maj 1679 hade liknande händelseförlopp som danskarnas eget i och med att svenskarna ankrade nere vid Västergarns utholme inte långt från Klintehamn och försökte landsätta soldater. Överste Barthold hade dock redan tidigare fått underrättelse om det planerade besöket och mötte med kanoner och kompanier. Av landstigningen blev intet och de svenska skeppen seglade bort, sedan man på Lilla Karlsö begravt de män som fallit under skottlossningen.

På sina härjningståg i Östersjön kom amiral Juel åter till Gotland tre gånger. Första gången i september 1677, när han höll på med härjningar på Öland och Kalmarkusten och ej hade försetts med tillräcklig proviant från Köpenhamn. Han var då tvungen att gå till Gotland för att proviantera, ett företag som visade sig omöjligt, då gotlänningarna inte hade några resurser att baka och brygga i den usträckning som behövdes utan han kom därifrån först efter en månad och då sedan förstärkning erhållits från Köpenhamn. Andra och tredje besöket inträffade i juli och augusti 1679 i samband med raseringen av Visborg slott.

5. Visborgs slotts rasering

På våren och försommaren 1679 hade de flesta inblandade i Ludvig XIV:s krig slutit fred. Så småningom återstod endast Frankrike, Sverige och Danmark. Fredsvillkoren var i stort redan dikterade och danske kungen visste att han var tvungen att sluta fred och återlämna alla erövrade områden. Som en sista stridsåtgärd gav han den 31 maj amiral Juel order om att ödelägga så mycket som möjligt i Östersjön, vilket också innebar Visborgs fästning. I ett förnyat påbud från 17 juni omnämndes särskilt att fästningen skulle raseras.¹⁸⁾ Förberedelserna till rasering sattes igång och när Juel kom till ön 10 juli påbörjades nedrivningsarbetena och mineringen. I augusti gav Juel order om att särskilda minerare skulle anställas och de har sannolikt anlänt redan 10 augusti, eftersom traktamente då upptogs i räkenskaperna för major de Clary och sju minerare fram till den 26 september. Sedan underrättelse om vapenstillestånd nått Juel i slutet av augusti sprängdes hela den yttre delen av fästningen bort och i början av september fick alla kompanier vistas på det inre slottsområdet, som var ca 23 × 26 m stort och det blev mycket trångt. Demoleringen av den starka fästningen, vars murar syntes fastvuxna i berget, var mycket arbetsam: överste Bartholds soldater blev överansträngda av all rivning och därför måste nytt folk från landsbygden skrivas ut för att hjälpa till med arbetet samt vakthållning. I slutet av september hade större delen av den inre fästningen också raserats. All materiel, proviant, ammunition och kanoner som kunde undvaras, kördes under augusti månad genom borgarnas försorg till hamnen för vidare transport till Köpenhamn. Den 3 november tackade överste Barthold borgarna i rådstugan för deras samarbete och goda vilja och lämnade därefter Gotland med kompanierna.¹⁹⁾

6. Garnisonen och uppbörden

Danskarnas avsikt var att gotlänningarna med sina skatter och tullar skulle kunna underhålla sin garnison. Så blev dock inte fallet. Krigskommissarie

Hesslers räkenskaper visar att ca 30.000 dr smt om året gick åt till garnisonens behov eller 3/8 1676 - 30/10 1679 summa 105.000 dr.²⁰⁾ Ön kunde inte bära sin garnison utan ca 20.000 fattades och man var tvungen att skaffa pengar och varor från Danmark. Under större delen av perioden liksom i början av 1670-talet rådde missväxt, varför det var stor brist på vissa varor, t ex spannmål. Dessutom stängde den oroliga tiden och kriget nästan all handel och därmed också böndernas möjlighet att, när ordinarie inkomsterna från gården inte räckte till, sälja trä, timmer, sten och tjära i hamnarna för att få extrainkomster. För att inte behöva dra ihop så stora mängder proviant till fästningen under tider när det var svårt att få tag i mat, sökte överste Barthold vintertid inkvartera kompanierna på landsbygden och bara ha något kompani som vakt. Såväl borgare som bönder mottog denna inkvartering och enligt danskarnas löfte skulle den avräknas i skatten. Kung Christian var dock irriterad över att den gotländska skatteuppbörden inte räckte till att betala garnisonen, varför han i december 1678 påbjöd en extra krigsskatt på 30.000 dr smt. Summan syntes mycket stor för den fattiga ön, men i den ingick den ordinarie skatten, varför ca 7.500 dr skulle betalas utöver denna. Fattigdomen var dock så stor att danskarna inte kunde driva in vare sig den ordinarie skatten eller krigsskatten och när de lämnade ön fanns oppburna skatter till ett värde av mer än 30.000 dr smt.

Vid fredsförhandlingarna ställde danske kungen som krav att denna rest skulle indrivas för att freden skulle kunna fastställas, och de till Gotland anlända svenska tjänstemännen tvingades under sommaren 1680 att med alla medel driva in den (den sk Wismars lösen på 37.138 dr smt), sedan någon förskoning inte beviljats vare sig från danske eller svenske kungen. Särskilt problematiskt var det eftersom Gotland efter freden återigen tillhörde drottning Christina, och hon protesterade bittert mot att en summa som motsvarade nästan ett helt års uppbörd inte tillföll henne.²¹⁾

Sammanfattning

Den danska erövringen var ett väl förberett led i danska stridsåtgärder mot Sverige. Amiral Juel, vilken äran av erövringen tillföll, hade tagit reda på att ön var dåligt försvarad och att en hel del försvarsdugliga män utskrivits och lämnat ön. Det gotländska försvaret saknade det mesta: det var dåligt bemannat, saknade utrustning och proviant, fästningen var förfallen. Guvernören hade organiserat ett visst lantförsvar som av okända orsaker bröt samman, när danskarna kom. Det kan ha berott på guvernören själv, lika mycket som på danskarnas överväldigande antal både i form av båtar och soldater, liksom anfallet samt en hel del ovillighet från gotlänningarnas sida att

bistå. Det övergripande ansvaret för misslyckandet måste också anses ligga på Krigskollegiet som inte skött översynen av försvaret på ön. Några allvarliga försök att återvinna Gotland kom inte under kriget, vilket kan ha berott på att svenskarna var underlägsna till sjöss. Gotland återgick dock till Sverige genom ett penndrag vid fredsförhandlingarna.

NOTER

- 1) 1600-talets senare del och Gotlands övergång till Sverige 1645 har behandlats i förf:s licentiatavhandling 1968, i sammandrag tryckt i Gotländskt Arkiv, 1971. Om perioden 1645-1654 se även *Leif Dannert*, Gotland 1645-1654 (Skrifter utg. av Humanistiska föreningen vid Stockholms högskola 11, 1939).
- 2) Recessen 1/6 1654 tryckt hos *A.A. Stiernman*, Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar. . . (Stockh. 1747-50), II, s. 1208 ff.
- 3) SRA, Generalguvernörens över drottning Christinas underhållsländer arkiv, Inkomna skrivelser till generalguvernören 1675 från G. Oxenstierna, dat. Visby 31/5 och 22/6.
- 4) Se *Erik B. Lundberg*, Visborgs slott (Antikvariska studier IV, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handl. del 71) s. 225 ff.
- 5) KrA, Krigskollegii arkiv: Fortifikationsdep., Visby slotts räkenskaper 1666-1668, 1670-1671, 1674.
- 6) SRA, Generalguvernörens registratur 18/4 1674 (instruktion), Inkomna skrivelser till densamme 22/6 1675 m fl brev.
- 7) SRA, Generalguvernören, Inkomna skrivelser från Krigskollegiet 12/4, 13/4, 24/7 1675, 10/1 1676 samt Inkomna skrivelser till densamme från Johan Malmenius bl a 7/9 1675. Instruktion för Malmenius återfinns i generalguvernörens registratur 27/5 1674. Om mönstringen se även *N. W. Söderberg*, Gotländskt försvar (Visby 1961) s. 46 ff.
- 8) SRA, Generalguvernören, Inkomna skrivelser från G Oxenstierna 3/7, 9/8 1675.
- 9) Dito, skrivelser från J Malmenius 1675-1676.
- 10) Uppgifterna om krigets förberedelser och de svenska och danska flottornas förehavanden 1675-1679 har till största delen hämtats ur *J.H. Barfod*, Niels Juel. Liv og gerning (Århus 1977) kap 7 ff.
- 11) DRA, Soetaten XVI, Amiral Juels kopiebook 13/4, 17/4 1676.
- 12) Källor och berättelser till erövningen är bl a amiral Juels kopiebook, *Christianias skeppsjournal* DRA, Admiral N Juelen Ausfürliche Relation von Eroberung der Insel Gothland, tr Kphm 1676, Relation 3/5 1676 underskriven av bl a Oxenstierna, Malmenius samt övriga handlingar i förhören i Krigskollegiet som återfinns i Krigskollegii skrivelser till Kungl. Maj:t vol. 6, SRA, Krigskollegii protokoll 1676, KrA, odat relation i 1692 års brevkoncept, Visby landskansli, ViLA, relation i Palmkiöldska samlingarna, UUB, de båda senare med tendens mot guvernör Oxenstierna. Se även *Söderberg*, s. 48 ff. De dunkla punkterna behandlas i detalj i förf:s skrift *Visborgs fall* (Karlstad 1980).
- 13) SRA, Krigshistoriska saml. M 1341: Relation om Visborgs slott, dat. 3/5 1676, underskriven av Oxenstierna m.fl.
- 14) Thomas Walgesteen, född på Gotland, studerade matematik, fysik och arkitektur bland annat vid universitetet i Leiden. På 1670-talet var han sysselsatt som arkitekt

med inrättandet av nya biblioteks- och konstkammarbygget i Köpenhamn. På Gotland utnämndes han till v. guvernör och landsdomare, men återvände 1679 till Köpenhamn, där han avled utfattig 1681 och begrovs i Holmens kirke (Källor: *David Gadd*, Th. Walgesteen - en gotlänning (Gotländsk Arkiv 1959), s. 49 ff, Dansk Biografiskt lexikon 1943 och Weilbachs Kunstnerleksikon, 1952, art. om Walgesteen).

- 15) *Söderberg* s. 50.
- 16) Greve Gabriel Oxenstierna var född 1647 och vid sin utnämning till landshövding 1673 ganska ung. Han avsattes av drottningen, efter det att Gotland gått förlorat, även från Ölandsdelen 1677 och anklagades senare av henne för att häfta i skuld för bl a arrendeavgifter.
- 17) Sammanställningen om öns försvar och administration har gjorts utifrån amiral Juels kopiebok, Krigskollegiet: Indkomne breve 1676-1677, Danske kancellis udgåede skrivelser og koncepter 1676-1677, Regnskabsarkivalier fra midlertidigt besatte lande, Gotland, nr 48-53, Militære regnskaber V:47 a-b, samtliga DRA. Om flottans rörelse se *Barfod* s. 165 ff.
- 18) Berättelsen om raseringen bygger på överste Bartholds brev till danska krigskollegiet 1679 (DRA); se *Barfod* s. 255 ff; *Erik B. Lundberg*, Visborgs slott och dess förstörelse (Gotländskt Arkiv 1942) s. 98 ff.
- 19) ViLA, Visby rådhusrätts protokoll 3/11 1676.
- 20) DRA, Militære Regnskaber, kommissarie Hesslers räkenskaper.
- 21) SRA, Generalguvernörens arkiv: Kungl Maj:t till generalguvernören 4/10 1679, 15/1-17/6 1680 och generalguvernören till Konungen 13/3, 15/4 1680, till drottningen 28/7 1680, de senare breven ur generalguvernörens registratur.

KRIGSSITUATIONEN UR FINLÄNSK SYNVINKEL

I troféhallen i Tøjhusmuséet i Köpenhamn hänger ett svart standar med gyllene armborst - Savolax' vapen. Under det standaret stupade överste Herman von Burghausen med sina »svarta« dragoner, savolaxare och karelare, i slaget vid Lund den 4 december 1676. »Svarta« regementet hade satts upp år 1665 med uppgift att försvara Finlands skogbeväxta östra gräns.¹⁾ Nu blev det nästan helt nedgjort på ett öppet slagfält i Skåne. Tragedin kan symbolisera åtskilliga finska truppförbands öden under den svenska stormaktstiden.

Frågeställningen skall här något utvidgas. I vilken mån betraktades Finland under Carl XI:s krigsperiod enbart som kompletterings- och finansieringsområde? I vilken mån ansågs det och dess buffertområde mot öster, Kexholms län och Ingermanland, som en viktig länk inom den svenska försvarspolitikens helhet? För att finna svaren skall här jämföras den spända situationen och försvarsåtgärderna på östgränsen med finska arméns uppmarsch och totalstyrka.

1. Bakgrunden

Sedan stormaktstidens början, med freden i Stolbova år 1617, hade de finska infanteriregementena ansvarat för garnisonstjänsten i rikets östra provinser, Kexholms län och Ingermanland samt Estland och Livland.²⁾ Detta hade dock inte medfört, att någon finländsk myndighet anförtrots ansvaret för försvaret i öster i sin helhet eller för regementenas förläggning. Bådadera avgjordes i Stockholm eller i konungens fältkansli. De finska generalguvernörerna eller generalkommendörerna som tidvis förordnats för att effektivisera och samordna förvaltningen hade inte heller fullmakt att besluta om truppfördelningen mellan den östra rikshalvan och provinserna.³⁾

Enligt dåtida allmän uppfattning hade Stolbovafreden skapat en trygg situation för Finland i öster. Finland skyddades mot Ryssland av Ingermanlands kärr, Ladoga-sjön och Karelens skogar. I början av den svenska stormaktstiden repade Ryssland sig mödosamt efter »den stora oredan«. När Sveriges politik efter Stolbovafreden riktades mer och mer mot söder, kunde Finland användas som storpolitikens kompletteringsområde utan att man tänkte på Finlands eget försvar. Under kriser då också Finland ansågs hotat, t ex år 1623, kunde man uppståda bönder, dvs återuppliva den urgamla institutionen *nostoväki*, »näståfolket«.⁴⁾

Den lugna perioden hade fått ett kort avbrott under Carl X Gustafs krig, åren 1655-1660. Alla de finska regementena var utomlands år 1656, när Alexej Michailovitj' trupper och lodjeflotta i juni började fientligheterna. Nöteborg och Kexholm belägrades, och med femtio småbåtar trängde rysarna fram till Finska viken. De ortodoxa bönderna i Ingermanland och Kexholms län började ett bittert snapphanekrig mot de lutherska Karelen och Savolax. Allt detta framkallade en enorm förskräckelse i Finland. Åtskilliga gånger under kriget gav finnarna uttryck för sitt missnöje över att landet tömdes på trupper. Den gången klarade man sig i början med »nåståfolket« och i fortsättningen med att skapa en ny armé genom utskrivningar och värvningar. Ryssarna lyckades man hålla borta från själva Finland men Ingermanland och Kexholms län blev svårt härjade.⁵⁾

Under Carl X Gustafs krigsperiod uppkom en tvist om de finska trupperna. Hela östra delen av det svenska riket hade Carl X Gustaf i princip underställt riksskattmästaren greve Magnus Gabriel De la Gardie, Livlands överbefälhavare. År 1657, då Finlands situation redan var lättare, krävde De la Gardie med konungens stöd att få överföra praktiskt taget hela den finska armén till Livland, som var i ett så gott som förtvivlat läge mellan rysar och litauer.⁶⁾ Den finske generalkommendören Gustaf Evertsson Horn kunde dock genom avsiktligt uppskov och upprepade vädjanden till konungen hålla kvar största delen av trupperna ända till vapenstilleståndet år 1658. Han betraktade truppernas närvaro som en inrikespolitisk nödvändighet.⁷⁾

Två riktningar inom den ryska politiken tävlade med varandra på 1650-talet. Den ena gick ut på att återerövra Rysslands gamla besittningar som öppnade tillräde till Östersjön. Den andra var inriktad på Ukraina. Den ivrigaste anhängaren av den förra riktningen, Afanasij Lavrentijevitj Ordyn-Nasjtjokin, krävde att man skulle bita sig fast vid Balticum, även om priset skulle bli Ukrainas avträdelse till Polen, men han lyckades inte genomdriva sina planer. Alexej Michailovitj lämnade den baltiska linjen och fortsatte att bekämpa Polen. Detta gjorde det möjligt för Sverige att genom freden i Kardis år 1661 bevara alla sina provinser i öster. Ryssland å sin sida lyckades år 1667 genom stilleståndet i Andrusovo få tillbaka Smolensk, Seversk och Kiev samt östra stranden av Dnepr eller 'Vänstra strandens Ukraina'.⁸⁾

Kardisfreden hade ingalunda undanröjt motsättningarna mellan Ryssland och Sverige. Man förhandlade med jämna mellanrum om fångarnas restitution, om handelns frihet, om skuldfordringar och om mindre gränsjusteringar. Ända till år 1666 var risken stor för att ett nytt krig skulle bryta ut. Med Pljusaavtalet den 12 oktober 1666 nådde man en fredlig uppgörelse,

men själva tvistefrågorna förblev olösta. Sedermera kom nya resultatlösa förhandlingar till, senast i Moskva år 1673 under ledning av riksrådet Gustaf Oxenstierna från den svenska sidan.⁹⁾

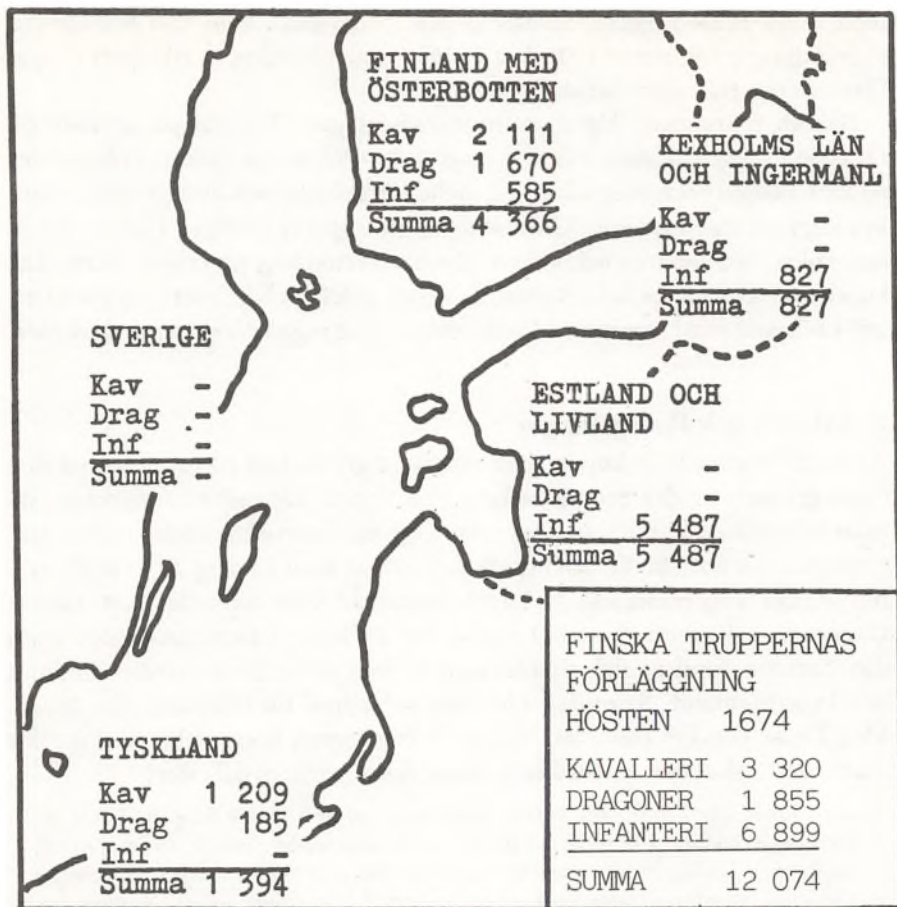
Bakom spänningen låg djupare motsättningar. Tanken på tillträde till Östersjön hade inte satts i kloster med A.L. Ordyn-Nasjtjokin. Frågan blev på nytt aktuell i och med alliansen mellan Frankrike och Sverige 1672. Moskva såg i alliansen Ludvig XIV:s strävan att uppresas Sverige, Turkiet, Krim och Polen mot kejsaren och tsaren. Ryssarna fruktade, att kriget i värsta fall kunde bryta ut längs hela Rysslands västra gräns.¹⁰⁾ När Sverige sommaren 1674 började samla trupper i Pommern, vidtog också Moskva motåtgärder.

2. Krigshot och förhandlingar

Ända till hösten 1674 kunde man inte se några tecken på orolighet på den östra gränsen av det Svenska riket. Situationen ändrades i november, då man från olika håll började höra rykten om en överenskommelse mellan tsaren och kejsaren. Om Carl XI skulle samarbeta med Ludvig XIV, skulle tsaren intaga Ingermanland.¹¹⁾ Läget betraktades så allvarligt, att Gustaf Oxenstierna förordnades till Livland för att leda defensionsverksamheten där. Samma uppdrag fick riksrådet greve Axel Julius De la Gardie i Finland och Ingermanland. Samtidigt blev han befordrad till fältmarskalklöjtnant. Med De la Gardies fullmakt bifogades konungens brev, vilket avslöjar att man ännu i slutet av år 1674 inte ansåg faran vara särskilt stor:

». . . HKM icke kan tro det Tsaren skall kunna vid närvarande tid gripa HKM an med någon considerable force och makt utan allenast med strövande partier söka till att förhärja HKM:s Provincier igenom dess landfolk utur Nougården och Pleskoviske Gebieten emedan Tsaren måste bruka sin bästa Milice emot Turken uti Ukranien«. ¹²⁾

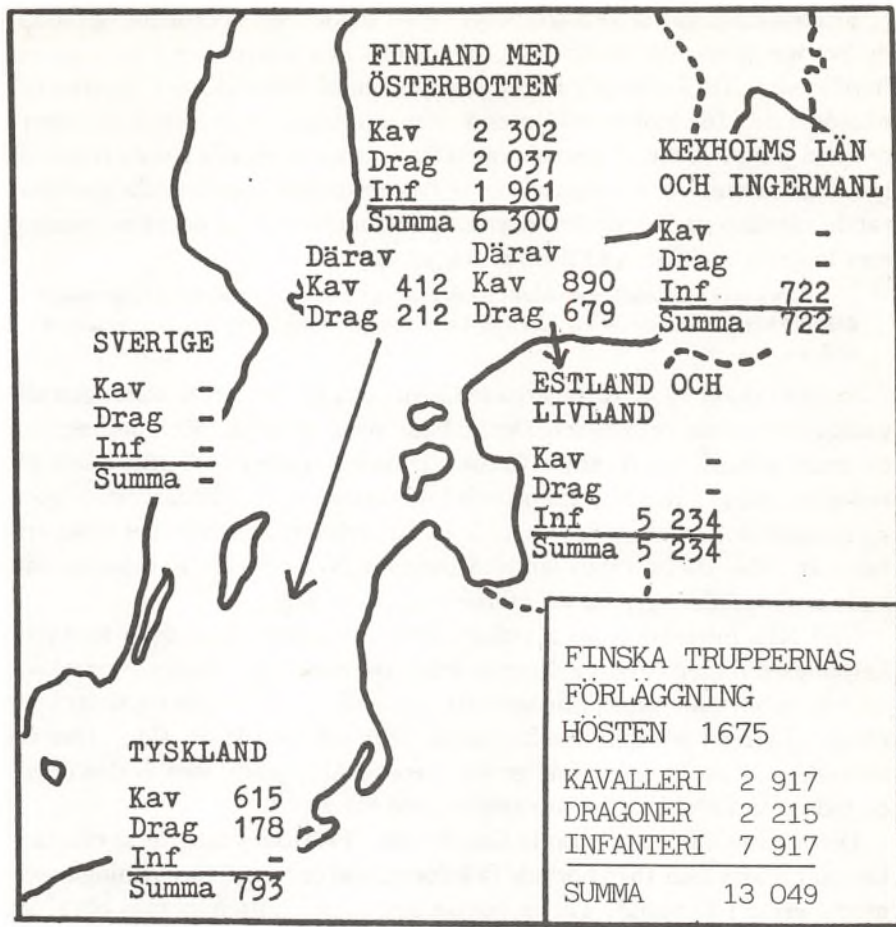
Försvarsåtgärderna i Finland gjorde framsteg vid den allmänna mobiliseringen. Åtgärderna startades på allvar först när greve Axel anlände till landet sommaren 1675. Före detta hade den enda exceptionella åtgärden varit att registrera gamla hemförlovade knektar, som kunde användas för landsförsvar.¹³⁾ Sommaren och hösten 1675 höll De la Gardie generalmönstring i Finland. Han började också kämpa för att förhindra att hela manskapet skulle kunna bortföras ur hans ansvarsområde utan hans eget samtycke, och han sände nödrop till Stockholm över Finlands usla materiella tillstånd.¹⁴⁾ Bådadera var i analogi med de åtgärder som de finska generalkommendörerna hade tilllämpat under Carl X Gustafs krigsperiod. Sedan 1660-talets början hade Finland inte haft några vapendepåer ens för sina egna rege-
mentens behov.

KARTA 1.

*Fördelningen återspeglar den gamla principen att de finska fotregementena ansvarade för garnisonstjänsten i Livland. Kavalleri och dragoner var mestadels i hemlandet. Läget hösten 1674 kan kallas **BEREDSKAP FÖR SMÅKRIG I TYSKLAND**.*

KrA, Rullor 1674:3, 6-7. Om Liewens regemente se också vol 8. Koloniregementet, som mestadels bestod av östfinnar, har här och i det följande räknats med.

KARTA 2.

*Kompletteringar och generalmönstringar har ökat manskapet i själva Finland. På alla andra håll har det skett avgångar. De tyska och livländska trupperna förstärks ännu med beridna trupper. Läget hösten 1675 kan kallas för **BÖRJAN TILL FÖRBEREDELSE FÖR VIDARE KRIG.***

SRA, E 1381, A.J. De la Gardie t. M.G. De la Gardie 1675-09-13, bil. om generalmönstring 1675-09-10. Kompanier som inte vistades i Finland har räknats ur KrA, Rullor 1675:4-6.

Krigsförklaringarna som samtidigt - efter striden vid Fehrbellin - drabbade Sverige gjorde det nödvändigt att försöka lösa situationen i öster på ett fredligt sätt. Till kommissarie vid de nya förhandlingarna med ryssarna utnämndes den 16 oktober 1675 presidenten vid Åbo hovrätt, riksrådet friherre Ernst Johan Creutz. I instruktionen för honom drogs alla gamla tvistefrågor fram. Syftet var att oberoende av tvistefrågorna upprätthålla stadigvarande vänskap mellan de två rikena. I instruktionen stod också en mening som indirekt avslöjar, vad det var frågan om:

». . . Dock skola Gesandterne sådant på det sättet menagera att Rysserne icke måge därutav kunna fatta de tankar lika som Hans Kongl. Maj. sådant gjorde utav någon fruktan. . .«. ¹⁵⁾

Redan i slutet av år 1675 varnade Creutz och De la Gardie konungen allvarligt för tsarens intentioner. Denne hade velat uppskjuta förhandlingarna till mars månad. Nu fruktade Creutz att tsaren skulle gå till attack och föreslog att man i Livland, Estland och Ingermanland omedelbart borde göra sig beredd mot anfall. ¹⁶⁾ Creutz hade ju sina erfarenheter från det ryska anfallet år 1656, då han som landshövding för Nylands och Tavastehus' län hade sett, vad det betydde att oförberedd råka i krig.

Carl XI:s instruktion att acceptera den av ryssarna föreslagna förhandlingsplatsen nådde Creutz i slutet av februari. Samtidigt hördes överraskande rykten om tsar Alexej Michailovitj' död. ¹⁷⁾ Ryktena visade sig snart vara riktiga. Tsaren hade dött den 29 januari 1676 vid bara 46 års ålder. Han efterträddes av sin 14-årige sjuklige son, Feodor Alexejevitj, som av den döende fadern fått rådet att bevara freden med Sverige. ¹⁸⁾

Detta visste Creutz och De la Gardie inte. Tvärtom växte deras misstankar, när man våren 1676 började få information om truppförflyttningar och mobilisering i Ryssland. Till en början fick man i mitten av maj höra, att milisen eller landfolket, »slusjilije ljudy«, hade samlats i Pskov och Novgorod. Några dagar senare kom meddelandet om grupperingar kring Ladoga. Andra uppgifter berättade också om att Livland var hotat. Fastän alla nyheter inte var fullt tillförlitliga, stod det klart, att ryssarna allra minst ville göra påtryckningar på förhandlingarna. Creutz föreslog konungen, att man borde försöka få ett fördrag med ryssarna om truppers reduktion i gränsområdet. ¹⁹⁾

Försommaren, den tänkbara anfallstiden, passerade dock utan konflikter. Också själva förhandlingarna kunde efter sedvanliga förseningar börja den 22 juli 1676 i närheten av Nyhusen. Den ryska beskickningen leddes av *okolnik* Ivan Vasiljevitj Butyrin. Creutz mötte sin ryske kollega med dystra tankar i sinnet, ty under samma dagar fick han i någon mån pålitliga uppgifter om de pskovska tuppernas antal. Uppgifterna bekräftade att 8.000 -

10.000 man, kanske t o m dubbla styrkan, logerade på bara några mils avstånd från förhandlingsplatsen. Därtill berättades att i Moskva den danska beskickningen försökte »persuadera Zaren till ruptur«. ²⁰⁾ Då nu dessutom de sista finska regementena hade förordnats ut ur landet, liknade situationen illa nog den som rått 20 år tidigare.

I praktiken blev det inget av de rutinmässiga förhandlingarna om en gränstraktat, inte heller av alliansen mot Turkiet vilket också var ett av förhandlingsämnena. Butyrilin framställde i början krav på Ingermanlands och Karelen avträdelse till tsaren. Medan Creutz väntade på konungens order, var han verkligen bekymrad över sin egen och sina underordnades personliga säkerhet, i närheten av den överlägsna ryska hären. ²¹⁾ I slutet av september kunde han ge sin ryske kollega konungens nekande svar. Detta följdes av upprepade hotelser från ryssarnas sida. Det skulle vara omöjligt att bevara freden utan provinsernas avträdelse. Creutz fick vänta på ett nytt svar från konungen ända till slutet av oktober. Men den 28 oktober 1676 tog den ryska beskickningen inte längre emot budbäraren utan brände sitt läger och avlägsnade sig. ²²⁾

Strax innan förhandlingarna avbröts hade läget i Ukraina plötsligt ändrats. Efter stilleståndet i Andrusovo år 1667 hade turkarna börjat tränga fram till Dnjepr-området. Hetmanen av »Högra strandens Ukraina« Petr Dorosjenko hade sedan år 1665 varit sultanens vasall. Sultanen hade därför också börjat framställa krav på »Vänstra strandens Ukraina«. Utan stöd från mellersta och västra Europa hade Alexej Michailovitj inte velat blanda sig i kriget mellan Turkiet och Polen, men krigshotet mellan tsaren och sultanen hade ökat under början av 1670-talet. På sina missnöjda kosackers krav hade Dorosjenko redan i slutet av år 1675 börjat sondera sinnesstämningarna i Moskva. Den 18 augusti 1676 gav han sig slutligen till tsarens vojevoder. Detta betydde ett öppet krig mellan sultanen och tsaren. Sultanen slöt fred med Polen den 17 oktober 1676 och började samla trupper mot Ryssland. På allvar utbröt det första kriget mellan Ryssland och Turkiet sommaren 1677. Det tog alla Rysslands krafter i anspråk ända till våren 1681. - Sedermera skulle fientligheterna upprepas med några decenniers mellanrum under drygt 200 år. ²³⁾

Utan ryskt arkivmaterial är det omöjligt att avgöra om hotet hösten 1676 verkligen var så stort som Creutz och De la Gardie antog. ²⁴⁾ Man skall dock komma ihåg att ett omfattande anfall på senhösten var osannolikt på grund av försörjningsläget, närmast bristen på foder. ²⁵⁾ Redan den 14 oktober 1676 ansåg De la Gardie att den omedelbara faran var över. ²⁶⁾ Oron för ett ryskt anfall försvann helt från De la Gardies och landshövdingarnas brev från årsskiftet 1676/1677. ²⁷⁾ Om ryssarna hade flyttat sina trupper söderut eller om

De la Gardie fått nyheter om förändringarna i Ukraina, framgår inte av källorna. Östra gränsen hade varit hotad av krig i två år; hotet hade ökat under det senaste året. Av materialet som här använts framgår det inte heller i vilken utsträckning ryssarna ville vinna tid med krigshotet, vilka fördelar de verkligen strävade efter och i vilken utsträckning de syftade till att hjälpa Sveriges fiender genom att binda de finska trupperna på östfronten.

3. Säkerhetsåtgärder mot Ryssland

De åtgärder som vidtogs för att förstärka östra gränsen mot Ryssland kan vi endast gå igenom katalogmässigt:

Regementenas nya disposition. Med detta syftade generalkommendören till att varje truppförband skulle lyda under sina egna officerare. Garnisonstjänsten hade nämligen splittrat regementena i små grupper, vilket även i fortsättningen försvårade De la Gardies planer. Mellan generalmönstringen 1675 och hösten 1676 skedde i alla fall märkbara förbättringar.²⁸⁾

Förstärkning av fältrupperna i Livland. Vid årsskiftet 1675/1676, strax efter Creutz' varning, förflyttades det första beridna truppförbandet enligt de tidigare planerna från Finland till Ingermanland och Livland. Det var Ugglas kavalleriregemente (Nyland och Tavastland), som skulle medverka i provinsernas försvar.²⁹⁾ Den stora kavallerikoncentreringen i Livland ägde dock rum först år 1677. Då var den ryska faran redan över och i Livland förbereddes en expedition till Preussen.

Försök att behålla en del av fältrupperna i Finland. Ända till hösten 1676 skedde detta i samförstånd med konungen. Då hade alla de finska regementena förordnats antingen till Livland eller till Sverige. De la Gardie vågade dock inte överflytta alla trupperna, förrän hotet från östgränsen hade försvunnit. Också adeln på Åbo lantdag i slutet av augusti 1676 begärde uttryckligen att de nya trupperna skulle hållas »denna landsorten till defension«. När truppförflyttningarna till Sverige hösten 1676 försenades också av rent tekniska svårigheter, synes inga meningsskiljaktigheter ha framträtt, åtminstone inte av samma typ som med riksledningen år 1657.³⁰⁾

Ersättning av det skånska garnisonsfolket i Ingermanland med finskt »nationalfolk». Skånskt fotfolk hade sedan 1660 använts till fästningsarbeten särskilt i Nyenskans. Sommaren 1676 betraktades skåneknektarna såsom opålitliga och i samförstånd med krigskollegiet flyttades de bort.³¹⁾

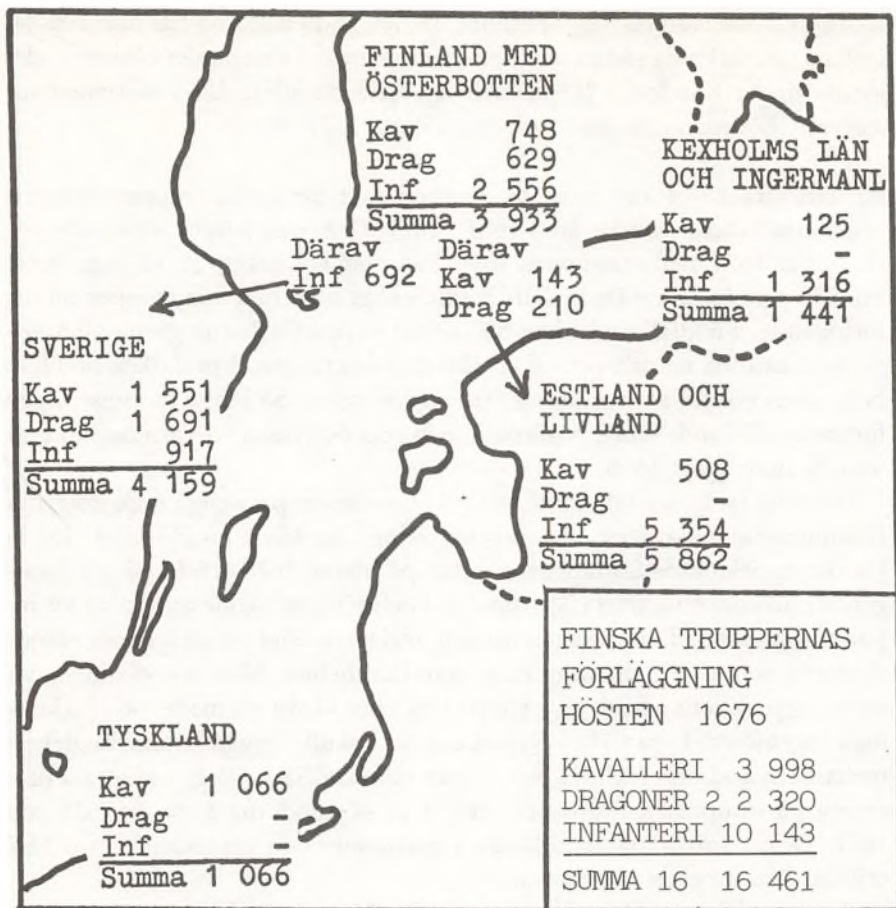
»Nåståfolkets« mobilisering i Finland. De använda källorna har inte avslöjat i vilken utsträckning sådan skedde. Åtminstone två kompanier bildades i det gamla finska Karelen, i Jääskis och Äyräpää härader, där traditionen var starkast. Kompanierna fanns till ännu i maj 1677.³²⁾

På kartorna 1 - 4 kan man se, i vilken takt de finska truppförbandens uppmarsch skedde under åren 1674 - 1677. Om man jämför försvarsberedskapen år 1676 med situationen 1656, kan man konstatera att så länge hotet år 1676 varade, hade De la Gardie tillräckligt med beredda trupper till sitt förfogande. I nödfall skulle han ha kunnat stoppa förflyttningarna till Sverige och använda manskapet till att försvara östgränsen. I praktiken höll han hela tiden en del av trupperna färdiga för detta. Så länge mobiliseringen fortsatte i Finland, skulle ryssarna inte kunna överraska ett värmlöst land, så som de hade gjort 1656.

Däremot tycks den viktigaste av De la Gardies ursprungliga uppgifter, dvs fästningarnas reparation och proviantering, ha blivit ofullbordad. De la Gardie inspekterade fästningarna redan på hösten 1675 och föreslog konungen att inkomsterna från Ingermanland och Finland skulle användas för reparationsarbetet. I detta sammanhang är det omöjligt att gå igenom räkenskaperna och utreda finansieringsfrågan i sin helhet. Men brevväxlingen visar att reparationsarbetet gick ytterst långsamt i brist på medel och sakkunniga ingenjörer. I synnerhet Nyenskans, som skulle trygga landförbindelsen mellan Finland och Livland, var nästan oanvändbart. På grund av sin placering på sumpmark förstördes det illa av höstfloderna både år 1676 och 1677. Också andra ingermanländska garnisoner och vapendepåer var helt otillräckliga för ett starkt försvar.³³⁾

Kommandanten i Nyenskans, Alexander Morath, hade redan våren 1674 föreslagit, att svenskarna skulle ha en eskader jakter och bojorter på Ladoga-sjön för att »hålla den ren«.³⁴⁾ Initiativet visar, att erfarenheterna från Carl X Gustafs ryska krig ännu var i friskt minne på östfronten. Men det blev också oförverkligt: det finns inga tecken på att tanken ens skulle ha upptagits till omprövning i Stockholm. Man garderade sig mot den danska faran på Finska viken, Bottniska viken och på Skärgårdshavet genom att övervaka farlederna, uppressa vårdkasar och segla i konvojer. Åtgärderna var lika rutinmässiga som den danska faran var av sekundär art vid de finska kusterna. Närmast var sjöfarten hotad av enstaka kapare.³⁵⁾

Iögonfallande är, att alla åtgärder som vidtogs var av sådan natur, att de inte band kronans tillgångar. Vi kan säga, att man använde det som man redan hade men att man inte investerade i östra gränsens försvar. När de svarta dragonerna stupade i slaget vid Lund den 4 december 1676, var deras

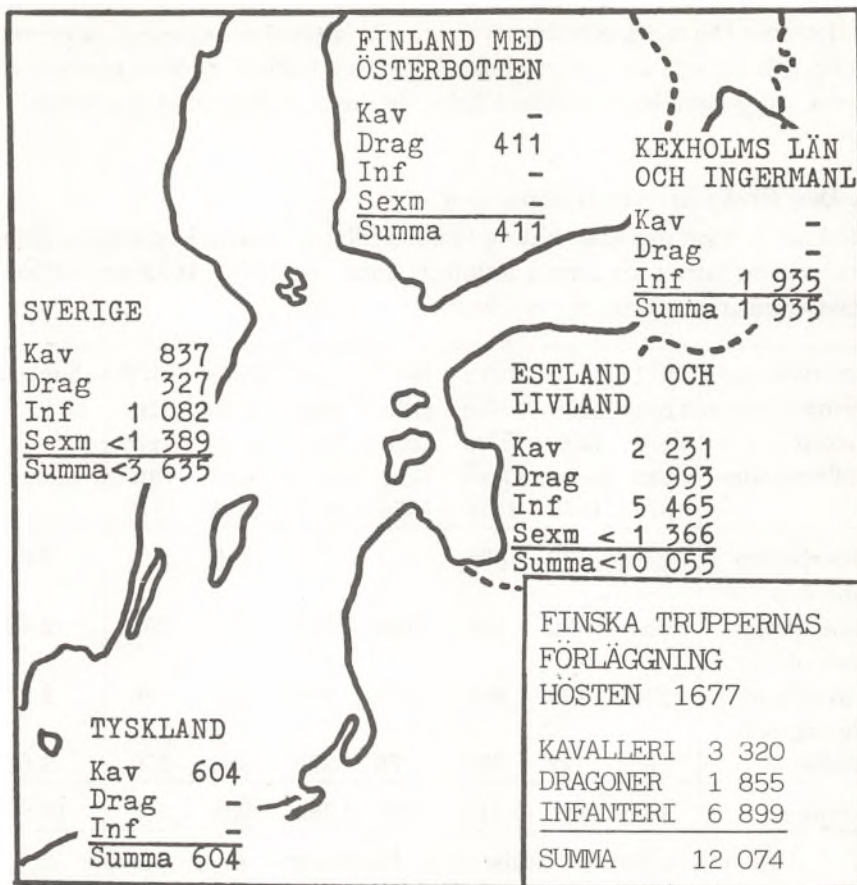

KARTA 3.

Kraftiga kompletteringar, utskrivningar och truppförflyttningar har ändrat situationen starkt. Östgränsen har förstärkts och arméerna i Sverige har fått betydande förstärkningar från Finland. En del av de trupper som ännu finns i Finland förordnas omedelbart på marsch. Läget hösten 1676 kan kallas för STOR KRIGSANSTRÄNGNING.

KrA, Rullor 1676:1: Svenska reg. och garn. styrka 1676. Campenhausens värvade skvadron har räknats med.

Området 300 österbottniska sexmänningar tycks ha rymt före förflyttningen. Åbo länns sexmänningar har räknats till Sverige, se KrA, Rullor 1679:20: Extract och förslag. Jfr *Wimarsen*, 3 (1912), s. 518-519. Ovannämnda källor utvisar, att trupper som Krigskollegiet antog vara i Finland hade förflyttats.

KARTA 4.

Avgångarna har reducerat de finska trupperna i Sverige och Tyskland. Den största finska truppkoncentrationen befinner sig i Livland för en planerad expedition till Preussen. Hemma i Finland är den enda samlade truppen Budbergs dragoner. Man har utskrivit var sjätte man eller sexmännigar. Av fotfolket i Finland finns det endast desertörer. Läget hösten 1677 - som sedan varar till krigsperiodens slut - kan kallas för OFFENSIV PLAN - UT-SUGNING AV FINLAND.

KrA, Rullor 1677:14: Förslag uppå Militien i Storfurstendömet Finland 1677-10-27. De i Finland lämnade dragoner KrA, KrKBB 1678:2:1767: H. Rehbinder 1678-10-12; C-B.J. Petander, Kungliga Österbottens infanteriregemente under Karl XI:s tid, (Österbotten 1969) s. 79-85. Sexmännigarnas förflyttade antal osäkert, se KrA, KrKBB 1677:2:2113: F. Wrede 1677-07-22, 2715: H. Oxe 1677-07-28; KrKBB 1677:1:431: A.J. De la Gardie 1677-06-21, 495: A. Stålarms 1677-08-04, 1671-1675: D. Wrangel 06-26-08-04.

hem inte mera hotade från öster. I slutet av år 1676 gällde det att rikta alla krafter mot Danmark och Brandenburg. De la Gardies ursprungliga primära uppgift att leda försvaret i Finland med dess buffertområden blev i skuggan av att generalkommendören ledde de finska truppernas uppmarsch.

4. Den finska krigsansträngningen

Med hur mycket manskap bidrog Finland till den svenska krigsansträngningen? Det är lättast att utreda fotfolkets antal. År 1674 - 1679 genomförda utskrivningar gav följande resultat:³⁶⁾

Utskrivning	1674	1675	1676	1677	1677	1678	1679	Summa
Hemman/man i roten	s10h f20h	s10h f20h	s10m f15m	s10h f20h	s6m f6m	s10m f15m	s12m f18m	
Fullbordades	våren 1674	somm 1675	våren 1676	höst 1676	somm 1677	vint 1678	vint 1679	
Österbotten	216	170	804	211	831	358	325	2.915
Åbo och Björneborg	154	192	676	146	558	452	251	2.429
Nyland och Tavastland	218	148	801	156	650	667	286	2.926
Viborg och Nyslott	89	112	835	78	725	532	250	2.621
Summa	677	622	3.116	591	2.764	2.009	1.112	10.891

(s = skatte och krono, f = frälse; h = hemmantal, m = mantal)

Om vi utgår från fotfolkets antal år 1675 (se karta 2), kan vi säga, att Finland bidrog med tillsammans ca 17.500 man - gamla knektar och utskrivna nya - under åren 1674 - 1679.³⁷⁾

Kavalleriets, dragonernas och båtsmännens antal går inte att beräkna, därför att vi i brist på rullor inte vet rekryternas antal. Inte heller ger de använda källorna någon antydning om hur många gånger rusthållare och båtsmansrotar måste och kunde ersätta sina förluster. Om vi utgår från truppernas högsta antal år 1676 och därtill lägger - med en försiktig bedömning - 50%³⁸⁾, får vi följande minimisummor:

kavalleri ca 6.000
dragoner ca 3.500
båtsmän ca 1.800³⁹⁾

Summan av alla rekryterade män i Finland uppgick således till ca 28.800

man under åren 1674-1679. Alla rekryterade kom inte i tjänst pga omfattande deserteringar, i synnerhet bland fotfolket och i östra Finland; men desertörerna var ju också utanför samhället.⁴⁰⁾ Med tanke på att folkmängden i Finland var omkring 400.000, berörde rekryteringen under sex år över 7% av populationen. Detta förklarar, att det var ytterst svårt under de sista krigsåren att hitta dugliga män i rotarna.⁴¹⁾ Under krigsåren 1677-1679 smälte de finska truppförbanden ihop i Skåne, Jämtland, Tyskland, Livland, på sjötågen och i synnerhet på den olyckliga expeditionen från Livland till Preussen vid årsskiftet 1678/1679.⁴²⁾ I början av 1680-talet var man tvungen att genomföra en total omorganisation av Finlands militärväsen, denna gång ännu grundligare än 20 år tidigare.

*

Svaret på problemet i denna artikel låter sig nu formuleras. Till en början tycktes man ha dragit lärdom av Carl X Gustafs krigsperiod. Inför en öppen fara från Ryssland åren 1675-1676 tömdes Finland inte helt på trupper. Man kan dock knappast kalla detta för en förändring i försvarstänkandet. Att använda levande kraft var ju det billigaste sättet att försvara landet. Dessutom hade alla finska regementen förordnats bort från landet redan innan det ryska hotet lättade. Till sin stadigvarande bas fick östra gränsförsvaret inte materiella resurser, inte heller en flotta på Ladoga-sjön, inget vapenförråd för armén, inte heller medel till fästningarnas grundreparation. Den direkta krisen gick över i slutet av år 1676 genom Rysslands svårigheter i söder. Efter detta tömdes Finland planenligt helt på trupper. Analogt med händelserna 20 år tidigare klarade sig själva Finland från krigshändelser. Under krigsperiodens andra skede åren 1677-1679 användes Finland helt som kompletterings- och finansieringsområde för stormaktspolitiken, intill gränsen för sin prestationsförmåga. Ett kvartsekel senare, i ett annorlunda militärpolitiskt läge, lyckades samma tillvägagångssätt inte längre utan blev Finlands ruin.

NOTER

- 1) *Jussi T. Lappalainen*, Kaarle X Kustaan Venäjän-sota v 1656-1658 Suomen suunnalla (Jyväskylä 1972), s. 288.
- 2) *Arvo Viljanti*, Suomalaisten jalkaväkirykmenttien varuskunta- ja linnoitustyöpalveluksesta Baltiassa 1600-luvun lopulla (HAik 1941), s. 66.
- 3) *Lappalainen* (1972), s. 64, 205-209; *Jussi T. Lappalainen*, Elämää Suomen sotaväessä Kaarle X Kustaan aikana (Joensuu 1976), s. 85-88.
- 4) *Jussi T. Lappalainen*, »Nåståfolket«. Suomalaiset talonpojat Kaarle X Kustaan Venä-

- jän sodassa (Studia Historica Jyväskyläensia IX, Historica III, Vammala 1972), s. 72-104.
- 5) Se *Lappalainen* (1972). En förkortad, svenskspråkig version av detta arbete: Finland och Carl X Gustafs ryska krig (Carl X Gustaf - studier 7:2, Vaasa 1979).
 - 6) *Rainer Fagerlund*, Kriget i Östersjöprovinserna 1655-1661 (Carl X Gustaf - studier 7:1, Vaasa 1979), s. 108f.
 - 7) En analys av tvisten: *Lappalainen* (1972), s. 204-208.
 - 8) Istorija SSSR s drevnejsjich vremen do nasjich dnej, 3 (Moskva 1967), s. 80-83, 134-141; *George Vernadsky*, The Tsardom of Moscow 1547-1682, 2 (Yale 1969), s. 504, 525, 539 och passim.
 - 9) *Georg Landberg*, Den svenska utrikespolitikens historia, I:3, 1648-1697 (Stockholm 1952), s. 122, 125-126, 150-151.
 - 10) *A. A. Smirnov*, Borba ruskogo i ukrainskogo narodov protiv agressii sultanskoj Turtsii v XVII-XVIII vv, (Vossojedinenje Ukrainy s Rossijej, Moskva 1954), s. 366; *Landberg* (1952), s. 171.
 - 11) KrA, KrKBB 1674:5065, 5097: J.J. Taube 1674-11-09 och 12-28.
 - 12) SRA, RR 1674 nov/dec (665-668), 1674-12-20; *Gustaf Elgenstierna*, Den introducerade svenska adelns ättartavlor, 2, (Stockholm 1926), s. 227-228.
 - 13) Se t ex KrA, KrKBB 1675:1:421: A. Stålarms i mars.
 - 14) KrA, KrKBB 1675:1:553-569: A.J. De la Gardie 1675-06-05, 09-20.
 - 15) SRA, RR 1675 sept/oct (580-594v); *B. Boëthius*, Ernest Johan Creutz (SBL 9), s. 96; om konungens tankar se också SRA, Skr. till konungen, Carl XI: A.J. De la Gardie 1675-09-18.
 - 16) SRA, Muscovitica 93, E.J. Creutz 1675-12-16, 1676-01-15 och 01-21; SRA, Skr. till konungen, Carl XI: A.J. De la Gardie 1676-01-10.
 - 17) SRA, RR 1676 jan (271) 01-22; SRA, Muscovitica 93, E.J. Creutz 1676-02-26.
 - 18) *G. Forstén*, Snosjenija Sjvetsii i Rossii vo vtoroj polovine XVII veka 1648-1700, 4 (Sjurnal Ministerstva narodnogo prosvesjtjenija 5-6/1899), s. 313; *Vernadsky* (1969), s. 692.
 - 19) SRA, Muscovitica 93, E.J. Creutz 1676-05-20-05-31.
 - 20) SRA, Muscovitica 93, E.J. Creutz 1976-06-23-08-07.
 - 21) SRA, Muscovitica 93, E.J. Creutz 1676-08-14-09-14.
 - 22) SRA, Muscovitica 93, E.J. Creutz 1676-09-29-11-11. *Forstén* (SjMP 5-6/1899), s. 313-322; *Landberg* (1952), s. 192-193.
 - 23) Istorija SSSR, 3 (1967), s. 82-83; Istorija Ukrainskoj RSR, V dvoch tomach, 1 (Kiev 1967), s. 266, 271-272; *Smirnov* (1954), s. 366-368; närmare se *Nikolaj Kostomarov*, Ruina, Istoritjeskaja monografija 1663-1687 (S. Petersburg 1882), s. 501-513.
 - 24) Se också KrA, KrKBB 1676:1:391-399: A.J. De la Gardie 1676-09-09-09-16; KrKBB 1676:1:1571: D. Wrangel 1676-10-06.
 - 25) *Lappalainen* (1972), s. 84-87.
 - 26) KrA, KrKBB 1676:1:407: A.J. De la Gardie 1676-10-14.
 - 27) Se De la Gardies och landshövdingarnas brev i KrKBB och SRA, Skr. till konungen Carl XI, och SRA, Landshövdingars brev i Finland.
 - 28) SRA, Skr. till konungen Carl XI: A.J. De la Gardie 1675-09-21; KrA, KrKBB 1675:1:569: A.J. De la Gardie 1675-09-20; jfr KrA, Rullor 1675:5-6 och Rullor 1676:1: Svenska reg. och garn. styrka 1676.
 - 29) KrA, KrKBB 1675:1:595: A.J. De la Gardie 1675-12-13; SRA, Skr. till konungen Carl XI: A.J. De la Gardie 1676-01-10; RA, Muscovitica 93, E.J. Creutz 1676-01-21.
 - 30) Jfr KrA, KrKBB 1675:1:557: A.J. De la Gardie 1675-09-13; KrKBB 1676:1:391, 403

- och 407: A.J. De la Gardie 1676-09-09, 09-23, 10-14; *Anders Anton Stierman*, Bihang Utaf Åtskillige almenna Handlingar etc (Stockholm 1743), s. 451.
- 31) KrA, KrKBB 1674:1:203-205: A. Morath 1674-12-16-12-15; KrKBB 1676:2:3415, 3421: J.J. Taube 1676-07-31 och 08-28.
 - 32) KrA, Rullor 1677:14, Finskt Nostofolk; jfr KrKBB 1675: 1:569: A.J. De la Gardie 1675-09-20 PS: KrKBB 1676:1:1571: D. Wrangel 1676-10-06.
 - 33) SRA, Skr. till konungen, Carl XI: A.J. De la Gardie 1675-09-21 och 1676-01-29; KrA, KrKBB 1675:1:557: A.J. De la Gardie 1675-09-13; KrKBB 1676:1:399, 411: A.J. De la Gardie 1676-09-16 och 11-15; jfr KrKBB 1678:2:1803-1819: J.J. Taube 1678-02-14-07-10; KrA, MR 1679:14: A. Morath 1679-02-10.
 - 34) KrA, KrKBB 1674:1:179: A. Morath 1674-12-16; KrKBB 1674: 2:5091: A. Morath 1674-12-16.
 - 35) Se t ex KrA, Amiralitetskollegii ink. handl. 1675:435: N. Lietzen 1675-05-08 och 1088, J Rosenhane 1675-09-11; ibidem 1676:1:677 och 772: H. Oxe 1676-05-27 och 06-07.
 - 36) KrA, Roterings- och utskrivningslängder, bunt 29 fol 1535-, 31 fol 678-, 35 fol 664v-, 37 fol 51-, 39 och 41 fol 783. Om Österbotten 1679 se KrA, KrKBB 1679:1:447: D. Wrangel 1679-02-23. (I brevväxlingen varierar talen något). *And. Anton Stierman*, Alla Riksdagars och Mötenes beslut samt Arfföreningar, Regements-Former. . . , 2 (Stockholm 1729), s. 1665-1666, 1723-1724, 1776-1778; *Stierman*, Bihang (1743), s. 449-452, 462-463.
 - 37) Ökningen från 1674 till 1675 var 1.018 knektar eller 396 man mer än utskrivningen 1675.
 - 38) Redan år 1676 har förluster ersatts; Amiralitetskollegii ink. handlingar och KrKBB (KrA) visar att kompletteringar och fördubblingar skedde ända till sista krigsåret. Se också SRA, Ludvig Mårtensson, Sakregister till Allmogens besvär till år 1720, Stor Savolax 1680. Jfr *Nils Wimarson*, Sveriges krig i Tyskland 1675-1679, 3 (Lund 1912), s. 520. Wimarson beräknar, att 3.900 finska ryttare hösten 1678 fanns i Livland.
 - 39) KrA, Örlogsflottans räkenskaper 1676:7: utom Ålands kompani 631 man vintern 1675-1676. Om fördubblingen och kompletteringen se också FRA, Länsräkenskaper 6952-6954. Jfr också KrA, Amiralitetskollegii ink. handl. 1676:1:430: C. Wernick 1676-04-05. Båtsmännens antal kan vara ansenligt högre.
 - 40) Om desertörerna se i synnerhet KrA, KrKBB 1676:1:391: A.J. De la Gardie 1676-09-09. Antalet finska knektar i ledet var dock sannolikt minst 15.000.
 - 41) KrA, KrKBB 1678:1:1271: F. Wrede 1678-08-21; Amiralitetskollegii ink. handl. 1678:1:418: D. Wrangel 1678-03-05; KrKBB 1679:1:447: D. Wrangel 1679-02-23; SRA, Mårtenssons sakregister (i synnerhet Savolax och Karelen 1680).
 - 42) Se *Wimarson*, 3 (1912), s. 452-453, 520-523; SRA, M 1355. Relation om expeditionen till Preussen, litt A-H. Till den livländska armén hörde hösten 1678 ca 8.600 finnar eller $\frac{3}{4}$ av dess totalstyrka. Av dessa återkom bara 45%.

Bag fronterne

KRIGETS KRAV OCH KONSEKVENSER

Ekonomiska och sociala aspekter på Skånska kriget

Någon har sagt att man behöver tre saker för att föra krig: 1) pengar, 2) pengar, 3) pengar.

De undersökningar som gjorts av svensk krigsfinansiering under krigen på kontinenten visar också, att ett huvudproblem varit att anskaffa kontanter. Pengar behövdes för att värva manskap samt betala deras utrustning och löner. De begränsade resurserna i hemlandet har dock inte räckt till.¹⁾

Genom pålagor i ockuperade områden på kontinenten och subsidier från allierade kunde man erhålla nödvändiga tillskott. Men för att betala kriget tvangs kronan också ta ut nya och större skatter i Sverige samt ta stora statslån. De nya skatterna visar ofta en tendens att inte försvinna efter kriget. Avvecklingen av krigsskulden har satt sin prägel på det statsfinansiella arbetet långt efter fredsslutet.²⁾ Man kan därför betrakta krigsfinanserna som det kanske viktigaste dynamiska elementet i de svenska statsfinanserna fram till 1800-talets början. En undersökning av krigsfinanserna, relaterade till statsfinanser och samhällsekonomi, ger därför viktiga aspekter inte bara på kriget och dess krav utan även på dess konsekvenser.

Sveriges krig 1675-79 hade börjat som ett krig på kontinenten. Men med den danska invasionen i Skåne i juni 1676 kom huvudkrigsskådeplatsen att förläggas till det egna hemlandet. Vilka speciella krigsfinansiella problem har detta medfört jämfört med de tidigare krigen på kontinenten? Vilka blev konsekvenserna för Sveriges ekonomi? Det är huvudfrågeställningen i föreliggande bidrag.

Uppsatsen består av två delar. I den första - »Svenska hemmafronten« - behandlas de krigsfinansiella problemen ur statsledningens synvinkel. Frågan gäller närmast hur hemlandets resurser utanför krigsområdet har använts för att anskaffa manskap och deras underhåll, dvs kronans manskapsuttag och skattepolitik. Dessutom berörs frågan hur köpmän och andra krigsfinansiärer utnyttjats för upphandlingar och krediter.

I den andra delen - »Skåne mellan två herrar« - koncentreras analysen till förhållandena inom det viktigaste krigsområdet. Hur har Skånes resurser utnyttjats i krigsfinansieringen? I vilken utsträckning har lokal uppbörd kunnat tillgodose behoven? Såväl den svenska som den danska skattepolitiken skall studeras. Hur har kriget och krigsskatterna drabbat Skånes bönder,

och vad har det betytt för bondesamhället? Det är det andra huvudproblemet i detta avsnitt.

Undersökningen av krigsfinansieringen i det övriga Sverige bygger på resultatet i min avhandling, »Försvarets finansiering. Svensk krigsekonomi under skånska kriget 1675-79«. ³⁾ Också vad gäller den svenska skattepolitiken i Skåne bygger framställningen på min avhandling. Frågan om hur kriget drabbat de skånska bönderna har jag tagit upp i en separat uppsats, »Krig och bönder. Hur drabbades skåningarna av kriget 1675-79?«. ⁴⁾

Den danska krigsförsörjningen i Skåne och dess relation till krigsfinansieringen överhuvud har inte undersökts tidigare. I denna del bygger undersökningen på nya forskningar i danskt primärmaterial. Det innebär i sin tur, att det också blir möjligt att göra jämförelser mellan problem och lösningar inom krigsfinansieringen från svenskt och danskt håll.

1. Svenska hemmafronten

1:1 *Manskapsuttag*

1:1:1 *Fotfolk*

Det normala sätt på vilket kronan anskaffade fotfolk inom landet var att förhandla sig till utskrivningar på riksdagar. De som ständerna beviljade för 1676, 1678 och 1679 kan sägas ha inneburit, att man utnyttjade denna anskaffningsform nära nog maximalt. Utskrivningarna var i hårdhetsgrad jämförbara med dem under slutet av 1620- och början av 1630-talet. Då ledde kronans utskrivnings- och skattepolitik till bondeoroligheter på sina håll. ⁵⁾

Men utskrivningarna var inte tillräckliga för att tillgodose behoven. För att besätta mindre skansar utmed landets gränser har statsledningen dessutom kunnat tillgripa sin rätt att vid behov uppbåda allmogen. Det gjorde man i form av ett kvoterat uttag av bönder, vilka kontinuerligt avlöste varandra. I kritiska lägen har detta kompletterats med ett allmänt uppbåd »man ur huse« till gränsernas försvar.

I samband med uppladdningen inför slagen vid Lund respektive Landskrona har man dessutom sökt använda uppbådet som fälttrupper. Det var bönder från huvudsakligen Småland som utnyttjades på detta sätt. Försöken var dock mindre framgångsrika. Hösten 1676 nådde detta manskap aldrig fram till Lund. Vid Landskrona deltog det endast passivt i de bakre linjerna.

Svårigheterna att utnyttja uppbådet för aktiva insatser i fält berodde inte bara på att det var sämre övat och utrustat. Enligt vedertagen praxis fick det endast nyttjas till hemortens försvar. Att kronan inte skulle eller inte kunde

svara för dess underhåll innebar också att uppståndets användbarhet var begränsad.

Uppståndets begränsningar och utskrivningarnas otillräcklighet utgör bakgrunden till den nya utväg som prövades 1676 och 1677. För den nödvändiga uppbyggnaden inför slagen vid Lund respektive Landskrona uppstod en akut brist på manskap. Hösten 1676 hade årets utskrivning redan tagits ut. Den utskrivning, som beviljats för 1677, var jämförbar med dem som togs ut i fredstid.

I denna situation förhandlade sig kronan till beviljningar av s k *utskott*. De innebar ett manskapsuttag till sina karakteristiska skilt från såväl utskrivning som uppstånd, vilket framgår av sammanställningen i *tabell 1*. Genom att utskottet togs ut i områden som var befriade från utskrivning - de som åtagit sig ständigt knektehåll och de under båtsmanshåll - och genom att rotarna var mindre eller betydligt mindre än de vid utskrivningar, gav denna anskaffningsform ett större tillskott av manskap än utskrivningar. Genom att kronan tog ansvaret för underhållet av detta manskap, att det gavs motsvarande träning som det utskrivna manskapet och genom överenskommelser med ständerna, har utskottsmanskapet kunnat utnyttjas i fält - om än på den krigsskådeplats, som låg närmast hemorten. Förhållandena måste tolkas så, att utskottet innebar en utveckling av böndernas åliggande enligt landslagen att låta sig uppstås till landets försvar. För att erhålla denna nya typ av manskap har kronan tvingats förhandla sig till det i form av beviljningar på lantdagarna. Bönderna var mycket noga med att skilja utskottsmanskapet från t ex de utskrivna trupperna. Och vid krigsslutet har de avdankats.

Att uttaget av utskottsmanskap kunde verkställas så snart det hade beviljats innebar, att det genast kunde utnyttjas i den akuta nödsituationen. Det normala var, att utskrivningen verkställdes först på våren, vilket skulle ha inneburit ett halvårs försening hösten 1676 !

Även om således utskottstrupperna hade begränsningar vad gäller dess användbarhet jämfört t ex med det utskrivna manskapet, var det således en anskaffningsform, som direkt uppfyllde de akuta krav, som aktualiserades i den svenska krigsföringen 1676 och 1677.

Tabell 1. Huvudkaraktistika för utskrivning, uppbåd och utskott under Skånska kriget.

	utskrivning	uppbåd	utskott
1) bevillning/påbud	bevillning	påbud	bevillning
2) manskapsuttag parallellt med ständigt knektehåll och båtsmanshåll	nej	ja	ja
3) rotestorlek	sk, kr:10 g, 10 b, 12 b, fr:20 g, 15 b, 18 b	värnplikten omfattar alla vapenföra män	6 b, 10 b, 6 g oavsett jordnatur
4) ansvar för underhåll	kronan	bönderna själva	kronan
5) verkställighetstermin	bestämd tid på våren	genast	genast
6) utbildning av manskapet	ja	nej	ja
7) geografisk användbarhet	obegränsad	begränsad till hemorten	begränsad till närmaste krigsområde inom landet
8) kronologisk användbarhet	obegränsad	tillfälligt	begränsad till det pågående kriget
9) redovisning i rullmaterialet	normal	redovisas ej	redovisas särskilt

Anm: sk = skatte, kr = krono, fr = frälse, g = uttag efter gårdetal, b = uttag efter bondetal.

1:1:2 Beridet manskap

Det var betydligt dyrare att anskaffa beridet manskap än fotfolk. Det innebär, att man inte kunde utnyttja någon motsvarighet till uppbådet i detta fall. I den panikartade situation som uppstod med den danska invasionen i juni 1676 övervägde rådet visserligen ett slag ett allmänt uppbåd av den svenska adeln till häst. Förslaget förkastades dock - främst därför att det skulle ge alltför lite manskap.

I stället har statsledningen tillgripit utvägen att förhandla sig till bevillningar av rytteri - ett slags »rusttjänst« - från adeln, andra statstjänstemän, t

ex prästerskapet, rusthållare och andra sociala grupper som kunde ha råd med sådana åtaganden. Liksom beträffande utskotten har dessa bevillningsförhandlingar ägt rum på lokala lantdagrar. Och även i detta fall har kronan tvingats förbinda sig att använda dessa trupper endast inom landet och enbart under det pågående kriget.

Denna anskaffningsform hade en påtaglig karaktär av tillfällig nödlösning. Kronan tvangs också i många fall att ge avkall på sitt krav att erhålla kavalleri. I stället beviljades dragoner. Det var ett truppslag som var betydligt lättare utrustat än kavalleriet. Normalt använde de hästar endast för att förflytta sig och stred avsuttna. Men omständigheterna innebar, att kronan tvangs utnyttja dragoner som kavalleri, bl a i slaget vid Lund.

Det normala sättet att anskaffa beridet manskap var annars genom indelningsverket - rusthållen - och genom att kronan ingick avtal om värvning. En stor del av utbyggnaden av de svenska trupperna i Nordtyskland 1672-75 hade skett genom värvningar. Och under de följande krigsvintrarna har kronan slutit värvningsavtal för att erhålla nödvändiga kompletteringar av beridet manskap.

I några fall har kronan utnyttjat värvningar för att komplettera och bygga ut landskapsregementen, s k sammansatta regementen. I huvudsak har dock värvningarna - förutom vad gäller anskaffningen till gardesregementena - omfattat regementen, som stod utanför den ordinarie organisationen av landskapsregementen, s k besoldningsrytteri. I vissa fall har grundstommen till detta rytteri utgjorts av bevillningarna av rusttjänst hösten 1676.

Huvuddelen av detta besoldningsrytteri avdankades efter kriget. Men i några fall har dylika förband fått tjäna som utgångspunkt för den förstärkning av den ordinarie organisationen av landskapsregementen, som genomfördes under 1680-talet. Det gäller t ex överste Hans Ramsvärds regemente av besoldningsryttare. Redan under kriget planerade kronan och genomförde delvis en permanent förläggning av detta förband till södra Sverige. Det kom att bilda stommen i vad som sedermera blev Skånska dragonregementet.

Det faktum att Skånska kriget utkämpades inom Sveriges gränser innebar således att kronan i långt större utsträckning än under krigen på kontinenten kunde utnyttja landets manskapsresurser - åtminstone vad gällde anskaffningen av fotfolk. För att erhålla kavalleri och dragoner var man emellertid beroende av tillgång på kontanter under vintern och våren - den tid då värvningskampanjerna genomfördes för att erhålla stridsfärdiga förband till sommarens fälttåg.

1:2 Skatter

I princip har kronan kunnat anskaffa medel till krigsfinansieringen genom att omdisponera normala inkomster, förhandla sig till nya bevilningar på riksdag eller lantdaggar eller helt enkelt genom att påbjuda nya skatter.

Skånska kriget innebar mycket stora påfrestningar på de svenska statsfinanserna. Knappast någon del av dessa undgick att påverkas - direkt eller indirekt - av de krigsfinansiella behoven. De viktigaste kontanta tillgångar som stod till kronans förfogande var stora sjötullen och kopparräntan. De uppbars vid räntekammaren. Och de har spelat en viktig roll för krigsfinanserna - främst för att betala flottans utrustning och värvningar. - Se vidare avsnitt 1:3.

Problemet med kronans skatteuppbörd från bönderna var emellertid, att den endast i begränsad omfattning kunde utnyttjas till de nya behoven. Stora delar var nämligen avsöndrade genom donationer till adeln. Och huvuddelen av de behållna skatteinkomsterna var anslagna det militära indelningsverket. Att indelningsverket - speciellt rusthållet - fungerade var en förutsättning för att hela det övriga krigsfinansiella arbetet skulle kunna genomföras.

I vissa fall har jag dock kunnat konstatera att kronan medgett en befrielse från eller nedsättning i reguljära skatter som ersättning för krigsprestationer. Det gäller t ex den nedsättning till hälften i skjutsfärdspengarna, som Jönköpings bönder beviljades 1677-79 som kompensation för utskottsbeviljningen.

De bevilningar som ständerna åtog sig på riksdagarna 1675 och 1678 har främst drabbat adeln och dess bönder. 1675 års adelskontribution saknar tidigare motstycke. För första gången beskattades inte endast adelns godsintehav. Även avkastningen från pantsäkerheter och s k fruktbart kapital gjordes skattepliktig. Den kontribution som adeln åtog sig på riksdagen i Halmstad 1678 var t o m ännu hårdare.⁶⁾

Riksdagsbeviljningarna har emellertid inte omfattat Balticum. Där har kronans representanter förhandlat sig till motsvarande bevilningar på lantdaggar. Pålagorna har huvudsakligen uppburits i spannmål. 1678 års riksdagsbeviljning har inte utgått i Skåne, Halland, Blekinge och Bohuslän. Och prästerskapet i de delar av Sverige som låg närmast krigsskådeplatserna har endast åtagit sig hälften så stor beviljning som det i övriga delar av landet.

Man kan se en påfallande skillnad i hur kronans uppbörd av riksdagsbeviljningen i olika delar av landet använts. I Mellansverige har huvuddelen antingen erlagts till räntekammaren eller direkt utnyttjats till flottans be-

hov. I Uppland har t ex hela 93% av 1678 års adelskontribution erlagts till räktekammaren. I södra Sverige har däremot huvuddelen gått till huvudarméns behov direkt eller indirekt.

Enligt landslagen ålåg det bönderna att inkvartera och svara för transport av bl a kronans krigsfolk. Avlösningen av denna s k gästnings- och skjutsningsplikt med skjutsfärdspengarna 1649 befriade inte från skyldigheten att i krig göra sådana åligganden. En motsvarande skyldighet för städernas invånare var s k borgläger.

Det var i första hand för att tillgodose behoven att förlägga trupperna i vinter- och värningskvarter samt för hemsändandet under hösten och uppsmarscherna under våren som kronan utnyttjat denna tillgång.

Under förra delen av kriget har man främst utnyttjat städerna för att förse trupperna med värningskvarter. Vid riksdagen 1678 beslöt man emellertid att reglera denna börda. Bönderna indelades i rotar om sex. Varje rote ålades att svara för underhåll och värningskvarter åt en ryttare. Endast hemman inom det militära indelningsverket respektive ypperligt frälse var undantagna samt de i Syd- och Västsverige och Norrland. Under den sista krigsvintern - 1678/79 - övertog kronans fogdar uppbörderna av denna pålaga. Samtidigt tilläts bönderna att avlösa den i pengar, vilket skedde i stor omfattning. Pålagan redovisas under namnet »inkvarteringspengar«.

Det var främst bönderna utmed de större vägarna, som drabbades av skyldigheten att svara för underhåll och transporter av marscherande trupper. För att reglera denna börda och sprida den jämnare omvandlades skyldigheten till en formlig pålaga från våren 1678 - den s k magasinsgården. Också denna skatt avlöstes till stor del i pengar under 1679.

Andra, mindre skatter som pålades bönderna var t ex de s k artillerihästpengarna och den s k pälsgården. Den senare har utnyttjats för att förse trupperna, bl a de vid huvudarmén, med klädespersedlar av skilda slag.

I realiteten har dessutom kriget medfört starkt ökade krav på de indelta bönderna - speciellt de som tillhörde rusthåll. De var nämligen skyldiga att kontinuerligt ersätta förlusterna av ryttare, häst och utrustning. Men vad detta konkret inneburit är svårare att beräkna.

Enligt de uppskattningar jag gjort har de nya krigsskatterna tillsammans inneburit en ökning med en fjärdedel av debiteringen per mantal av krono- och skattebönder. De största förändringarna jämfört med de normala skatterna till kronan fick dock adelns bönder erfara under kriget. De har förlorat om fyrdubblats under de båda sista krigsåren.

Till dessa redovisade skatter skall dessutom läggas oredovisade uttag som t ex skjutsningar och inkvartering.

Som framgått av ovanstående kan man således urskilja olika krigsfinansiella områden i Sverige 1676-79. Manskapsuttagen, skattepolitiken och sättet att utnyttja inkomsterna gör det befogat att tala om tre huvudområden. De har markerats på *karta 1*.

I de centrala, mellansvenska landskapen - område 1 - har kronan tagit ut alla de nya krigsskatter, som redovisats ovan. De har så att säga »lagts ovanpå« det etablerade skattesystemet. Inkomsterna har huvudsakligen utnyttjats till flottans finansiering respektive uppburits vid räntekammaren. Uppbådet har haft mycket liten betydelse och utskottsrotarna var relativt sett stora.

I områdena nära respektive krigsskådeplats - område 2 - har kronans skatteinkomster huvudsakligen utnyttjats för att förse trupperna i krigsområdet med underhåll. Dessa delar av landet har också tjänat som uppmarschområden till krigsarenorna. Det var emellertid kanske manskapsuttagen, som var mest betungande. I de gamla gränslandskapen Småland, Västergötland och Värmland var utskottsrotarna mindre än i övriga delar av landet. Uttagen av uppbådat manskap var också mer omfattande. Som kompensation för detta har bönderna befriats från att erlägga hela eller delar av de nya krigsskatterna samt i några fall erhållit nedsättning i reguljära skatter.

Förhållandena inom ett krigsområde - Skåne - skall undersökas närmare i nästa avsnitt. Redan nu kan dock konstateras att villkoren gestaltat sig något annorlunda inom de delar av Sverige, som var krigsområden - område 3. Kronan har inte gjort några uttag av krigsmanskap. Områdets resurser har nästan uteslutande använts för att tillgodose truppernas behov av underhåll. Dessutom har man att räkna med att oredovisade uttag, t ex inkvartering och arbeten på befästningar, haft större betydelse i dessa delar av landet. T o m rena plundringar har förekommit.

Karta 1. Krigsfinansiella områden i Syd- och Mellansverige under Skånska kriget.

Område 1: Uppland, Södermanland, Östergötland, Närke, Västmanland

Område 2: Småland, Västergötland, Dalsland, Värmland och Dalarna

Område 3: Blekinge, Skåne, Halland och Bohuslän

Dessa olikheter mellan respektive områden innebär att man inte utan vidare kan ställa förhållandena *inom* ett krigsområde mot dem *utanför* området. Ett annat problem är t ex hur man skall väga ökat uttag av manskap mot stegrade skatter.

1:3 Upphandlingar och krediter

Trots att kronan så att säga in-tecknade sina skatteinkomster i hela södra Sverige till huvudarméns underhåll har de inte räckt till. Endast vid de magasin och kassor som upprättades vid de mindre befästningarna på skånska landsbygden har en i eminent mening lokal krigsfinansiering kunnat fungera: De lokalt uppburna skatterna har svarat för hela eller huvuddelen av kassornas/magasinens inkomster.

Vid de större fästningarna - Malmö, Kristianstad och Helsingborg - samt vid huvudarmén har endast mindre delar av de uppburna förnödenheterna hämtats från den närmaste omgivningen. Vid huvudarméns fältmagasin svarade den lokala skatteuppbörden för 17% 1676, 41% 1677, 21% 1678 och 12% 1679. Hur har man anskaffat återstoden? Finns några skillnader mellan krigets olika skeden?

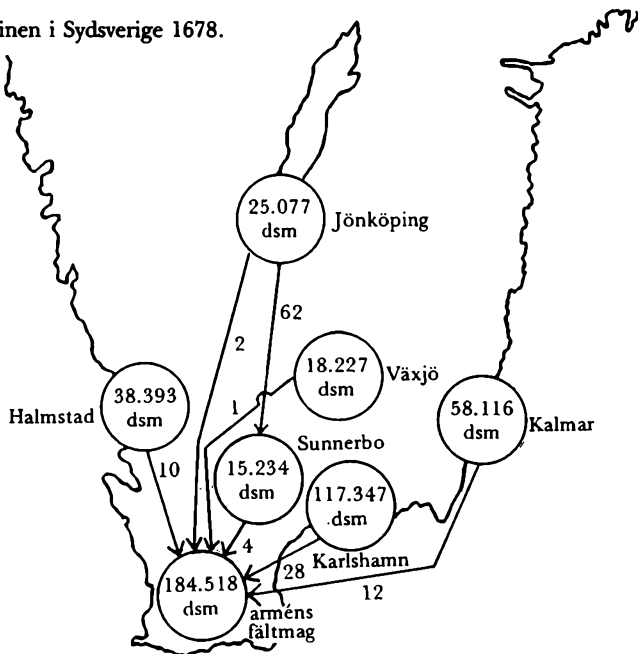
Finansplaneringen för 1676 års fälttåg i Sydsverige ställdes helt på huvudet med den danska ockupationen av Skåne. Därmed berövades de svenska trupperna sitt viktigaste underhållsområde. Och eftersom kronan inte hade tid eller möjlighet att förhandla sig till nya skatter tvangs man göra omfattande upphandlingar. Det gjorde man direkt till huvudarméns fältmagasin från köpmän i södra Sverige - huvudsakligen på kredit. Kronan har planerat att träffa ett centralt upphandlingsavtal med en köpman. Men leveranser har skett från en rad olika handelsmän.

Under 1677 har uppenbarligen trupperna kunnat hämta en stor del av sin betalning direkt från anvisade kvarter, främst under förra hälften av året. Omsättningen vid huvudarméns fältmagasin sjönk därmed till endast 40% av 1676 års. Och även om vissa upphandlingar gjordes, var deras betydelse relativt liten.

Inför de båda sista krigsåren blev emellertid underhållsproblemen vid huvudarmén akuta. Det fanns inte längre samma möjligheter att ta ut stora proviantskatter i Skåne. Man blev beroende av stora tillskott av förnödenheter från annat håll. Det är mot den bakgrunden man skall se tillkomsten av ett system av fältmagasin i Sydsverige. Som framgår av *kartogram 1* och *2* låg de viktigaste i Halmstad, Jönköping, Växjö, Kalmar, Karlshamn och Sunnerbo respektive Kristianstad.

De största var de som låg i hamnstäderna. Såsom också framgår av *kartogrammen* har kronan utnyttjat detta system av fältmagasin för att föra

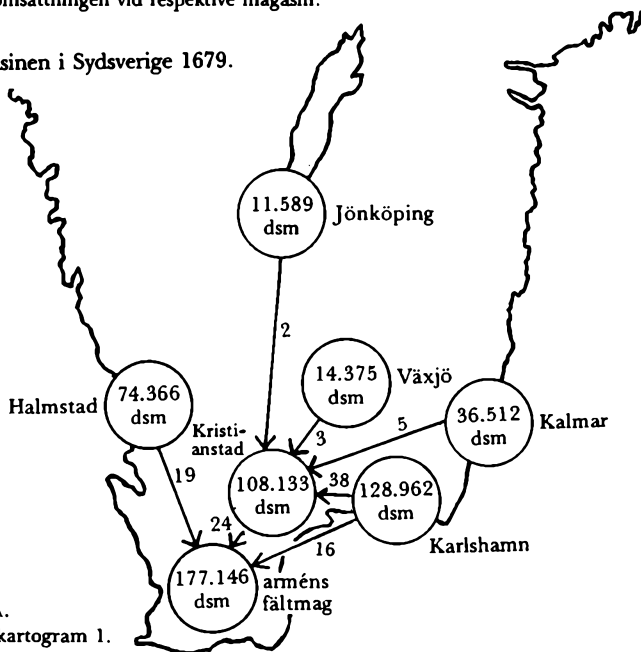
Kartogram 1. Fältmagasinen i Sydsverige 1678.

Källa: MR 1678:4-5, KrA.

Anm: Siffrorna inom cirkelarna anger den redovisade omsättningen under året omräknat i dsm. Siffrorna vid resp pil anger de procentandelar för vilka resp magasin svarat för tillförseln. Cirkelarnas storlek är inte proportionell mot omsättningen vid respektive magasin.

Kartogram 2. Fältmagasinen i Sydsverige 1679.

Källor: MR 1679:7-8, KrA.

Anm: För förklaringar se kartogram 1.

ned förnödenheter till huvudarméns fältmagasin i Skåne. Av dess inkomster svarar tillskotten från nämnda fältmagasin för 57% 1678 respektive 59% 1679.

Varifrån har då varorna hämtats till fältmagasinen? Som framgår av *tabell 2* har den lokala skatteuppbörden endast svarat för marginella delar av deras inkomster. Det är i stället upphandlingar som dominerar, vilket framgår av *tabell 3*. Det är särskilt påtagligt i Halmstad, Kalmar och Karlshamn

Tabell 2. Andelar av inkomsterna vid fältmagasinen i Sydsverige 1678 och 1679 som utgjorts av lokalt uppburna skattemedel i %.

fältmagasin	år	
	1678	1679
Halmstad	2	0
Jönköping	8	0
Kalmar	3	1
Karlshamn	5	1
Kristianstad	—	1
Sunnerbo	1	26
Växjö	2	1

Källor: MR 1678:4-5, 1679:7-8, KrA.

Tabell 3. Andelar av inkomsterna vid fältmagasinen i Sydsverige 1678 och 1679 som utgjorts av upphandlingar i %.

fältmagasin	år	
	1678	1679
Halmstad	52	94
Jönköping	39	5
Kalmar	25	72
Karlshamn	31	80
Kristianstad	—	3
Sunnerbo	14	0
Växjö	7	20

Källor: Se tabell 2.

under det sista krigsåret. Inför 1679 har nämligen kronan träffat ett mindre antal stora avtal om leveranser av förnödenheter till arméns behov. Exempel på dylika avtal är de med köpmännen Henning Olsen från Malmö samt David Bromé och Albrecht Börgesson från Halmstad. Och det är leveranser från dessa som svarat för huvuddelen av inkomsterna vid fältmagasinen i Halmstad, Kalmar och Karlshamn under 1679.

Det är svårare att belägga varifrån dessa köpmän i sin tur hämtat varorna. Men uppenbarligen har det åtminstone delvis rört sig om spannmål från *Balticum*. Den säd som kronan uppburit i *Balticum* har man sålt på platsen. Köpmän har sedan på egen risk fört över den till Sverige, där kronan slutligen köpt upp samma spannmål.

Hur har kronan betalat köpmännen för dessa upphandlingar? Och varifrån har man hämtat de nödvändiga pengarna till truppernas löneutbetalningar i Skåne?

Det har inte varit möjligt att göra någon systematisk genomgång av hur alla dessa köpmän slutgiltigt betalats för sina leveranser. En mer ingående fallstudie av en av de största leverantörerna - Henning Olsen (adlad Anckargrip) - visar dock flera intressanta drag. Kronan har utnyttjat en mängd skilda inkomster för att betala Henning Olsen, bl a franska subsidier. Men kronans tillgångar har inte räckt till för att betala Olsen. Man blev tvungen att ta krediter. För detta har Henning Olsen bl a erhållit pantsäkerhet i gods - den gamla kungsgården Alnarp. Uppenbarligen som ett argument för att genomdriva det nya avtalet inför 1679 har slutligen Olsen också adlats.

Kronans penninginkomster i Sydsverige har spelat liten roll vad gäller betalningen till Olsen och andra köpmän. Också vad gäller inkomsterna vid huvudarméns fältkassa spelade lokalt uppburna penningskatter liten roll utom 1676, då deras andel uppgick till 35%. I övrigt har de svarat för endast 1% 1677, 4% 1678 och 3% 1679. De viktigaste inkomsterna utgjordes i stället av franska subsidier respektive överföringar från räntekammaren i Stockholm.

Frankrike hade åtagit sig att betala Sverige mycket stora subsidier. I det förnyade förbundsavtalet 1674 bestämdes deras belopp till 1,5 miljoner dsm årligen. De har också spelat en viktig roll för att finansiera den svenska upprustningen i Nordtyskland 1672-75 och truppernas fortsatta underhåll där. Däremot var deras direkta betydelse för huvudarmén i Skåne begränsad till 1677. Det året svarade subsidierna för inte mindre än 87% av inkomsterna vid fältkassan.

Kronan hade emellertid svårigheter att utnyttja subsidierna i krigsfinansi-

eringen. Det berodde på att medlen utbetalades i Paris. Man måste göra dem tillgängliga *där* de behövdes. Det andra problemet var att subsidierna betalades ut två gånger per år -men först i efterhand. Kronan var därmed beroende att erhålla medlen *när* de behövdes. För att lösa dessa svårigheter har man slutit avtal med en subsidieförvaltare som mot säkerheter bl a i eget kapital ställt ut växlar på subsidierna.

Mot slutet av kriget blev Ludvig XIV uppenbarligen allt mindre intresserad att betala de utlovade subsidierna. Det innebar i sin tur, att den svenska kronan fick allt större svårigheter att uppbåda de nödvändiga krediterna. När kriget var slut hade man ådragit sig stora skulder mot säkerhet i subsidier, som aldrig skulle utbetalas. Det innebar att fordringsägarna i stället överflyttade sina anspråk på kronans övriga tillgångar.

Överföringar från räntekammaren i Stockholm har svarat för en stor del av inkomsterna vid huvudarméns fältkassa. Under de båda sista krigsåren nästan hela beloppet - 88% 1678 respektive 90% 1679. De båda första krigsåren lite mindre andelar - 47% 1676 och 22% 1677. Eftersom räntekammaren spelat en viktig roll för betalningen av värvningarna inom landet och flottans utrustning har den därmed haft en central krigsfinansiell ställning.

Stora sjötullen har svarat för ungefär hälften av räntekammarens inkomster. Men liksom beträffande subsidierna ställdes kronan inför problem, när det gällde att utnyttja denna tillgång krigsfinansiellt: tullinkomsterna började flyta in först när seglationen tog fart på senvåren. Betalningsbehoven till flotta och värvningar var akuta redan under vinter och tidig vår. Också i detta fall tvingades därför kronan till omfattande kredittransaktioner.

Det är mot denna bakgrund man har att se Erik Lindschölds respektive Anders Lindhielms agerande i Stockholm vintern 1677/78 respektive 1678/79. De har gått in med sin egen förmögenhet för att garantera kronans upplåning mot säkerhet i tullinkomsterna. På det sättet har räntmästaren Jakob Sneckenberg åsidosatts vad gäller verksamheten vid räntekammaren i viktiga delar. Det innebär ytterligare en aspekt på den administrativa upplösning av den centrala statsförvaltningen, som också karakteriserar förhållandena under Skånska kriget.⁷⁾

Det nya med det centrala krigsfinansiella arbetet under Skånska kriget var, att kronan kunde utnyttja den nyligen inrättade riksbanken. Det var relativt stora krediter som man kunde erhålla från banken. För den senare innebar kriget ett genombrott som kredit- och bankinrättning.

2. Skåne mellan två herrar

2:1 Svensk krigsförsörjning

Skåne - Sveriges kornbod. Hur har dess resurser utnyttjats i den svenska krigsfinansieringen?

Skåne är ett relativt litet landskap, och fyra år är en relativt kort tid. Men den svenska skattepolitiken företer ingen enhetlig bild.

Under hösten 1675, när huvudarmén var förlagd till Västsverige, hade man planerat underhåll även för de trupper som skulle försvara Skåne. Men när huvudarmén förflyttades söderut våren 1676 har de anslagna inkomsterna inte räckt till. Kronan tvangs förhandla sig till ytterligare inkomster i form av en bevillning på en lantdag i Malmö i mars 1676. Det var dock en relativt liten skatt. I huvudsak har armén kunnat leva på anslagna reguljära skatter och riksdagsbevillningen.

Vid den danska invasionen tvangs den svenska armén utrymma Skåne. Och den berövades sitt underhållsområde. I viss utsträckning har man kunnat utnyttja gårdar som uppbars i de områden man passerade. Men i huvudsak blev man hänvisad till upphandlingar av förnödenheter - jfr ovan, avsnitt 1:3. Nu var det danskarna, som utnyttjade Skånes resurser för att underhålla sin armé. Och när den svenska armén genomförde sin motoffensiv under hösten 1676 var den i stort sett hänvisad till sina förråd. Endast smärre pålagor kunde tas ut utefter marschvägen. Och när fälttåget drog ut på tiden drabbades svenskarna av en akut livsmedelsbrist. Det är bakgrunden till det s k svältkriget, som föregick slaget vid Lund. Speciellt i förläggningen vid Lilla Harrie drabbades manskapet av svåra umbäranden.

Nästan innan krutröken hunnit skingras över slagfältet vid Lund måste därför den svenska krigsledningen ordna för truppernas försörjning i vinterkvarter. Det gjorde man genom att påbjuda nya månatliga skatter i form av livsmedel och foder.

Efter december 1676 har den svenska kronan endast i begränsad utsträckning uppburit de reguljära skatterna. Det var huvudsakligen de som uppbars i pengar och spannmål - mantalspengar och tionden - som fortfor att utgå. I övrigt har man lagt på de skånska bönderna en serie nya skatter, som bildar stommen i det nya skattesystemet. De har sammanställts i *tabell 4*.

Tabell 4. De nya krigsskatter som uppbars av svenska kronan i Skåne 1677-79.

skatt	skattens sammansättning
1) vinterkvarter-skatt	proviantpersedlar, pengar
2) fourage-skatt	hö, havre osv
3) provision	spannmål
4) sommar-skatt	kött, pengar
5) kontribution från städerna	pengar
6) pälsgård	kläder
artillerihästpengar	pengar

Källor: MR 1677:8-12, 1678:4-5, 1679: 7-8, KrA.

Under den tid trupperna var förlagda i vinterkvarter har man tagit ut en särskild skatt. Den utgick helt i proviantpersedlar den första vintern - 1676/77. Under de båda senare krigsvintrarna har den erhållit ett ökat inslag av pengar. De persedlar i vilka skatten skulle utgå har direkt svarat mot de matvaror, som trupperna skulle erhålla enligt fastställda lönenormer. När skattens sammansättning ändrades - t ex ökat inslag av pengar - har också lönenormerna justerats. För att förse hästarna med hö, havre och s k hackelse har man tagit ut den s k fourageskatten. Vid utdebiteringen har man tillämpat en högre mantalssättning per skatteenhet för denna skatt än för den till vinterkvarteren.

Främst för att tillgodose behovet att lägga upp förråd vid garnisonerna har man tagit ut en engångsskatt på hösten - den s k provisionen. Den utgick i spannmål.

Under sommarmånaderna har den svenska kronan tagit ut en annan typ av månatlig skatt. Den utgick i kött och pengar. Inkomsterna från densamma har huvudsakligen uppburits vid huvudarméns kassa och magasin.

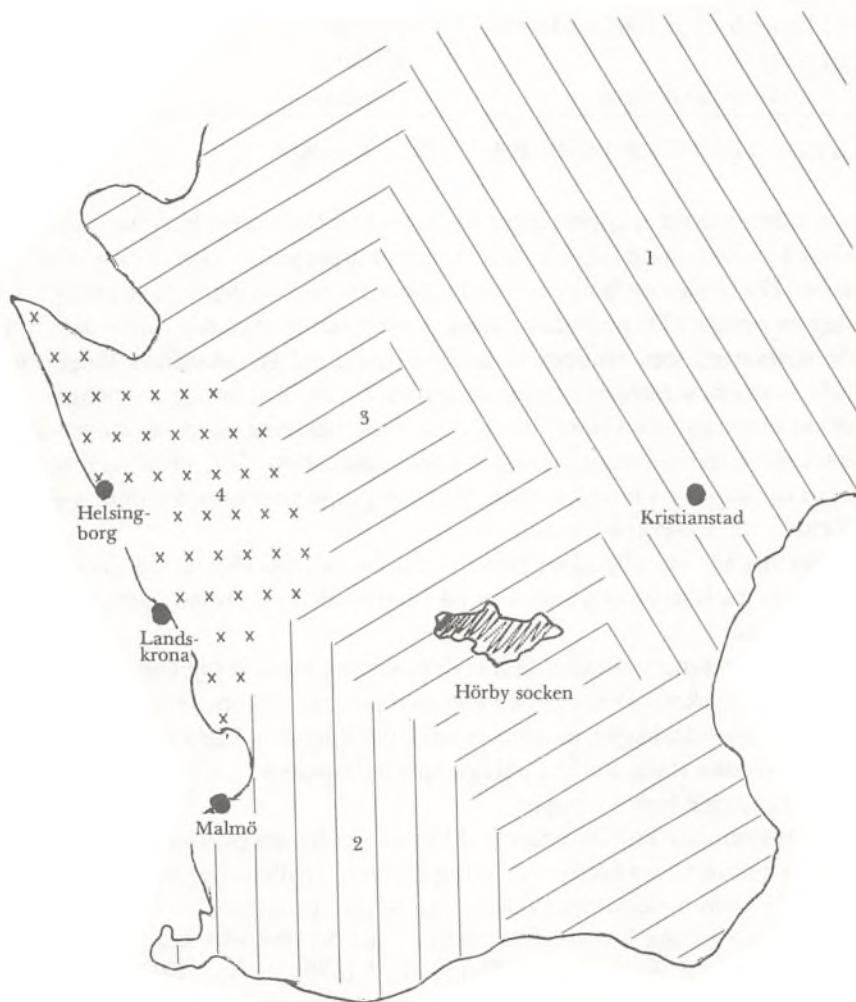
De skånska städerna har pålagts speciella skatter, s k kontributioner. Pålagorna utgick helt i pengar.

Dessutom har kronan i Skåne, liksom i det övriga Sverige, uppburit de tidigare nämnda småskatterna pälsgård och artillerihästpengar. Den förra utgick i form av klädespersedlar, den senare i pengar.

De nya pålagorna har således medfört, att den svenska kronan i praktiken införde ett nytt skattesystem i Skåne 1677-1679. Det var direkt anpassat för att tillgodose de krigsfinansiella behoven - mat åt manskapet och foder åt hästarna.

En närmare undersökning av hur den svenska kronan utnyttjat Skånes resurser visar dessutom att man - liksom fö i det övriga Sverige - kan urskilja olika krigsfinansiella områden. I huvudsak kan man tala om fyra regioner. De har ritats in på karta 2.

Karta 2. Krigsfinansiella områden i Skåne 1677-79.

I nordöstra Skåne - område 1 - har kronan främst använt skatter och andra inkomster för att ordna truppernas försörjning i vinterkvarteren. Under periodens förra del har området dessutom utnyttjats för att underhålla garnisonerna i de befästningar som anlades runt Kristianstad i samband med dess belägring fram till augusti 1678.

Skatteinkomsterna från södra och sydvästra Skåne - område 2 - har till största delen uppburits vid Malmö kassa och magasin. Från Skånes centrala och sydöstra delar - område 3 - har inkomster hämtats främst till huvudarméns kassa och magasin. Men det var också ett område, där danskarna kriget igenom fortsatte att uppbära skatter - med större eller mindre framgång.

I övrigt var den danska militära - och ekonomiska - kontrollen av Skåne under större delen av kriget begränsad till landskapets nordvästra hörn - område 4. Danskarna behöll Landskrona kriget igenom, och man återtog Helsingborg i juli 1678.

Redan en hastig blick på *karta 2* visar således, att man vid en undersökning av den svenska skattepolitiken i Skåne måste ta hänsyn till vilket område man väljer, när man vill fördjupa analysen. Det finns inga resultat, som är generellt giltiga för hela det skånska krigsområdet.

De nya krigsskatterna har skilt sig från de normala också vad gäller skatteunderlaget. I princip har alla skatteprivilegier upphävts. T o m adelns sättegårdar ålades de nya skatterna. Dessa pålagor krävde därför en ny mantalssättning. Man blev t ex tvungen att uppskatta huvudgårdarnas skatteförmåga.

Den nya skattläggningen har momentant gett kronan en mycket kraftig ökning av skatteunderlaget. Ett konkret exempel utgör Östra Grevie socken i Oxie härad. Före kriget var hela socknen donerad till Gustaf Otto Stenbock och inlagd under Månstorps huvudgård som veckodagshemman. Det innebär, att kronan inte erhöll några skatter alls av denna sockens bönder vid 1670-talets början. 1677 blev alla hemmanen skattskyldiga. Tillsammans med Månstorps 10 mantal blev därmed det potentiella skatteunderlaget 26 3/4 mantal. Till följd av förmedlingar blev emellertid det reella skatteunderlaget totalt 14 1/8 mantal hösten 1677 i Östra Grevie.

Denna ökning i kronans skatteunderlag för de nya skatterna blev emellertid högst tillfällig. Vad som nämligen utmärkte den fortsatta utvecklingen under kriget i detta avseende var en dramatisk minskning i taxeringen. Utvecklingen i fögderiet Ingelstad-Järrestad-Albo är belysande. Där decimerades det sammanlagda jordmantalet med nära 70% från hösten 1677 till hösten 1679. Kan man därmed säga att böndernas betalningsförmåga har minskat i motsvarande omfattning?

Det är uppenbart, att man i utdebiteringen av de nya skatterna utgått från ett annat sätt att beräkna jordmantalet än normalt. Krigsskatterna har nämligen inneburit en våldsam skattehöjning per mantal jämfört med normalt. Ökningen var kraftigast i nordöstra Skåne - en fyrdubbling. Men också i andra delar av Skåne var den stor - en tredubbling. Det fanns naturligtvis inte utrymme för så stor ökning av skatteuttaget från de normala jordmantalen. Man bör i stället se den nya mantalssättningen och de nya skatterna som ett sätt att få ut så mycket som möjligt från speciellt de »nya« kategorierna av skattebetalare, t ex adelns sätesgårdar. Genom förmedlingar osv har man kunnat anpassa skatteuttaget till de individuella förutsättningarna. Den kraftiga minskningen av mantalssiffrorna förklaras därför troligen till största delen av kronans insikt om att man satt utdebiteringen orealistiskt högt. Men delvis beror den dessutom på att böndernas skatteförmåga försämrats under kriget till följd av tunga skatter, krigsrörelser, härjningar osv.

Det är vanskligt att utgå från skatterestantiernas relativa förändringar för att avgöra i vilken utsträckning bönderna förmått erlægga pålagorna. Men det förhållandet att restantiernas andel av nydebiterade skatter sjönk i de flesta skånska fögderier mot slutet av kriget skulle kunna antyda, att de minskade mantalssiffrorna inneburit en anpassning till verkligheten.

Den svenska statsledningen har emellertid också uppfattat restantierna som en »politisk« protestyttring. Man karakteriserade böndernas påstådda betalningsoförmåga som »snapphaneri«. Och man har satt in trupper för att med våld driva in skatter. Det var en del av det s k »lilla kriget«. Johan Gyllenstierna och Sven Erlandsson (adlad Ehrenflycht) har t ex lett sådana straffexpeditioner. Men deras betydelse vad gäller skatteindrivningen har varit begränsad.

Av källmässiga skäl är det oftast svårt att jämföra vad det nya skattesystemet 1677-79 gett kronan i faktiska inkomster jämfört med tiden strax före kriget. I det fall en sådan jämförelse kan göras på fögderinivå - Färs-Frosta - och utifrån vissa antaganden, som redovisas närmare nedan - avsnitt 2:3:4 - visar det sig dock att kronan erhöll en viss inkomstökning 1677. Under 1678 sjönk inkomsterna till i nivå med dem före kriget och 1679 till ännu mindre belopp.

Denna minskning i kronans skatteinkomster under kriget är påtaglig också i landskapets nordöstra och sydvästra hörn. Utvecklingen är särskilt dramatisk i Göinge fögderi och berodde förmodligen på att bönderna avkrävdes skatter såväl till truppersnas vinterkvarter som till belägringsmanskapet runt Kristianstad.

Som tidigare nämnts ökade andelen pengar i de skatter kronan uppbar till vinterkvarteren. Denna tendens slår också igenom i de faktiskt uppburna skatterna. Under 1677 har pengar svarat för en mindre del av uppbörderna - genomgående mindre än 20% i de olika fögderierna. Under de båda sista krigsåren har emellertid kontanterna ökat sin andel, så att de under 1679 uppgick till hälften eller mer av skatteinkomsterna.

2:2 Dansk krigsförsörjning

För den danska statsledningen måste invasionen av Skåne betecknas som en stor framgång - inte bara militärt utan även ekonomiskt. Som inledningsvis framhållits ingick det nämligen som en väsentlig del i dåtidens krigsfinansiella system att man anskaffade medel genom pålagor i ockuperade krigsområden. Det hade t ex den svenska armén gjort, när nästan hela Danmark ockuperades under krigen 1657-60.⁸⁾

Men man har också i tidigare forskning kunnat konstatera en skillnad i hur krigsområdets resurser utnyttjades. Beroende på om man räknade med att kunna behålla området kortare eller längre tid (även efter fredsslutet) har man tillämpat skilda metoder. I det senare fallet har man sökt reglera uttagen för att skona områdets resurser så att man fortlöpande kunde uppbära skatter. I det förra fallet var man däremot angelägen att så snabbt som möjligt utvinna så mycket som möjligt ur detsamma, innan det gick förlostat.⁹⁾

Händelseutvecklingen under Skånska kriget bör erbjuda intressanta aspekter på denna problematik. Vid invasionen sökte den danska statsledningen i propagandan framställa sig som en befriare. Ett av syftena med kriget var ju också att söka återta bl a Skåne. Men de följande militära bakslagen bör ha fått den danska statsledningen att inse sina små möjligheter att få behålla området i ett fredsslut. Vad har detta inneburit för den danska skattepolitiken i Skåne under kriget?

Redan en vecka efter landstigningen vid Rå ålade danskarna skåningarna att leverera en proviantskatt till arméns underhåll. Men för att driva in pålagan behövde man information om skatteunderlaget. Omgående ålades adelsmännen att leverera jordeböcker över sina gods till högkvarteret. Efter hand som danskarna vann militär kontroll över Skåne har man krävt in också kronans jordeböcker och andra räkenskaper.¹⁰⁾ Detta är bakgrunden till den relativt omfattande samlingen skånska jordeböcker - adliga och kronans - som nu förvaras i danska riksarkivet.¹¹⁾

Däriigenom erhöll den danska statsledningen ett säkert underlag för utdebiteringen av skatterna. Därvid har man nämligen utgått från den nya

mantalssättning, som genomfördes i Skåne vid 1670-talets början. Avkortningar har gjorts för öde, på frihet upptagna, förmedlade hemman osv. Som exempel kan nämnas förhållandena i Färs-Frosta fögderi. Från bruttosumman 1.100 1/8 jordmantal har man på detta sätt gjort avkortningar för sammanlagt 297 1/24 mantal.¹²⁾ I brevmaterialet finns också åtskilliga exempel på att enstaka hemman beviljats nedsättning i skatterna.¹³⁾

Detta förfarande visar att man från dansk sida varit angelägen om att anpassa skatteuttagen till böndernas och övrigas reella skatteförmåga. Mönstret överensstämmer därmed med vad som kunde förväntas utifrån motsvarande situation: Den danska statsledningen har eftersträvat att skona områdets resurser för att kunna utnyttja det ekonomiskt under lång tid.

Vad däremot gäller skattesystemet har danskarna så att säga »gjort rent hus« med de etablerade förhållandena. I likhet med vad som tidigare kunnat konstateras beträffande de svenska krigsskatterna 1677-79 byggde danskarna upp ett helt nytt system - direkt anpassat efter krigets krav.

Under ockupationen sommaren och hösten 1676 har danskarna huvudsakligen utnyttjat de skånska skattebetalarna för att erhålla nödvändig proviant respektive arbetskraft. Som nämnts ålades bönderna i Skåne, Halland och Blekinge redan en vecka efter landstigningen att leverera proviant till den danska armén. Pålagan reglerades närmare i början av augusti. Den skulle utgå med 7½ lispund bröd, 3 lispund kött samt ¼ lamm per månad och jordmantal.¹⁴⁾ För häraderna Oxie och Skytt fastställdes i stället en kvantitet bröd, kött, får, hö och havre. Bönderna i dessa häradar skulle leverera skatten direkt till de trupper, som belägrade Malmö.¹⁵⁾ Dessutom har den danska krigsledningen haft behov av olika typer av tjänster. Bönderna i Glumslövs socken beordrades t ex att föra iland proviant från danska skepp till Landskrona.¹⁶⁾ Det krävdes dessutom mycket arbetskraft för att förstärka de skånska befästningarna vartefter de intogs av danskarna. Bönderna har ålagts att gräva löpgravar, hugga och binda s k faskiner (risknippen) samt att på andra sätt bygga ut befästningsanläggningarna främst vid Landskrona, Helsingborg och Kristianstad.¹⁷⁾ Välbekant är dessutom den danska kronans försök att utnyttja sympatiserande skåningar för att anskaffa krigsfolk - de s k friskyttarna. Deras militära betydelse var emellertid begränsad.

Från de skånska städernas invånare har danskarna krävt in naturaprestationer i mer begränsad omfattning. Båstad ålades t ex en proviantskatt. Och invånarna i garnisonsstäderna har utnyttjats för att förse trupperna med kvarter osv. Men i övrigt - och i likhet med svenskarna - har danskarna tagit ut penningskatter.¹⁸⁾

Inför den andra krigssommaren - 1677 - hade danskarna förlorat den mi-

litära kontrollen över större delen av Skåne. Likväl räknade man med att t ex garnisonen i Kristianstad huvudsakligen skulle kunna försörjas med den proviant, som uppbars i området. Den danska krigsledningen var därför angelägen att kontrollera uttagen så att t ex soldaterna inte plundrade eller att bönderna överfölls av snapphanar.¹⁹⁾

Men det är genomgående en betydligt hårdare attityd gentemot de skånska skattebetalarna, som avslöjas från dansk sida fr o m det andra krigsåret. Den nya proviantskatt som ålades skåningarna denna sommar var t ex större än föregående sommar. Per månad och jordmantal krävde man ut dubbelt så mycket bröd (16 lispund), lika mycket kött samt 2 tunnor öl i stället för 1/4 lamm.²⁰⁾ För att tillgodose det akuta behovet av kött har man beslutat att t o m med våld driva in nödvändig boskap, t ex till Landskrona.²¹⁾ Samtidigt ålades de danska fogdarna att beslagta den spannmål, som eventuellt fanns i förråd på adelns sätesgårdar. - Om nödvändigt skulle de därvid tillgripa militärt våld.²²⁾

Nederlagen vid Lund och Landskrona innebar inledningen till en genomgripande förändring i den danska skattepolitiken. I fortsättningen avslutas t ex alla skattepålagor med hot om militärt våld, om bönderna inte betalade. Hur skall denna förändring förklaras?

Analogt med det inledande resonemanget kan man säga att sedan den danska krigsledningen insett att de militära nederlagen innebar att man måste avträda Skåne fanns inte längre samma anledning att spara områdets resurser. Själv hade man ju kontrollen endast över mindre områden. Genom en hårdare attityd i skatteindrivningen kunde man söka utvinna det mesta så snabbt som möjligt. I det sammanhanget behövde man inte ens hesitera inför att tillåta rena plundringar eller t o m ödelägga områden. På det sättet berövade man nämligen svenskarna åtminstone delar av deras underhållsområde. Belysande för denna nya inställning är Christian V:s uppmaning till kommissarie Jens Harboe i Landskrona den 26 oktober 1677 att sända ut trupper för att driva in boskap, »ty fienden dock tager den bort«. Om bönderna inte ville betala skatt skulle trupperna bränna ett och annat hus ». . . och bönderna därmed tillförsel tvingas att göra«. ²³⁾ Uppenbarligen kan den ödeläggelse, som drabbade bönderna, bl a runt Landskrona, förklaras med sådana motiv.

Insikten om att Skåne var förlorat militärt och politiskt torde också ha in-
neburit, att de eventuella hänsyn man tagit för att vinna skåningarnas sym-
patier inte längre var förhanden.

De militära motgångarna fick också konsekvenser för de danska krigsfi-
nanserna i stort. Nederlaget vid Lund innebar, att danskarna berövades
större delen av Skåne som underhållsområde. Redan dagen efter slaget

tvangs man begära undsättning med proviant från hemlandet. Och för att kunna finna vinterkvarter åt trupperna blev man tvungen att sända hem dem till Danmark.²⁴⁾

De skatter som danskarna tog ut under senare delen av kriget har huvudsakligen utgått i pengar. Under 1678 och 1679 tog man t ex ut en påлага om 3 rdr per månad och jordmantal från hemmanen i Färs-Frosta fögderi.²⁵⁾ Denna övergång till ökat inslag av penningskatter har tidigare konstaterats i de svenska skatteuttagen. Den har uppenbarligen berott på en tilltagande brist på livsmedel i Skåne. Men när danskarna behövde mat till förhandlingsdelegationen i Lund 1679, tog man åter ut en proviantskatt i bl a nötkött, ägg och lamm.²⁶⁾

Beträffande den svenska krigsförsörjningen har jag kunnat konstatera, att kronan vänt sig till köpmän i Sydsverige och gjort upphandlingar av bl a spannmål. Men den danska kronan har endast i undantagsfall kunnat göra uppköp i Skåne. Jag har funnit ett fall.²⁷⁾ Uppenbarligen har den danska kronan - särskilt efter juli 1677 - betraktats som en mycket osäker motpart i affärs- och kreditöverenskommelser. Man visste ju aldrig om man överhuvudtaget kunde få ut någon betalning, om danskarna måste avträda Skåne i fredsslutet!

Utvecklingen medförde därför att den danska kronan blev helt beroende av en kontinuerlig tillförsel av förmödenheter från hemlandet till Skåne. Inför fälttåget 1677 byggde man upp en organisation för att föra över proviant osv.²⁸⁾ Men den planerade tillförseln har inte räckt till. Brevet från högkvarteret i Skåne till centralförvaltningen i Köpenhamn sommaren 1677 flödar över av långa klagovisor om livsmedelsbrist och krav på snarast möjlig undsättning med bl a spannmål och bröd till trupperna.²⁹⁾

De undersökningar jag gjort visar, att huvuddelen av den proviant som sändes över till Skåne har hämtats från större magasin i Danmark. Inkomstsidan vid dessa magasin har dominerats av proviantskatter, som uppburits i Danmark.³⁰⁾ Det akuta behovet att förse trupperna i Skåne med mat utgör därmed en viktig bakgrund till den serie av stora krigsskatter in natura, som pålades de danska bönderna under kriget.³¹⁾ Därigenom föll bördan att underhålla de danska trupperna i Skåne på bönderna i Danmark.

Går det att kvantifiera denna utveckling, så att man t ex kan ange hur många procent av arméns underhåll som utgjorts av skånska skatteinkomster respektive tillförsel från Danmark? Det finns ingen bevarad räkenskap från någon central kassa eller magasin vid den danska huvudarmén utom från hösten 1676.³²⁾ De räkenskaper som finns är de från de danska kassorna och magasinerna i Landskrona, Kristianstad och Helsingborg samt vissa fögderiräkenskaper från krigets senare del.³³⁾ Uppenbarligen har emellertid ut-

betalningar gjorts till trupper i armén från kassa och magasin bl a i Landskrona, vilket gör att de kan tas till utgångspunkt för att undersöka den relativa betydelsen för den lokala krigsförsörjningen respektive tillskott från Danmark. Men då måste man ha i minnet, att proviantskatterna under krigets båda första år åtminstone delvis har uppburits direkt av trupperna. Och de finns inte redovisade i någon bevarad räkenskap.

Resultaten av genomgången av räkenskaperna från de danska magasinerna i Landskrona, Helsingborg och Kristianstad kan sammanfattas mycket kort: Endast i undantagsfall har den lokala skatteuppbörden haft någon betydelse. Undantaget gäller uppbörden av oxar. I detta fall har uppenbarligen transportproblemen inneburit, att oxar uteslutande hämtats från den omgivande landsbygden. I övrigt har inkomsterna av t ex spannmål, bröd och ärtor dominerats av överföringar från Danmark. För att klara försörjningen har den danska kronan tvingats sluta en mängd avtal med danska och andra skeppare om transporter av dessa livsmedel. Endast under 1676 förekommer mindre lokal uppbörd. Men till dessa siffror skall alltså läggas de oredovisade uttagen av proviantskatter som trupperna uppbar själva.

Att penningsskatter ökade i betydelse mot slutet av kriget - innebär det att den lokala uppbörden också ökat sin andel av de samlade penninginkomsterna vid kassorna i Skåne? I *diagram 1* har jag gjort en sammanställning av inkomsterna vid kassan i Landskrona från december 1676 till september 1679, då Landskrona utrymdes. Som synes har den lokala uppbörden spelat en obetydlig roll. Den var störst i krigets inledning men utgjorde ändå bara ungefär 17% av inkomsterna. Under 1678 sjönk dess andel till 9% och 1679 var den 10%.

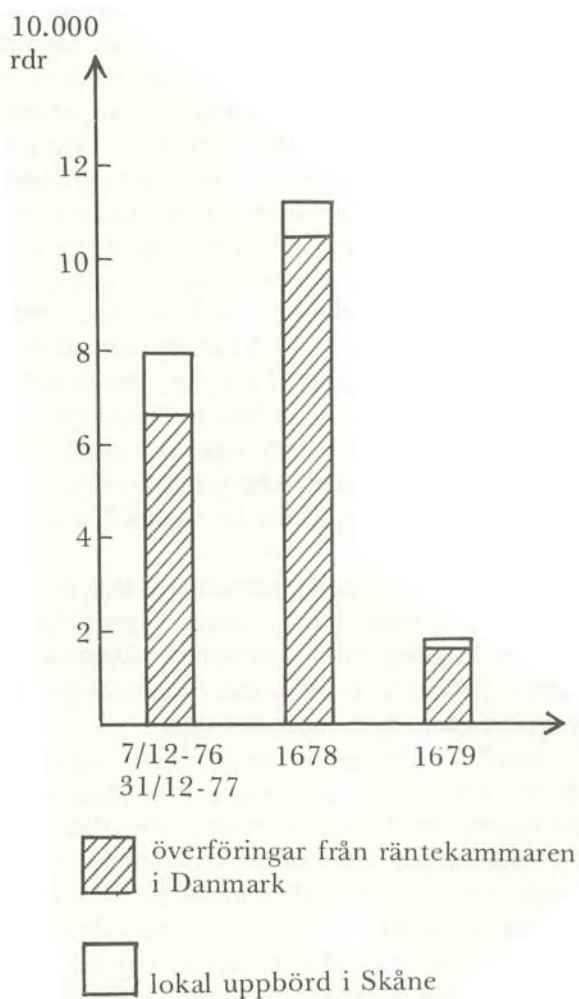
En undersökning av hur den danska kronan anskaffat pengar för att betala trupperna i Skåne innebär därför huvudsakligen detsamma som en analys av de centrala krigsfinansiella problemen i Danmark. Och de behandlas av en annan författare: H D Gautier, »Den danske hjemmefront«. Låt mig därför endast göra några konstateranden.

Från 1674 till mars 1677 administrerades de centrala penningutbetalningarna till den danska krigsmakten till lands vid en särskild zahlkammare. Den var formellt underordnad räntekammaren. Men dess funktioner motsvaras närmast av den svenska räntekammaren vid denna tid.³⁴⁾

I mars 1677 slog man samman zahlkamrarna för lant- och sjöförsvaret, och den organisationen bestod till krigsslutet. Dess räkenskaper har sammanställts i *diagram 2*. För att erhålla jämförbara enheter har jag inte tagit med inkomsterna vid zahlkammaren för lantförsvaret januari 1676-mars 1677. Dessa inkomster uppgick sammanlagt till 622.343 rdr. De har nästan uteslutande utgjorts av skatter uppburna i Danmark-Norge.³⁵⁾ Denna rela-

Diagram 1.

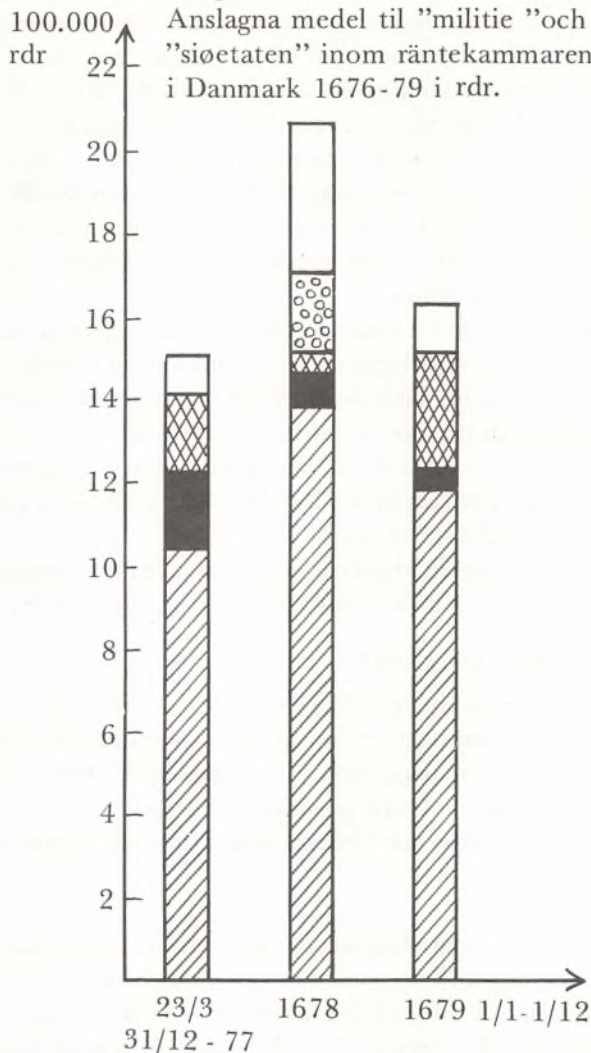
Redovisade inkomster vid kassan i
Landskrona 1676-79 i rdr.

Källor: Militære regnskaber V e. 28.4, DRA.

Diagram 2.

Anslagna medel til "militie" och "siøetaten" inom räntekammaren i Danmark 1676-79 i rdr.

 div skatter i Danmark

 levererat från KMts kammare

 övr upplaning

 övrigt

 pantpengar

Källor: Rtk 216.76, 79, 83, DRA.

tivt stora betydelse har skatteinkomsterna behållit också efter mars 1677, så som framgår av diagram 2. De har svarat för 70% av inkomsterna under återstoden av 1677, 67% av dem under 1678 och 73% av dem under 1679.

En principiellt intressant post utgör de redovisade tillskotten från kungens kammare. Till den danske kungens förfogande stod nämligen vissa inkomster, som administrerades vid sidan om den reguljära statsfinansiella förvaltningen. Den viktigaste tillgången var inkomsterna från Öresundstullen. Under Christian IV hade kungens kammare spelat en viktig finansiell roll.³⁶⁾ Men under 1670-talet var dess betydelse mer begränsad. I kritiska lägen har dock kronan kunnat utnyttja denna.³⁷⁾

Men kronans tillgångar har inte räckt till för de stora krigsfinansiella behoven. Nederländerna hade visserligen utlovat ganska stora subsidier, som en del av förbundsavtalet 1674. Men dessa medel har utbetalats med stora fördröjningar och i betydligt mindre omfattning än avtalat. Det innebar att den danska kronan tvingas låna pengar. Det gjorde man t ex genom att pantsätta kronogods. Kronan har bl a vänt sig till de godsrikare centrala ämbetsmännen för att erhålla större lån.³⁸⁾

Skånes betydelse för de danska krigsfinanserna var således i huvudsak begränsad till den framgångsrika invasionen sommaren och hösten 1676.

2:3 Hur har kriget drabbat bönderna?

Krig kan drabba *individ* på många olika sätt: Man kan förlora en förmögenhet, tvingas lämna sin hembygd, mista sitt liv, förlora en nära anhörig osv. Sett ur ett större och längre perspektiv är det emellertid intressantare att undersöka hur *samhället* som kollektiv påverkats av kriget.

I detta avsnitt skall diskuteras hur Skånska kriget drabbat bondesamhället ekonomiskt.

För att kunna beräkna hur bondehushållens ekonomi drabbats måste man emellertid känna till sådana förhållanden som t ex produktionens storlek, de produktionsfaktorer som använts och hushållens eventuella överskott samt förändringar i desamma. Problemet för äldre tider är svårigheterna att komma åt sådana uppgifter i det bevarade källmaterialet. Som regel är vi hänvisade till en information, som indirekt anger detta, t ex redovisning av skatter som utgått i proportion till produktionen. Fördenskull måste denna del av undersökningen utgå från ett resonemang om sambanden mellan olika faktorer, och hur förändringar kan komma till uttryck i källmaterialet.

I princip har bondehushållets produktion kunnat användas på två sätt. Dels har den använts till nödvändig konsumtion av mat, kläder osv, underhåll av byggnader och redskap, dvs sådant som var nödvändigt för att bibe-

hålla hushållets storlek och produktion på oförändrad nivå. Dels har en del av produktionen använts för att betala skilda pålagor. Vad som blev över kan kallas hushållets överskott. Sådant behövde man för att t ex göra nya investeringar. Överskottet kan därmed sägas vara det dynamiska elementet i 1600-talets bondeekonomi.³⁹⁾

Kriget har drabbat bondehushållet och dess produktion på olika sätt. Trupper som plundrade och brände, som trampade ned grödan, som spridde sjukdomar och död är exempel på en direkt förstörelse av produktionsfaktorer med omedelbara konsekvenser för produktionen. Manskapsuttag är en annan typ av »förstörelse« av produktionsfaktorer. Men det förekom inte i Skåne under kriget - annat än t ex rekryteringen av friskyttar. Och de var inte så många.

För bondehushållets ekonomi kan en minskad produktion jämföras med ett ökat skatteuttag. Därigenom minskade utrymmet för konsumtion, investeringar osv. Bönderna har kunnat reagera på dylika förändringar så att deras »levnadsstandard« inte drabbats. Var inkomstminskningen tillräckligt liten innebar den endast att överskottet minskade eller försvann. Större investeringar fick skjutas på framtiden. I annat fall har man t ex kunnat arbeta intensivare, i ökad utsträckning ägna sig åt jakt, fiske eller andra marginella näringar. På kort sikt kunde man minska sin konsumtion, försumma underhåll av hus, redskap osv. I nödfall kunde man t o m tära på produktionsfaktorerna genom att äta upp utsäde, slakta boskap eller sälja redskap.

På kort sikt fanns därför en relativt stor elasticitet i bondeekonomin. Man bör ha kunnat uthärda stora skattehöjningar utan att fördenskull ha drabbats särskilt hårt. Det indikerar också svårigheterna att i efterhand söka bestämma hur kriget och krigsskatterna drabbat. En skattehöjning behöver i sig inte ha inneburit att bönderna drabbades särskilt hårt, om de t ex hade ett stort överskott och ett relativt lågt skattetryck innan. Böndernas klagomål över höga skatter säger likaledes föga. De tycks nästan ha tillhört det normala. Redovisningen av »öde« hemman i kronans räkenskaper kan inte heller tas som ett mått på ödeläggelsen. I det fallet måste man tränga bakom »den kamerala verkligheten« för att undersöka de faktiska förhållandena.⁴⁰⁾ Motsvarande tekniska problem är knutna till redovisningen av restantier.

Ett sätt att söka komma tillrätta med dessa svårigheter - och den metod som skall tillämpas i detta sammanhang - är att begränsa undersökningen till ett litet område och göra en intensivanalys.⁴¹⁾ När jag valt att närmare undersöka förhållandena inom en socken måste man vara medveten om att resultaten inte är generellt giltiga för alla Skånes bönder. Som ovan framhållits kan man urskilja fyra huvudområden ur krigsfinansiell synvinkel, och

även inom dessa har det funnits särdrag. Det innebär att man först efter ett oändligt antal undersökningar kan fastställa hur Skånes bönder drabbats generellt. Med undersökningens uppläggning är det dock möjligt att fixera de viktigaste problemen och att testa dem empiriskt.

Som undersökningsområde har jag valt Hörby socken, en för skånska förhållanden ganska stor socken i hjärtat av landskapet - *se karta 2*. Den ligger inom ett område, som kriget igenom beskattades av både svenskar och danskar, vilket ger möjligheter att studera även hur den danska skattepolitiken påverkat bönderna.

Undersökningen berör följande huvudfrågor: produktion, befolkningsförändringar, ekonomisk struktur samt skatteförhållanden.

2:3:1 Produktion

Analysen av hur produktionen drabbats grundas på en undersökning av tiondelängderna för Hörby 1680-82. Normalt tillämpades fast tionde i Skåne. Men under åren strax efter kriget infördes ett rörligt tionde, dvs det skulle utgå i proportion till skörderesultatet.⁴²⁾

I tidigare forskning har förts en omfattande diskussion om möjligheterna att beräkna spannmålsproduktionen utifrån tiondesiffrorna.⁴³⁾ Man synes dock nu benägen att godta dess uppgifter, särskilt vad gäller deras relativa förändringar. Av de brukningsenheter som redovisas i stubbelängderna dessa år saknas skördeuppgifter för 28% 1680 och 10% 1681. Innebär det att dessa hemman var ödelagda och inte producerade någon spannmål? Inte nödvändigtvis.⁴⁴⁾ Man kan t ex ha tillämpat något slags tröskelvärde i redovisningen. Men i så fall bör produktionen på dessa enheter ha varit så liten, att man i alla fall kan tala om en ekonomisk ödeläggelse.

Men det är inte säkert att de drabbats så hårt. Det är nämligen påfallande, i vilken stor utsträckning dessa hemman utgjorts av insockne frälsehemman - ungefär hälften. Man kan därför inte utesluta möjligheten, att herren på Osbyholms gods - Henrik Ramel - lyckats utverka speciella förmåner vad gäller tiondebetalningen - och därmed skörderedovisningen för dessa sina landbor. I den utsträckning så varit fallet förstärks intrycket, att kriget ödelagt spannmålsproduktionen endast på ett fåtal av Hörbys hemman.

Det är något svårare att söka uppskatta hur snabbt spannmålsproduktionen återgått till »normal« nivå efter kriget. Utifrån de beräkningar som kan göras synes dock 1681 års skörd ligga inom de ganska vida marginaler, som kan betecknas som »normal skörd« i 1600-talets bondesamhälle.

2:3:2 Befolkning

Hur har den arbetsföra befolkningen drabbats av kriget? Beträffande de

personer som redovisas i mantalslängderna skall endast konstateras att utvecklingen i Hörby nära överensstämmer med den för hela Skåne: En kraftig nedgång under kriget har följts av en uppgång under 1680-talet till en nivå klart över förkrigstidens.

Som skall beröras närmare nedan har det skett en ganska stor omsättning av brukare på gårdarna i Hörby under kriget. Och det finns belägg för att det rådde brist på brukare efter kriget. Särskilt västra Skåne har drabbats av en minskning av bönder. Men även andra delar av Skåne redovisar drastiskt stegrade dödstal under kriget.⁴⁵⁾ Inte bara döden har minskat de skånska böndernas antal. Det har dessutom förekommit en utvandring till Danmark.⁴⁶⁾

Denna brist på brukare är bakgrunden till kronans försök att genom ett slags utskrivning 1680 anskaffa brukare till ödelagda gårdar. Metoden fick viss betydelse i västra Skåne. I övrigt har bönderna avlöst pålagan med pengar.⁴⁷⁾

2:3:3 Ekonomisk struktur

Analysen av Hörbys ekonomiska struktur skall i detta fall begränsas till innehavet av åkerjord. De kontroller som gjorts av boskapsinnehav och åkermark visar, att det rått ett proportionellt förhållande mellan dessa två typer av produktionsfaktorer. Därmed belyser en undersökning av åkerinnehavet även hushållens relativa ekonomiska ställning i stort.

Den viktigaste enskilde jordägaren i Hörby var Henrik Ramel - herre på Osbyholms gods.

De största hemmanen i Hörby var skattehemman. Endast en mindre del av Hörbys brukare var skattebönder vid 1670-talets början - 9%. Kronolandborna svarade för 38%.

Det är ofta svårt att i det statliga räkenskapsmaterialet komma åt de faktiska ägo- och brukningsförhållandena. Bland uppgifterna för den kommission som arbetade med jordrevning i Skåne 1670-71 ingick emellertid att kartlägga och redovisa dessa förhållanden. Den har efterlämnat ett material, som ger intressanta inblickar i den relativt komplicerade samhällsstruktur som rådde. Uppgifterna har i tidigare forskning utnyttjats endast sporadiskt.

Av jordrevningsmaterialet framgår, att huvuddelen av jordebokshemmanen i Hörby har brukats och bebotts av endast ett hushåll - 81%. Åtta gårdar som redovisas i kronans jordeböcker var helt övergivna. I fem fall kan konstateras, att mer än ett hushåll bebodde och brukade vad som redovisas som en gård i jordeböckerna. Man har tolkat detta så, att skånska bondgårdar beboddes och brukades av flera hushåll.⁴⁸⁾ Den tolkningen är emellertid

tveksam i dessa fall. Inom ramen för det militära indelningsverket i Skåne har nämligen indelta bönder upplåtit bruket av en del av hemmanet till rytaren eller dragonen.⁴⁹⁾ Det var således en speciell form av skattebetalning. I andra fall kan konstateras att vad som redovisas som *en gård* i jordeböckerna i själva verket har bestått av två eller flera faktiska brukningsenheter.

Det går dessutom att belägga en rad mycket speciella brukningsformer. Det gäller t ex de bönder som bedrev s k hälftenbruk. Det innebar att en bonde satsade halva utsädet till en åker, som brukades av en annan bonde. De delade därefter skörden lika mellan sig. Metoden har tillämpats av samtida adelsmän.⁵⁰⁾

I något fall har en bonde inte ens förmått driva hälftenbruk. Han har bott kvar på gården, men jorden har brukats av andra bönder.

Det har dessutom funnits en särskild grupp som ägt och förfogat över jord i Hörby. Den bestod av ett antal officerare och en länsman. De har bl a förvärvat hemman genom att odla upp gårdar, som var ödelagda. I ett fall har kronan beviljat frälsefrihet på dylika hemman - de som tillhörde majoren Henrik von Rapholt.

Rapholt har själv brukat hemmanen med hjälp av lejda drängar, bl a sina egna sventjänare. I andra fall har dessa personer lejt ut bruket av förvärvade kronohemman till landbor. Förhållandena är intressanta, och de antyder att skattetrycket inte var hårdare än att det lämnat utrymme för en penningstark person att investera genom att förvärva brukningsrätten. Hans vinst utgjordes av skillnaden mellan vad han uppbar från sina brukare och vad han erlade i skatt till kronan.

Kommissionen 1670-71 gjorde även uppmätningar av hemmanens åkerareal. Jordrevningsprotokollen redovisar såväl det av kommissionens lantmätare uppmätta utsädet som det av bönderna själva uppgivna. En jämförelse mellan dessa båda typer av uppgifter visar en klar tendens: lantmätarnas siffror ligger genomgående högre.

Den bild som framträder vid en analys av dessa siffror är den av ett heterogent samhälle. Huvuddelen av brukningsenheterna ligger samlade mellan ett utsäde på två och fem tunnor. Men några gårdar hade endast en tunna utsäde. Det fanns å andra sidan också mycket stora gårdar med upp till 18 tunnor utsäde. Rapholts hemman omfattade sammanlagt 28 tunnor utsäde.

För den enskilde brukaren har kriget i många fall inneburit en omvälvning. Som tidigare framhållits kan man konstatera en stor omsättning bland brukarna av Hörbys hemman under kriget. Men den totala strukturen förblev i huvudsak stabil. Några sammanslagningar av brukningsenheter under eller strax efter kriget har inte kunnat konstateras. Skatteköpen kom för övrigt igång i Hörby först relativt sent - på 1750-talet.

Däremot har det skett en ganska kraftig hemmansklyvning i Hörby under återstoden av 1600-talet. Den innebar att gårdar delades upp i flera brukningsenheter. Och det antyder i sin tur, att hemmanen inte drabbats hårdare än att de kunde försörja mer än det enda hushåll som tidigare brukade jorden.

Dessutom bör dock framhållas, att kriget kan ha gett effekter på förmögenhetsfördelningen inom samhället utan att det kommer till synes i källmaterialet. Det kan t ex gälla den inbördes skuldsättningen bönder emellan.

2.3:4 Skattesystem

Hur har skatteförhållandena påverkats av kriget? Vid 1670-talets början har huvuddelen av bönderna i Hörby antingen erlagt sin skatt till militära indelningshavare -36% - eller till godsherre Ramel på Osbyholm - 44%.

Beträffande de faktiska skatteförhållandena vid detta gods kan endast konstateras att kronans räkenskapsmaterial inte lämnar några uppgifter. Och jag har inte funnit något bevarat godsarkiv från Osbyholm.⁵¹⁾

Indelningsverket innebar från skattesynpunkt att kronan centralt fastställde de prestationer som skulle fullgöras. Rusthållaren skulle anskaffa häst och ryttare samt svara för deras utrustning och underhåll (kavalleri och dragoner). Skatten från indelta hemman skulle också betala befälets löner (samtliga truppslag). Som kompensation för detta slapp hemmanen betala de reguljära skatterna - den s k friräntan.

Indelningsverkets organisation gör det svårt att komma åt hur dylika prestationer faktiskt fullgjorts, eftersom de inte redovisas i kronans räkenskaper. Ovan har t ex kunnat konstateras att det underhåll som ryttaren skulle ha kunde innebära att han tilläts bruka en del av ett hemman. Den forskning som hittills sysslat med indelningsverket har därför också huvudsakligen byggt på normativt material - hur prestationerna *skulle* fullgöras.

Normalt kan man mot denna bakgrund inte utgå från värdet på friräntan för att beräkna värdet på prestationerna inom indelningsverket. Men eftersom den senaste indelningen i Skåne genomfördes relativt kort tid före kriget - 1662 - skall jag likväl i detta sammanhang utnyttja friräntan som ett värde på de skatter som erlades inom indelningsverkets ram.

De nya krigsskatterna från sommaren 1676 slog helt sönder detta skattesystem. Indelningsverket upphörde. De nya skatterna har debiterats efter enhetliga normer oavsett jordnatur, dvs kronan har uppburit huvuddelen av skatterna också från adelns landbor.

Räknat per skatteenhet - jordmantal - innebar de nya krigsskatterna ofantliga ökning jämfört med normalt - under 1677 en tredubbling. Men det mantal som tillämpades för de nya skatterna är inte jämförbart med det

som tillämpades i vanliga fall. För att kunna göra jämförelser har jag därför beräknat det sammanlagda taxerade mantalet respektive debiterade skattebeloppet för hela socknen.

Vid 1670-talets början utgjorde det sammanlagda jordmantalet i Hörby av skatte-, krono- och frälsehemman $41\frac{1}{2}$ jordmantal. De taxeringar som danskarna gjorde för skatterna hösten 1676 innebar en minskning efter avkortningar till 26 mantal. För de nya svenska krigsskatterna våren 1677 har man emellertid uppenbarligen tillämpat den tidigare taxeringen på $41\frac{1}{2}$ mantal. Under återstoden av kriget krympte värderingen av skatteunderlaget mycket snabbt. Senare hälften av 1677 upptogs Hörby endast för 4 jordmantal - $1/10$ mot normalt. Under 1678 och 1679 sjönk värderingen ytterligare - ända ned till $\frac{1}{2}$ jordmantal.

Dessa speciella mantalssiffror innebar, att den tidigare redovisade enorma skattehöjningen blir rimligare. Men den var likväl stor. Eftersom vi inte känner till i vilken utsträckning svenskarna hann uppbära skatterna, innan de tvangs utrymma Skåne, har jag i detta sammanhang avstått från att söka beräkna de sammalagda skatterna 1676. Under 1677 ökade emellertid det sammanlagda debiterade skattebeloppet i Hörby till nästan det dubbla jämfört med normalt - från 1.270 dsm till 2.400 dsm. Under 1678 sjönk det dock mycket snabbt tillbaka till en nivå klart under fredstidens -730 dsm.

Och under 1679 fortsatte minskningen till 460 dsm. I beloppen för 1678 och 1679 har jag då även inkluderat de av danskarna debiterade beloppen, men de var relativt små - 20% 1678 och 30% 1679 av den debiterade summan.

Förklaringen till denna utveckling bör sökas i händelseförloppet under de båda första krigsåren. De omfattande krigsrörelserna, det faktum att bönderna först beskattades av svensk och senare av dansk förvaltning under 1676 samt de mycket stora svenska skatterna till vinterkvarteren våren 1677, vilka dessutom uppbars av trupperna själva, torde ha inneburit en hård belastning. Och den svenska kronan har haft problem att få ut debiterade skatter.

Den nedgång i det sammanlagda debiterade beloppet för Hörby som blev resultatet av den minskade taxeringen - lägre mantal - och mindre debitering måste därför ses som kronans försök att anpassa skatteuttagen till böndernas prövade skatteförmåga. Man har från svensk sida t o m varit allvarligt oroad över att skattetrycket var så hårt, att bönderna tvangs ta utav nästa års utsäde för att klara skattebetalningen⁵²⁾ - således ett tärande på produktionsfaktorerne. Även förändringen i skatternas sammansättning kan tolkas som en strävan att skona Skånes resurser - nämligen genom en ökad andel penningskatter.

Det kan konstateras, att såväl den svenska som den danska statsledningen under krigets inledning i första hand sökt utnyttja skatteuppbörden i Skåne för att erhålla proviant till trupperna. Inte minst dåtidens svåra kommunikationsproblem bör ha gjort detta till en rationell åtgärd. Behovet av livsmedel har funnits hela kriget. Trots detta har den svenska statsledningen övergått från natura- till penningsskatter och i stället tvingats köpa bl a spannmål från annat håll till höga priser. I ett läge då det var brist på förnödenheter i Skåne bör en större andel pengar, utan att skattens samlade värde ökade, ha inneburit att den reella skattesatsen minskat för bönderna. De kunde t ex sälja sin spannmål till relativt sett högre priser och därmed slippa lindrigare undan. Genom att svenska kronan samtidigt ändrade lönenormerna - ökad penningbetalning - har också den kunnat hålla sig skadeslös i denna utveckling. De som i stället bör ha drabbats var manskapet.

Man kan således konstatera att jordbruksproduktionen återhämtat sig mycket snabbt efter kriget i Hörby. Det är ett resultat som överensstämmer med dem från andra krigsområden under andra krig.⁵³⁾ Det kan ha berott på att kriget inte drabbade bönderna så hårt. Men det kan också tänkas att produktionsfaktorer och brukningsförhållanden i det äldre bondesamhället var enkla samt att den tidigare nämnda elasticiteten i ekonomin var så stor, att produktionen kunde komma igång mycket snabbt även efter mycket hårda villkor.

Kronans skattepolitik efter kriget har förmodligen även haft betydelse i detta sammanhang. Man har nämligen tillåtit ganska omfattande nedsättningar i vissa skatter som utgick efter kriget. Och för att snabbt få igång jordbruksproduktionen har man avskrivit huvuddelen av skatte- och andra skulder. Enligt redovisningen i landsboken för Malmöhus län eliminerades på det sättet 78% av kronans fordringar. Men eftersom man samtidigt skrev ned sina skulder med 83% eller ett nära nog dubbelt så stort belopp - av detta utgjordes huvuddelen av lån från köpmän och andra kreditorer - blev kronan inte särskilt lidande på transaktionen.⁵⁴⁾

Andra delar av Skåne har emellertid drabbats betydligt hårdare. Det gällde kanske speciellt området runt Landskrona.⁵⁵⁾ Där ödelades stora delar av landsbygden. Ännu vid sekelskiftet kunde spår av krigets förödelse märkas.

3. Krigets krav och konsekvenser

I detta avsnitt skall huvudresultaten från undersökningen fixeras och sättas in i ett större sammanhang. Dessutom skall beröras vilka konsekvenser kriget fått för olika sociala grupper också på något längre sikt.

3:1 Kriget och krigsfinanserna

Inför ett större offensivt krigsföretag i t ex Tyskland eller Polen under stormaktstiden har den svenska kronan måst genomföra mycket omfattande och dyrbara värvningar. Detta framtvungade en stor upplåning, som t ex inför Carl X Gustafs anfall på Polen 1655.

Den svenska upprustningen i Nordtyskland 1672-75 var av något mindre omfattning. Förband har sänts över från Sverige-Finland. Men man har också tvingats göra relativt omfattande värvningar. En viktig skillnad nu var emellertid att förbundsavtalet med Frankrike innebar, att Sverige erhöll stora subsidier. Inkomsterna från dessa har i huvudsak fått finansiera upprustningen.

Dessa svenska truppsammandragningar till Nordtyskland innebar, att den armé som fanns kvar att försvara det egentliga Sverige visade sig alltför liten, när danskarna anföll Skåne i juni 1676. Man måste snabbt anskaffa förstärkningar. Utskrivningar och värvning skulle ta alltför lång tid. Och försöket att utnyttja uppbådad allmoge i fält visade sig mindre framgångsrikt.

För att anskaffa nödvändigt fotfolk tillgreps kronan i den situationen en ny metod - sk utskott. Det var ett manskapsuttag, som till sina karakteristika skilde sig såväl från utskrivning som uppbåd. Och det var direkt anpassat till behoven under ett krig i hemlandet. Det gav kronan ett större tillskott av manskap än utskrivningar. Men trupperna fick endast utnyttjas inom landet och under det pågående kriget. Också våren 1677 förhandlade sig kronan till bevillningar av utskott.

För att anskaffa nödvändigt rytteri hösten 1676 har man tillämpat en delvis likartad metod. Besuttna grupper i samhället - främst adeln - har åtagit sig bevillningar i form av beridet manskap. Också dessa förband var bundna till en användning inom landet och under detta krig.

Under krigets senare del har kronan dock huvudsakligen utnyttjat de normala formerna för att erhålla manskap - utskrivningar, rusthåll och värvningar.

Under kriget på kontinenten har man haft möjlighet att i krigsfinansieringen utnyttja inkomster från ockuperade krigsområden och subsidier från bundsförvanter. Dessa utvägar var begränsade under skånska kriget. De subsidier som Frankrike betalade har som nämnts haft stor betydelse för att finansiera värvningarna 1672-75 samt truppernas fortsatta underhåll i Nordtyskland. Däremot har subsidierna blott mera tillfälligt spelat någon roll för det krigsfinansiella arbetet i det egentliga Sverige.

Den svenska kronans möjligheter att begränsa krigets ekonomiska konsekvenser genom mer omfattande uttag i det skånska krigsområdet var också

måttliga. Under sommaren och hösten 1676 har den danska krigsledningen tillämpat en motsvarande politik i Skåne. Genom större proviantpålagor har man sökt trygga truppernas försörjning genom uttag i krigsområdet. Och efter det långdragna och av svält präglade fälttåget hösten 1676 måste den svenska ledningen pålägga skåningarna dryga naturaskatter. Genom dessa reformer raserades det normala skattesystemet i Skåne. I stället tog man ut krigsskatter, vars sammansättning var direkt avpassad för att tillgodose truppernas behov av mat och foder till hästarna.

Efter december 1676 har danskarna endast kunnat driva in skatter i begränsade delar av Skåne. Det var huvudsakligen den svenska skattepolitiken som i fortsättningen bestämde resursutnyttjandet. De stora proviantskatterna i krigets inledning har uppenbarligen inneburit ett hot mot finansieringsbasen. För att inte föröda området har därför den svenska statsledningen minskat det sammanlagda värdet av de debiterade skatterna. Och man har i ökad utsträckning tagit ut pengar i stället för naturaskatter.

Detta medförde att kronan i motsvarande utsträckning blev beroende av tillförsel av förnödenheter - främst spannmål - från annat håll. Det organiserades genom att man gjorde omfattande upphandlingar från köpmän i Sydsverige. Uppköpen gjordes i stor utsträckning på kredit.

Händelseutvecklingen gjorde också den danska armén beroende av tillförsel av proviant från annat håll. Men man har inte kunnat utnyttja köpmännen i Sydsverige, utan man måste föra över varorna från Danmark.

Mot denna bakgrund är det intressant att dra paralleller med förhållandena under andra krig, då svenska trupper ockuperade fientliga områden. När svenskarna besatte större delen av Danmark under kriget 1657-60 har uttagen i det erövrade området svarat för huvuddelen av krigsförsörjningen.

Tvärtemot utvecklingen under Skånska kriget har man dock övergått till naturauppbörd under senare delen av av det andra kriget, när landet blev alltmer utarmat. Under 30-åriga kriget i Tyskland finns en närmare överensstämmelse med skattepolitiken i Skåne. Då övergick man nämligen också i allt större utsträckning till en skatteuppbörd i pengar, bl a för att skona krigsområdets resurser.⁵⁶⁾

De begränsade tillgångarna i det sydsvenska krigsområdet under Skånska kriget har inneburit, att tillgångar i övriga delar av landet fått svara för stor del av krigsfinansieringen. Räntekammaren har spelat en central roll i detta sammanhang. Betalningen av köpmäns leveranser, värvningar och flottans utrustning har huvudsakligen skett från denna. Och största delen av de pengar som uppbars vid huvudarmén har utgjorts av leveranser från räntekammaren.

Dennas viktigaste tillgångar var stora sjötullen och kopparräntan. Det är slående att båda dessa inkomster spelade en så central roll i krigsfinansieringen nu liksom de gjorde under upprustningen våren 1655.⁵⁷⁾ Men dessa och kronans övriga reguljära inkomster har inte räckt till. Man har tillgripit olika typer av improvisatoriska utvägar. Ett exempel är de höga böter som riksamiralen Gustaf Otto Stenbock ådömdes 1677.⁵⁸⁾

Inte heller dessa tillskott har emellertid varit tillräckliga. Och då fanns till slut ingen annan utväg än att låna. Krediter har måst utnyttjas i det fortlöpande arbetet för att erhålla kortare förskott på inkomster, som inte stod till buds när de behövdes, t ex stora sjötullen. Men lånen från t ex köpmän har på kort sikt blivit inkomster, när deras betalning sköts på framtiden.

Att finansiera kriget med omfattande krediter var en viktig del av det krigsfinansiella system, som tillämpades under de större krigen på kontinenten. Trupper kunde gå utan lön längre tid, köpmän kunde ge krediter mot förespeglningar om betalning, när krigslyckan blev bättre.

Men detta system innebar också att betalningsproblemen sköts på framtiden - och ökade. I samband med fredsslutet blev svårigheterna akuta. Då måste trupperna avdankas och nya köpmanskrediter var omöjliga att få. Även för en framgångsrik krigsherre, som t ex den svenska under 30-åriga kriget, innebar detta stora svårigheter.

Denna - s a s - avvecklingsproblematik hade också betydelse efter Skånska kriget. Men nu hade den svenska kronan inte så stora värvade trupper att avdanka. Problemet var i stället att kunna betala av de omfattande lånen samtidigt som man genast måste ta itu med ett upprustningsprogram. Kriget hade nämligen visat, att den reguljära krigsmakten var otillräcklig - t o m för att försvara det egna hemlandet mot ett anfall. Det krävdes en förstärkning av både lantförsvar och flotta.

3:2 Kriget och bönderna

Den undersökning som gjorts av hur kriget drabbat bönderna inom en del av det skånska krigsområdet visar, att jordbruksproduktionen återgått till vad som kan betecknas som »normal nivå« mycket snart efter kriget. Det har uppstått en viss brist på brukare. Men den ekonomiska strukturen - förmögenhetsfördelningen - har i stort sett bestått genom kriget. Några sammanslagningar av brukningsdelar har t ex inte kunnat konstateras.

Sett ur böndernas synvinkel har kriget uppenbarligen haft de mest omfattande konsekvenserna för skatteförhållandena. Som nämnts infördes ett nytt system av krigsskatter under kriget. Även efter kriget skedde genomgripande förändringar i skattesystemet. För Skåne fattades t ex ett beslut om räfst och

reduktion av adelsgodts redan i december 1679. Under Johan Gyllenstiernas tid som generalguvernör genomfördes dessa beslut med stor energi.⁵⁹⁾ Det är dock svårt att avgöra vad det betydde för en frälselandbo att i stället hamna under kronan.

Också inom indelningsverket i Skåne skedde reformer av genomgripande art.⁶⁰⁾ De tidigare dragon- och infanteriregementena upplöstes. I stället förlades två kavalleriregementen i Skåne. Inom det s k äldre indelningsverket - före 1680 - var rustning för ränta vanligast. Det innebar, att rusthållaren inte brukade rusthållshemmanet men fullgjorde de åligganden som följde med rusthållet, och för detta uppbar den skatt som brukaren annars skulle ha erlagt till kronan.

Under 1680-talet skedde en nära nog total övergång till rustning för hemman. Det innebar att brukaren av rusthållshemmanet också var rusthållare. Den nya indelning som genomfördes i Skåne under 1720-talet befäste slutgiltigt denna utveckling. Då skedde en total övergång till rustning för hemman. Ur skattesynpunkt innebar det att det uppstod en kategori bönder, som erlade sin grundskatt i speciella former - anskaffade häst, ryttare och utrustning samt svarade för deras underhåll. Samtidigt uppbar rusthållsbönderna i viss utsträckning skatten från andra bönder - brukarna av s k augmentshemman. Under fredsperioder är det möjligt att detta skattesystem gynnat rusthållarna på övriga bönders bekostnad. Man skulle därmed hypotetiskt kunna anta att denna omläggning fått konsekvenser för den ekonomiska utvecklingen på landsbygden av en betydelse som här endast kan antydast.⁶¹⁾

3:3 Kriget och krigsfinansierarna

Det stora behovet av kontanter under kriget på kontinenten innebar, att krigsherren blev beroende av krediter från krigsfinansierare. För personer med riskvilligt kapital yppade sig därmed möjligheter att »göra investeringar i krig«. Det var en viktig del i det krigsfinansiella system, som utvecklades i Europa under 1600-talet.⁶²⁾ För krigsherren innebar den ofta dyra krediten stora kostnader.

På grund av inkomsternas struktur blev den svenska kronan också under Skånska kriget beroende av krediter från krigsfinansierare för att erhålla kontanter i rätt tid. Stora sjötullen uppbars t ex under sommaren, men betalningsbehoven var akuta under vinter och vår vad gäller värvningar och flottans utrustning. De franska subsidierna utbetalades först i efterskott. Genom kortfristiga lån kunde kronan erhålla den nödvändiga omfördelningen över tiden.

När tillgångarna inte räckte till för behoven måste man skjuta betalningen av lån på framtiden. Dessa långfristiga krediter blev därmed på kort sikt en inkomst. På längre sikt innebar de endast att betalningsproblemen sköts upp till avvecklingen av kriget.

För att anskaffa nödvändig proviant till truppernas underhåll i Skåne - främst spannmål - har den svenska kronan gjort omfattande upphandlingar på kredit från köpmän i Sydsverige. Dessa har därvid gett kronan stora krediter. Det är måhända förvånande, att köpmän i Sydsverige kunde ge de omfattande lån som blev resultatet av dessa uppgörelser. Tyvärr finns inga räkenskaper bevarade från köpmännen, så att man kan komma åt deras verksamhet och tillgångar.

Från Anton Ernstbergs undersökning av en större krigsfinansiär på kontinenten - Hans de Witte, Wallensteins finansiär - vet vi emellertid, att krigsfinansiären anskaffat medel från andra, som lånat från andra osv. de Witte fungerade som den yttersta länken i en kedja, vars andra ände var förankrad i bl a Amsterdam och Sydtyskland. När Wallenstein inte kunde betala de Witte, tvangs denne i sin tur att gå i konkurs gentemot sina fordringsägare. Det slutade med att de Witte begick självmord.⁶³⁾

Det vore onekligen en fascinerande forskningsuppgift att undersöka affärsförbindelser och penningtransaktioner hos dessa sydsvenska köpmän utifrån t ex brev- och annat material.⁶⁴⁾ Utgjorde de i likhet med de Witte förmedlare av krediter från andra, och vilka intressen kan de i så fall sägas ha representerat? Har de rentav fungerat som bulvaner för ett internationellt riskvilligt kapital?⁶⁵⁾ Frågeställningen inrymmer viktiga aspekter på utvecklingen av en internationell penning - och kreditmarknad i Europa. I det sammanhanget har förmodligen krigsfinansiärerna spelat en viktig roll.

3:4 Kriget och statsfinanserna

Skånska kriget innebar en nära nog total mobilisering av de svenska statsfinanserna för att tillgodose de krigsfinansiella behoven. För att anskaffa nödvändiga medel tvangs kronan tillgripa bl a ett omfattande budgetunderskott.

Återbetalningen av den stora krigsskulden kom att spela en roll i det statsfinansiella arbetet under hela återstoden av 1600-talet. Dessutom hade händelseutvecklingen under kriget visat, att den svenska krigsmakten måste förstärkas - den hade ju inte ens förmått försvara det egentliga Sveriges gränser!

Att bygga upp ett försvar som kunde bevara stormaktsställningen - det var den svenska statsledningens centrala, militära problem 1680. Den lösning som valdes - en kraftigt utökad stående armé - var ingenting unikt. Man kan urskilja en motsvarande tendens i de flesta europeiska stater under

slutet av 1600-talet. Denna omläggning gav också möjligheter strategiskt och taktiskt.

Övergången till en stående armé förutsatte i sig inte det beslut om reduktion, som fattades på 1680 års riksdag. I det övriga Europa finansierades arméernas underhåll med »vanliga« skatter. Reduktionen som fenomen måste förklaras utifrån sitt ekonomiska, sociala och politiska sammanhang. Men återtagandet av donerade gods har inneburit, att den svenska statsledningen i utformandet av den nya krigsmakten och det nya statsfinansiella systemet efter 1680 direkt kunnat utnyttja konkreta erfarenheter från det nyligen timade kriget. Jag skall i detta sammanhang peka på några förhållanden, där man också i enskildheter kan säga att åtgärder, som prövats under kriget, byggdes in i det nya systemet.

Den stående armé, som byggdes ut från omkring 1680-talet i Sverige byggde på två viktiga komponenter - indelningsverket och det ständiga knektehållet.

Indelningsverket utnyttjades för att finansiera anskaffning av beridna förband samt underhåll av dessa och befälet inom såväl dessa som infanteriet. Reduktionen gav den nödvändiga förstärkningen av den finansiella basen för att systemet skulle kunna byggas ut och fungera även i krig. Under Skånska kriget hade kronan tvingats tillgripa centralt organiserade värvningar, när rusthållarna inte förmådde ersätta avgången.

Ständigt knektehåll innebar, att bönderna åtog sig att prestera och underhålla ett avtalat antal knektar. Systemet innebar dock inte att kronan förlorade möjligheten att vid behov ta ut kompletterande manskap - förutom uppådet.

De skånska männingsförbanden under Stora nordiska kriget ägde nämligen sin förebild - menar jag - i utskotten under Skånska kriget. Stipulationerna i knektekontrakten uteslöts utskrivningar, men inte den vidareutveckling av uppådet, som utskotten och männingsförbanden kan sägas ha utgjort. Klaus-Richard Böhme har velat ifrågasätta denna tolkning i en recension av min avhandling.⁶⁶ Här är inte platsen att ta upp denna diskussion i detalj. Men problemet är intressant vad gäller frågan om hur erfarenheterna från Skånska kriget påverkat utformandet av den »nya« krigsmakten efter 1680. Jag skall ta upp några aspekter från i sammanhanget delvis nytt källmaterial.

Som nämnts kunde utskott tas ut parallellt med ständigt knektehåll och båtsmanshåll. Det gjorde man till exempel i Norrland under Skånska kriget. Men utskottsmanskapet hade en geografiskt begränsad användbarhet. När utskottstrupper skulle föras ned från Norrland till armén i Skåne uppstod myteri.

Motsvarande myteritendenser uppstod våren 1701, när kronan sökte föra över tremänningsmanskaper från Dalarna till Balticum.⁶⁷⁾ Då hävdade bönderna, att detta manskap var avsett att brukas till »deras gränsförsvaret«. Bönderna åberopade dels den kungliga resolutionen på allmogens besvär den 21 oktober 1682, dels order om uttag av tremänningar i Sverige den 26 april 1700.⁶⁸⁾ I resolutionen 1682 utlovades bönderna att »inte bli belastade med något *utskott* vidare än till dalagränsens försvaret« *här* i ordern om uttag av tremänningar 1700 försäkrade Carl XII uttryckligen, att ». . . samma utskottsfolk och enkannerligen tremänningarna i Dalarna allena bibehållas och brukas hemma i landet till norska gränsernas och sjökanternas försvaret och säkerhet . . .«. Med stöd i dessa löften vägrade bönderna att släppa iväg männingsmanskaper.⁶⁹⁾

Det har således med Skånska kriget etablerats en metod för anskaffning av fotfolk - utskott eller dess motsvarighet-, som kunde tas ut parallellt med ständigt knektehåll. Men manskapet skulle endast användas inom landet och till dess försvaret. Det har varit angeläget för bönderna att hålla fast vid dessa begränsningar och att skilja utskott från övrigt manskap. Statsledningen har å andra sidan varit intresserad av att söka utvidga utskottets användningsområde. Det är den troliga förklaringen bl a till den terminologiska förvirring, som råder kring dessa trupper. I diskussionerna under Skånska kriget använde man t ex ofta benämningen utskrivna för detta manskap. I sitt svar till landshövdingen i Dalarna 1701 påpekade också rådet att denne skulle försvara sig med att förhållandena ändrats så dramatiskt sedan bevillningen av tremänningar gjordes, att de villkor som då ställdes inte längre gällde.⁷⁰⁾ Denna begreppsförvirring gör naturligtvis inte diskussionen om den verkliga karaktären hos utskotts- och männingsmanskaper samt deras inbördes relationer särskilt lättare för nutida forskare.

De finansiella problemen under Skånska kriget kom att kasta sin skugga över de svenska statsfinanserna långt fram i tiden. Ännu vid utbrottet av Stora nordiska kriget kvarstod obetalda skulder. Utifrån erfarenheterna under kriget byggde man upp ett delvis nytt statsfinansiellt system. I viktiga delar kvarstod dess betydelse för krigsmaktens ekonomiska organisation ända fram till 1900-talets början.

NOTER

- 1) Se t ex *H Landberg - L Ekholm - R Nordlund - S A Nilsson*, Det kontinentala krigets ekonomi. Studier i krigsfinansiering under svensk stormaktstid (Studia historica Upsaliensia 36, Kristianstad 1971), passim.

- 2) För en utveckling av denna problematik se *B Fredriksson*, Finansförvaltning i förvandling. Statskontoret 1680-1920 (Statskontoret 1680-1980. En jubileums- och årskrift, Skara 1980), s. 29-132 passim.
- 3) *Studia historica Upsaliensia* 81, Uppsala 1976.
- 4) Uppsatsen tryckt: Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige (Motala 1980), s. 163-213.
- 5) För utskrivningarna under denna period och hur de drabbat bondesamhället, se *J Lindegren*, Utskrivning och utsgning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620-1640 (*Studia historica Upsaliensia* 117, Uppsala 1980), passim.
- 6) För dessa adelskontributioner, insatta i ett längre statsfinansiellt och politiskt perspektiv, se *S A Nilsson*, Reduktion eller kontribution. Alternativ inom 1600-talets svenska finanspolitik (På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal, Stockholm 1964), s. 86-123.
- 7) Se *G Rystad*, Johan Gyllenstierna, rådet och kungamakten. Studier i Sveriges inre politik 1660-1680 (*Bibliotheca historica Lundensis* 2, Lund 1955), passim.
- 8) För den svenska krigsförsörjningen, se *R Torstendahl*, Svensk krigsförsörjning och underhållstjänst i Danmark 1657-1660 (Carl X Gustaf och Danmark. Källkritik och krigshistoria, Carl X Gustaf-studier I, Kristianstad 1965), s 399-441. För förhållandena sedda ur dansk synvinkel, se *A F Blomberg*, Fyns vilkår under svenskekrigen 1657-1660 (*Odense University Studies in History and Social Sciences* 11, Odense 1973), passim.
- 9) Se t ex *R Nordlund*, Krig på avveckling. Sverige och tyska kriget 1633 (*Studia historica Upsaliensia* 57, Uppsala 1974) och där anförd litteratur.
- 10) Öppet brev 1676-07-02, landetaten, kommissariater og kommissærer, generalkrigskommissariatet, Correspondance protocol 1676: DRA; till Börje Larsen 1676-07-28, till Trued Bentsen 1676-07-29 och 07-31: ibid.
- 11) DRA, Regnskabsarkivalier fra midlertidigt besatte lande. Bohuslen og Vigen, Skånske provinser, Gotland, vol. 21-42.
- 12) Ibid, vol. 38.
- 13) Se t ex Bevilling för Pável Nielsen i Tosterup 1676-07-17, generalkrigskommissariatet, Correspondance protocol 1676: DRA.
- 14) Pålaga 1676-07-07 respektive 1676-08-05: ibid. Dessa danska skatter i Skåne redovisas också i *K Fabricius*, Skaanes overgang fra Danmark til Sverige. Studier over nationalitetsskiftet i de skaanske landskaber i de nærmeste slægtled efter Brømsebro- og Roskildefredene, 3 (Köpenhamn 1952), s 32 ff, passim; *O Kyhl*, Den landmilitære central-administration 1660-1763, 1 (Köpenhamn 1975), s 174 ff.
- 15) Pålaga 1676-08-05, generalkrigskommissariatet, Correspondance protocol 1676: DRA; *Fabricius* (1952), a st; *Kyhl* (1975), a st. Jfr också Brev til ridefogd Anders Dolmer 1676-08-01: ibid. Också i Blekinge har den danska kronan uppburit en motsvarande proviantskatt men med något avvikande sammansättning (DRA, Regnskabsarkivalier fra midlertidigt besatte lande, vol 46).
- 16) Påbud 1676-07-06, generalkrigskommissariatet, Correspondance protokol 1676: DRA.
- 17) Se Brev till ridefogd Peter Klein 1676-07-05, -06, -16, -25 och -26 samt påbud 1676-07-12 och -18: Ibid.
- 18) Se brev till borgerskapet i Båstad 1676-07-13, till borgerskapet i Skanör-Falsterbo 1676-08-04, till borgerskapet i Lund 1676-07-07: Ibid.
- 19) Brev till amtman Ove Ramel 1677-06-14 och -24, generalkrigskommissariatet, Feld

- protocol 1677: DRA. Jfr också brev till ridefogd Henrik Pedersen, 1677-07-10: *ibid.*
- 20) Brev till häraderna i Skåne 1677-05-28 och -29: *Ibid.*
 - 21) Till Ivar Raun 1677-05-28, till kommissarie Clemens Suckow 1677-06-03: *Ibid.*
 - 22) Till Ivar Raun 1677-06-01: *Ibid.*
 - 23) Till kommissarie Jens Harboe 1677-10-26, generalkrigskommissariatet, Danske kopi-bøger 1677: DRA.
 - 24) Till deputerade 1676-12-05, assignation av ståndkvarter 1676-12-09, generalkrigskommissariatet, Correspondance protocol 1676: DRA.
 - 25) Se DRA, Regnskabsarkivalier fra midlertidigt besatte lande, vol 38.
 - 26) *Ibid.*
 - 27) Betalningsorder för borgaren Åke Henriksen i Kristianstad 1677-06-02, generalkrigskommissariatet, Feld protocol 1677: DRA.
 - 28) Se brev till kommissarie Jens Harboe, till övlt Bille, till Niels Siemensen 1677-04-05: *ibid.* Se också kronans avtal med skeppare om att frakta förmödenheter till trupperna i Skåne. Generalkrigskommissariatet, Contracts- og Capitulationsbøger 1677-79: DRA. För betalningen av dessa transporter, se Rtk 216.77: DRA.
 - 29) Se t ex brev till deputerade 1677-07-15, -27, -31, 08-03, -04, -06, generalkrigskommissariatet, Feld protocol 1677: DRA.
 - 30) Se t ex Militære regnskaber V e. 15 och 16: DRA.
 - 31) Dessa skatter redovisas i Rtk 212.80: DRA. Se också *C Christiansen*, Bidrag til dansk statshusholdnings historie under de to første enevoldskonger, 2 (Köpenhamn 1922), s 601-618.
 - 32) Militære regnskaber V e. 28.1: DRA.
 - 33) Militære regnskaber V e. 28.5-10: DRA. Jfr också Emanuel Jungs redovisning av proviantuppbörden i Laholm augusti-oktober 1676, Regnskabsarkivalier fra midlertidigt besatte lande, vol 40 a: DRA. Fögderiräkenskaper finns bevarade från Färs-Frosta och Ingelstad-Herrestad-Ljunits, Regnskabsarkivalier fra midlertidigt besatte lande, vol 38 resp 45: DRA.
 - 34) För den centrala danska finansförvaltningens organisation vid denna tid se *Christiansen* (1922), s 14 ff. Se också *Kyhl* (1975), *passim*.
 - 35) Rtk 216.73: DRA.
 - 36) Se *E Ladewig Petersen*, Christian IV's pengeudlån til danske adelige. Kongelig foretagervirksomhed og adelig gældstiftelse 1596-1625 (Institut for økonomisk historie, Köpenhamns universitet, publikation nr 8, Köpenhamn 1974).
 - 37) För denna kassa, se Kongehusets arkiv, Christian V, Kongens Regnskaboversigter over Partikulærkammeret 1670-98: DRA. Jfr också Kongelige kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian V's tid, udg. ved *Emil Marquard* af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie (Köpenhamn 1918), s 164-215, *passim*.
 - 38) Se t ex Rtk 216.300: DRA.
 - 39) Jfr *Lindegren* (1980).
 - 40) För denna problematik, se *J Weibull*, Ödejord och ödemantal i 1680-talets Skåne. En kameralhistorisk studie (Sc 1958), s 255-287.
 - 41) Jan Lindegren har utarbetat en modell som innebär, att man direkt kan avläsa hur bondesamhällets ekonomi drabbats av skatter och manskapsuttag under krig. Modellen förutsätter emellertid källmaterial av en typ som saknas för den här aktuella undersökningen. Den kan därför inte utnyttjas i detta sammanhang, men den har utgjort en viktig inspirationskälla (*Lindegren*, 1980, spec. s 42 ff.)
 - 42) Se *J. Weibull*, Tionden i Skåne under senare delen av 1600-talet (Skrifter utg av Fahl-

- beckska stiftelsen 38, Lund 1952).
- 43) Senast *Lindegren* (1980), s 209 ff. Se också *Weibull* (1952), passim.
 - 44) Jfr *H Leide*, Ödeläggelse och uppodling efter skånska kriget. En studie av gårdar, bönder och jordens uppodling i Landskronatrakten 1675-1700 (Sc 1971), s 398-461. Leide använder dessa uppgifter i stubbelängderna för att mäta ödeläggelsens omfattning.
 - 45) Se *Fabricius* (1952), s 195 ff; i *A Sondén*, Farsoter och dödlighet. Iakttagelser i skånska kyrkoböcker före år 1721 (KFÅ 1969), s 35-52.
 - 46) Se t ex *Fabricius* (1952), s 205 ff.
 - 47) Se *A Åberg*, Ödegårdarna i Skåne och deras upptagande efter kriget 1675-79 (KFÅ 1946), s 50-74.
 - 48) *B Hanssen*, Hushållens sammansättning i österlenska byar under 300 år (Rig 1976), s 46.
 - 49) Jfr *A Åberg*, Indelningen av rytteriet i Skåne åren 1658-1700. Försvenskingsproblemet i belysning av det militära organisationsarbetet (Borås 1947), s 48 ff.
 - 50) Se *M Revera*, Adlig godsdrift i 1600-talets Sverige (Från medeltid till välfärdssamhälle. Nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Föredrag och mötesförhandlingar, Uppsala 1976), s 113 ff.
 - 51) Herrgårdsarkiv, Osbyholm, Skåne, Nordiska museets arkiv, innehåller endast smärre strödda räkenskaper.
 - 52) Se befällningsman Nils Skåning till generalguvernör Fabian von Fersen 1677-05-14, Skånska generalguvernementskansliet, D III g:5: LLA.
 - 53) Se t ex *E Österberg*, Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget (Bibliotheca historica Lundensis 26, Varberg 1971). Anders Persson har i en nyligen publicerad undersökning också påvisat en mycket begränsad ekonomisk ödeläggelse efter Skånska kriget i Svedala socken i sydvästra Skåne. Svedalabygden från svensktidens början till skiftena (1658-ca 1800). (Svedala genom tiderna, Malmö 1981), s. 192 och 202.
 - 54) SRA, Länsräkenskaper, landsböcker med verifikationer, Malmöhus län 1680.
 - 55) Se *Leide* (Sc 1971).
 - 56) För den svenska ockupationen av Danmark se *Torstendahl* (1965). För förhållandena i Tyskland se *K-R Böhme*, Geld für die schwedischen Armeen nach 1640 (Sc 1967), s 54 ff. Jfr fö utvecklingen i Balticum och Preussen under 1610- och 20-talen, då kvarteren ödelades till följd av att svenskarna kontinuerligt fortsatte att uppbära proviant-skatter. Se *A Norberg*, Polen i svensk politik 1617-26 (Stockholm Studies in History 19, Norrtälje 1974) och där anförd litteratur.
 - 57) För förhållandena 1655 se *H Landberg*, Krig på kredit. Svensk rustningsfinansiering våren 1655 (Landberg m fl 1971), passim.
 - 58) Stenbock gjordes ansvarig för det misslyckade krigståget till sjöss 1675.
 - 59) Se *J Rosén*, Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658-1686. Studier rörande Karl XI:s skånska räfstepolitik och Skånes försvenskning (Skrifter utg av Kungl humanistiska vetenskapssamfundet i Lund 38, Lund 1944), s 211 ff.
 - 60) För detta och det följande se *Åberg* (1947), passim.
 - 61) För en närmare utveckling av denna problematik se *B Fredriksson*, Bönder och soldater i samhällsutvecklingen och indelningsverket 1620-1901 - en principskiss för ett planerat forskningsprojekt (Opubl. uppsats, Hist. inst. Uppsala 1978).
 - 62) Förutom *Landberg m fl* (1971) se *F Redlich*, The German Military Enterprises and his Work Force. A Study in European Economic and Social History, 1,2 (Vierteljahr-

schrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Beiheft 47, 48, Wiesbaden 1964, 1965), passim. Jfr ock *C Clay*, *Public Finance and Private Wealth. The Career of Sir Stephen Fox 1627-1716* (Oxford 1978), passim.

- 63) *A Ernstberger*, Hans de Witte. Finanzmann Wallensteins (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 38, Wiesbaden 1954).
- 64) Ett material som säkerligen skulle kunna ge viktig information i denna fråga är de s k notariatsarkiven i Amsterdam: Notariele archiefen, Gemeente Archief, Amsterdam. Enligt lag skulle alla ekonomiska transaktioner, t ex köpe- och låneavtal, registreras hos en notarie. Eftersom Amsterdam var dåtidens viktigaste ekonomiska centrum borde man komma åt även de sydsvenska köpmännens internationella förbindelser i detta material. Arkiven är emellertid omfattande, och det krävs långvarigt arbete för att utreda dessa transaktioner.
- 65) Jfr resonemanget hos *K-G Hildebrand*, *Nya näringar - nya resurser* (»Då ärat ditt namn. . .«. Om Sverige som stormakt i Europa, Uddevalla 1966), s 34 ff.
- 66) *Krigsekonomi under skånska kriget* (HTS 1977), s 232 ff.
- 67) Incidenten omnämns i *J Cavallie*, *Från fred till krig. De finansiella problemen kring krigsutbrottet år 1700* (Studia historica Upsaliensia 68, Kristianstad 1975), s 142 ff.
- 68) Kungl resolution 1682-10-21, KMt till samtliga landshövdingar i Sverige 1700-04-26: SRA, RR.
- 69) Oordnade kommittéhandlingar, serie 1, nr. 65: SRA. Landshövdingens rapport om det inträffade: SRA, Generalguvernörer och landshövdingar till KMt, Kopparbergs län, vol 9.
- 70) Rådet till landshövding Gripenhielm 1701-04-06 HH 1, s 227.

DEN DANSKE HJEMMEFRONT

1. Om at gøre sig considerabel

Den militærordning, der skabtes i 1670, tilsigtede på een gang at effektivisere hæren, især øge rytteriet, og at lette skatterne a.h.t. landets økonomiske konsolidering og vækst. Løsenet blev indførelsen af »nationale« tropper mod en sænkning af matrikelskatten. Denne skat hvilede på al bønderjord og var hærens vigtigste finansieringskilde. Skattelettelsen betød en reduktion af hærens budget fra ca. 500.000 rd til ca. 350.000 rd, og selvom en del af indtægtsnedgangen blev kompenseret ved udlæg af krongods til ryttergårde - muliggjort ved besparelser på hof- og civiletaten - blev nettoeffekten af ordningen dog en reel beskæring af hærens midler.

Med det angivelige formål at opbygge et generalmagasin for korn - og muligvis for i almindelighed at bøde noget på hærens indtægtsnedgang - indførtes i 1670-1671 en forbrugsafgift, konsumtionen. Dens indførelse kompenseredes med yderligere sænkning af matrikelskatten, der dermed var reduceret til halvdelen af niveauet året før, men ved omlægningen skaffedes det tilsigtede merprovenu og opnåedes tillige en vis overflytning af skattebyrden fra jorden til forbruget og dermed et udvidet beskatningsgrundlag. Merprovenuet opslugtes imidlertid af hærens almindelige drift, og bestræbelsen på at opbygge proviantmagasiner overalt i landet førte i januar 1672 til udskrivelse af en årlig kornskat; dette og senere pålæg skete imidlertid uden kompensation.

Der var således i 1670-71 skabt et nyt finansielt-militært system, men til ordningens opfyldelse og opbygningen af et beredskab var midlerne knapt tilmålte, og med den almindelige afgang i skatteindtægterne og de indhug hofetaten trods en ikke ubetydelig beskæring gjorde i de militære midler, viste den reducerede matrikelskat sig kun vanskeligt at kunne forslå. Foreløbig søgte man at fægte sig frem ved at udskrive skatten til forfald førend de normale terminer.

Her kom imidlertid de udenrigske konjunkturer og sikkerhedspolitikken til at spille ind som et væsentligt element blandt de konkurrerende hensyn, der omgav finanspolitikken. Skulle Danmark opnå de for sin sikkerhed - og eventuelle videre mål overfor Sverige - nødvendige alliancer, måtte det demonstrere sin magt og værdi som allieret, gøre sig »considerabelt«. Under indtryk af de labile udenrigske konjunkturer blev skattelettelsespolitikken fra 1670 derfor gradvist opgivet til fordel for opfyldelsen af hærordningens

mål og en konsolidering af beredskabet, og inden udgangen af 1673 havde matrikelskatten nået sin gamle takst af 1 rd pr. td. hartkorn.¹

Proviantmagasinernes opbygning havde som nævnt tidligt været genstand for opmærksomhed, men trods de finanspolitiske skridt, der var foretaget med begrundelse heri, viste en undersøgelse i sommeren 1674 mangler i beholdningerne. En fornyet opgørelse fra december 1674 viser, at kongerigets magasiner nu efter årets høst var fulde, endda rummede indtil 1½-2 gange den fastsatte mængde, formentlig fordi kornskatten nu efter forøgelsen af pengeskatten virkelig blev brugt til sit formål. I Hertugdømmerne var magasinerne dog endnu mangelfulde.²

Sammenhængen mellem de finansielle vilkår og rustningen af hæren får et meget tydeligt udtryk i spørgsmålet om forøgelse af mandskabsstyrken og de dermed forbundne øgede driftsomkostninger. Når bortses fra 5 kompagnier, som hvervedes i efteråret 1672 til grænsefæstningerne, var der ikke sket forøgelser i mandskabsstyrken. Aldrig så snart var imidlertid de første fredstidssubsidier ifølge traktaten med Nederlandene af 30. juni 1674 betalt i september, førend man begyndte hvervningen af et infanteriregiment.³ Ved det i Hertugdømmerne opstillede hærkorps rapporterede generalerne sidst på året, at manglerne alene vedrørte mandskab og materiel til artilleriet og dragoner. Generalkommissariatet, der var ansvarligt for hærens økonomiske forvaltning, svarede at det var opmærksom herpå og arbejdede på indkøb af artilleri i Hamborg og Lübeck, men om anskaffelse af mandskab kunne der ikke blive tale, førend man vidste, om man skulle »marchere«. ⁴ Også i selve krigens udbrudsfase kan sammenhængen mellem de udenrigske og finansielle forhold og den militære oprustning iagttages. Den finder udtryk i kravet til de allierede om at engagere sig militært og udbetale de fulde krigssubsidier, førend Danmark vil tage videre skridt. I begyndelsen af marts 1675 rekviroede de allierede imidlertid Danmarks hjælp, hvorved subsidierne forfaldt til betaling, og sidst i marts iværksattes hvervninger af infanteri og dragoner, fra juli tillige af rytteri.⁵ Umiddelbart efter Haagaftalens afslutning i maj blev bådsmand og rostjeneste samt de nationale regimente opbudt, og 20/5 foretoges den »2. udskrivning« af fodfolk. Den øgede underholdsbyrde, som opbudt af de nationale tropper og hvervninger af nye regimente betød, medførte fra juni en forhøjelse af matrikelskatten med 50% til 1½ rd årligt.

2. Statens finansielle midler

Til at møde krigens krav besad staten en række indtægter, hvis fordeling mellem etaterne var traditionelt bestemt og ikke ændredes væsentligt i kri-

gen. Hof- og Søetaternes ordinære indtægter bestod væsentligst af told- og konsumtionsindtægter, som ikke uden videre lod sig øge, medens det primært var et spørgsmål om skattebyrdens fordeling, hvor meget matrikelskatten, der var hærens ordinære hovedindtægt, lod sig forhøje. Opfyldelsen af de enkelte etaters forskellige behov skete derfor især ved fordelingen af de ekstraordinære indkomster.⁶

Matrikelskatten var ved krigens begyndelse blevet forhøjet til 12 sk mdl, og på dette niveau blev den fastholdt krigen ud, idet man dog fra nytår 1677 af praktiske grunde inkluderede soldaterholdspengene, det underhold lægdet ydede den udskrevne fodsoldat, i matrikelskatten, således at den herefter opkrævedes med 2 rd årligt. Disse midler var imidlertid i sig selv utilstrækkelige, og der måtte tænkes på ekstraordinære skatter. Straks i begyndelsen af 1676 har spørgsmålet om midler til krigens fortsættelse været forelagt statskollegiet, som bl.a. foreslog en krigsstyr, lån mod pantsætning af amter i Hertugdømmerne, indkøb af udrustning i Holland til overpriser mod anvisning i subsidierne og en kornskat af godsbesiddere og præster, forslag som alle fandt anvendelse, låntagningen dog først det følgende år.⁷

Krigsstyren var karakteriseret ved ikke at omfatte landalmuen. Den suppleredes de følgende år med skatter, der også inddrog denne befolkningsgruppe: Ildsteds- og kvægskatterne i 1677, i 1678 en forhøjet kvægskat suppleret med en kopskat, hvor befolkningen efter ydre kriterier som stand og erhverv fordeltes på 5 klasser, samt en 2% skat af penge på rente. 1678 og 1679 blev årligt udskrevet to halve krigsstyr. Fordelingen af disse skatter på befolkningsgrupperne fremgår i store træk af følgende tal: Indtægten af krigsstyrene 1676-79 fordeler sig med 28% på landdistrikterne, 38 på købstæder og 34 på København; de tilsvarende tal for kop-, kvæg-, ildsteds- og rentepengeskatterne er 58, 14 og 27, samt 1% på gejstligheden.⁸

Norge pålagdes fra 1675 en årlig »familielandehjælp« og i 1677-79 yderligere en krigsstyr. Indtægtsforøgelsen i Hertugdømmerne skete i højere grad end i Danmark og Norge ved at hæve den almindelige pengeskat, plovskatten, formentlig fordi regeringen p.g.a. de særlige politiske forhold, især ridderskabets stilling, foretrak at røre mindst muligt ved skattesystemet.

Indtægterne af matrikelskatten i Danmark steg fra 463.000 rd årligt gennemsnit 1671-75 til 638.536 i 1676-1679. De ordinære skatter i Norge øgedes fra gennemsnitlig 172.000 til 229.000 rd, i Hertugdømmerne fra 135.000 rd i 1671-74 til 515.400 i 1675 og 927.333 rd i årligt gennemsnit 1676-79, hvoraf ca. halvdelen var udskrevet i de besatte gottorpske dele. Pengeindtægterne af monarkiets ekstraordinære skatter steg fra 85.217 rd i 1675 til 474.312 i 1676 og 710.095 rd gennemsnitlig i årene 1677-79.

Kornskatten opkrævedes i 1676-77 uændret, men den hidtidige afløsningsmulighed forsvandt, og i krigens sidste år omtrent fordobledes skatten. I Hertugdømmerne bevaredes afløsningsmuligheden dog, i visse tilfælde fordi behovet for rede penge var størst, i andre efter pres fra ridderskabet. Til underhold af armeens mange heste i vinterhalvåret blev hvert efterår 1676-78 udskrevet en almindelig fourageskat af hele riget foruden adskillige supplerende på Sjælland og Fyn, hvor rytteriet var forlagt; først i efteråret 1678 fik Sjælland til gengæld herfor afslag i penge- og kornskatterne. Pengeværdien af de 1676-79 udskrevne korn- og fourageskatter er opgjort til, i Danmark ca. 940.000 rd, i Hertugdømmerne godt 400.000 rd.

Danmark stod i den gunstige situation, at krigen førtes uden for landets grænser, og var derfor forskånet for dens værste direkte ødelæggelser. Danmark kom derimod aldrig i den situation at besidde større erobrede områder, der kunne belægges med skat. Hertil kommer, at det i hvert fald i krigens første tider formentlig var mere end blot erklærede hensigter at beskatte de gamle østensundske landsdele lempeligt; og da forsætterne svandt bort, var også mulighederne for at udtage skatter svundet ind. For hele krigen er pengeindtægten af Skåne, Bohuslen og Gotland opgjort til 16.210, 63.100 og 81.264 rd. Af Wismar og Mecklenburg blev i afgifter, skatter og told oppebåret 72.486, af Pöel 3.500 og af Rügen 48.571 rd.⁹ Det ses umiddelbart, at disse indtægter har haft en marginal betydning i krigsfinansieringen, og intet tyder heller på, at regeringen har nærret overdrevne forventninger om, hvad der kunne trækkes ud af disse områder. Nok så væsentlig som pengeudskrivning har udskrivningerne af naturalier været. Omfanget heraf kan ikke angives nøje, men hærens proviantering i Tyskland og Skåne skal nedenfor søges nærmere belyst.

Foruden disse udskrivninger benyttede staten visse andre finansielle midler: besparelser, lån, subsidier, salg af krongods m.v., ligesom også midlerne i »Kongens eget Kammer« (Partikulærkassen) blev taget i anvendelse til krigens formål.

Partikulærkassens ordinære indtægt (normalt omkring 100.000 rd) hidrørte fra gammel tid især fra Øresundstolden og tjente primært som »håndpenge« for kongen. Den statsfinansielle interesse på denne tid beror imidlertid især på den opsparede skat på 372.375 rd, som Frederik III havde efterladt sig. Denne anseelige sum gav den en betydning som finansiell reserve, og som sådan blev den i krigsårene 1676-79 brugt. Flåden modtog i de fire år 118.930, 32.000, 89.500 og 38.000 rd, medens landetaten i 1677 forstraktes med 108.000 og i 1679 med 4.000 rd. Det er åbenbart, at disse tilskud kun udgjorde marginale beløb, og at en sådan sum var af ringe statsfinansiell be-

tydning sammenlignet med eksistensen af et godt beskatningsgrundlag og et effektivt beskatningssystem. Dens værdi ligger primært i, at den kunne afbøde visse likviditetsvanskeligheder, og især i flådens finansiering indgår dette som et ikke uvæsentligt element. Til hofetaten havde kassen allerede fra 1670ernes begyndelse ydet tilskud og fortsatte under krigen hermed, medens udgifterne til kongens personlige behov, byggeri o.l. blev nedskåret.¹⁰

Hof- og civiletaten kunne i krigstid være et nærliggende besparelsesobjekt. Da dens budgetter allerede før krigen var blevet beskåret, kunne de ikke yderligere reduceres, og krigen betød primært, at etaten nu fik vanskeligere ved at supplere sine utilstrækkelige indtægter af hærens midler, således som det var sket før krigen, og etatens udgifter måtte derfor reduceres. Hofetatens udgifter lå under krigen over budgettet, men er nedskåret i forhold til årene før krigen, især udgifterne til kongehusets fornødenheder. Pengeudgifterne til den civile administration er drastisk reduceret, men dette kunne synes kompenseres ved en mere udstrakt anvendelse af naturalieoppebørslerne i aflønningen, ligesom en muligvis ganske udbredt praksis med at bevilge afslag i skatterne overhovedet slører billedet af betalingerne.¹¹

Forrentning og afdrag på statens obligationsgæld, der forvaltedes på Kierleromslaget, blev også genstand for besparelser. Omløgs-kassens midler benyttedes foruden til gældens forrentning og afdrag også til aflønning af embedsmænd i Hertugdømmerne og til en række pensioner og benådninger. Kassens indtægter udgjorde alt i alt en beskeden del af rigets indtægter, men væsentlig, fordi udgiftsformålene frembød nærliggende besparelsesmuligheder. At udnytte disse var før krigen ikke ukendt, men under krigen blev en meget betydelig del af kassens midler anvendt til ekstraordinære udgifter. Budgetteringen forud for Kierleromslaget i 1676 var præget af stor usikkerhed. Regnskabet viser imidlertid, at indtægterne indkom normalt, bortset fra de oldenborgske, som var blevet tillagt hæren. Udgifterne til lønninger, pensioner og gældens forrentning og afdrag blev derimod som forudsat voldsomt beskåret, og af udgifterne på 126.494 rd var ikke mindre end 88.442 ekstraordinære udgifter. De følgende år forløb ligeledes med kraftige besparelser og anvendelse af »overskuddet« (ialt 27,6% af udgifterne) til krigens formål; men herudover overførtes 1677-78 63.652 rd (eller 18,8% af kassens udgifter) til hofetatens betrængte kasse i Zahlkammeret.¹²

Subsidierne tillagdes i årene op til og under krigsudbruddet stor politisk og økonomisk betydning. De danske krav overfor Nederlandene frem til udgangen af 1676, hvor betalingen reelt ophørte, udgjorde 1.037.000 rd, heraf til hæren 730.000 rd og til flåden 307.000 rd. Ifølge forbundstraktaterne var Spanien forpligtet til at yde samme summer, men næppe nogen har ventet, at de spanske betalinger ville fortsætte, når først Danmark havde engageret

sig i krigen. Indtægterne af subsidierne beløb sig til 753.813 rd (heraf spanske 167.000), hvoraf flåden modtog 227.100 af egne og 71.405 rd af militsens subsidier, hæren 455.308 rd; af de militære subsidier ydedes foruden til flåden også tilskud til diplomatiet på 67.025 rd.¹³ Subsidierne udgjorde en ikke ubetydelig sum, som ellers måtte have været udredet af landets egne ressourcer, og de lettede betalingsforholdet til udlandet; ved ophøret af subsidiebetalingerne falder således vekselkursen på Hamborg.¹⁴ Uvisheden om indtægten af subsidierne medførte en vis usikkerhed ved planlægningen og understreger et træk af improvisation i rustningernes og betalingernes forløb; efter alt at dømme, har man dog baseret sig på ret realistiske skøn.

Pengeøkonomiens og -skatternes større udbredelse og indtægten af subsidierne betød, at lånebehovet under optakten til krigen og i dens første år indskrænkede sig til løbende forstrækninger og en begrænset leverandørkredit.¹⁵ Der betaltes endnu i de første måneder af 1677 subsidier, men det var tilgodehavender fra 1676, som udelukkende synes brugt til afvikling af kreditten fra dette år, og det må tidligt have stået klart, at hollænderne ville indstille videre betalinger. Først herefter blev en egentlig låntagning aktuel.

Man søgte ved de første lånebestræbelser såvidt muligt at aflaste landets egne ressourcer ved at søge lån i Holland og iøvrigt hos de holstenske landråder, ialt 300.000 rd, men uden held. Det lykkedes i 1677 blot at optage lån til 89.800 rd, heraf 50.000 hos de gottorpske råder, Hans Heinrich og Johann Adolf Kielmann, og 30.000 hos Dietrich Fuiren, lån som næppe var uden forbindelse med »de Kielmenners« politiske manøvrer og Fuiren's adling samme år. Straks i januar 1678 blev det første tvangslån udskrevet hos landråder, grever, friherrer, gejstlige og mange andre med ialt 349.518 rd, hvoraf indkom 339.752 rd; heraf indkom i Danmark 245.324 rd, svarende til 19,3% af den frie kapital beregnet på grundlag af rentepengeskatten samme år. Af lånene tilbagebetaltes allerede samme år 106.915 rd, heraf 76.915 med det jordegods, der var givet i underpant. Året efter optoges på lignende måde lån for 273.083 rd, hvoraf 19.883 samme år indløstes med jordegods. Hvorvidt det har været tilsigtet, lader sig næppe sige, men det kan bemærkes, at størrelsen af lånebestræbelserne i 1677 og tvangslåne i 1678-79 svarer ret nøje til de faktiske modtagne subsidier årene før.¹⁶

Muligheden for at skaffe penge ved afhændelse af krongods benyttedes kun i begrænset omfang, mindre end i årene før krigen. Udlægget af krongods kunne ske med tre formål som i praksis kan være svære at sondre: tilvejebringelse af rede penge, afbetaling på gæld eller gave. Ialt afhændedes i 1676-79 gods til en værdi af 479.338 rd. Udlæggene skete i krigens første år tilsyneladende primært som gave og afbetaling på gæld. I 1678 og 1679 er

der imidlertid til indtægt på zahlmesterregnskabet opført hhv. 133.507 og 47.446 rd for salg af gods og tiender i Danmark og Norge, hvortil kommer yderligere afhændelser i Norge og Hertugdømmerne.¹⁷

Statens samlede pengeindtægter havde i årene 1671-74 som følge af forandringerne i matrikelskatten og bevægelser i toldindtægterne svinget mellem 1.245.000 rd i 1672 og 1.780.000 rd i 1674. De øgedes i 1675 til 2.640.000 rd, i 1676 til 3.650.000 for i de følgende år at nå ca. 4,3, 4,5 og 3,8 mill. rd.¹⁸

3. Underholdet af hæren i Tyskland

Efter fredsbruddet var felthæren gået mod de svenske besiddelser i Tyskland. Midlerne til dens underhold var for størstedelen overført fra Jylland og Hertugdømmerne, og der er i felttogets første tid ikke tegn på egentlig pengemangel. Først i november-december optræder der tegn herpå, muligvis fordi betalingen af visse leverancer først forfaldt på den tid, og angiveligt også fordi de påregnede subsidiebetalinger forsinkedes. Af Wismars krigskasseregnskab ses, at flere regimenter efter felttogets afslutning havde et tilgodehavende fra november svarende til ca. 10 dages sold. Men finansielle problemer af et omfang, der kan have hæmmet krigsførelsen, er der ikke tale om.¹⁹

Foruden de fra riget overførte midler og subsidierne finansieredes felttoget ved udskrivninger i krigsområdet af både penge og proviant. Det er her væsentligt at erindre, at de danske marcher og operationer i vidt omfang foregik i det allierede Mecklenborg og dér var underkastet det tyske riges konstitutioner og beslutninger om troppernes adfærd. Mecklenborg og andre tyske stater, som ikke stillede tropper til den mod Frankrig erklærede rigskrig, skulle i stedet yde kontributioner eller kvarterer. Det egentlige fjendtlige område omkring det svenske Wismar, hvorom indsatsen snart koncentreredes, bød på ret begrænsede udskrivningsmuligheder.

Pengeoppebørslen er, trods aftaler med bl.a. Mecklenborg om større beløb, aldeles minimal. Udskrivningen af proviant og indkvarteringen var af væsentlig større betydning. I Mecklenborg foretoges i september udskrivninger af proviant. På proviantkommissær Suhms regnskab over felthærens magasiner fra 1/9 til ultimo oktober er optaget en indtægt på ialt 810.210 pd. brød, hvoraf imidlertid blot 154.566 pd. er leveret fra Mecklenborg, Lübeck og Hamborg; af resten er 262.806 pd. købt i Tyskland, medens 392.834 pd. er overført magasinkorn. Disse kvanta svarer imidlertid næppe til mere end $\frac{2}{3}$ af hærens behov i det pågældende tidsrum, og resten må formodes at være optaget i de anviste kvarterer. Med regeringen i Schwerin var til hærens

provantering ved Wismar i november-december aftalt en vis ugentlig levering i otte uger, hvoraf man dog indskrænkede sig til at opkræve de tre, og på disse havde man ikke desto mindre store restancer; således blev der oppebåret 241.704 pd. brød, medens der resterede 178.297 pd., af 1257 kvier var blot leveret 629 o.s.v. Også om disse leveringer gælder, at de langt fra var tilstrækkelige, og fra magasiner i Danmark og Hertugdømmerne overførtes og udgaves således i dette tidsrum gennem faktoren i Lübeck Joh. Brocks ca. 560.000 pd. brød, hvorved hovedparten af hærens behov har været dækket. Det er utvivlsomt, at der er optaget proviant i Wismars opland, men det har altså kun været muligt at dække en marginal del af behovet hermed. Af det her sagte tør fremgå, at provianteringen først og fremmest hvilede på monarkiets magasiner og kvarteranvisningerne.

Fra hærens samling i foråret 1676 forud for invasionen i Skåne og til krigens slutning stod i Wismar blot en beskeden besættelsesstyrke. Til dens finansiering var først og fremmest anvist kontributionen fra Oldenburg og Oldeslohe, ca. 75.000 rd årligt, medens indtægterne fra Mecklenborg og Wismar var minimale. Provanteringen 1677-79 skete ved overførsel af magasin-korn fra Danmark og Holsten.²⁰

For at skåne Danmark mest muligt for indkvartering i vinteren 1675-76 havde man søgt så længe som muligt at holde regimenterne i Tyskland. Kvartererne var imidlertid så slette, at det kneb at få de fra Hertugdømmerne tilskudte midler til at forslå; gentagne henvendelser fra general Carl Arenstorff medførte kun nødtørftige lettelser i situationen. Hæren i Tyskland var tydeligt nedprioriteret og henvist til at klare sig som den kunne. Når imidlertid en afdeling afmarcherede for at oversendes til Skåne, beordredes kommissærene til at afregne med den. Da først hæren var sendt til Skåne lettede situationen noget, men kassen blev stadig stillet overfor krav, der bevirkede at kommissær Thielens regnskab i 1678 og 1679 udviser underskud på 2.093 og 6.806 rd, ligesom proviantforvalteren måtte stå i forskud på ca. 2.500 rd. Foruden garnisonens underhold måtte kassen i 1677 udrede 14.619 rd til proviantering og transport af tyske hjælpetropper samt forsyninger til Rügen, og til øl til Østersøflåden måtte i årene 1677-79 udredes 39.400 rd.²¹

4. Hæren i Skåne

Det var efter Wismars erobring en given ting, at krigen nu skulle føres i Skåne. I første række blev de efter vinterfelttoget og stormen på Wismar stærkt medtagne infanteriregimenter kompletteret ved udskrivning og hvervning. I april-maj 1676 begyndte den endelige sammentrækning af tropperne på

Sjælland og af rullerne kan ses, at de var blevet praktisk taget komplette. 26/2 var det befalet krigskommissærerne i kongeriget at sende deres udisponerede midler til København og for disse afregnedes nu med regimenterne for løn, og i løbet af juni-juli synes afregnet med den store mængde officerer og leverandører, der havde været involveret i udrustningen.²²

Det var tanken, at felthæren selv skulle medføre al udrustning og forråd til Skåne. Straks fra årets begyndelse var derfor ført korn fra magasinerne i provinsen og Tyskland til København, og der foretoges betydelige opkøb, især i Jylland.²³ Den nødvendige ammunition synes især fremskaffet gennem faktorerne i Lübeck og Hamborg, Joh. Brocks og Egidius Hennings, og købmændene sammesteds Joachim Würger og Joh. Bechmann; deres leverancer begyndte i april og fortsætter under felttoget og er i hovedsagen betalt af subsidierne.²⁴

Til hærens aflønning overførtes ved rejseopsamlere midler fra kongeriget til Zahlkassen i København, hvorfra midlerne fordeltes til afdelingerne. Alt tyder på, at Zahlkassens og felthærens finanser i 1676 holdtes i god stand: regimenterne er betalt regelmæssigt, og ved årets udgang havde Zahlkassen en beholdning på 61.584 rd, hvilket skal ses på baggrund af, at den i oktober-november havde udredt de rekrutteringspenge, som var forordnet efter nederlaget ved Halmstad, 42.064 rd.

Med henblik på den fremtidige komplettering af rytteriet var der allerede 19/9 1676 udstedt en anordning om, at der af statskassen årligt skulle betales hvert kompagni 400 rd til komplettering af de hvervede ryttere, medens rytterbonden årligt skulle betale 14-16 rd i rekrutteringspenge til de »nationale«. Hermed forlod man det princip, at bonden personligt skulle stille en rytter, hvis den gamle afgik, og man opnåede en udligning af risikoen herved.²⁵

Til fodfolkets genrejsning til næste års kampagne gik man flere veje. Man begyndte straks i december at hverve, og der indledtes forhandlinger med kejseren, Brandenburg, Münster og Hessen om hjælpetropper, fortrinsvis infanteri. Til finansieringen heraf blev fra partikulærkassen ydet 57.840 rd, hvoraf de 20.800 blev lånt i Hamborg mod pant i juveler. Allerede i efteråret var foretaget en halv udskrivning af fodfolk og efter slaget ved Lund forordnedes yderligere en halv; angiveligt fordi hvervningerne ville blive utilstrækkelige, ændredes den i januar 1677 til en fuld udskrivning, der modsat de to halve ikke kunne afløses med penge.

Ligesom den nationale rytterordning var i opløsning, var det nationale fodfolkssystem under omdannelse under indtryk af krigens vilkår. Det blev i december 1676 besluttet at sætte regimenterne af »2. udskrivning« på samme fod som de gevorbne, således at kongen fremtidigt ville lønne dem, mod

at lægdet til gengæld pålagdes den såkaldte soldaterholdsskat; tilsyneladende var det en ganske dyr ordning for bønderne og en tilsvarende god indtægt for statskassen, men ikke desto mindre synes den hilst med tilfredshed blandt disse, der formentlig har ventet herved at slippe for en del dyre og besværlige bryderier med soldater og officerer. Denne opløsning af det nationale system understreges ved, at de nyudskrevne folk fordeltes på såvel »nationale« som hvervede regimenter, ligesom rester af regimenter i de følgende år sammenlagdes uanset denne oprindelige forskel og deres navn af »nationale«.

Da hæren midt i maj 1677, tidligere end den svenske, kunne rykke ud, var infanteriregimenterne komplette, medens rytteriet synes at have været henvend 20% under dets normerede styrke.

Årets kampagne blev kort og påførte hæren store tab i kampene ved Malmø og Landskrona. Efter nederlagene stod hæren atter trængt ved Landskrona. I august førtes felthæren tilbage til Sjælland, og et expeditionskorps mest bestående af de tyske tropper sendtes til Rügen, hvor en betydelig del gik til grunde. Rytteriets fourageringsproblem løste man i første omgang ved at sende det ud på »kavalkaden til Christiansstad«; da resterne vendte tilbage herfra, forlagdes de til Sjælland.

Forberedelserne til felttoget 1678 blev indledt allerede i august 1677. Der indledtes som året før forhandlinger om tyske tropper. Til fodfolkets komplettering foretog man dels begrænsede hvervninger, dels en halv udskrivning, som det efter nogen overvejelse blev bestemt, skulle ydes i mandskab, medens Hertugdømmerne efter ridderskabets protest fik ret til at afløse den med penge. I november besluttedes yderligere en halv udskrivning p.g.a. hvervningernes utilstrækkelighed. At dømme ud fra beretningerne om forløbet heraf synes det, som om udskrivningsmulighederne nu var ved at være udtømte i Ribe og Fyns stifter. Til det nationale rytteries rekruttering blev anvendt de opsamlede rekrutteringspenge, medens cheferne for de gamle hvervede regimenter fik hvervepenge til hver 300 mand. En revision af de nationale rytterregimenters regnskaber og ryttergårdene i vinteren 1677-78 synes ikke primært at vise mangel på penge eller folk, men en ofte yderst slet administration, som i adskillige tilfælde havde forårsaget ryttergodsets forarmning. De afdelinger, der mønstredes i foråret, var omtrent komplette, men enkelte regimenter var opløst og hæren således mindre end året før; en trediedel af styrken var tyske, lejede tropper.

Da tabene under 1678-felttoget var små fik rustningen det følgende år præg af en konsolidering. Der foretoges mindre kompletterende hvervninger, af en omkostning, som for rytteriets vedkommende næppe har overste-

get de indbetalte rekrutteringspenge, og for infanteriets vedkommende formentlig har svaret nogenlunde til indtægten af en i november 1678 pålagt mandskabsudskrivning, der kunne afløses i penge.

Foruden mandskab krævedes til hærens udrustning klæder, våben, ammunition og forskelligt andet materiel, hvis tilvejebringelse påhvilede generalkommissariatet og regimentscheferne. Den store mængde mindre leverancer er gjort af indenlandske købmænd, håndværkere og interessentskaber. Betaling af sådanne mindre leverandører skulle almindeligvis ske ved leveringen; af generalkommissariatets korrespondance ses det imidlertid, at de i betrængte situationer kunne henskydes, og i enkelte tilfælde kan det af regnskaberne konstateres, at rest- eller delbetalinger er sket 3-4 mdr. efter leveringen. De økonomisk tungtvejende leverancer af våben og ammunition måtte imidlertid overvejende skaffes ved import, hvorved staten især betjente sig af en lille gruppe købmænd i Lübeck og Hamborg. I krigens første to år er denne import først og fremmest betalt af subsidierne, i 1676 tillige af Hertugdømmernes midler. Materieludgifterne synes at falde noget i 1677, og det er nærliggende at sætte det i forbindelse med subsidiernes bortfald, uden at det dog lader sig sige, i hvilket omfang det beror på mindre indkøb eller udskydelse af betalingerne. Formen for afregning med disse leverandører varierer for de enkelte, men kun i et par tilfælde synes der at være tale om en længere leverandørkredit.²⁶

Siden hærens landgang i Skåne blev der dér til dens underhold udskrevet proviant og fourage. Oppebørslerne i Skåne skal imidlertid ikke her gøres til genstand for behandling, derimod hvad der ved udskrivning og køb i det danske hjemland blev tilvejebragt til hærens forsyning, specielt felthæren i Skåne.

Hovedgrundlaget for hærens proviantforsyning var de årlige ordinære kornskatter og enkelte ekstraordinære. Carl Christiansen har opgjort oppebørslerne af rug 1676-79 til 253.160 tdr., hvoraf godt halvdelen tilfaldt hæren. Kostrationen for en landsoldat var 1½ pd. brød dagligt, og da man normalt fik bagt 200 pd. brød af hver tønde rug, kan hærens andel af den udskrevne rug anslås til omkring 4 mill. dagsrationer årligt. Kornskatten alene har dog ikke dækket hærens samlede behov, hvorfor man årligt opkøbte betydelige mængder korn, især for indtægterne i de jyske kasser. Forsyningen af hæren i Skåne belyses af nogle opgørelser over overførslerne fra Proviantgården og Bagerlauget i København, hvorfra hovedparten om ikke alt leveredes.²⁷ I 1676 overførtes fra juli til december brød svarende til 4,71 mill. portioner, i 1677 2,33 mill. portioner og fra marts til december 1678 3,19 mill. portioner. For disse kvanta skulle kunne forplejes hhv. 26.000

mand i 180 dage, 25.900 mand i 90 dage og 17.760 mand i 180 dage. Et summarisk skøn over felthærens størrelse og den tid, den har stået i Skåne, godtgør, at den overførte proviant i det væsentlige må have kunnet dække dens underhold.

Det var i samtidens Europa en almindeligt antaget opfattelse, at troppernes regelmæssige aflønning var en helt væsentlig forudsætning for deres duellighed i kamp. Da endvidere betalingen af sold er den dominerende udgiftspost på hærens regnskab, ville det være ønskeligt at kunne bestemme, hvor fuldstændig den har været. Der er imidlertid forskellige vanskeligheder forbundet hermed. En undersøgelse baseret på udsagn i korrespondancesagerne, hvis repræsentativitet og gyldighed kan være problematisk, vil typisk tendere mod en vurdering af de finansielle forhold som anspændte, fordi mangelsituationer og finansielle eller administrative problemer mest umiddelbart vil afspejle sig heri. Regnskabsmaterialets anvendelighed vil normalt primært være betinget af, at ruller og kvitteringer er bevaret som bilag her til, og det er derfor uheldigt, at bilagene til Zahlkasseregnskabet, hvorover felthæren lønnes, er kasserede. Det er oftest ud fra de blotte regnskabsførte beløb vanskeligt at afgøre, hvad præcist en betaling vedrører. Hvor forholdene afspejles tydeligere, synes betalingen imidlertid overvejende regelmæssig. Hovedindtrykket bliver, at hovedafdelingernes betaling stort set har været regelmæssig.

Det er indlysende, at aflønningen og forplejningen af garnisonen i det isolerede Kristianstad, som krigen forløb, både i 1677 og 78 måtte give særlige problemer. I 1677 er til Kristianstad overført ca. 40.000 rd, hvoraf ca. 27.000 synes overført på vanlig vis, medens ca. 13.000 repræsenterer forskellige former for forstrækninger fra handelsmænd i byen, i nogle tilfælde kombineret med veksler- og deponeringsarrangementer med københavnske købmænd. Endvidere måtte byens borgere affinde sig med at skulle underholde officererne på kredit, og herpå har det næppe hjulpet meget, at generalmajor Meerheim lod slå mønt af et mindre kvantum kobber og tin.²⁸

Vilkårene for hærens underhold var efter subsidiernes ophør og den fatale afslutning på felttoget i 1676 væsentligt forringet, men når det er blevet sagt, at det var »under fortvivlede økonomiske vilkår, at man nu gik ind til et nyt felttog«, er det fortegnet og uden egentlig belæg; og når det siges, at »kassen var tom«, er dertil at sige, at den militære Zahlkasse i marts 1677 dog havde en beholdning på 83.409 rd. Senere opstod imidlertid perioder med mangel på rede penge ved Zahlkassen, som dog trods vanskeligheder blev afhjulpet ved at strække kreditten og trække flest mulige midler fra andre kas-

ser til den militære zahlkasse.

Kasserne i provinsen var derfor til tider yderligere betrængte. Hertugdømmernes kasser benyttedes til aflønning af de lokale garnisoner, hæren i Tyskland og skibene på Elben, men pålagdes også adskillige udgifter til hvervning, mundering og materiel. Af landetatens indtægter i kongeriget søgtes flest muligt som nævnt indbragt til zahlkassen i København, hvoraf Skåne-hæren betales. Da man imidlertid også, trods den i generalkommissariatet's instruks fra 1677 erklærede hensigt, stadig anviste leverandører deres betaling på de lokale kommissærers kasser, kunne disse komme i bekneb. Af de sjællandske midler indbetaltes 95% til zahlkassen; af midlerne i de jyske kommissærers kasser overførtes omkring 60% til København og 10-25% disponeredes ved assignation af generalkommissariatet eller zahlmesteren til militæres eller leverandørers betaling; resten benyttedes til aflønning af de lokale garnisoner eller er overført til proviantregnskaberne. 29/12 1677 blev udsendt en almindelig forholdsordre til provinskommissærerne om en prioritering af deres udgifter: at de lokale afdelinger vel kan betales, men at de hver måned (i 1678) skal sende mest muligt til København, og »købmænd og andre som med assignationer på kassen fremkommer udi restancerne anvise og ellers efterhånden søge at fornøje, dog sålænge muligt er dem med gode ord opholde«. ²⁹

Hærens udgifter 1676-79 er af Carl Christiansen opgjort til totalt 12.034.400 rd eller 3.008.600 rd i årligt gennemsnit; heraf blev af de lokale kasser i Danmark betalt 324.799 rd, i Hertugdømmerne 959.040, i grevskaberne 148.797 og i Norge 220.789 rd, af de for monarkiet fælles kasser, primært zahlkassen 1.355.175 rd. Udgifternes fordeling på krigens enkelte år kan opgøres således: 1675: 1.736.478, 1676: 2.649.429, 1677: 3.326.575, 1678: 3.395.473, 1679: 2.662.924 rd.

5. Flådens finanser

Der er almindelig enighed om, at flådens størrelse i 1670 var »ret respekabel«, og nyanskaffelserne af skibe fortsatte i det omfang, midlerne tillod det frem til 1673, hvor man med ca. 30 større skibe mente at have nærmet sig grænsen for, hvad man ville være i stand til at udruste og bemande, og iøvrigt at have nået en rimelig numerisk jævnbyrdighed med Sverige; yderligere flådestyrke måtte tilvejebringes ved hjælp udefra, således som det sikredes ved traktaten med Nederlandene i 1674. I de sidste år før krigen koncentreredes indsatsen derfor om at udbedre forsømmelser ved vedligeholdelsen og at tilvejebringe den fornødne udrustning. ³⁰

Flådens bestyknings gennemførtes ved midler fra den i 1674-76 opkrævede

ekstraordinære kobberskat og subsidierne, og p.g.a. de ringe tab og de erobringer, der gjordes i krigen, kunne udgifterne til denne ellers meget bekostelige del af udrustningen i krigsårene holdes på et ganske minimalt beløb. Krudtforsyningen havde man i første omgang sikret ved indgåelse af en kontrakt allerede i 1672 med Albert Heinz og Ditmar Burmester i København, som for en pension svarende til forrentningen af salgssummen på egen risiko skulle holde 1.000 centner i forråd på krudtmøllen i Lyngby; de rekvireredes ved flådens udsendelse 1675. Sammen med andre konsortier leverede de under krigen løbende krudt til flåden.³¹ Om opbygningen på provianthuset oplyste Admiralitetet i en betænkning til kongen 1/5 1675, at der siden efteråret 1674 var opkøbt store mængder korn og flæsk for proviantskatten og andre midler, foruden en del som var købt »på tid« og endnu ikke betalt; dersom der imidlertid skulle antages folk til en fuld udrustning, måtte mere skaffes, hvad de daglig forsøgte, for at der ikke skulle være mangel, om noget i hast blev befalet. Der herskede da endnu uvished i Admiralitetet både om, hvorvidt krigen ville komme, og hvilke midler kongen ville tillægge flåden.³²

I 1675 som i de følgende år var det imidlertid især bemandingsproblemerne, der bestemte tidspunktet for flådens udsejling; det er vanskeligt at afgøre, i hvor høj grad problemerne bundede i mangel på rede penge. Bemandingen skete dels ved årlige udskrivninger, dels ved hvervninger i Monarkiet og især i Amsterdam for subsidierne, efter disses ophør tillige i Hamborg for midler fra Hertugdømmerne. Vanskelighederne ved at skaffe kvalificeret mandskab medførte, at man såvidt muligt trods omkostningerne søgte at holde de hvervede folk i landet vinteren over, hvilket afspejler sig i memorialer til kongen hvert efterår om vanskelighederne ved at skaffe penge til den afregning, der skulle ske, når skibene om efteråret vendte tilbage fra togt, og uden hvilken det ikke ville være nemt at holde på folkene. I 1675 måtte man lade skibene ligge på reden til sidst i december, før et tilskud fra Kongens eget Kammer gjorde det muligt at klare aflønningen. 28/9 1676 foreslog rigsadmiral Bjelke i en memorial til kongen, at skibene skulle holdes i søen, indtil de hollandske var sejlet hjem, så de udenlandske matroser ikke fik så let ved at lade sig aftakke; når de så kom i land, skulle de straks have 1-2 måneders sold, »hvilke nok således på lystigt levned vorder anvendt, at så længe de varer, ej på hjemrejse tænktes, og på den måde fik kontinueres dem noget efterhånden at gives, hvorved både pengene og folket indtil videre tjeneste i landet beholdes«. Dersom det behagede kongen, troede Bjelke iøvrigt, det kunne ordnes således, at 1.000 af matroserne indkvarteredes uden betaling til værterne. Kongen fandt det vel erindret.³³

Flådens opbygning havde kun været mulig med tilskud af midler udefra. Således blev i 1673-75 en tiendedel af hof- og landetatens indtægter via Kongens eget Kammer overført til søetaten, ialt godt 137.000 rd. Først i marts 1675 fik etaten en ny fast indtægt i de hollandske subsidier. Subsidierne skulle i de år, de betaltes, 1675-76, udgøre hhv. 120.000 og 187.000 rd; betalingerne var imidlertid mangelfulde, og til kompensation herfor blev søetaten af hærens subsidier tilskudt 39.679 og 31.724 rd, hvorved de normerede beløb omtrent nåedes. Det kan med stor sikkerhed siges, at der ikke har foreligget andre finansieringsplaner. Flådens samlede udgifter i 1675 kan opgøres til 406.041 rd. Udgiftsbehovet for 1676 var af Admiralitetet anslået til ca. 900.000 rd. For at dække dette måtte Kongens eget Kammer tilskyde 118.930, og et »lån« på 100.000 rd, som den gottorpske regeringspræsident Kielmann under sit fangenskab var blevet bevæget til at yde kongen, stilledes sammen med godt 100.000 rd af zahlkassens og forskellige lokale kassers midler til søetatens rådighed, hvorved den dette år sattes i stand til at udrede udgifter på 843.160 rd.³⁴

Ophøret af de hollandske subsidiebetalinger accentuerede behovet for at skaffe flåden indtægter, og den tillagdes derfor i krigens sidste år indtægterne af krigsstyren og de nye ildsteds-, kop- og kvægskatter ligesom en betydelig del af de udskrevne tvangslån. Desuden ydedes stadig tilskud af de militære midler, fortrinsvis til matroshvervningerne i Hamborg og Amsterdam, som for størstedelen betaltes af kasserne i Glückstadt og Oldenburg. Kongens eget Kammer ydede 1677-79 tilskud på 32.000, 89.500 og 38.000 rd. Flådens samlede pengeudgifter kan i krigens tre sidste år beregnes til 758.000, 1.012.213 og 798.877 rd.³⁵ P.g.a. omstændigheder ved regnskabsaflæggelsen er en del af udgiften for 1677 først regnskabsført 1678 og udgifter fra dette års først i 1679. Selvom især udgiften for 1677 skal forhøjes lidt, kunne både regnskabs- og korrespondancematerialet tyde på, at midlerne dette år har været særlig sparsomme, og at måske især proviantforsyningen var betrængt. Lønudgiften var den dominerende post på flådens budget, og der er ingen tvivl om, at det var på denne, man især fandt de nødvendige besparelser. Undtaget herfra var dog daglønnerne, som er betalt fuldt ud, omend med forsinkelser. Årstjernerne, den »faste stok« af officerer og lavere betjente, er i alle årene indtil 1675 lønnet under budgettet og synes i 1676 blot at få ¼ års løn, de følgende år formentlig typisk ½ gage - foruden kost og logi. Aflønningen af månedstjernerne, det vil især sige de til krigens behov udskrevne og hvervede bådsmand, var af særlig betydning for mulighederne for til stadighed at kunne skaffe den fornødne bemanning. Deres aflønning varierer en del fra år til år. De i Holland antagne matroser lønnedes i 1675-

76 af subsidierne og er betalt nogenlunde fuldstændigt, i 1677-78 for ca. 7½ og 5 mdr. Ved krigens slutning havde de gennemsnitligt godt 20% af deres betaling tilgode. De i Danmark antagne matroser lønnedes i 1675-76 blot for 3-4 mdr., i 1677-78 hhv. 6½-8 og 3-5 mdr.³⁶

Flåden var ved krigens slutning vokset meget stærkt og talte nu omkring 50 gode skibe. Forøgelsen var helt overvejende sket gennem erobring af svenske skibe. Dette og flådens egne begrænsede tab er en del af forklaringen på, at flådens finansielle ressourcer kunne bringes til at dække de fornødne omkostninger ved bemanning og drift af så store flåder.

Hærens rustninger nåede ikke alle år det ønskede omfang, og tilstrækkeligheden af de opstillede styrker kan muligvis diskuteres, men deres forsyning og underhold må som helhed karakteriseres som tilstrækkelig.

Der var siden de forrige svenskekrige sket betydelige ændringer i det statsfinansielle og administrative system og tilvejebragt et skattegrundlag og opkrævningssystem, som havde muliggjort en betydelig og længerevarende forøgelse af statens disponible ressourcer.

NOTER

- 1) Om militær- og finanspolitikken i disse år og kilderne hertil henvises generelt til *Carl Christiansen*, Bidrag til den danske Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I (København 1908); *K. C. Rockstroh*, Udviklingen af den nationale Hær i Danmark II (København 1916); *O. Kyhl*, Den landmilitære Centraladministration 1660-2763, I (København 1975); *H. D. Gautier*, Danske statsfinanser omkring udbruddet af Skånske Krig (utrykt speciale Københavns Universitet 1975).
- 2) DRA, Landetaten, Generalkommissariatet 1674-79, Gen.komm. Indgåede breve, Generalitetet 17/7, 4/12; Gen.komm. Correspondanceprotocol 1674 nr. 1, 2, 3, 14, 15.
- 3) DRA, Gen.komm. Corresp.prot. 1674 10/10, 14/10. Rentekammeret 222.790, Dok. ang. spanske og hollandske subsidier, nr. 26-29.
- 4) DRA, Gen.komm. Indgåede breve, C. Arenstorff 28/11 1674; Gen.komm. Corresp.prot. 1674 nr. 197 3/12.
- 5) Hovedkilderne til hvervningerne er Krigskollegiets og Generalkommissariatets korrespondancesager og de militære regnskaber, kommissærregnskaberne.
- 6) Om skattepolitikken og opgørelsen af indtægter og udgifter såvelsom kilder og metoder hertil henvises til *Christiansen*, I-II (København 1908-22); *Gautier*, især kap. 3 og bilag 7.1-6.
- 7) *J. Lindbæk*, Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie, II (København 1910), s. 573 ff; *Gautier*, note 3.16.
- 8) *Christiansen* II, s. 606.
- 9) *Christiansen* II, s.477 f.
- 10) DRA. Kongehusets arkiv, Christian V, Kongens regnskabsoversigter over Partikulærkammeret 1670-98.
- 11) Om hof- og civiletatens budgetter, indtægter og udgifter se især *Christiansen*, I, s.485 ff, II, s.839 ff; *Gautier* kap. 8 A, bilag 7.3, 8.1.
- 12) DRA, Civile reviderede regnskaber, Kieleromslagsregnskaber 1671-79.

- 13) DRA, Rentekammeret 2215.366-367, Kommissionen af 6/12 1681 til at efterse forrige kommissarius i Amsterdam Frans Müllers regnskaber for modtagne og udgivne spanske og hollandske subsidiepenge; Om subsidiernes anvendelse og de dermed forbundne kreditoperationer, se *Gautier* kap. 9 B, bilag 9.2-8.
- 14) *Axel Nielsen*, *Specier, Kroner, Kurant* (København 1907/1973), s. 148.
- 15) Statens kredit er behandlet flere steder i *Gautier*, især afsnittene 4.5-6, 4.7-8, 5.5-7, 6, 8, 9. B4.
- 16) DRA, Zahlmesterregnskaber 1677-79, Militiens og Søetatens indtægt; *Christiansen II* s. 817 ff; *Carl Christiansen*, *Formueforhold i Danmark 1660-1700* (København 1941), s. 198 ff.
- 17) DRA, Zahlmesterregnskaber 1678-79, Militiens og Søetatens indtægt; *Christiansen II* s. 801 ff.
- 18) Beregnet på grundlag af de vigtigste hovedregnskaber og oplysninger hos *Christiansen*; for tiden indtil 1676 se *Gautier*, bilag 7.1-2.
- 19) DRA, Militære Regnskaber, V. 11 Krigskomm. Nissens rgsk. f. Jylland 1675, V 2.b-c Komm.regnskab f. Sjælland 1675, V. 60 Wismars krigskasseregnskab 1675-76; Gen.komm. Corresp.prot. 2/12 et passim; Gen.komm. Indgåede breve passim, jfr. *Gautier*, s. 21 f.
- 20) DRA, Militære Regnskaber, V. 60 Wismars krigskasseregnskab 1675-79, V. 56 Faktor i Lübeck Joh. Brocks korn- og brødrengnskab 1675-76, V. 57 Proviantskomm. H. Suhms penge- og proviantregnskab 1675-76, V. 58 Proviantsforvalter Em. Junges regnskab af Mecklenborg 1675, V. 59 Proviantsforvalter Burræus' regnskab for Wismar 1676-80; Civile reviderede regnskaber, Faktorregnskaber, Lübske faktorregnskaber 1676-83; Gen.komm. Corresp.prot. passim.
- 21) DRA, Militære Regnskaber, V. 60 Wismars krigskasseregnskab 1676-79; Gen.komm. Indgåede breve, C. Arenstorff (febr.-marts 1676), Krigskollegiet; Gen.komm. Corresp.prot. 1676 30/5, passim.
- 22) DRA, Landetaten, Krigskollegiet, *Dépêches* 1676; Militære Regnskaber, V. 2.b-c Komm.regnskab f. Sjælland 1676; Gen.komm. Corresp.prot. 1676.
- 23) DRA, Militære Regnskaber, V. 13 Komm. Th. Lassens rgsk. f. Ålborg og Viborg stifter 1676, V. 14 Jesper Nielsens rgsk. f. Århus stift 1676.
- 24) Vedr. materialleverancerne, især: DRA, Militære Regnskaber, V. 2.b-c Komm.regnskab f. Sjælland, V. 25 Glückstadt krigskasseregnskab, V. 53 Resident i Lübeck J.H. Lentens rgsk. over kontributionspenge fra Kiel-Oldeslohe-Oldenborg distrikter 1675-78; Lübeckske Faktorregnskaber; Rentekammeret 2215. 366-367, Kommissarius i Amsterdam Frans Müllers regnskaber for subsidiepenge; for årene 1677-79 især Glückstadts krigskasseregnskab og Zahlmesterregnskabet; endvidere Gen.komm. Corresp. prot. og Krigskollegiet, *Dépêches*.
- 25) Vedr. hærens rustninger og finansieringer heraf: *Rockstroh II*, *N.P. Jensen*, *Den skaanske Krig* (København 1900), *Kyhl*, *Christiansen II*; Zahlmesterregnskaber 1677-79.
- 26) Se note 24; endvidere Militære Regnskabssager 56-59, 61.
- 27) DRA, Militære Regnskabssager 79 A-B.
- 28) DRA, Zahlmesterregnskaber 1677-78, Militiens udgift.
- 29) Med anvisning på restancer menes i året forfaldne skatter. Anvisning på ældre restancer synes kun brugt i få tilfælde og efter akkord.
- 30) Især *J.H.P. Barfod*, *Orlogsflåden på Niels Juels tid 1648-99* (København 1963), s. 367; *A.D. Jørgensen*, *Peder Schumacher Griffenfeld II* (København 1894), s. 68 ff; DRA,

- Marinens regnskaber 1655-1700, Søetatens Zahlmesterregnskab 1671-75. Vedr. flådens udrustninger indtil 1676 henvises endvidere generelt til *Gautier*, kap. 16.
- 31) DRA, Rentekammeret 216.231, Afregninger VIII, 69 e; Søetaten 1660-1848, II. Admiralitetet, Generalkopibog 1675 19/8; Admiralitetets Deliberationsprotokol 1675 19/8; Vedr. de senere år: Zahlmesterregnskabet 1677-79, søetatens udgift.
 - 32) DRA, Admiralitetet, Generalkopibog 1675 1/5.
 - 33) DRA, Søetaten 1660-1848, I. Søkrigskancelliet, Kgl. ekspeditioner søetaten vedkommende 1676 28/9.
 - 34) *Gautier*, bilag 7.5.
 - 35) *Christiansen*, II 910, 913.
 - 36) DRA, Søetatens Zahlmesterregnskab 1675-76; Zahlmesterregnskabet 1677-79, Søetatens udgift; Admiralitetet, Registerbog over missiver; Søetaten 1660-1848, XVI. Embedsarkiver, Gagebøger nr. 10, 22, 29, 30, 33. Vedr. søetatens betalinger af lønninger, materialer og proviant, se *Gautier*, s. 53-58, bilag 8.4-10.

Fra krig til fred

VÄGEN TILL FRED

Det s k Skånska kriget var en dansk-svensk konflikt om de av Sverige erövrade provinserna men ingick samtidigt som en del i den stora kontinentala kraftmätningen mellan Frankrike och dess motståndare. Det är viktigt att hålla detta i minnet, när det gäller såväl krigets bakgrund som dess militära förlopp. Men i ännu mycket högre grad gäller detta ifråga om vägen ut ur kriget, fredsförhandlingarna och fredssluten. Det är i Nijmegen och inte i Lund, på Flanderns mark och inte under de skånska fälttågen, som avgörandena äger rum.

När det gäller vägen till fred skall vi först se något på de olika aktörernas målsättningar i förhållande till den dansk-svenska konflikten. Därefter kommer vissa centrala element i fredsförhandlingarna att belysas, och slutligen skall de uppnådda resultaten, frederna, sättas i relation till de ursprungliga målsättningarna. Huvuduppmärksamheten kommer att ägnas Sverige. Undersökningens format tvingar till ett urval, samtidigt som den svenska situationen är den mest problematiska och bäst belyser det krafternas spel som resulterar i frederna.

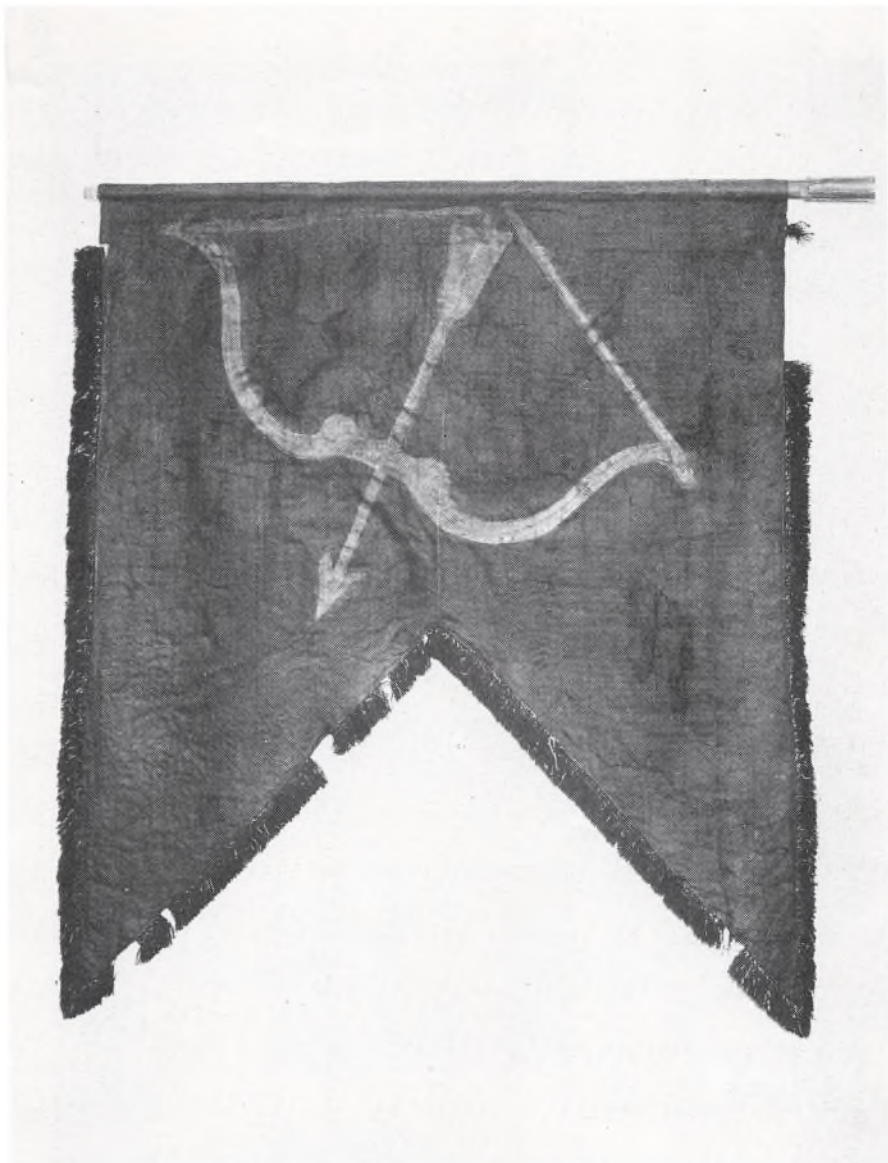
Bakom det svenska stormaktsväldets tillkomst låg en konstellation av gynnsamma omständigheter. Man kan till och med tala om det svenska stormaktsväldet som en konjunkturföreteelse. Framgångarna på de ryska, polska och tyska fronterna, och i den sekellånga kampen med Danmark, sammanhänge med de svaghetsperioder, som Sveriges grannländer genomgick. Vare sig Danmark, Brandenburg, Polen eller Ryssland kunde emellertid förväntas längre än nödvändigt acceptera de bidrag de tvingats lämna till det svenska väldets uppbyggande. Sverige hade här ständigt potentiella fiender och den svenska stormakten vilade redan från början på mycket osäkra grundvalar. Att Sverige sedan expansionskrigen avslutats 1660 saknade resurser att med egna krafter föra en stormaktspolitik hade klart visats t ex i det Bremiska krigets fiasko 1666. De stora svenska militära framgångar som lett till stormaktsväldets skapande hade möjliggjorts av att kriget förts utanför landets gränser, att det fått föda sig självt. Under fred saknade man ekonomiska - och därmed militära - resurser för en aktiv stormaktspolitik. Ändå måste man vara beredd att försvara ett vidsträckt välde mot revanschlystna grannar.

Det var en säkerhetspolitisk situation med stora risker och få optioner. Ramarna var givna för den handlingslinje man måste välja. Det gällde att undvika krig i det längsta, samtidigt som man måste se till att inte hamna i politisk isolering. Man måste söka anknytning till en maktkombination, men om möjligt undvika att därigenom dras in i krigsäventyr. Medlet var en neutralitet, som på dessa premisser bäst kunde uppnås genom medlarens roll; målet var *status quo*, bevarande av det välde som byggts upp, genom jämvikt och universalfred.¹⁾

När det gällde Sveriges utrikesrelationer framstod i fråga om Danmark som huvudmål att hindra detta lands anslutning till någon stormaktskombination, som kunde innebära hot mot Sverige. Vad man främst därvid fruktade var, att Danmark skulle kunna gå i förbund med Sveriges traditionella allierade Frankrike, en risk som ingalunda var obefintlig, vilket 1663 års dansk-franska avtal demonstrerat. Till Sveriges motståndare hörde också Holland, som med sin dominerande ställning inom Östersjö-handeln var en hänsynslös och resursfull rival till Sverige. Den politik som i detta fall ingick i de svenska balansansträngningarna var att söka anknytning till Hollands främsta rival till sjöss, England.²⁾

Det allra viktigaste balansproblemet gällde emellertid helt naturligt Frankrike och kejsaren, Bourbon och Habsburg. Här fanns det främsta hotet mot *æquilibrium Europæ*, den europeiska jämvikt som var universalfredens förutsättning. Sverige hade här en naturlig utgångspunkt för en roll som skiljedomare, medlare och vågmästare genom att man tillsammans just med dessa två europeiska huvudmakter var garanterad för westfaliska freden, själva grunden för det rådande europeiska jämviktssystemet.

Krigsutbrottet innebar ett allvarligt misslyckande för den förda utrikespolitiken och naturligtvis för dess främste företrädare, rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie. Eftersom samtidigt inom svenska rådet pågick en frän maktkamp mellan kanslern och dennes motståndare, bland vilka Johan Gyllenstierna var den kraftfullaste och mest lidelsefulle, kom helt naturligt utrikespolitiken att utnyttjas som vapen.³⁾ De våldsamma angrepp som Gyllenstierna utsatte kanslern och dennes meningsfränder för har emellertid föranlett forskningen att missuppfatta - eller i alla händelser starkt överdriva - de reella skillnaderna när det gällde de linjer som de rivaliserande grupperna ville fullfölja. I svensk historieskrivning, framför allt äldre, möter vi i regel bilden av två med varandra kämpande linjer i svensk utrikespolitik under senare delen av 1600-talet, vardera företrädd av starka fraktioner inom råd och statsledning: en fransk och en antifransk, för att uttrycka det något förenklat.⁴⁾

Finsk sort dragonfane, 2. karelske dragonregiment, med Savolax' bue og pil.
Taget ved Lund den 4. dec. 1676. Tøjhusmuseet.

Svensk soldattorp. (Armémuseum, Stockholm).

Slaget under Femern den 1. juni 1677. Maleri af Christian Morholdt, ca. 1688. Audienssalen, Frederiksborg.

Slaget i Køge Bugt den 1. juli 1677. Maleri af Claus Møinichen 1686-88. Audienssalen, Frederiksborg.

Niels Juel, dansk generaladmiraløjtnant. Kopperstik af ukendt kunstner. Frederiksborg.

Henrik Horn, svensk generaladmiral og feltmarskal.

Cornelis Martenszoon Tromp, dansk generaladmiral. Maleri af ukendt kunstner. Nationale Maritime Museum, Greenwich.

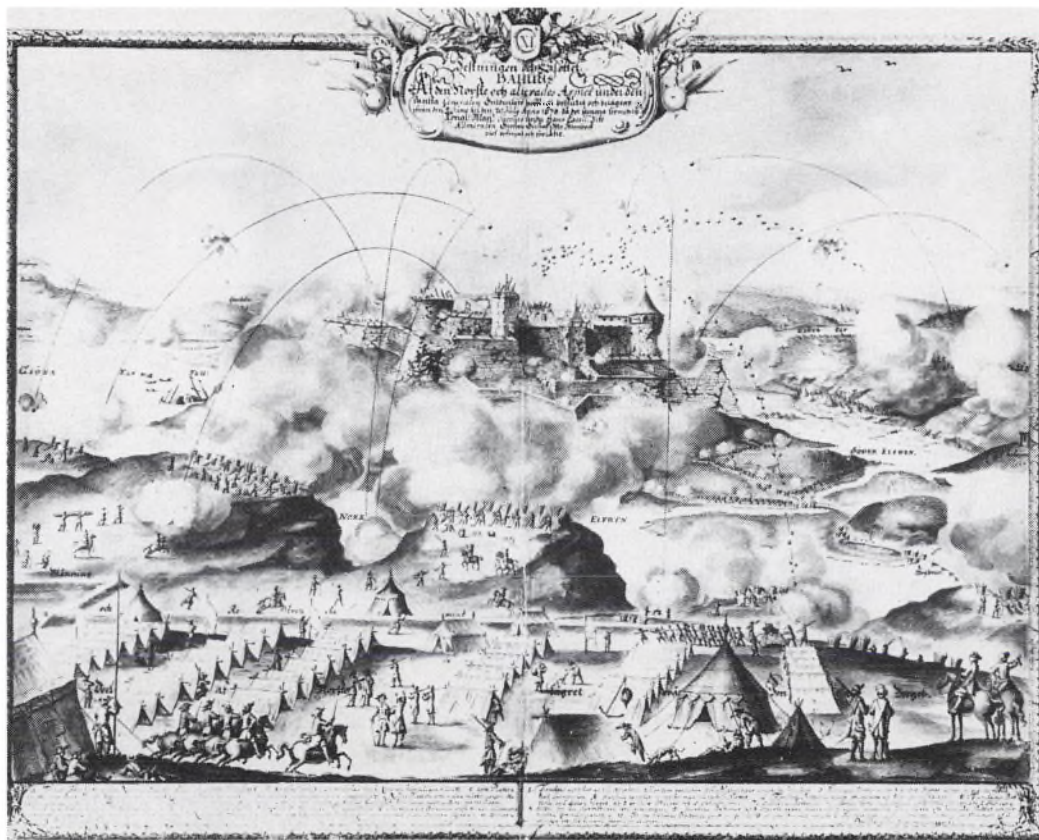
Ulrik Frederik Gyldenløve, statholder og general i Norge. Kobberstik af Albert Haelwegh efter maleri af Karel van Mander, Frederiksborg.

Slaget ved Landskrona (Rønneberg) den 14. juli 1677. Maleri af Johan Philip Lemke. Drottningholm. (Svenska Porträttarkivet).

Marstrands og Carlstens erobring den 23. juli 1677. Maleri af Christian Morholdt, ca. 1688. Audienssalen, Frederiksborg.

Bohus under Gyldenløves belejring juni-juli 1678. Kobberstik af ukendt kunstner.

**Frederik Ahlefeldt, dansk rigskansler. Maleri af Abraham Wuchters, ca. 1675.
Frederiksborg.**

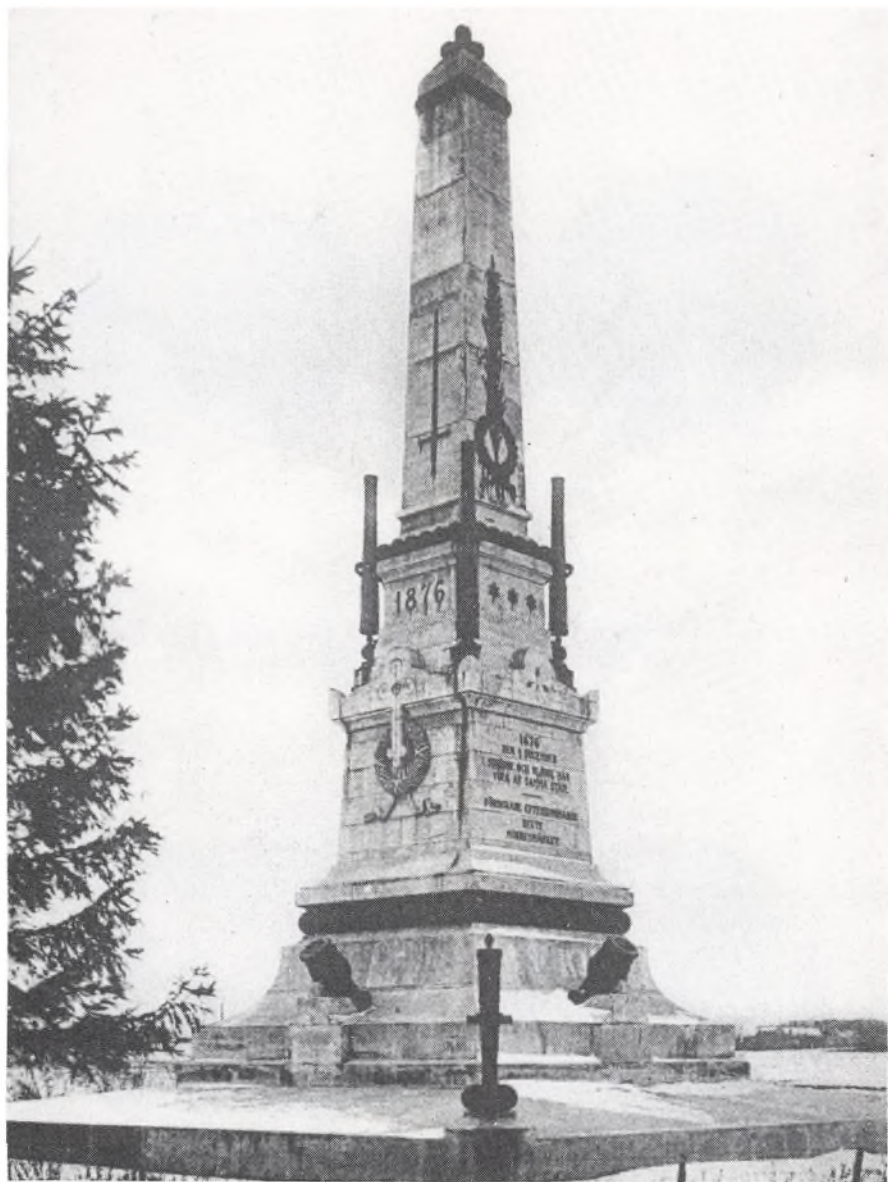
**Christian Albrecht, hertug af Gottorp. Kobberstik af ukendt kunstner. Kgl.
Bibliotek, København.**

Jens Juel, dansk statsmand. Maleri af Jacob Coning (?). Frederiksborg.

Otto Wilhelm von Königsmarck, svensk feltmarskal. Maleri af David Klöcker Ehrenstrahl. Karlberg. (Svenska Porträttarkivet).

Monumentet i Lund. Rejst i 1876. Foto Lund 1901.

Dansk medalje for freden i Lund 1679. Skåret af Christoffer Schneider. Den kgl. Mønt- og Medaille-samling, København.

Svensk medalje for freden i Lund 1679. Skåret af Arvid Karlsteen. Den kgl. Mønt- og Medaille-samling, København.

Det är helt klart att vi t ex i samband med tillkomsten av 1672 års svensk-franska förbund har en kraftmätning mellan å ena sidan rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie och dennes meningsfränder, och å den andra en oppositionell grupp ledd främst av Johan Gyllenstierna. Men i själva verket har också rikskanslern klargjort, att förutsättningen för anknytningen till Frankrike var Ludvig XIV:s fredsvilja, i alla händelser hans löfte att respektera de westfaliska och aachiska frederna. Om dessa förutsättningar inte skulle föreligga var även kanslern medveten om att en omprövning av den svenska politiken kunde visa sig nödvändig. Och trots de fräna attackerna var Gyllenstierna och övriga kritiker längre fram ingalunda inställda på en ovillkorlig brytning med Frankrike som en väg att komma ur kriget. Även för dem framstod det som den framkomligaste vägen att nå fred tillsammans med Frankrike, detta förutsatt att Ludvig XIV var beredd att acceptera rimliga fredsvillkor.⁵⁾

Det under senare år så populära paradigmbegreppet har också kommit till användning i utrikespolitiska sammanhang. Den amerikanska utrikespolitikens förändringar över tid har sålunda t ex beskrivits i paradigmm-termer: det kontinental paradigmet, som följdes av det imperiala, varpå Versailles-paradigmet tog över följt av Pearl Harbor-paradigmet, som i sin tur skulle ha avlösts av ett Vietnam-paradigm.⁶⁾ Utan att lägga alltför mycket vikt vid sådana försök, kan de kanske ha en viss illustrativ användning för att beskriva och sammanfatta de grundläggande antaganden som under en given period omfattas av beslutsfattare i en given miljö. Fattat på detta sätt kan man säga, att svensk utrikespolitik under stormaktstidens senare skede, åtminstone de sista fyra decennierna av 1600-talet, utövas inom vad man kunde kalla Köpenhamn-paradigmet. Även om insikten sällan explicit formulerades, delades den av alla aktörer inom den svenska politiska beslutsprocessen under dessa decennier: Sveriges expansion var över. Det gällde att med otillräckliga resurser bevara vad man vunnit. Sverige var en saturerad stat till och med »over-extended«. Det övergripande målet var därmed givet: *status quo*. Detta bestämde i sin tur politiken, balans och återförsäkring, och anvisade önskerollen, medlarens. Inom Köpenhamn-paradigmet hör i själva verket så skenbart helt oeniga utrikespolitiker hemma som Magnus Gabriel De la Gardie, Johan Gyllenstierna och Bengt Oxenstierna. Olikheter mellan dem skall inte överdrivas. Det är kontinuiteten som är det primära, motställningarna ligger mer eller mindre på ytan. De gäller medlen och vägar, inte målet.

Om vi ser på Sveriges motståndares krigsmål, kan vi ifråga om Danmark konstatera, att det givetvis först och främst gällde att återvinna vad som förlorats i frederna i Roskilde och Köpenhamn, om möjligt också Brömsebro.

Krigsframgångarna ökade helt naturligt förhoppningarna. I de fredspropositioner som Danmark genom sina legater Høg och Meyercrone presenterade den 3 mars 1677 i Nijmegen, krävde man utöver det ovannämnda också Wismar och Rügen samt att tillsammans med sina allierade erhålla Bremen-Verden.⁷⁾ Vidare begärdes att Brandenburg skulle erhålla Pommern, något som är värt att notera med tanke på att Brandenburg i sina egna propositioner inte specificerade sina territoriella krav.

Det finns ett ytterligare krav i den danska framställningen, nämligen på »barriärfästningar«, ett begrepp som just vid denna tid började spela en framträdande roll och som ju bl a var en av stridsfrågorna i fredsförhandlingarna mellan Frankrike och Nederländerna.⁸⁾

Ett viktigt holländskt krigsmål var uppbyggandet av en barriär i Belgien som skydd mot framtida franska expansionsförsök. Man diskuterade saken i termer som »barriär« och »barriärfästningar«, men det rörde sig här snarare om en buffertstatkonception, eftersom det i allmänhet inte förutsattes att de berörda fästningarna i Spanska Nederländerna skulle ha holländska garnisoner.⁹⁾ Men den egentliga barriärkonceptionen har också spelat en roll vid Nijmegenförhandlingarna, och detta just när det gällde den dansk-svenska uppgårelsen. De danska utgångskraven innefattade nämligen utom de rent territoriella kraven också ett krav att danska garnisoner skulle besätta alla svenska fästningar som låg längs den svensk-danska och svensk-norska gränsen. Detta skulle uteslutande ha säkerhetspolitisk innebörd och inte innebära någon rätt till inkomster från de sålunda besatta områdena.¹⁰⁾

Givetvis är de danska kraven tilltagna med prutmån; det är ju fråga om ett utgångsbud. De kan ju ändå tyckas anmärkningsvärt långtgående, eftersom de presenteras tre månader efter slaget vid Lund. Emellertid måste man ta i betraktande att Danmark vid denna tid hade i sin hand Gotland, Rügen, Wismar, Bremen och Verden, och dessutom höll Helsingborg och Landskrona och en del av Bohuslän. Och till sjöss hade ju Sverige tillfogats katastrofala nederlag. Det är därför ingalunda överraskande, att man från dansk sida såg betydande vinster som möjliga och berättigade. Men med detta utgångsläge är det också naturligt, att man på danskt håll såg med oro och misstänksamhet på svensk-holländska separatfredsförhandlingar.

Ett danskt krigsmål som inte berördes i propositionerna men som i Köpenhamn tillmättes största vikt var också att säkra de framgångar man haft i maktkampen med den gottorpske hertigen genom det avtal med hertig Christian Albrecht som man tilltvingat sig 1675.

Vad som komplicerade de danska anspråken var bl a den rivalitet som förelåg mellan Danmark och dess allierade *Braunschweig-Lüneburg* när det

gällde Bremen-Verden, en svaghet som skulle visa sig inte betydelselös i samband med fredsslutet.

Problemet för Danmark var, hur man skulle kunna omvandla de danska militära framgångarna och Sveriges bakslag också på andra fronter till en slutlig, fördelaktig fred. Trots de energiska försök man från danskt håll gjort, och trots att Peder Griffenfeld satsat all sin skicklighet på att skilja Frankrike och Sverige, hade Ludvig XIV 1672 offrat anknypningen till Danmark för att i stället binda upp Sverige.

När man nu skulle försöka få till stånd ett fredswerk som skulle realisera så mycket som möjligt av de danska krigsmålen, blev givetvis Ludvig XIV nyckelpersonen. Liksom Brandenburg fick dock Danmark ett kallsinnigt mottagande för sina propåer. Den militära utvecklingen gjorde inte att Frankrike såg någon anledning att frångå kraven på full restitution för Sverige. Danskarna gjorde en rad försök, alla misslyckade, att få till stånd separatförhandlingar med Frankrike och var till sist beredda att ge upp alla sina krav utom två, avskaffandet av den svenska tullfriheten i Öresund och den reella kontroll över Gottorp som man uppnått.¹¹⁾

För Frankrike hade 1672 års svensk-franska traktat inneburit betydande ekonomiska åtaganden, men syftet med traktaten ansågs motivera denna satsning. Den fransk-svenska alliansen hade gamla anor, men detta innebar inte att Frankrike under alla omständigheter kunde förväntas stödja svenska intressen. Danmark kunde under vissa omständigheter vara ett substitut. Det viktiga ur fransk synpunkt var Sveriges vilja och förmåga att fylla en bestämd roll i det franska utrikespolitiska systemet, nämligen att binda potentiella motståndare till Frankrike i Tyska riket, bevara freden där, och hålla såväl Riket som enskilda tyska furstar utanför en eventuell konflikt mellan Frankrike och dess huvudmotståndare. Den rättsliga grunden var formellt den omstridda *Ut eo sincerior*-artikeln i Westfaliska freden, som av de fördragsslutande parterna - och fredsgaranterna - Sverige och Frankrike tolkades som innebärande förbud för någon i Tysk-romerska riket att komma Nederländerna till hjälp i en eventuell konflikt mellan denna stat och någon av de fördragsslutande makterna.¹²⁾ Sveriges uppgift skulle sålunda vara att hindra ett ingripande av tyska furstar, och detta skulle ske genom uppsättande i Tyskland av en armé på 16.000 man.

Den fransk-svenska traktaten visade sig ju snart i detta avseende vara ett misslyckande, då den inte hindrade kejsaren och en rad tyska furstar att ingripa i kriget. De svenska militära motgångarna var naturligtvis också en fransk besvikelse, men trots allt hade den svenska insatsen fyllt en viktig mission genom att binda allierade styrkor som annars kunnat sättas in på annat håll. Och givetvis blev det också något av en prestigesak för Ludvig XIV att

tillse, att Sverige gick ut ur kriget utan förluster. Om detta skulle kunna ske berodde emellertid på krigsutvecklingen i stort, som skulle komma att avgöra i vad mån Ludvig skulle tvingas att offra Sveriges intressen för att tillgodose Frankrikes.

För *Nederländerna* var det när det gällde den nordiska politiken ett huvudintresse att slå vakt om den dominerande ställning man skaffat sig i Östersjön. Detta innebar dels att man inte var intresserad av ett alltför starkt Sverige - med ty åtföljande konkurrensförmåga -, dels att man drev en balanspolitik mellan Sverige och Danmark, bl a avsedd att säkra Öresunds öppethållande för holländsk handel. Nederländernas starka ställning i förhållande till Sverige hade klart kommit fram vid de förhandlingar som förts i Stockholm i slutet av 1675 av det holländska sändebudet Rump och som resulterat i den för Generalstaterna så fördelaktiga handelstraktaten. Från svensk sida var detta tänkt som ett steg på väg mot ett fredsslut med Holland, något som framstod som allt angelägnare inte minst med tanke på de svenska motgångarna till sjöss. Man var också inne på tanken att använda handelsrestriktioner som påtryckning på holländarna för att öka deras fredsvilja.¹³⁾

Från holländsk sida var man inte obenägen för fred. Det existerade emellertid ett mera militant parti under ståthållaren, Vilhelm III, medan fredspartiet dominerades av orangisternas motståndare och framför allt stöddes av köpmännen och patricierna. Bland dessa senare fanns en klart uttalad krigströtthet och ett växande missnöje med krigets ekonomiska påfrestningar, parat med misstro mot ståthållarens politiska ambitioner.¹⁴⁾ Men Sverige var av intresse inte endast ur handelspolitisk synpunkt. Holländarna - liksom kejsaren och även medlaren England - såg den svenska restitutionsfrågan som en betydelsefull möjlighet genom en koppling till Ludvig XIV:s territoriella anspråk mot Spanien. Eftergifter från de allierade i förra fallet borde kunna matchas mot fransk återhållsamhet i det senare, ansåg man.

För *Österrike* och *kejsaren* tillhörde Sverige de protestantiska stater som man hade en naturlig motsättning till. Det hade dubbel grund: dels hörde Sverige indirekt till gruppen protestantiska tyska länder, dels var det samtidigt fråga om en icke-tysk stat som utnyttjat Tyska rikets inre svaghet och upplösning. Detta hindrade inte, att den nordliga stormakten ur kejsarens synpunkt kunde utnyttjas som balansfaktor, inte minst mot Brandenburg. Någon önskan om en fred som medförde en avgörande maktökning för kurfursten på Sveriges bekostnad fanns inte i Wien. Å andra sidan var inte heller de kejsarliga legaterna i Nijmegen främmande för tanken att använda en eventuell restitution för Sverige som ett bytesobjekt för att hålla nere de spanska förlusterna.¹⁵⁾

Spanien var den av de huvudkrigförande i den stora konflikten som hade minst direkt intresse för den nordiska sektorn, utom i ett enda men inte oviktigt avseende, nämligen genom den redan berörda kopplingen mellan de båda ländernas möjliga territoriella förluster.

Brandenburg hade aldrig kunnat förlika sig med det svenska förvärvet av Pommern och avvaktade lägligt tillfälle för att rätta till detta sakernas tillstånd. *Lüneburg* hade liknande synpunkter när det gällde Sveriges territoriella vinster i trettioåriga kriget, men i detta fallet gällde det Bremen-Verden. Där hade man emellertid att räkna med konkurrens från en annan intressent, Danmark. Styrkeförhållandena vid fredskongressen i Nijmegen - och därmed utgången av förhandlingarna - bestämdes inte enbart av rent militära faktorer. En betydande del av de involverade staterna hade en försvagad position genom att det fanns inre motsättningar av ibland ganska allvarlig natur. I fråga om Nederländerna gällde detta Orangisterna och deras motståndare, som inte endast befann sig i en konstitutionell motsattsställning utan också hade skilda uppfattningar i fråga om krig och fred.¹⁶⁾ Ståthållaren Vilhelm III höll hårt på den antifranska alliansen, medan man bland köpmännen och patricierna inte var främmande för tanken på en separatfred med Frankrike. I England fanns på liknande sätt en motsättning mellan Karl II, som framför allt ville undvika en konflikt med fransmännen, och den parlamentariska oppositionen som ville ha en hård linje mot Frankrike. Spanien befann sig i ett svaghetstillstånd, där krigsmålen att från fransmännen ta tillbaka allt som förlorats sedan 1665 inte alls motsvarades av några resurser att åstadkomma detta. Kejsaren Leopold hade ekonomiska problem, och stödet för hans politik undergrävdes av krigströtthet bland de tyska furstarna. I kontrast till dessa förhållanden framstår Ludvig XIV:s starka position på hemmaplan som en viktig maktfaktor vid fredsförhandlingarna, som betonats av Ragnhild Hatton.¹⁷⁾

Utgångspunkten för den svenska regeringen var, att Sveriges mål, avslutandet av kriget med full restitution av rikets alla områden, bäst kunde uppnås genom ett allmänt fredsverk, en universalfred. Mot denna bakgrund är det inte förvånande, att den instruktion som i början av år 1676 utarbetades för de svenska legaterna till fredskongressen, Bengt Oxenstierna och Johan Paulin Olivecrantz, som grundtanke har ett fasthållande vid bundsförväntan Frankrike, eftersom detta bedömdes som det säkraste sättet att uppnå huvudmålet, universalfreden. Först om detta visade sig omöjligt skulle man söka få till stånd en uppgörelse på egen hand med de allierade makterna, i första hand Nederländerna, under förutsättning att det kunde ske på acceptabla villkor.¹⁸⁾ Samma tankar hade utvecklats i ett förarbete till instruktio-

nen, ett rådslag från den 2 november 1675, som går under benämningen *Scopus consiliorum*.¹⁹⁾

De svenska legaterna Bengt Oxenstierna och Johan Paulin Olivecrantz var rutinerade och skickliga förhandlare. I en samtida skildring från fredskonferensen beskrivs Oxenstierna som kylig, försiktig, förslagen, mycket kunnig, med stor arbetsförmåga och uthållighet, men också som en man med stora later och med ett uppträdande präglad av slösaktig ståt. Det antyddes också, att han skulle ha tillägnat sig detta »grossartiges Aufreten und verschwenderischer Aufwand« under sin tid som generalguvernör i Storpolen under Carl X Gustafs polska krig. Olivecrantz prisas i samma källa för sin litterära bildning, stora språkkunnighet och förhandlingsskicklighet.²⁰⁾ Mot sig hade svenskarna en imponerande samling diplomater, t.ex. fransmannen d'Estrades, en gammal räv som ansågs som en av samtidens skickligaste underhandlare, den framstående kejserlige legaten Theodor Heinrich Altet Stratmann, som hade en betydligt svårare uppgift än holländarnas skicklige Hieronymus van Beverningk. Om denne senare uttryckte sig Sir William Temple, den engelske medlaren, mycket uppskattande, men gör sig samtidigt lustig över holländarens indiskretioner när han var - som Temple, själv diskret, uttrycker det - »in a state in which we are aptest to tell the truth«.²¹⁾

Som alltid vid fredskongresserna vållade procedur- och framför allt rangfrågor häftiga och ibland långvariga strider. En av dem gällde de engelska medlarna och de kejserliga legaterna. Den blev över huvud aldrig bilagd under kongressen, vilket ledde till att Karl II:s roll som fredsmedlare inte nämnes i de kejserliga fredsurkunderna. En likartad rangstrid mellan fransmän och spanjorer ledde till skottväxling mellan de båda delegationernas lakejer, vilket föranledde förbud vid dödsstraff för lakejer att bära vapen inom staden.

Rangfrågorna vållade också fullständigt trafik kaos på Nijmegens trånga gator tills man fick en regel accepterad att inte rang utan vagnarnas placering i gatukorsningarna skulle avgöra förkörsrätten.²²⁾

Utsikterna till en allmän, snabb fred tedde sig mörka, och eftersom Sveriges prekära militära och finansiella läge gjorde en fred ytterligt eftertraktad, gjorde de svenska legaterna kort efter sin ankomst till Nijmegen sommaren 1676 sonderingar efter det andra alternativet, alltså med sikte på en möjlig separatfred. Naturligtvis måste detta med hänsyn till Frankrike ske med allra största försiktighet.²³⁾

Från holländsk sida mottogs emellertid de svenska propåerna kallsinnigt. Skälen var huvudsakligen två. För det första var man obenägen att gå med på en fred med Sverige, som ju begärde full restitution, då detta skulle innebära risk för en brytning med Nederländernas nordiska allierade. Ännu vik-

tigare torde emellertid ha varit den redan flera gånger berörda tanken att använda det svenska restitutionskravet vid försöken att minska de franska territoriella kraven på Spanien. Det är därför heller inte förvånande att den holländske rådspensionären Fagel och Beverningk, Generalstaternas huvudförhandlare, på denna punkt hade fullt stöd av den spanske legaten de Lira.²⁴⁾

I gengäld gjorde emellertid Fagel och de Lira ett utspel, som väckte svenskarnas stora intresse. Det gick ut på att de svenska legaterna skulle som medlare till franska regeringen överbringa de allierades fredsanbud. Det var ett försök att bryta det rådande dödläget, och kan också ses som ett uttryck för missnöje med den passivitet som man framför allt på holländskt håll ansåg att de engelska medlarna Temple och Jenkins visade. Man ville alltså pröva ett medlingsförsök vid sidan av det officiella engelska.

De omfattande, ofta fleråriga fredskongresser som återkommer under århundradet från Westfaliska freden 1648 till freden i Aachen 1748 är något speciellt för absolutismens epok. De innebär en institutionalisering av fredsförhandlingar och utveckling mot en formalisering av frederna inom ramen för en allmänt accepterad folkrätt. Man strävade att inlemma fredsfördragen i vad som betecknades som *jus publicum Europæum*, och för detta var fredskongresserna förutsättningen. Ett element i denna utveckling av folkrätten i samband med fredskongresserna var just den rättsliga och politiska preciseringen av den roll som fredsmidlarna intog. Det är fråga om en utveckling av fredsslutandets teknik, där medlaren inte endast spelar rollen av organisatör och samordnare, utan också har en betydelsefull uppgift därför att han ger de krigförande möjlighet att agera för att uppnå fred utan att framstå som om de bad om fred.²⁵⁾

Sveriges medlarroll vid Kölnkongressen 1673 avsatte inga egentliga synbara spår när det gällde fredsverket.²⁶⁾ Emellertid fick den vissa andra följder av intresse för fredskongressen i Nijmegen, nämligen just ifråga om medlarrollens utveckling. I efterföljd till vad som gällt i Köln överenskomts i Nijmegen att medlarna skulle tillerkännas den högsta rangen av alla i kongressen deltagande diplomater. Detta höjde givetvis medlarnas anseende och därmed deras effektivitet.²⁷⁾

Medlarinstitutionen har många former, men vad som här är viktigt är att medlarrollen automatiskt förlänade en form av neutralitet och därmed öppnade vägen till icke-deltagande i konflikten. Av intresse i detta sammanhang är också den speciella form av medling som innebär, att medlaren genom hot om militär intervention tillsammans med en eller flera andra stater sökte tvinga de krigförande - eller den fredsovilliga parten - att acceptera erbjudna fredsvillkor. Den berömda trippelalliansen mellan England, Neder-

länderna och Sverige 1667-1668 hörde dit, och samma fenomen skulle spela en roll under Nijmegenkongressen.

Trots det omfattande svenska materialet om fredskongressen i Nijmegen - enbart Riksarkivets serie Allmänna fredskongresser innehåller 44 volymer om denna - är det inte så alldeles lätt att få grepp om det inofficiella svenska medlingsförsök till vilket Fagel och de Lira tog initiativet. Det sammanhänger med de komplicerade och skiftande relationerna mellan de allierade inbördes, mellan dem och de engelska medlarna, och inte minst mellan olika holländska intressen. Hoffstedt och Fahlborg berör båda saken, men bygger uteslutande på svenskt material, som på denna punkt inte är särskilt givande.²⁸⁾ Det finns emellertid ett hittills outnyttjat källmaterial som möjliggör ökad insyn i spelet. Det gäller Hieronymus van Beverningks egenhändiga - och mycket svårlästa - anteckningar, *Secret verbael*, jämte ett antal i dessa nämnda brev och memoranda från underhandlingarna mellan Beverningk och Fagel, mellan den förre och Vilhelm III, och med Olivecrantz respektive Oxenstierna.²⁹⁾ En del material från dessa underhandlingar är publicerat.³⁰⁾ Detta gäller emellertid inte *Secret verbael*.³¹⁾

Det framgår klart av Beverningks anteckningar, att medlarna Temples och Jenkins passivitet vid denna tid övergått till ett aktivt motstånd mot fredstrevare som inte syftade till en universalfred. Medlarna stöddes häri av ståthållaren Vilhelm men kom i stark motsättning till framför allt Fagel och Beverningk och de intressen dessa representerade, köpmannakretsarna, som först och främst ville ha till stånd en fred med Frankrike.

Bengt Oxenstierna och Olivecrantz ställde sig i princip positiva till det holländsk-spanska utspelet. Emellertid krävde de för att åtaga sig uppdraget garantier för fullständig svensk restitution vid den slutliga freden. Idén om svensk medling lanserades redan i augusti 1676, men först i mars följande år kunde den svenske diplomaten Nils Lillieroot medförande fredsförslaget bege sig på sitt hemliga uppdrag till franska hovet. Den långa tidsutdräkten sammanhängde dels med att de första holländska utkasterna varit tämligen orealistiska, dels med att svenskarna haft svårigheter att få garantier för Sveriges fulla restitution. Till slut måste de nöja sig med ett muntligt löfte. Vare sig Holland eller kejsaren kunde rimligen avge en skriftlig garanti med hänsyn till de bundsförvanter som detta skulle drabba.

Det holländska fredsambudet sådant det i slutet av mars 1677 av Lillieroot framlades för Pomponne i det franska lägret utanför Cambrai innebar, att Ludvig XIV skulle utrymma Sicilien och Lothringen. Franche-Comté skulle också återlämnas, men detta liksom några andra punkter angavs som förhandlingsbart. Holländarna yrkade på att fästningarna Charleroi, Ath, Oudenaarde, Courtrai och Tournai skulle avstås av fransmännen, eventuellt i

utbyte mot vissa städer i Flandern. Målet var - som redan nämnts - att åstadkomma en barriär mot framtida franska expansionsförsök. Det holländska fredsförslaget förkastades emellertid av Ludvig XIV. Det kom för sent. Hägrande militära framgångar gjorde fransmännen obenägna för fred i det rådande läget.

Svårigheterna att få några konstruktiva resultat av fredsförhandlingarna var utomordentliga så länge någon av parterna bedömde sig kunna uppnå större fördelar genom militära eller diplomatiska manövrer. Den engelske medlaren Sir William Temple har träffande sammanfattat läget så här:

»Those who gained by the war pretended to retain all they had got; and those that had lost pretended to recover all they had lost and to be repaid the damages they had suffered by the war«. ³²⁾

Besvikelsen hos de svenska legaterna över det misslyckade medlingsförsöket var stor. Därtill bidrog också, att man från franskt håll hade uttalat sig svävande om de svenska kraven på full restitution. Den slutsats man tvingades dra var, att Sveriges möjligheter att få en snabb och tillfredsställande fred inte för ögonblicket kunde realiseras i samförstånd med Frankrike inom ramen för en universell fred. Man föll därför tillbaka på de försök att uppnå separatfred man redan tidigare inlett. Man hade sålunda trätt i förbindelse med de kejserliga legaterna. Här som i andra sammanhang var den största svårigheten det svenska kravet på full restitution. Man ville på kejserligt håll - liksom för holländskt - se frågan om en svensk fullständig restitution kopplad till Frankrikes villighet att moderera sina krav på Spanien. ³³⁾ Den kejserlige tyska legaten Stratmann ställde sig också av naturliga skäl tveksam av hänsyn till de nordtyska bundsförvanterna, Brandenburg, Lüneburg, Münster. ³⁴⁾ Såväl han som den holländska legaten Beverningk i Nijmegen bearbetades energiskt av Bengt Oxenstierna och Olivecrantz. Man ställde i utsikt ett återupplivande av trippelalliansens politik, en villighet från svensk sida att engagera sig för att tillsammans med övriga makter förmå Frankrike till fred.

De svenska framstötarna resulterade inte direkt. I denna situation inträffade emellertid en ny öppning för de svenska fredsansträngningarna. De engelska medlarna i Nijmegen, Temple och Jenkins, sökte nya vägar att få medlingen att ge resultat, och då ingenting uppnåtts började man i juli 1677 överväga ett nytt initiativ - ett som låg i linje med de svenska sonderingarna. Det gick ut på ett övergivande av den passiva medlarrollen, och ett återupplivande av trippelallianspolitiken från ett decennium tidigare, i avsikt att tillsammans med Holland tvinga Frankrike och Spanien till fred. ³⁵⁾ De svenska legaterna agerade omedelbart för att försöka få engelska regeringen att i sina planer för en slutlösning inrymma fullständig svensk restitution. För att

vara förberedda för eventuellt nya turer i det invecklade fredsspelet besökte Olivecrantz Sverige för rapportering och inhämtande av eventuellt nya instruktioner.

I samband med dessa överläggningar utarbetade rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie i slutet av november 1677 ett memorial.³⁶ Han konstaterade i detta, att inga tecken fanns på en förestående universalfred och att också vägarna till separatfred för Sverige tedde sig mycket svårframkomliga. Det enda man kunde göra var att demonstrera Sveriges beredvillighet till fred och att arbeta för en universalfred. Denna borde enligt kanslerns mening i allt väsentligt följa det holländska förslaget, dvs franskt återlämnande av Lothringen och Sicilien samt, mot ersättning, de fästningar i Belgien som behövdes för den av holländarna önskade barriären. I motsats till det holländska förslaget hävdade emellertid De la Gardie, att Franche-Comté utan vidare skulle behållas av Frankrike. Sveriges linje borde vara att i det längsta söka uppnå fred - givetvis med full restitution - i samförstånd och förbund med Frankrike. Skulle detta visa sig ogörligt borde man undersöka, om de allierade var villiga att garantera full svensk restitution om man bröt med Frankrike. Som synes är det samma tankar som legat till grund för de ursprungliga instruktioner delegaterna fått med sig till Nijmegen.

Ungefär samtidigt som detta memorial tillkom ägde det viktiga rådslaget rum i det kungliga högkvarteret i Ljungby, av avgörande betydelse för den följande utvecklingen i landet.

Sveriges läge torde hösten 1677 ha tett sig mera kritiskt än vid något annat tillfälle under kriget. Flottan hade lidit ett katastrofalt nederlag i Køge Bugt. Stettin stod inför sitt fall, Bohuslän hade gått förlorat. Samtidigt pågick den politiska maktkampen inom landet med allt större ursinne. Kanslern hade försonat sig med den rådskonstitutionalistiska, anti-absolutistiska fraktion inom rådet, som hade bl a bröderna Knut och Gustaf Kurck och Clas Rålamb som ledande namn, detta i gemensamt motstånd mot Johan Gyllenstierna. Denne hade skaffat sig en utomordentligt stark maktställning i det kungliga högkvarteret och tillsammans med ett antal lågadliga sekreterare kring Carl XI såg han till att rådet och ämbetsverken i Stockholm fick allt mindre inflytande. Förgäves hade rådet gjort upprepade framställningar om att en rådsdelegation skulle få komma ned till högkvarteret.³⁷ Då detta äntligen hösten 1677 beviljades var detta ett tecken på hur desperat läget var. Från rådets sida förbereddes de kommande överläggningarna också noga. Rådets ställning försvagades emellertid av det militära fiasko De la Gardie råkade ut för i slutet av augusti vid Uddevalla och som omöjliggjorde dennes medverkan i den rådsdelegation som skulle resa ned till Ljungby.

I början av oktober utarbetade rådet ett memorial inför de förestående överläggningarna i högkvarteret.³⁸⁾ Det intressantaste i detta är ett förordande av ett närmare samgående med Frankrike för att utverka effektiv hjälp och en varning för de riskabla förhandlingar som initierats med kejsaren och Nederländerna. Det senare landets hållning i de samtidigt pågående handelsförhandlingarna kritiserades fränt och rådet förordade överläggningar med England som motmedel. Den fortsatta anslutningen till Frankrike var emellertid kardinalpunkten i rådets framställning. Samma sak hade man föhävdats i ett memorial i slutet av april samma år.

Närvarande i högkvarteret vid Ljungbymötet i november var en representativ rådsdelegation på sex personer, förutom Johan Gyllenstierna nämligen riksamiralen Gustaf Otto Stenbock, fältmarskalken Gustaf Persson Banér och riksråden Nils Brahe, Knut Kurck, Clas Rålamb och Johan Gabriel Stenbock. Dessutom deltog legaterna Olivecrantz och Lillieroot. Redan i inledningsdiskussionen ställde Clas Rålamb mot varandra de båda alternativ man hela tiden haft att arbeta med: Antingen måste man göra allt för att stå väl med Frankrike för att få ökad hjälp därifrån, eller också, med hans ord, »skaffa Holland och några av de allierade halsen av oss, så att vi dem emellan kunna göra diversion«. Rådet argumenterade för den förra linjen, medan Johan Gyllenstierna försvarade de sonderingar som gjorts för att få en uppgörelse med Holland och kejsaren, samtidigt som han häftigt kritiserade Frankrike för dess underlåtenhet, enligt hans uppfattning, att uppfylla sina förpliktelser mot Sverige.³⁹⁾

Trots att det fanns en klar skillnad mellan rådsmajoritetens och Johan Gyllenstiernas inställning skall denna motsättning inte överdrivas.⁴⁰⁾ Också Gyllenstierna måste medge att de sonderingar hos fienderna man dittills gjort misslyckats och han accepterade också den av de övriga företrädde linjen att man i första hand måste försöka få Frankrike att »ombyta sin conduite«, och att där söka sin hjälp. Beslutet blev också, att Lillieroot skulle sändas till Paris för att underhandla om ökat franskt bistånd. Vad man ytterst hoppades på var uppträdandet i Nordtyskland av en stark fransk här, som kunde hjälpa svenskarna att återvinna sina positioner. Men samtliga, Gyllenstierna såväl som rådsdelegationens medlemmar och - som redan framgått - även rikskanslern, var beredda att försöka andra vägar också i fortsättningen: »Vill inte Frankrike göra gott, och de andre visa större realitet och vilja låte Sverige njuta westfalske freden tillika med den roskildiske, så måste man med dem binda an«, fastlog Gyllenstierna.⁴¹⁾ - Man har velat se besluten i Ljungby som en kursomläggning av den svenska utrikespolitiken.⁴²⁾ Detta är inte riktigt. I själva verket är det påfallande hur stark kontinuiteten är. Fortfarande är det desamma målen som fasthålls

och vägarna dit är oförändrade. Den förändring som kan iakttagas gäller ökad pessimism beträffande separatfredsförhandlingarnas möjligheter att lyckas.

Trots det rådande krigstillståndet mellan Nederländerna och Sverige pågick handeln oförhindrad. Den var en nödvändighet ur svensk synpunkt, och för holländarna var det viktigt att inte släppa den svenska marknaden åt engelsmännen. Det holländska greppet om den svenska handeln var hårt, och det fanns en hel del ressentiment på svensk sida. Under kriget fortgick förhandlingarna om en svensk-holländsk handelstraktat, och den holländska hållningen i samband med dessa utlöste mycket stark irritation på svenskt håll. Vid Ljungby-överläggningarna förelåg ett memorial från chefen för kommerskollegium, Knut Kurck, vari det holländska förslaget till fördrag betecknades som en ren förolämpning.⁴³⁾ Johan Gyllenstierna koplade emellertid samman frågan om en handelstraktat med det svenska huvudkravet på full restitution av de av fienderna besatta områdena och menade, att saken ställde sig annorlunda om detta kunde uppnås genom eftergifter för Nederländerna i handelsfrågan. Han instämde emellertid i rådsmajoritetens bedömning att i den rådande situationen hjälp från Nederländerna inte var att räkna med. Han gick också på den rådlinje som innebar att man i stället skulle försöka etablera närmare förbindelse med England. Med handeln som lockbete skulle man försöka få hjälp med skepp och skeppsfolk. En person »av credit« skulle sändas till London för förhandlingar, och det beslöts också att med denne skulle adjungeras en handelspolitisk expert från kommerskollegium, Abraham Cronström. Beslutet blev att anförtro uppdraget åt Olivecrantz, sedan förhandlingarna först inletts av den svenske residenten i London, Leijonberg.⁴⁴⁾ Också här har vi som synes ett klart uttryck för den balanspolitik, som är den svenska utrikespolitikens signum under denna era.

Samtidigt som Ljungby-överläggningarna pågick i Sverige i november 1677 gjorde den engelska regeringen sitt utspel. I samband med sitt giftermål med prinsessan Maria hade prins Vilhelm fört förhandlingar i London med Karl II, och man hade då enats om ett fredsförslag som skulle föreläggas Ludvig XIV. Det avvek inte alltför mycket från det som tidigare hade överbringats av Nils Lillieroot till Pomponne. Den viktigaste skillnaden var, att enligt det nya förslaget Frankrike skulle få behålla Franche-Comté. Liksom tidigare var frågan om barriärfästningarna den svåraste. I det nya förslaget krävdes, att Nederländerna skulle få tillbaka Maastricht och att Spanien skulle få behålla Charleroi, Ath, Oudenarde, Tournai, Courtrai, Valenciennes och Condé. Kraven var fullständigt orealistiska med tanke på den militära utvecklingen. Oroande ur svensk synpunkt var, att svensk restituti-

on inte explicit förutsattes, utan att det endast allmänt talades om intresset för att det nordiska kriget bringades till ett slut på för Sverige tillfredsställande villkor. Tills så skett skulle Frankrike enligt förslaget få ha kvar staden Messina. I själva verket har man från såväl engelsk som holländsk sida velat hålla möjligheten öppen att ha den svenska restitutionen som förhandlingsfaktor.⁴⁵⁾

Ludvig XIV svarade med ett motförslag, som bl a innebar att Frankrike skulle behålla tre av de städer Nederländerna avsåg skola ingå i den planerade fästningsbarriären. Dessutom krävdes full restitution för Sverige utan kompensation.

Det franska avslaget på den engelska framstöten tycktes nu öppna vägen för ett engelsk-holländskt samgående av den tidigare trippelalliansmodellen i syfte att tvinga Frankrike och Spanien, de båda huvudmotståndarna, att acceptera en fred på de föreslagna villkoren. Det är mot denna bakgrund som interna svenska överläggningar ägde rum i februari 1678 i samband med riksdagen i Halmstad. Den linje man stannade för avvek inte väsentligen från den man tidigare följt. Fortfarande var en allmän fred huvudmålet. En brytning mellan Paris och London sågs som klart negativ. Om emellertid England och Holland erbjöd Sverige att på goda villkor inträda i en ny trippelallians borde detta genast accepteras. Som förutsättning skulle dock gälla, att man inte skulle tvingas till en brytning med Frankrike och dras in i ett eventuellt nytt krig. Också detta villkor var man emellertid beredd att i sista hand uppge. Så långt möjligt skulle emellertid denna utveckling bekämpas. Man skulle alltså så långt möjligt fortsätta efter tidigare linjer men var så pressad att man i nödfall var beredd på en total *volte-face*.⁴⁶⁾

För att tillvarata de svenska intressena begav sig Olivecrantz till London. Åtgärden var inte utan sina risker, och utlöste också mycket riktigt en starkt negativ reaktion i Paris, där man givetvis hade fullt klart för sig vilka konsekvenser detta kunde medföra.

Det är inte otänkbart att tecknen på en svensk kursomläggning och risken för en ny trippelallians påverkade Ludvig XIV till det fredsinitiativ han bekvämade sig till i mitten av april 1678. Avgörande var dock naturligtvis att de franska vapnen uppnått vad som för ögonblicket var möjligt. Det freds-
anbud franske kungen nu kom med överensstämde i allt väsentligt med det han tidigare gett engelska regeringen som svar på dess utspel i november föregående år.

Ludvig XIV:s freds-
anbud kombinerades med ökade ansträngningar från den franske legaten d'Estrades att bearbeta fredspartiet i Nederländerna. Motviljan mot det pressande och kostnadskrävande kriget hade alltmer ökat där, inte minst inom de patriciska köpmannakretsarna, och politiker som

Hendrik Hooft och Pieter Valckenier i Amsterdam lyssnade så mycket hellre till de franska fredstonerna som de var fyllda av misstro mot Vilhelms politiska ambitioner.⁴⁷⁾ Samtidigt ställde sig såväl Fagel som Beverningk skeptiska till Englands utfästelse att gå med i kriget under angivna betingelser, och även dessa arbetade för avslutandet av fred mellan Nederländerna och Frankrike. Ludvig lade sig också vinn om att fredsvillkoren skulle te sig så attraktiva som möjligt för Generalstaterna. Man skulle sålunda inte behöva vidkännas några territoriella förluster, tvärtom skulle det eftertraktade Maastricht erhållas. Men samtidigt deklarerade d'Estrades den 24 juni, att inget av Frankrike besatt område skulle återlämnas förrän fred slutits mellan Sverige och dess motståndare med full restitution för Sverige.

Efter en rad förvecklingar och ytterligare segslitna förhandlingar, som drog ut på tiden, bl a därför att Beverningk hade svårigheter att övertala spanjorerna att gå med på fredsvillkoren - inte särskilt överraskande eftersom de skulle betala priset för freden, Franche-Comté och ett antal platser i spanska Nederländerna - så kom denna så äntligen till stånd.⁴⁸⁾ Det skedde mellan Frankrike och Nederländerna den 31 juli och mellan Frankrike och Spanien den 7 september 1678.

Den kejsarlige legaten Stratmann hade förgäves in i det sista försökt förmå holländarna att inte sluta separاتفred. Emellertid hade Ludvig XIV manövrerat skickligt. Han hade erbjudit Nederländerna en förhållandevis gynnsam fred för att sedan så mycket lättare kunna hantera kejsaren och Riket. Som Sir William Temple uttryckte saken: »Thus ended in a smoke this negotiation, which was near rising so great a fire. France, having made peace with Holland, treated all the rest of it with ease and leisure, as playing a sure game«. ⁴⁹⁾

Freden mellan Frankrike och Holland lämnade Sverige fortfarande i krig med alla sina fiender, och det skulle erfordras nio olika fördrag, avslutade på fem olika platser, innan freden till slut var ett faktum. Men avgörandet hade i själva verket fallit. Återstående krigshandlingar hade föga betydelse för utgången, som ur svensk synpunkt blev långt mindre förlustbringande än man kunde haft anledning att vänta med hänsyn till Sveriges militära situation. Men Frankrikes makt fälde utslaget tillsammans med det faktum, att - som redan framhållits - varken Nederländerna eller kejsaren egentligen var intresserade av en försvagning av Sverige eller, annorlunda uttryckt, en maktökning för Brandenburg respektive Danmark. Sveriges envisa vägran att sluta fred på andra än westfaliska och köpenhamnska fredernas villkor visade sig sålunda i stor utsträckning framgångsrik. Vissa smärre territoriella eftergifter var emellertid nödvändiga, och då Carl XI och hans rådgivare intog en enligt fransk mening alltför rigid hållning slöt Ludvig XIV helt enkelt

fred på egna och Sveriges vägnar - till Carl XI:s vanmäktiga harm. Sveriges motståndare var isolerade och delvis inbördes splittrade - Danmark och Lüneburgarna rivaliserade t ex som nämnts om Bremen-Verden - vilket underlättade fredsverket och bidrog till de för Sverige gynnsamma villkoren.

Den 26 januari 1679 slöts sålunda fred med de lüneburgska furstarna i Celle. Ungefär samtidigt ingicks ett fredsfördrag med kejsaren i Nijmegen på westfaliska fredens villkor. På samma ort kom freden med furstbiskopen av Münster till stånd den 19 mars. Brandenburg höll ut ännu drygt tre månader, men inför fransk militär press, då franska trupper ryckte in i kurfurstens besittningar vid Rhen, måste Brandenburg gå in på freden i St Germain den 29 juni. Sverige måste därvid avstå ett litet område av Hinterpommern, ett par amt på andra sidan Oder, men de upprörda känslor freden utlöste i Stockholm gällde främst den franske kungens sätt att återigen sluta fred för Sveriges räkning utan svensk medverkan.

Brandenburg och Danmark var inte överraskande utomordentligt missnöjda med fredssluten, som naturligtvis steg för steg minskade deras förhoppningar om att kunna uppnå de krigsmål och hemföra de vinster som man ansåg sig haft rätt att förvänta. De båda ländernas legater hade energiskt ansträngt sig att bromsa utvecklingen, och författat mängder av inlagor och remonstrationer. »Never were any Ambassadors more fond of Writing than those of Denmark and Brandenburg; their debates had already occasioned as many public Writings during the Month of March alone, as had been made during the negotiation of all the other Treaties put together«, heter det i en samtida berättelse.⁵⁰⁾

Från dansk sida hade man satsat på separatförhandlingar med Ludvig XIV och till sist varit beredd att ge upp alla de krav man ursprungligen haft utom avskaffandet av den svenska tullfriheten i Öresund och den reella kontroll över Gottorp man uppnått genom 1675 års avtal. Då förhandlingsvägen med Frankrike visade sig oframkomlig prövade Danmark i stället - eller rättare sagt parallellt - direktförhandlingar med Sverige. I slutet av juni 1679 inleddes de dansk-svenska förhandlingarna i Lund. Danska delegater var Anton af Aldenburg och Jens Juel och från svensk sida deltog Johan Gyllenstierna och Frans Joel Örnstedt.⁵¹⁾

Läget ändrades emellertid snabbt. Ungefär samtidigt med öppnandet av förhandlingarna i Lund ryckte en fransk här in i Oldenburg och hotade hertigdömena. Danska regeringen sände då Meyercrone till Paris för att sluta fred på bästa möjliga villkor. Resultatet blev freden i Fontainebleau, som avslöts den 23 augusti 1679. Danmark måste avstå från alla vinster, och frederna i Köpenhamn och Roskilde stadfästes. Hertigen av Gottorp nämndes inte i fredsrukunden, men i en särtraktat förpliktigades Christian V att in-

sätta hertigen i alla sina tidigare rättigheter med upprivande av senare avtal. Pomponne antydde dock att Frankrike inte i fortsättningen ämnade blanda sig i kungens och hertigens interna mellanhavanden.⁵²⁾

Naturligtvis blev Carl XI:s harm inte mindre över detta nya exempel på fransk överlägsenhet. Denna gång förvärrades saken ju av att direkta dansk-svenska förhandlingar redan inletts. Carl XI drev nu på förhandlingarna i Lund, som den 26 september resulterade i en fred på väsentligen samma villkor som den som slutits i Fontainebleau. Johan Gyllenstierna hade emellertid också lanserat en allianstanke, som på dansk sida mötte blandade reaktioner. Jens Juel och Anton af Aldenburg ställde sig emellertid positiva, och trots på sina håll avsevärt motstånd kom ett förbundsavtal till stånd. I själva verket slöts i Lund en hel serie traktater: fredsavtalet, traktat om försvarsförbund, handelsavtal, äktenskapsfördrag och slutligen hemliga artiklar, som bl a innebar att de båda länderna förband sig att icke ingå förbund med tredje makt utan föregående inbördes förhandlingar. Man utlovade dessutom bl a inbördes stöd, t ex i tullfrågor, en punkt främst riktad mot Nederländerna.

Förbundet i Lund har varit föremål för åtskillig debatt. Längre uppfattades det som ett försök att realisera en långsiktande nordisk förbundstanke av genomgripande och omvälvande betydelse. Numera ser man förbundet snarast som ett konjunkturfenomen, ett försök av Gyllenstierna att vinna ökad svensk tyngd i förhållande till Frankrike och Nederländerna och samtidigt i ett kortare perspektiv eliminera det danska revanschhotet.⁵³⁾

För Danmark var krigets utgång och fredens villkor en stor besvikelse. »En skiden og skammelig fred« kallades den av en frispråkig präst i Köpenhamn, och många delade säkert denna uppfattning, inte minst sedan det i Lund ingångna dansk-svenska förbundet snabbt visat sin ihållighet. Efter freden mellan Nederländerna och Frankrike hade fientligheterna också upphört mellan Sverige och Nederländerna. Det dröjde dock ända tills den 2 oktober 1679 innan freden slöts. Den kombinerades med en för Sverige synnerligen oförmånlig handelstraktat. Det avtal som ingåtts 1667 mellan de båda länderna hade hela tiden från svensk sida uppfattats som en tung börda, och i 1672 års svensk-franska traktat hade Ludvig XIV förbundet sig att inte sluta fred med Holland förrän Sverige befriats från de mest tryckande bestämmelserna i handelsavtalen. De krav som från holländsk sida förts fram vid de 1677 inledda förhandlingarna om ett nytt handelsavtal gick emellertid ännu längre än 1667 års traktat, och innebar i stort sett ett upphävande av alla sär rättigheter för svenska såväl skepp som handelskompanier. De svenska ansträngningarna att komma loss ur Nederländernas handelspolitiska grepp hade misslyckats.

Samtidigt som den svensk-holländska freden slöts normaliserades Sveriges förhållande till Spanien genom en ömsesidig deklaration, utan särskilt fredsslut. Frederna i Nijmegen uppfattades inte av någon av parterna som slutgiltiga, som varaktiga lösningar på de problem som legat bakom de krigiska förvecklingarna. Frankrikes ambitioner var oförminskade och landets anfallskraft obruten. För Sveriges del hade kriget bekräftat, att landets egna militära resurser var otillräckliga och demonstrerat ett politiskt och finansiellt sönderfall i landet som lett till randen av sammanbrott. Kriget fick också genomgripande följder. Det karolinska enväldet tog form genom vad som i viss mån kan betecknas som en krigsdiktatur. Reduktionen genomfördes sedan inte minst för att skapa ekonomiska förutsättningar för en upprustning, som skulle öka landets handlingsfrihet och minska behovet av främmande hjälp. Indelningsverkets tillkomst skall ses i samma sammanhang. Krigets följder blev sålunda en betydelsefull politisk, ekonomisk och social omvandlingsprocess.

Frederna uppnåddes med förhållandevis små förluster för Sverige men löste heller inte några problem. Förbundet med Danmark hade ingåtts under fortsatt ömsesidigt misstroende. Hur svagt underlaget var hade antytts redan av Sveriges vägran att i traktaten ta in ett löfte om icke-inblandning i de dansk-gottorpska relationerna, från dansk sida närmast ett *conditio sine qua non* för förbundet. På övriga fronter kan vi konstatera, att Brandenburgs aspirationer på Pommern var oförändrade, och likaså att de svenska ansträngningarna att uppnå lättnader i holländarnas handelspolitiska övermakt misslyckats.

Också förhållandet till Frankrike hade problematiserats genom det demonstrativt överlägsna och självrådiga sätt på vilket Ludvig XIV uppträtt. Det framstod också som uppenbart, att den fortsatta franska aggressiva expansionspolitiken skulle komma att hota själva fundamentet för den svenska utrikespolitiken, jämvikten, *æquilibrium Europæ*. När efter en övergångsperiod den svenska utrikespolitiken under Bengt Oxenstiernas ledning lösgjordes från Frankrike och orienterades mot sjömakterna kan detta synas som en drastisk omläggning. Den hade emellertid som framgått varit ett reellt alternativ redan under förhandlingarna i Nijmegen, och som också betonats i det föregående var det i själva verket fråga om kontinuitet: Målet var fortfarande status quo, uppnått genom balans. Medlet var allt fortfarande fred och vid konflikt strävan efter medlarens roll. I tjugo år höll systemet, den längsta sammanhängande fredsperioden under Sveriges stormaktstid. När det stora nordiska kriget kom, med det svenska stormaktsväldets kollaps som följd, berodde detta inte på enskilda diplomatiska eller militära missgrepp. Orsakerna var helt enkelt, att de konjunkturmässiga faktorer som möjlig-

gjort det svenska stormaktsväldets skapande inte längre var för handen. Trycket utifrån blev för starkt och sammanbrottet oundvikligt.

NOTER

- 1) De grundläggande arbetena om Sveriges utrikespolitik under Carl XI:s förmyndarstyrelse är Birger Fahlborgs omfattande Sveriges yttre politik 1660-1664 (Stockholm 1932), Sveriges yttre politik 1664-1668, I-II (Stockholm 1949) samt Sveriges yttre politik 1668-1672, I-II (Stockholm 1961). Fahlborg har också publicerat några viktiga studier av mindre format: Sveriges förbund med Frankrike 1672 (HTS 1935), Westfaliska folkrättsprinciper och svensk jämviktspolitik (Hist. studier tillägnade Sven Tunberg 1942) samt Sverige på fredskongressen i Nijmegen 1676-1678. Till belysning av Johan Gyllenstiernas utrikespolitik (rec. av Hoffstedts avh., se nedan, HTS 1944). Hela perioden behandlas i *Georg Landberg*, Den svenska utrikespolitikens historia I:3, 1648-1697 (Stockholm 1952, rec. av Fahlborg, HTS 1954). Av viktigare specialundersökningar kan nämnas *H. Bohrn*, Sverige, Danmark och Frankrike 1672-1674 (Stockholm 1933), *R. Hoffstedt*, Sveriges utrikespolitik under krigsåren 1675-1679 (Uppsala 1943), *G. Landberg*, Johan Gyllenstiernas nordiska förbundspolitik i belysning av den skandinaviska diplomatins traditioner (Uppsala 1935), *S.U. Palme*, Sverige och Holland vid Lundakrigets utbrott (KFÅ 1938). Av äldre arbeten kan nämnas *M. Höjer*, Öfversigt af Sveriges yttre politik under åren 1676-1680 (Uppsala 1875), *M. Weibull*, Freden och förbundet i Lund 1679 (LUÅ 1871), *N. Wimarson*, Sveriges krig i Tyskland 1675-1679, II (Stockholm 1903) samt givetvis *F.F. Carlson*, Sveriges historia under konungarne af Pfalziska huset, II (Stockholm 1856). Se i övrigt hos Landberg (1952) anf. litteratur.
- 2) Om Nederländernas nordiska politik finns numera en specialundersökning: *Joan Römelingh*, De Diplomatiske Betrekkingen van de Republik met Denemarken en Zwen 1660-1675 (Amsterdam 1969).
- 3) Se härom *G. Rystad*, Johan Gyllenstierna, rådet och kungamakten. Studier i Sverige inre politik 1660-1680 (Lund 1955).
- 4) *Höjer*, *F.F. Carlson*, *Bohrn*, i viss mån *Hoffstedt*, m.fl.
- 5) Jfr *Fahlborg* (1935, 1944) och nedan s.
- 6) *Michael Roskin*, From Pearl Harbor to Vietnam: Shifting Generational Paradigms and Foreign Policy (Political Science Quarterly, Vol. 89:5, Fall 1974), s. 563 ff.; *Bruce Kucklick*, History as a Way of Learning (American Quarterly 1972), s. 609 ff.
- 7) Fordringarna jämte deras skriftliga bemötanden publicerades bl.a. i en tysk flygskrift: *Nimwegische Friedens-Handlung Woraus zu ersehen Worauf die Anforderungen zwischen Crohn Schweden/Dänemarck/ und Ihre Churfürstl. Duchl. von Brandenburg annoch bestehen: Und derselben Beantwortung*. U.o. 1678 (British Library).
- 8) Om den holländska barriärpolitiken se främst *H. Hahlweg*, Untersuchungen zur Barriärpolitik Wilhelms III. von Oranien und der Generalstaaten im 17. und 18. Jahrhundert. Westfälische Forschungen, XIV, (1961), s. 42 ff.
- 9) *Ragnhild Hatton*, Nijmegen and the European Powers, i The Peace of Nijmegen 1676-1678/79. International Congress of the Tricentennial Nijmegen (Amsterdam 1980), s. 2. f.
- 10) Ifrågavarande paragraf i det danska memorialet av den 3 mars 1677 hade följande lydelse: »En quatrième lieu, sadite Majesté demande que les forts et boulevards qui sont

le long des frontières luy soient livrés, afin de mieux pourvoir par ce moyen à sa seureté, pour avoir seulement droit d'y mettre garnison, abandonnant le revenu au Roy de Suede et à son Royaume». (Actes et Memoires des Negotiations de la Paix de Nimègue, II, 1679, s. 22 f.).

- 11) *Hoffstedt*, s. 327 ff.
- 12) *Fahlborg* (1935).
- 13) Detta gällde inte minst Johan Gyllenstierna (rådsprotokoll 1675-10-02). I samma riktning uttalade sig Carl XI i samband med behandlingen av bimemorialet för Olivecrantz i april 1676. Jfr *Hoffstedt*, s. 139.
- 14) *Hoffstedt*, s. 179 ff.
- 15) *Paul Otto Höynck*, Frankreich und seine Gegner auf dem Nümwegener Friedenscongress, Bonner Historische Forschungen, Bd. 16 (Bonn 1960), s. 60 ff.
- 16) *Pieter Geyl*, The Netherlands in the Seventeenth Century, II, s. 147 ff. (London 1964).
- 17) *R. Hatton* (1980), s. 4 ff.
- 18) Från början hade Johan Gyllenstierna utsetts att jämte Bengt Oxenstierna förhandla i Nijmegen. Gyllenstierna såg det som ett försök av sina motståndare att avlägsna honom ur landet, och lyckades bli befriad från uppdraget. Se *Rystad*, s. 133; *Hoffstedt*, s. 127 f.
- 19) Se *Fahlborg* (1944), s. 207 ff.
- 20) *Saint-Disdier*, Histoire de la Paix de Nimègue (1680), s. 13.
- 21) *Homer E. Woodbridge*, Sir William Temple. The Man and his Work (Baltimore 1940), s. 175. Om Stratmann se *Brigitte Kuczyński*, Theodor Heinrich Altet von Stratmann, ein deutscher Diplomat des 17. Jahrhunderts (Würzburg 1934).
- 22) *Höynck*, s. 48 ff.
- 23) Se *Hoffstedt*, s. 160 ff; *Fahlborg* (1944), s. 212 ff.
- 24) *Ibid.*
- 25) *Heinz Duchhardt*, Friedenskongresse im Zeitalter des Absolutismus - Gestaltung und Strukturen. Rapports I, XVe Congrès International des Sciences Historiques (Bucarest 1980), s. 204 ff.
- 26) *Höynck*, s. 13.
- 27) *R. Hatton* (1980), s. 7 ff.
- 28) *Hoffstedt*, s. 181 ff.; *Fahlborg* (1944), s. 212 ff.
- 29) Dr C.G. Roelofsen, Volkenrechtelijk Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht, fäste min uppmärksamhet på *Secret verbael*. Han har också haft vänligheten att transkribera den mycket svårlästa texten för min räkning.
- 30) Sålunda har G.D.J. Schotel publicerat ett brev från Olivecrantz till Beverningk av 9. dec. 1676, lets over Hieronymus van Beverningk en Bruno van der Dussen (Hertogenbosch 1847), s. 58 f. Två memoranda av Olivecrantz har tryckts som bilagor i *Frederik Willem Carel Pieter van Bylandt*, Het Diplomatisch Beleid van Hieronymus van Beverningk, gedurende de Jaren 1672-1678 (Haag 1863), s. 133 ff.
- 31) Schotel nämner *Secret verbael*, men förefaller inte att ha utnyttjat källan (*Schotel*, s. 58).
- 32) Citerat efter *Woodbridge*, s. 171.
- 33) Jfr ovan s. 404.
- 34) *Hoffstedt* s. 185.
- 35) *Fahlborg* (1944), s. 223 f.
- 36) Dat. 1677-11-21: SRA, Memorialer, betänkanden och relationer i utrikesärenden

- 1673-1679, R. Jfr *Fahlborg* (1944), s 224 f.
- 37) *Rystad*, s. 162 ff.
- 38) *Rystad*, s. 173 f.
- 39) Rådsprotokoll 1677-11-13: *Rystad* s. 175, *Hoffstedt* s. 204.
- 40) Jfr ovan s. 400 f.
- 41) *Rystad* s. 175.
- 42) *Hoffstedt*, s. 104; jfr *Fahlborg* (1944), s. 207 ff.
- 43) Rådsprotokoll 1677-1-17: *Rystad* s. 175.
- 44) Rådsprotokoll 1677-11-17; KM till Leijonberg 1677-11-25: *Rystad*, s. 176.
- 45) *Hoffstedt* s. 219 f., *Fahlborg* (1944), s. 226 f. Om de engelsk-holländska förhandlingarna hösten 1677 se framför allt *M.A.M. Franken, Coenraad van Beuningens's Politieke en Diplomatieke Aktiviteiten in de Jaren 1667-1684* (Groningen 1966); *Stephen B. Baxter, Willian III and the Defence of European Liberty 1650-1702* (New York 1966); *Nesca a. Robb, William of Orange, I* (London 1962).
- 46) *Landberg* (1952), s. 199 f.; *Hoffstedt*, s. 229 f.
- 47) *Baxter*, s. 155 ff.
- 48) *Paul Sonnino, Louis XIV and the Dutch War*, i *R. Hatton* (utg.), *Louis XIV and Europe* (London 1976), s. 153 ff. Jfr också *R. Hatton, Louis XIV and His World* (London 1972), *Woodbridge*, s. 181 ff., *Kuczyński*, s. 44 ff.
- 49) Citerat efter *Kuczyński*, s. 45 not 47.
- 50) *History of the Treaty at Nimueguen* (London 1681), s. 242. Det enda kända ex. finns i British Library. Jfr *R. Hatton* (1980), s. 14, not 22.
- 51) *Hoffstedt*, s. 330 ff.
- 52) *Ibid*, s. 331 ff.
- 53) *Landberg* (1952), s. 210 ff.

DANMARK-NORGE EFTER FREDSSLUTNINGERNE

Den danske skuffelse over krigens udfald er forståelig. Da der sluttedes fred i 1645 og 1658, havde Sverige stået som militær triumfator, og de store dansk-norske landafståelser havde svaret hertil. Men i 1679 var situationen en anden. Sverige havde mistet alle sine nordtyske besiddelser, Gyldenløve havde generobret Bohuslen, i Skåne var fæstningerne Helsingborg og Landskrona stadig på danske hænder, og det samme gjaldt Gotland. Resultatet af fredsafslutningerne i Fontainebleau og Lund var imidlertid blevet genoprettelse af tilstanden før krigen. Ikke så meget som en landsby var blevet erhvervet.

Den indsats, der fra Christian V's første regeringsår var gjort for flåden, var blevet honoreret af de opnåede resultater til søs. Flådens anseelse var vokset, og krigshandlingerne havde tilmed medført en vækst i antallet af skibe. Af de 36 linieskibe, som den dansk-norske flåde rådede over i 1679, var således de 14 erobringer fra svenskerne. Gratis for staten var denne udvidelse dog ikke. 10% af de erobrede skibes værdi tilkom den øverstkommanderende som prisepenge, og 1677 havde generaladmiralløjtnant Niels Juel på denne måde oparbejdet et tilgodehavende på ca. 22.000 rdl. For dette beløb erhvervede flådechefen det kongelige ryttergods på Tåsinge, hvortil han føjede Valdemar Slot.

Under Niels Juels ledelse fortsatte bestræbelserne for at holde flåden ved magt i årene efter krigen. Sejren i Køge Bugt havde skaffet Juel europæisk berømmelse, og alene den omstændighed var nok til at sætte spørgsmålstegn ved Cort Adelers og Cornelis Tromps fremhævelse af hollandske søofficerer som alle andre overlegne. At også Niels Juel havde fået sin første krigserfaring i hollandsk tjeneste, hører dog med til billedet. En hjemlig uddannelse af søofficerer var blevet påbegyndt før krigen, og denne lærlingeinstitution udbyggedes nu. Den blev forløber for Søkadetkompagniet, der oprettedes 1701.

Mandskab til flåden behøvede man ikke at søge udenlands. I 1676 var der ganske vist foretaget hvervninger i de nordtyske byer og i Holland, men det sidste sted var de hvervede i vid udstrækning danske og norske søfolk, som var gået i hollandsk tjeneste. Straks efter Skånske krig øgedes antallet af udskrevne matroser i fredstid, således at øerne og købstæderne i Danmark skulle stille 2000 mand, Norge lige så mange. Der blev også udfoldet bestræbel-

ser for at gennemføre en frivillig indrulleringsordning, men foreløbig uden større resultat.

København vedblev at være rigernes vigtigste krigshavn. Da forholdene på Bremerholm var blevet for trange, fortsattes opfyldningen af Refshalegrunden, der var påbegyndt før krigen, og de eksisterende små holme forenedes til Nyholm. Her indrettedes et nyt orlogsværft, beskyttet af batterier og en forlængelse af Christianshavns vold langs Refshalegrundens østside. Flådens leje flyttedes fra havneområdet ved Bremerholm til Hocken, hvor beskyttelsen var bedre. I forhold til disse store arbejder kom anlæggelsen af havnen og fæstningen Christiansø, der var tænkt som modstykke til Carl XI's nye krigshavn i Karlskrona, til at betyde mindre.

Den glans, der omgav flåden efter krigens afslutning, kom kun i mindre grad hæren til del, skønt den nationale hær, der var blevet skabt i Christian V's første år og under krigen suppleret med yderligere udskrivninger og hvervninger, havde vist sig at være et stort fremskridt i forhold til tiden før enevælden. Tungere end krigserfaringerne vejede imidlertid landbrugets behov for arbejdskraft. Af hensyn hertil standsede regeringen udskrivningen til fodfolket efter Skånske krig. I stedet indførtes en soldaterholdsskat på 2 mk. årlig pr. td. hartkorn. Også det nationale rytteri blev ophævet. Den personlige tjenestepligt erstattedes af underhold til hvervede ryttere som blev indkvarteret hos bønderne i fredstid. Der blev lagt vægt på, at disse ryttere havde nogle års tjeneste bag sig, og de var i vid udstrækning udenlandske. Samtidig ophørte den gamle rostjeneste for stedse og erstattedes af en skat. Rentekammeret beklagede i 1685 tabet af de nationale tropper, men indrømmede at landet næppe kunne tåle udskrivning. Først med Frederik IV's landmilitars genoptoges arbejdet for at skabe et nationalt værn.

Som flåden blev også hæren holdt på et anseligt styrkemål efter fredsafslutningerne i 1679. Det var på dette tidspunkt hensigten, at hæren i kongeriget og hertugdømmerne skulle udgøre 20.000 mand i fredstid, men som følge af Christian V's politik overfor Gottorp øgedes den til at udgøre 36.000 mand 1680'erne igennem. Da denne politik led skibbrud i 1689, nedsattes hæren til 23.500 mand i kongeriget og hertugdømmerne, hvortil kom 7.000 mand, som var overladt Vilhelm III af England.

I modsætning til, hvad tilfældet var i flåden, mistede hæren sit nationale præg. Kommandosproget var tysk, svarende til overvægten af tyske officerer, og om en dansk officersskole blev der ikke tale før oprettelsen af det ridderlige akademi i København 1691. Dettets rolle blev tilmed beskedent. Den mistillid til den gamle adel, som Christian V vedblev at nære, satte her sine spor.

I den norske hær, som havde indlagt sig betydelig fortjeneste under kri-

gen, blev der ikke tale om større ændringer. Også her blev kommandosproget ganske vist tysk, men selve hæren bevarede et nationalt præg, også hvad officerskorpset angik. Bortset fra nogle få hvervede afdelinger, også de hovedsagelig norske, var den norske hær en videreudvikling af den nationale militærmagt fra Frederik III's tid, idet der skulle stilles en soldat af to fulde gårde, dog med undtagelse af Nordlandene og Finmarken, som var fritagne for udskrivning. Fredsstyrken androg i 1680'erne ca. 10.000 mand, halvdelen af, hvad der var normeret for Danmark og hertugdømmerne, men i kriseåret 1683 ses den at være øget til 16.300 mand.

Set med udenlandske øjne var Danmark-Norge stærkt rustet, og det var utvivlsomt også regeringens ønske at fremkalde netop dette indtryk. Det dannede basis for Christian V's aktive udenrigspolitik i årene efter krigen. Udgangspunktet for denne politik var formelt fredsslutningerne i Fontainebleau og Lund, men af de traktater, der var sluttet med Sverige, fik egentlig kun aftalen om ægteskab mellem Carl XI og den danske prinsesse Ulrikke Eleonora varig betydning. De vidtgående aftaler om fælles udenrigspolitik optræden, især i Tyskland og overfor Nederlandene, som var nedfældet i hemmelige artikler, må snarest betragtes som et udslag af den utilfredshed med forbundsfællerne under krigen, som prægede begge parter. De havde begge brug for et pusterum, som kunne anvendes til en politisk nyorientering. Den danske udenrigspolitik i tiåret efter 1679 kan betragtes som et efterspil til krigen, med andre midler men med samme hovedmål.

Det gottorpske spørgsmål havde været højt prioriteret af de danske forhandlere. I Lund havde de fremført et krav om, at Sverige skulle ophæve alle traktater, der var skadelige for Danmark, hvorved der uden tvivl først og fremmest var tænkt på den svenske alliance med Gottorp, men hverken på dette punkt eller med hensyn til påstanden om, at striden mellem Danmark og Gottorp måtte betragtes som et internt anliggende, var det lykkedes at opnå svenske indrømmelser.

I forhandlingerne med Frankrig var det ikke gået meget bedre. Den danske regering havde gang på gang indskærpet sin gesandt, Meyerocrone, at Gottorp var det vigtigste spørgsmål, og givet ham detaljerede forskrifter for, i hvilken rækkefølge han kunne slå af på de danske krav. Men det havde alt sammen været til ringe nytte. Pomponne havde gjort Meyerocrone opmærksom på, at Danmark var ene tilbage og ikke kunne vente fransk imødekommenhed - han vidste fra Celle, at Meyerocrone havde ordre til at slutte fred på de bedst mulige vilkår. At fravige bestemmelserne om Gottorp i Roskilde- og Københavnsfreden, som Frankrig havde garanteret, kunne ikke komme på tale. Det danske ønske om, at Rendsborgtraktaten fra 1675 skulle være gældende for forholdet mellem Danmark og Gottorp, kunne

selvfølgelig ikke imødekommes fra fransk side, hertugen måtte restitueres. End ikke det danske krav om, at det skulle forbydes Gottorp at have fæstninger, ville Frankrig gå ind på, men Pomponne tilføjede trøstende, at den danske konge jo havde magt nok til at forhindre det under et eller andet smukt påskud. Når freden var sluttet og hertugen restitueret, ville Frankrig ikke blande sig i stridighederne mellem Danmark og Gottorp.

I disse mundtlige udtalelser og en tilsvarende fransk imødekommenhed med hensyn til spørgsmålene om Elbtolden og bispedømmet Lübeck lå et svagt udgangspunkt for de følgende års danske udenrigspolitik. Det var også værd at notere, at Hamburgs ønske om optagelse i freden ikke var blevet imødekommet.

Den danske regering måtte imidlertid erkende, at en tilfredsstillende løsning af det gottorpske spørgsmål som et internt anliggende ikke var mulig. Frem for alt ville Sverige ikke tillade det, men der måtte også tages hensyn til de nordtyske magters reaktion, især Brandenburgs og Braunschweig-Lüneburgs. Allerede herved var sagen godt på vej til at blive et europæisk anliggende. Det var nødvendigt for Danmark at sikre sig støtte ved tilknytning til et af de europæiske alliancesystemer, hvor på den ene side Frankrig, på den anden side kejseren og Nederlandene var hovedmagterne.

Kejserens interesse for de nordiske anliggender var dog stærkt begrænset, indskrænkede sig i hovedsagen til, hvad der kunne forstyrre roen i det Tyske Rige og dermed bringe det westfalske fredsværk i fare. Direkte støtte kunne næppe påregnes fra denne kant. For Nederlandene var forholdene i Norden derimod af vital betydning. Den uhindrede adgang til handel på Østersøen var en hovedhjørnesten i Nederlandenes økonomiske system, og de indflydelsesrige handelshuse i Amsterdam og andre byer ønskede derfor fred i dette område. Erfaringerne fra krigen havde da også vist, at Nederlandene ikke var interesseret i at ændre status quo på Sveriges bekostning.

Det havde været Griffenfeldts udenrigspolitiske kongstanke, at det kun vil være muligt at trænge Sveriges indflydelse i Nordtyskland tilbage med Frankrigs støtte, og krigens udfald kunne unægtelig ses som et bevis på denne opfattelses rigtighed. Hertil kom, at en tilknytning til Frankrig ville åbne mulighed for subsidier, også i fredstid, og sådanne var påkrævede, hvis de militære styrkemål skulle opretholdes i fornødent omfang. Danmark-Norge var på dette punkt i ganske samme situation som Sverige. Det udenrigspolitiske engagement krævede for begge staters vedkommende et militært beredskab, som belastede deres ressourcer til bristepunktet. Storkansleren Frederik Ahlefeldt ønskede på denne baggrund en tilnærmelse til Frankrig, medens Christian V var mere skeptisk og nærrede betænkelighed ved at bryde med kejseren.

At erhverve Sveriges plads i det franske alliancesystem var heller ikke nogen let sag. Frankrig havde ikke som Nederlandene store økonomiske interesser i Østersøområdet. Hvad der interesserede den franske udenrigsledelse var først og fremmest at skaffe sig allierede i disse områder, som kunne støtte Frankrigs indflydelse i det Tyske Rige. Fra fransk synspunkt ville idealet derfor være, at begge de nordiske magter sluttede sig til Frankrig. En af dem var kun tilstrækkelig til at neutralisere den anden.

Under forhandlingerne i Lund var der fra dansk side stillet forslag om, at Frankrig skulle tilslutte sig den dansk-svenske alliance, hvad der skulle synes at imødekomme de franske ønsker. Den franske udsending, Feuquières, havde da også vist interesse for forslaget. Men de svenske forhandlere slog tanken hen, og Ludvig XIV var mistænksom. Han ønskede forhandlingerne ført i Paris, ikke i Lund. Efter anmodning fra Jens Juel gik Gyllenstierna dog i 1679 ind på at sætte nogle punkter op til en eventuel alliancetraktat mellem Frankrig og de nordiske stater, og i marts 1680 forelå et fælles dansk-svensk udkast til en traktat, hvor der ikke mindst var lagt vægt på spørgsmålet om subsidier, som begrundedes med, at en alliance med Frankrig ville nødvendiggøre øgede militære udgifter for de nordiske alliancepartnere.

Forslaget blev modtaget med interesse af den franske udenrigsminister, og i den følgende tid fremkom forskellige franske modforslag. Christian V var dog fortsat betænkelig ved de vanskeligheder i Nederlandene, det Tyske Rige og Spanien, som måtte forudses, og fandt, at Danmarks hænder blev bundet uden fordele. Samtidig var, efter Johan Gyllenstiernas død i juni 1680, den svenske udenrigspolitik, nu under Bengt Oxenstiernas ledelse, ved at lægge kursen afgørende om og søge tilnærmelse til Nederlandene og kejseren. Forhandlingerne med Frankrig blev ikke afbrudt, men de blev fra svensk side trukket i langdrag for at afvente resultatet af forhandlingerne med Nederlandene.

I september 1681 førte disse forhandlinger til underskrivelse af den svensk-nederlandske associationstraktat. Af forståelige grunde blev traktaten søgt hemmeligholdt, men allerede i oktober havde det franske diplomati fået nys om sagen, og Carl XI fandt det betimeligt at give sin gesandt i København ordre til at meddele Christian V, at Sverige førte allianceforhandlinger med Nederlandene. Først i november fulgte meddelelsen om traktatens afslutning, og da var den danske regering forlængst underrettet herom af sin gesandt i Nederlandene. Bitterheden mod Sverige var betydelig, men dog for intet af regne mod Ludvig XIV's harme.

Fra nederlandsk side var der i løbet af 1681 rettet gentagne henvendelser til Danmark-Norge om genoprettelse af det gamle venskab og bilæggelse af stridigheder, og den danske regering var også gået ind i forhandlinger, såvel

i Haag som i København. Både her og i sideløbende forhandlinger med kejseren og Spanien havde man forhåbninger om at få udbetalt i det mindste en del af de subsidier, som de tre magter var Danmark-Norge skyldig fra krigens tid. Ved udgangen af 1681 var disse forhåbninger dog blevet stærkt formindskede.

Der var uenighed om den udenrigspolitiske kurs i konseillet. Mange nærede betænkelighed ved Ludvig XIV's hårdhændede reunionspolitik, hvorunder navnlig besættelsen af Strasbourg i september 1681 vakte opsigt, og risikoen ved en alliance med Frankrig uden Sverige blev fremhævet. Men betænkelighederne ville være mindre, hvis Brandenburg trådte i Sveriges sted, og denne mulighed var i høj grad aktuell.

Danmark-Norge og Brandenburg var gamle forbundsfæller, men forholdet var kølnet betragteligt i sommeren 1679. Kurfyrst Frederik Vilhelm beklagede sig over de dansk-svenske forhandlinger i Lund, og Christian V replicerede ved at udtale sin overraskelse over, at kurfyrsten på egen hånd havde påbegyndt særforhandlinger med Frankrig. Hermed skiltes vejene, men i oktober 1680 fik Christian V en henvendelse fra Frederik Vilhelm, hvori denne foreslog tilslutning til Frankrig. Ahlefeldt støttede planen. Alliancen med Sverige fandt storkansleren unaturlig, men en alliance med kurfyrsten ville være naturlig og baseret på fælles interesse. Just Høg blev instrueret om at undersøge i Paris, om Frankrig ville slutte med Danmark og Brandenburg uden Sverige. Begge parter spillede med skjulte kort. Den store kurfyrste skjulte, at han allerede var dybt engageret i forhandlinger med Frankrig. Danmark skjulte sine forhandlinger sammen med Sverige i Paris.

I januar 1681 afsluttede kurfyrsten en traktat med Frankrig, som blandt andet indeholdt løfter om franske subsidier til Brandenburg. Danmark-Norge og en række tyske stater skulle indbydes til at slutte sig til. Traktaten var hemmelig, men der sivede hurtigt rygter ud om dens afslutning. Den første danske reaktion var officielt misfornøjelse. Man ville ikke støde Sverige og ønskede muligheden for en dansk-svensk-brandenburgs-fransk alliance holdt åben. Danmark ønskede, at Frankrig skulle give Sverige meddelelse om Brandenburgs optagelse i alliancen, men det var åbenbart med den bagtanke, at Sverige i så fald ville være uinteresseret, således at Brandenburgs ønske om at holde Sverige uden for automatisk ville blive imødekommet, uden at Sverige havde grund til at beklage sig.

Såvel i Berlin som i København vakte Ludvig XIV's reunioner uro. Begge steder var der uenighed i regeringskredsen, og man indtog en afventende holdning. Den danske regering fortsatte forhandlingerne til alle sider, men efterhånden som det blev klart, at Sverige nærmede sig Nederlandene, blev den danske holdning overfor Brandenburg mere positiv. Efterretningen om

associationstraktaten mellem Sverige og Nederlandene og navnlig det skuffende udfald af forhandlingerne med Nederlandene, kejseren og Spanien om betaling af skyldige subsidier gjorde udslaget. Den 31. januar 1682 underskrevs i Berlin en defensiv alliancetraktat på 10 år mellem Christian V og Frederik Vilhelm, og 15. marts efterfulgtes denne af en tilsvarende traktat på 8 år mellem Christian V og Ludvig XIV.

Den danske regering havde langtfra fået alle sine ønsker opfyldt, men når Christian V gjorde resultatet op - og det gjorde han skriftligt - var fordelene dog betragtelige. Han var blevet allieret med Europas stærkeste militærmagt, som desuden var berømt for sin trofasthed, og dertil med Brandenburg, som meget vel kunne få følgeskab af andre tyske fyrster. Der var lovet franske subsidier i såvel freds- som krigstid, omend ikke så store, som det var ønsket fra dansk side. Fremfor alt var Sverige nu skilt fra Frankrig, og Danmark havde fået mulighed for at hævde sine interesser overfor Gottorp og Hamburg, skønt det ikke var lykkedes at bevæge Ludvig XIV til at give udtrykkelige tilsagn på disse punkter. Man mente dog fra dansk side at have grund til at tro, at Frankrig ikke ville lægge hindringer i vejen. De videre perspektiver med hensyn til landerhvervelser i Nordtyskland på Sveriges bekostning omtalte Christian V ikke i sin opsummering af resultaterne, men det måtte være indlysende for alle, at Danmark og Brandenburg havde fælles interesser i denne henseende. Mere tvivlsomt var det, hvordan Frankrig ville stille sig til et sådant brud på den westfalske fred. Spørgsmålet blev aktuelt flere gange i de følgende år.

Sideløbende med, at Danmark-Norge bevægede sig henimod det franske alliancesystem, var forholdet mellem Christian V og hertug Christian Albrecht af Gottorp blevet stedse mere tilspidset. Udgangspunktet for uenigheden var spørgsmålet om fordelingen af de kontributioner, der skulle ydes af indbyggerne til hertugdømmernes forsvar. Hertugen gik ind for en ligelig deling mellem de to fyrster, men Christian V gjorde gældende, at hertugen hverken havde hær eller fæstninger, hvorfor han, kongen, havde overtaget hele defensionen og følgelig også burde have alle kontributioner. Hertugen tilbød beredvilligt at overtage halvdelen af defensionen, men dette blev kategorisk afvist af Christian V. Efter hertugens tidligere optræden vill kongen ikke tillade ham at holde hverken hær eller fæstninger. Christian V gik i efteråret 1680 over til på egen hånd at udskrive kontributioner af prælaterne og ridderskabet, som stod under fælles regering, og to år efter gik han videre og krævede nu, under trussel om militær eksekution, at også hertugens egne amter og stæder skulle indbetale deres kontributioner til landekisten, hvorfra de ville gå videre til kongen.

Under disse omstændigheder tog Christian Albrecht ophold i Hamburg, hvorfra han under udnyttelse af sit medlemskab som tysk fyrste af den nedresachsiske kreds søgte støtte hos kredsobersten, hertug Georg Vilhelm af Celle. Som de andre braunschweig-lüneburgske hertuger så denne med mistro på enhver dansk magtudvidelse, der kunne befrygtes at føre videre og i sidste ende sigte på erhvervelse af de svenske besiddelser i Nordtyskland, navnlig stifterne Bremen og Verden, som Braunschweig-Lüneburg betragtede som sin interessesfære. Kredsdagen i Lüneburg vedtog i juni 1682 at intercedere for Christian Albrecht hos Christian V, og Georg Vilhelm lovede den gottorpske hertug hjælp, hvis hans lande blev besat.

Mere end en svag diplomatisk pression blev det dog foreløbig ikke til fra Braunschweig-Lüneburgs side, og tilsvarende lod Karl XI af Sverige det blive ved et brev til Christian V, hvori han henstillede, at hertugen forblev i den stand, han burde nyde. Det blev pure afvist af Christian V under henvisning til, at sagen var »domestik«. Kurfyrsten af Brandenburg var tydeligt nok ængstelig ved udsigten til at blive blandet ind i en strid med Sverige og Braunschweig-Lüneburg, men lovede dog Christian V hjælp, hvis hertugen af Celle skulle gå over til fjendtligheder. Den franske regering indskrænkede sig til at mane alle parter til besindighed, og kejseren udfoldede bestræbelser for at bilægge striden, som så ofte før og siden uden resultat. I 1683 var situationen den, at Braunschweig-Lüneburg ganske vist gentog sin forsikring om vilje til at hjælpe Christian Albrecht, men fremhævede, at tiderne var farlige, og tilrådede hertugen at håbe på hjælp af Gud og tiden. Det havde set ud til krig mellem Danmark og Sverige, og både en hollandsk og en fransk flåde var ankommet til Østersøen, men det blev ved truslen.

Det var Christian V's mål at reducere hertugen af Gottorp til Rendsborgtraktatens status, og i foråret 1684 fandt han tiden moden til handling. I april tilgik der hertugen et forligstilbud, hvis 16 punkter nærmest havde karakter af et ultimatum, og da hertugen som ventelig afviste disse betingelser, der nærmest ville have reduceret ham til en stor godsejer, udstedte Christian V i maj 1684 fra Rendsborg et patent, hvorved han under henvisning til hertugens og hans faders slette optræden mod Danmark og hertugens vægring ved at gå ind på de opstillede betingelser inddrog den hertugelige del af Slesvig og forenede den med den kongelige. De hertugelige amtmænd blev erstattet af folk, der stod kongen nær, og indbyggerne fik ordre til at hylde Christian V.

Christian Albrecht mødte sympati i både Braunschweig-Lüneburg og Brandenburg, men netop i sommeren 1684 forhandlede disse magter med den danske regering om fælles erobring af de svenske besiddelser i Tyskland, så mere end hjælp gennem forhandlinger kunne der ikke blive tale om. Kej-

serens initiativer i sagen blev afvist af Christian V under henvisning til, at sagen kun gjaldt Slesvig, og Ludvig XIV erklærede, at han ikke ville engagere sig i striden mellem Danmark og Gottorp.

Helt anderledes stærk blev reaktionen, da det i sommeren 1686 blev kendt, at Christian V forberedte et angreb på Hamburg. I skrivelser til tyske fyrster forsikrede den danske konge, at han kun krævede hylding, ikke ville bemægtige sig byen, men da han samtidig truede Hamburg med bombardement, og en dansk hær slog lejr ved Altona, blev hans forsikringer mødt med skepsis. Ikke blot Braunschweig-Lüneburg, men også Brandenburg sendte militær hjælp til Hamburg og indlod sig endog i forhandlinger med Sverige om sagen. Ludvig XIV var utilfreds. Den franske regering belærte Meyercrone om, at denne sag måtte afsluttes hurtigst muligt, det var en af de ting, som kun et heldigt udfald kunne retfærdiggøre.

Således presset af sine allierede opgav Christian V i oktober 1686 planerne mod Hamburg, men både ved kejserhoffet og i Nordtyskland, Sverige og Nederlandene havde begivenheden vakt stærk forbitrelse mod Danmark. Hamburgaffæren havde vist, at den danske regering ikke ubetinget kunne regne med Brandenburgs og Frankrigs støtte, men det var dog den store kurfyrste, der fik forhindret Braunschweig-Lüneburgs og Sveriges bestræbelser for at få hertugen af Gottorp restitueret med våbenmagt og fik en kongres i Altona i stand fra oktober 1687 med kejseren, Brandenburg og Sachsen som mæglere. Forhandlingerne her kom til at strække sig over mere end halvandet år.

De officielle forhandlingspartnere var Christian V og hertug Christian Albrecht af Gottorp, men som mødet skred frem blev det klart, at Danmarks virkelige modpart var Sverige, hvis udsendte repræsentant, Vellingk, kom til at spille en fremtrædende rolle. I det svenske råd var der enighed om, at det var i Sveriges interesse at hertugen af Gottorp blev restitueret i sine gamle rettigheder og bevarede sin forbindelse med Sverige, så at uromomentet i Holsten kunne opretholdes. Sverige handlede i nær forståelse med Braunschweig-Lüneburg, som ligeledes støttede den gottorpske sag.

Den danske hovedforhandler, Conrad Bierman v. Ehrenschild, der efter Frederik Ahlefeldts død i 1686 var den egentlige leder af udenrigspolitikken, nåede efterhånden til den overbevisning at det ville være ugørligt at fastholde det danske krav om, at Rendsborgtraktaten af 1675 skulle danne grundlag for aftalerne, også selv om Christian V var villig til at tilbyde hertugen af Gottorp grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst som kompensation. Støttet af Sverige var Gottorp ubøjelig i sin afvisning af de danske synspunkter, og også mæglerne stillede sig som helhed skeptisk overfor dem. Kurfyrsten af Brandenburg manede til forsonlighed og forståelse med Sverige, og Fran-

krig kunne ikke love støtte. Tilmed udviklede den europæiske situation sig på en måde, der kunne blive farlig for Danmark. Frankrig var på vej ind i en ny krig i det Tyske Rige, og der var udsigt til, at prins Vilhelm af Oranien ville blive herre i England.

I marts 1689 var Christian V nået dertil, at han meddelte Brandenburg, at han ville gå ind på en total restitution af den gottorpske hertug på betingelser, der var forenelige med hans ære og hans landes sikkerhed, men også med hensyn til disse betingelser måtte han efterhånden give køb. Ved Altonaforliget den 20. juni 1689 blev hertugen af Gottorp genindsat i sine rettigheder fra tiden før 1675, herunder udtrykkeligt retten til at udskrive kontributioner, have fæstninger og slutte forbund med fremmede magter. Derimod var det ikke lykkedes hertugen at trænge igennem med sit ønske om ophævelse af de gamle unioner af 1533 og 1623 mellem kongeriget og hertugdømmerne samt af fællesregeringen over prælater og ridderskab, og allerede heri lå der stof til ny konflikt, hvor det kunne være tvivlsomt nok, om traktatens henvisning af alle øvrige gravamina til mindelig overenskomst eller rettens vej ville være tilstrækkelig. Det var dog tydeligt nok, hvem der havde trukket det længste strå. I et brev til Carl XI umiddelbart efter underskrivelsen fremhævede den svenske udsending triumferende, at den svenske konge ved den afsluttede traktat havde foreskrevet sine fjender og misundere lov. Sverige og Braunschweig-Lüneburg havde i februar 1689 sluttet en hemmelig aftale om at gennemtvinge hertugens restitution med magt, og parterne havde været parat til at gå over Elben og indlede militære operationer ved midten af juni, hvis Christian V ikke bøjede sig for de gottorpske krav.

Altonatraktaten var et fuldstændigt nederlag for Christian V's politik overfor Gottorp i tiden fra 1675 til 1689. I sit politiske testamente fra 1684, hvori den danske konge havde formanet sine efterfølgere til aldrig at tillade, at fyrstendømmet Slesvig blev delt, tilføjede han med egen hånd: »Dette er siden i så vidt forandret ved restitutionen af hertug Christian Albrecht anno 1689, hvilken sag vi vil befale Gud og tiden«. Tiden oprandt først under hans søn og efterfølger Frederik IV, da Danmark-Norge efter den store nordiske krig, i en helt anden udenrigspolitisk konstellation, stod anderledes stærkt overfor Gottorp og Sverige.

Ovenstående oversigt over Danmark-Norges udenrigspolitik i tiåret efter afslutningen af Skånske krig er i hovedsagen baseret på *L. Laursens* indledninger i *Danmark-Norges Traktater VII og VIII* (København 1926, 1930). Til de militærhistoriske oplysninger er de vigtigste kilder *Edvard Holm*, *Danmark-Norges indre Historie 1660-1720 I* (København 1885) og *Jørgen H. Barfoed*, *Niels Juel* (Århus 1977).

PERSONREGISTER

UDARBEJDET AF ARNE STADE, FINN OG LILLIAN AKSGAARD

Efter navnene anføres kun højeste stilling i krigsperioden.

Kongerne Christian V og Carl XI nævnes ikke.

Fra den egentlige tekst er kun medtaget personer, der har haft betydning for begivenhedsforløbet.

Fra noterne er kun medtaget personer i forbindelse med krigsdeltagelse.

Danske navne er stavet overensstemmende med Dansk Biografisk Leksikon, København, 1933-44, svenske adelige navne som i Elgenstierna: Den introducerede svenska adelns ättartavlor.

Da. betyder dansk, sv. betyder svensk.

A

Adeler, Cort; da. generaladmiral: 46, 76, 79, 80, 167, 250, 251, 252, 421.

Ahlefeldt, Frederik von; da. rigskansler: 24, 169, 178, 257, 261, 424, 426, 429.

Alexej Michailovitj; russisk zar: 143, 278, 318, 322, 323.

Alexejevitzj, Feodor; russisk zar: 322.

Altewelt, Frantz; da. fænrik: 242.

Anckarhjelm, Márten Christensson; sv. admiralitetsmajor: 251.

Anton, greve af Aldenburg; da. diplomat: 415, 416.

Anton Günther, greve af Oldenburg: 32.

Arenstorff, Carl von; da. overgeneral: 121, 168, 169, 203, 207, 208, 210, 211, 239, 386.

Arenstorff, Frederik von; da. general: 168, 207, 219, 220, 224, 226, 234, 243.

Artmar, Heinrich Otto; da. ritmester: 203.

Ascheberg, Georg Frederik von; sv. oberstløjtnant: 205, 240.

Ascheberg, Rutger von; sv. feltmarskal: 10, 11, 123, 126, 130, 132, 138, 141, 146, 154, 159, 160, 183-187, 189, 201, 210, 213, 214, 228, 229, 233, 235, 236, 238, 244.

Aschenraden, se Schultz.

Ashton, George; sv. oberst: 215.

B

Banér, Gustaf Persson; sv. feltmarskal og generalguvernør i Skåne: 55, 95, 130, 131, 154, 183, 195, 411.

Banér, Johan; sv. feltmarskal: 163.

Baranoff, Claes Johan; sv. oberst: 205, 211, 216, 229.

Barthold, Martin; da. oberst: 311, 312, 313.

Basse, Adam Hans; da. oberstløjtnant: 203.

Basserode, Hermann von; kejserlig ambassadør: 31.

Baudissin, Gustav Adolf; da. generalløjtnant: 168, 169, 207, 274.

Beaumont, Simon van; nederlandsk diplomat: 36.

Bechmann, Johan; hamborgsk købmand: 387.

Bernsdorf, Eggert Detlev; dansk ritmester: 241.

Beverningk, Hieronymus van; nederlandsk diplomat: 406, 407, 408, 409, 414.

Bibow, Harnack; da. oberst: 207, 231.

Bibow, Sigfried; da. generalmajor: 229.

Bielke, Nils; sv. generalmajor: 11, 14, 123, 126, 184, 194-198, 201, 202, 204-206, 211, 213,
 214, 218, 220, 221, 223, 224, 226-229, 231, 244, 245.
 Bielke, Sten; sv. rigsskatmester: 11, 63, 66, 196.
 Bielkensisstierna, Claes; sv. admiral: 63.
 Biermann von Ehrenschild, Conrad; da. diplomat: 429.
 Billenberg, Christian; da. oberstløjtnant: 273, 311.
 Biskoppen af Münster, se Christopher Bernhard von Galen.
 Bjelke, Henrik; da. rigsadmiral: 72, 76, 79, 169, 251, 261, 392.
 Bjelke, Jørgen; da. general og statholder: 285, 294.
 Bjørnsen, Jørgen; da. viceadmiral: 72, 76.
 Blakenheim, Jost Philip; da. oberstløjtnant: 311.
 Blix; sv. major: 272.
 Bonde, Carl; sv. envoyé: 196.
 Bonde, Gustaf; sv. rigsskatmester: 53, 85.
 Brahe, Nils; sv. rigsråd: 42, 44, 411.
 Brahe, Per; sv. rigsdrost: 53.
 Bremer, Johan Otto; da. oberst: 184.
 Brinck, Conrad; da. oberst: 207.
 Brock, Johan; da. faktor i Lübeck: 386, 387.
 Brockenhus, Jørgen; da. oberst: 208, 210, 211, 240.
 Bromé, David; hollandsk købmand: 346.
 Brünnigker, Friedrich Wilhelm; da. oberstløjtnant: 119.
 Budberg, Gotthard Johan von; sv. oberst: 205, 206, 210, 211, 216, 223, 239, 245.
 Bugenhagen, Andreas; da. ritmester: 241.
 Burghausen, Herman von; sv. oberst: 205, 206, 218, 239, 247, 317.
 Burmester, Ditmar; købmand i København: 392.
 Busch, Dietrich; da. oberst: 207.
 Butyrlin, Ivan Vasiljevitj; russisk diplomat: 322, 323.
 Bülow, Bartold; da. oberst: 121, 207.
 Bülow, Jacob; da. generalmajor: 208.
 Bår, Johan; sv. admiralløjtnant: 66.
 Börgesson, Albrecht; skånsk købmand: 346.
 Börstell, Frederik von; sv. oberst: 184, 188, 205.

C

Campenhausen; sv. major: 326.
 Carl X Gustaf; sv. konge; 12, 23, 24, 51, 52, 56, 57, 59, 60, 62, 76, 84, 90, 93, 103, 129,
 160, 268, 272, 303, 318, 319, 325, 329, 368, 406.
 Carl XII; sv. konge: 374.
 Carlsson, Gustaf, greve; sv. oberst: 216, 221, 272.
 Charlotte Amalie; da. dronning: 121, 207, 217, 272.
 Christian IV; da. konge: 24, 76, 360.
 Christian Albrecht; hertug af Holsten-Gottorp: 23, 25, 32, 33, 40, 41, 46, 125, 269, 402,
 415, 424, 427-430.
 Christina; sv. dronning: 271, 303-306, 310, 313.
 Christopher Bernhard von Galen; biskop af Münster: 23, 261, 274, 415.
 Cicignon, Johan Caspar von; da. generalmajor: 199, 207, 215, 217.
 Clary, de; da. major: 312.

Clerck, Hans Hansson; sv. admiralløjtnant: 66.
Clerck, Hans Wilhelmsson; sv. holmadmiral: 66.
Clerck, Richard; sv. holmadmiral: 63, 66.
Clodt von Jurgensberg, Johan Adolph; sv. officer og memoireforfatter: 10, 11, 123, 188, 191, 194, 216, 217, 219, 224, 226, 231.
Coucheron, Vilhelm; norsk oberst: 288.
Coventry, Henry; engelsk diplomat: 30.
Creutz, Ernst Johan; sv. rigsråd og hovrætspræsident: 322-324.
Creutz, Lorentz; sv. rigsråd og admiral: 174, 250, 252, 253.
Cromwell, Oliver; engelsk protektor: 24.
Cronhjort, Abraham; sv. oberst: 205.
Cronström, Abraham; sv. kollegialråd: 412.

D

Dahlberg, Erik; sv. generalkvartermester, oberst: 9, 62, 63, 123, 126, 130, 140, 154, 157, 159, 183, 187, 188, 194-197, 201, 204, 206-208, 215, 216, 218-221, 223, 226-228, 231, 233.
Degenfeldt, Hannibal; da. generalmajor: 121.
De la Gardie, Axel Julius; sv. feltmarskalløjtnant: 319, 322-325, 328.
De la Gardie, Magnus Gabriel; sv. rigskansler: 36, 41, 42, 106, 126, 129, 267, 318, 400, 401, 410.
Dorosjenko, Petr; ukrainsk hetman: 323.
Drake, Magnus; sv. oberst: 205, 223, 245.
Dreyer, Frederik; da. orlogskaptajn: 259.
Duncan, Jacob; da. generalmajor: 17, 121, 135, 138, 177, 183-186, 188, 190.
Dureel, Magnus; sv. landshøvding: 117.

E

Ehrenflycht, se Erlandsson.
Ehrenschild, se Bierman.
Erhorn, Vilhelm; da. oberst: 207.
Erlandsson (Ehrenflycht), Sven; skånsk kaptajn og sv. krigskommissær: 352.
Ernst August; biskop af Osnabrück: 282.
Estrades, Godefroi Comte d'; fransk diplomat: 406, 413, 414.

F

Fagel, Casper; hollandsk rådspensionær: 407, 408, 414.
Feodor Alexejevitj; russisk zar: 322.
Fersen, Fabian von; sv. feltmarskal: 279.
Fersen, Otto Wilhelm von; sv. generaløjtnant: 185, 197, 202, 204, 210, 213-215, 253.
Feuquières, Isaac de Pas, marquis de; fransk diplomat: 40, 42, 156, 425.
Fleming, Herman Claesson; sv. admiralitetsråd og præsident for kammerkollegiet: 63.
Frederik; hertug af Hannover: 31, 37, 38, 41, 274.
Frederik III; da. konge: 25, 27, 30, 72, 73, 76, 77, 89, 171, 172, 382, 423.
Frederik IV; da. konge: 422, 430.
Frederik Wilhelm; kurfyrste af Brandenburg: 23, 34, 38, 42, 45, 50, 125, 128, 149, 151, 175, 176, 259, 267-269, 271, 272, 275, 278-282, 415, 426-429.

Friesendorff, Johan Frederik von; sv. gesandt: 24.

Friis, Mogens; da. rentemester: 79.

Fuiren, Dietrich; da. højesteretsassessor: 384.

G

Galle, Johan; sv. generalløjtnant: 205, 218, 219.

Georg (Jørgen); da. prins: 121, 169, 203, 207, 213, 217.

Georg Vilhelm; hertug af Celle: 34, 39, 282, 428.

Gersdorff, Joachim; da. rigshofmester: 94.

Giese, Frederik; da. koncelliråd: 120.

Gjedde, Ove; da. rigsadmiral: 94.

Goës, Casper; sv. oberstløjtnant: 205, 206, 239.

Goltz, Joachim Rüdiger von der; da. feltmarskalløjtnant: 168, 169.

Griffenfeld, Peder Schumacher; da. rigskansler: 35, 37, 43, 44, 76, 77, 79, 165-169, 172, 175, 176, 178, 179, 252, 269, 273, 403, 424.

Grundel-Helmfelt, se Helmfelt.

Gustaf II Adolf; sv. konge: 23, 214.

Gyldenhoff, Balthasar; sv. krigsråd: 130.

Gyldenløve, Ulrik Frederik; statsholder i Norge: 30, 129, 130, 135, 137-139, 142, 148, 150, 152, 178, 254, 283-86, 288-96, 298, 300, 421.

Gyllenrooth, Jonas; sv. generalauditør: 192.

Gyllenstierna, Christoffer; sv. generalmajor: 184, 205, 216.

Gyllenstierna, Göran; sv. generalguvernør: 305, 306.

Gyllenstierna, Johan; sv. rigsråd: 126, 135, 140, 141, 159, 352, 371, 401, 410-412, 415, 416, 419, 425.

Gyntersberg (Günthersberch), Christoffer von; sv. oberst: 205, 213, 216, 220, 223.

H

Habbæus, Kristian; da. diplomat: 37.

Hagedorn, Elias von; sv. oberstløjtnant: 184, 205.

Hallard, Henry de; brandenburgsk generalmajor: 273.

Harboe, Jens; da. overkrigssekretær: 169, 355.

Hastfer, Jacob Johan; sv. oberst: 192, 244.

Hedevig Sophie; landgrevinde af Hessen-Cassel: 34, 50, 52.

Hedvig Eleonora; sv. enkedronning: 51, 52.

Heintz, Albert; købmand i København: 392.

Helmfelt, Simon Grundel; sv. feltmarskal: 130, 154, 183, 185, 187, 189, 201, 213, 228, 229, 236, 244.

Hennings, Egidius; da. faktor i Hamburg: 387.

Hertugen af Holsten-Gottorp, se Christian Albrecht.

Hessler, Frederik; da. krigskommissær: 311, 313.

Hierta, Per; sv. oberst: 184, 206, 218, 219.

Hoghusen, Henrik; sv. kancelliråd: 126, 133, 195.

Holck, Christian Christoffer, da. oberst: 207.

Holsten-Plön, Hans Adolf hertug af; da. overfeltmarskal: 17, 20, 32, 40, 116, 121, 168, 207.

Hoof, Hendrik; nederlandsk politiker: 414.

Horn, Gustaf Carlsson; sv. feltmarskal: 99.

Horn, Gustaf Evertsson; sv. feltmarskal og generalguvernør: 318.
Horn, Henrik Henriksson; sv. feltmarskal og generaladmiral: 175, 250, 254, 256, 274, 275, 279, 281.
Hummerhjel, Alexander; sv. ritmester, dagbogforfatter: 9.
Høg (Høeg), Just; da. diplomat: 36, 39, 45, 49, 402, 426.

J

Jacobsen, Sthen; skånsk præst og krønikeforfatter: 12, 14, 117, 183, 189, 233.
Janssen, Cort; da. orlogskaptajn: 114.
Jenkins; engelsk diplomat: 407-409.
Johan Adolf, se Holsten-Plön.
Juel, Jens; da. geheimeråd: 36, 37, 40, 42-44, 49, 257, 290, 292, 293, 295-297, 300, 301, 415, 416, 425.
Juel, Niels; da. generaladmiralløjtnant: 16, 72, 167, 174, 175, 250-253, 255-259, 276, 307, 308, 310-313, 421.
Jørgen; da. prins: se Georg.

K

Kaas, Bernhard Christopher; da. oberstløjtnant: 207.
Kagg, Lars; sv. rigsmarsk: 55.
Karl II; engelsk konge: 24, 27, 30, 405, 406, 412.
Kejseren, se Leopold I.
Keker; da. løjtnant: 238.
Kielman von Kielmannsegg, Hans Heinrich; gottorpsk råd: 384.
Kielman von Kielmannsegg, Johan Adolf; gottorpsk regeringspræsident: 384, 393.
Klingenberg, Poul; da. statsråd og diplomat: 28, 45, 175, 176.
Krabbe, Niels; skånsk adelsmand: 85.
Kruise af Verchou, Hans Abraham; sv. oberst: 184, 205.
Kruise, Mogens; da. oberst: 78, 208, 239.
Kurck, Gustaf; sv. rigsråd: 410.
Kurck, Knut; sv. rigsråd: 410-412.
Kurfyrsten af Brandenburg, se Frederik Wilhelm.
Königsmarck, Otto Wilhelm von; sv. feltmarskal: 197, 253, 257, 271-273, 276-278, 281, 282.
Körbitz, Johan Christopher von; da. rigsmarsk: 169, 199.

L

La Hayes, Johan; da. oberst: 121.
Landgrevinden af Hessen-Cassel, se Hedevig Sophie.
Leijonberg, Johan; sv. resident: 412.
Leijonsköld, Augustin, sv. landshøvding: 95, 232.
Leopold I; tysk-romersk kejser: 26, 31, 34, 35, 37-39, 41, 44, 45, 54, 57, 124, 128, 152, 258, 269, 319, 387, 403-405, 411, 414, 415.
Leslie, Jacob; da. feltmarskalløjtnant: 169.
Lewetzow (Lewetzau), Hans Friedrich; da. generalmajor: 115, 121, 207.
Lichten, Robert; sv. generalmajor: 206.
Liewen, Berndt von; sv. general: 242.

Lillie, Axel; sv. rigsmarsk: 55.
Lilliecrona, Gustaf; sv. diplomat: 35, 37.
Lillieroot, Nils; sv. diplomat: 408, 411, 412.
Lindenov, Christoffer; da. diplomat: 35, 37.
Lindhjelm, Anders; sv. kammerråd: 347.
Lindschöld, Erik; sv. statssekretær: 126, 133, 197, 347.
Lira, Emanuel Francisco de; spansk diplomat: 407, 408.
Lode, Ernst Georg; sv. oberstløjtnant: 186, 210.
Ludvig XIV; fransk konge: 25, 29, 30, 33, 152, 282, 312, 319, 346, 401, 403-405, 408, 409, 412-417, 425-427, 429.
Lybecker, Georg Henrik; sv. generalmajor og landshøvding: 105.
Lütken, Ditlev; da. oberst: 207.
Lützow, Ægidius; da. oberst: 121, 207, 246.
Løvenhjem, Hans; norsk generalmajor: 287, 290.

M

Maidel, se Maydell.
Malmenius, Johan; gotlandsk hauptmand: 305, 306, 308-310.
Mardefelt, Conrad; sv. feltmarskallløjtnant: 271-273, 283.
Maria, engelsk prinsesse (dronning): 412.
Maydell, Georg Johan; sv. oberstløjtnant: 191.
Meerheim, Hans Wilhelm; da. generalmajor: 207, 227, 238.
Meier (Mejer), Herman; da. overkrigssekretær og generalauditor: 71, 167-171, 198, 273.
Mejercrone (Meyercrone), Henning; da. gesandt: 43, 176, 402, 415, 423, 429.
Meldrum, Thomas; da. oberst: 207.
Mell, Johan; sv. generalkvartermester: 61.
Mellin, Bernhard (Berndt); sv. oberst: 197, 205, 243.
Mikkelsen, Bartolomeus; borger i Limhamn: 104.
Montaque, Edward; engelsk admiral: 24.
Morath, Alexander; sv. kommandant: 325.
Mortaigne, Barthold de; sv. generalmajor: 185, 204, 220.
Münchhausen, Burchard Heinrich; da. oberst: 183, 188.
Münster, biskop af; se Christopher Bernhard von Galen.
Mörner, Lars Axel; sv. oberst: 205.

O

Olivercrantz, Johan Paulin; sv. statssekretær: 126, 405, 406, 408, 410-413.
Olsen (Anckargrip), Henning; skånsk købmand: 346.
Ordyn-Nasjtjokin, Afanasij Lavrentijevitj; russisk statsmand: 318, 319.
Orning, Søren; da. orlogskaptajn: 115.
Oxenstierna, Axel; sv. rigskansler: 23, 129.
Oxenstierna, Bengt Gabrielsson; sv. diplomat: 401, 405, 406, 408, 409, 417, 425.
Oxenstierna, Gabriel; sv. guvernør på Gotland: 305, 307-309, 313, 315.
Oxenstierna, Gustaf Gabrielsson; sv. rigsråd og generalmajor: 319.

P

Pahlen, Johan Anders von der; sv. oberst: 205, 216, 242.

Petkum, Simon; da. diplomat: 34, 48, 49.
Plessen, Samuel Christoffer; da. oberst: 207.
Plön, se Holsten-Plön.
Pogwisch, Otto; da. generalkrigskommissær: 71, 77, 80.
Pomponne, Simon Arnauld de; fransk udenrigsminister: 30, 408, 412, 416, 423-425.
Post, Vilhelm Mauritz von; sv. oberst: 184, 205.
Pulow, Hans Adam; da. løjtnant: 199, 241.

R

Ramel, Henrik; skånsk adelsmand: 362, 363, 365.
Ramsvård, Hans; sv. oberst: 205, 223, 339.
Rantzau, Ditlef; da. generalmajor: 207.
Rantzau, Johannes; da. oberst: 121.
Rappholt, Hans Henrik von; sv. major: 364.
Ramstedt, Claus Helmreich; da. oberst: 121.
Rauch, Gotfried; da. oberst: 208.
Reenstierna, Jacob Momma; gotlandsk handelsmand: 304, 305.
Rehnskiöld, Axel; sv. oberst: 205, 206, 216.
Reventlow, Conrad; da. oberst: 121, 208.
Ribbing, Zakarias; sv. oberst: 205.
Richelieu, Jean Armand de Plessis; fransk statsmand og kardinal: 129.
Rodsten, Jens; da. admiral: 251.
Rodsten, Marquor; da. tøjmester, oberst og admiral: 251, 254, 288.
Rolshausen; sv. oberst: 202, 210.
Rosenhane, Bengt; sv. hofmarskal: 221.
Rosenkrantz, Maximilian; da. oberst: 121, 183, 188.
Rosenkrantz, Niels; da. generalløjtnant: 272.
Rudolf August, hertug af Wolfenbüttel: 39, 282.
Rumohr, Ditlev; da. generalmajor: 277.
Rump (Rumph), Christian Constantin; nederlandsk diplomat: 404.
Rüse (Rüsensten), Henrik; da. generalløjtnant: 75, 76, 168, 169.
Rålamb, Claes; sv. rigsråd: 410, 411.

S

Sandberg, Anders; da. generalmajor: 121, 199, 203, 207, 208, 211, 239.
Schack, Hans; da. feltmarskal (»rigens feltherre«): 71, 72, 73, 75, 76, 168, 172.
Schack, Hans; da. oberst: 184.
Schack, Hans; da. kaptajn: 217, 242.
Schack, Joachim; da. generalmajor: 207, 215.
Scheel, Otto; da. krigskommissær: 169.
Schulenburg, Hans Georg von; da. oberst: 199, 207.
Schultz von Aschenraden, Martin; sv. generalløjtnant: 185, 195, 204, 215, 217, 219, 228.
Schultz, Michael; sv. major: 305, 308-310.
Schumacher, se Griffenfeld.
Schwerin; brandenburgsk oberst: 272.
Schönleben, Johan Benedikt von; sv. generalmajor: 185, 205, 219, 220.
Sehested, Axel; skånsk adelsmand: 94.
Sehested, Hannibal; da. rigsskatmester: 26, 71-73, 75, 76, 171.

Sehested, Henrich; da. oberst: 208, 211.
Siegrooth, Hans Henrik von; sv. oberstløjtnant: 184, 205, 210, 213.
Siöblad, Erik; sv. admiral: 254, 255, 275.
Skytte, Håkon Nilsson; sv. landshøvding: 95.
Skytte, Nils; sv. oberst og dagbogsforfatter: 9.
Sneckenberg, Jacob; sv. rentemester: 347.
Sneidwin, Johan; da. kornet: 238, 241.
Sofie (Sophie) Amalie; da. enkedronning: 41, 296, 297, 301.
Soop, Erik; sv. oberstløjtnant: 184.
Span, Hendrick; da. viceadmiral: 259.
Spiegel, Hakvin; sv. superintendent («feltprovst») og dagbogsforfatter: 9, 11, 183, 189, 197,
Staël von Holstein, Jacob; sv. oberst og generalkvartermester: 61-63.
Staël von Holstein, Johan; sv. artilleriofficer: 63.
Stenbock, Gustaf Otto; sv. rigsadmiral og generalguvernør i Skåne: 63, 84, 85, 90, 95, 106,
174, 250, 251, 310, 351, 370, 411.
Stenbock, Johan Gabriel; sv. rigsråd: 411.
Stratmann, Theodor Heinrich Altet; kejserlig legat: 406, 409, 414.
Stuart, Jacob Vilhelm; da. oberst: 121, 207.
Suhm, Henrich; da. proviantkommissær: 385.

T

Talbot, Gilbert; engelsk diplomat: 27.
Temple, William; engelsk diplomat: 406-409, 414.
Terlon, Hugues Chevalier de; fransk diplomat: 43.
Thielen, Christian Volckmar; da. kommissær: 386.
Thott, Henrik; skånsk adelsmand: 94.
Thott, Ove; skånsk adelsmand: 94.
Thumb von Weingarten, Christian; se Weingarten.
Tomsson; sv. oberst: 205.
Torstensson, Lennart; sv. feltmarskal: 160, 163.
Tott, Claes; sv. rigsråd og feltmarskal: 25, 61.
Tranæus; sv. major: 308-310.
Trolle, Corfitz; da. geheimeråd: 169.
Tromp, Cornelis Martenszoon; da. generaladmiral: 117, 168, 174, 250, 252-257, 261, 421.
Trop, Georg; da. oberst: 121, 183, 188.
Turenne, Henri de Latour d'Auvergne; fransk marskal: 267 f.

U

Uffeln, Heinrich von; da. generaløjtmester og guvernør i Landskrona: 169.
Uggla, Claes; sv. admiral: 66.
Uggla, Claes; sv. oberst: 324.
Ulfeldt, Corfitz; sv. geheimeråd, fhv. da. rigshofmester: 84, 94.
Ulfeldt, Ebbe; sv. generalløjtnant: 18.
Ulrika Eleonora; sv. dronning: 44, 423.

V

Valckenier, Pieter; nederlandsk politiker: 414.

Vellingk, Mauritz; sv. diplomat: 429.

Vellingk, sv. oberst: 205, 216, 220.

Vilhelm, se Wilhelm.

Vogt, Johan; da. oberst: 184.

Vieken; sv. oberst: 310.

W

Wachtmeister, Axel; sv. oberst: 126.

Wachtmeister, Fritz; sv. oberst: 184, 191, 206, 243, 275.

Wachtmeister, Hans; sv. generaladmiraløjtnant: 126, 141, 219, 220, 250, 258, 259.

Walgesteen, Thomas; gotlandsk viceguvernør: 308, 311, 314.

Wallenstein, Albrecht von; hertug af Friedland, kejserlig feltherre: 372.

Walter, Hans; da. generalmajor: 183.

Wangelin; sv. oberst: 268.

Warnstedt, Friedrich Wilhelm von; da. oberst: 188.

Wedell, Gustav Wilhelm von; da. feltmarskalløjtnant: 169.

Weingarten, Christer Thumb von; sv. artilleriofficer: 63.

Weinholtz, Petter; sv. major: 191.

Werckendam, Daniel; nederlandsk diplomat: 35.

Weyher, Adam; da. feltmarskalløjtnant: 115, 120, 121, 168, 207, 216.

Wildfang, Evert; borgmester i Malmö: 104.

Wilhelm III; prins af Oranien, nederlandsk statholder: 34, 404, 405, 408, 412, 422, 430.

Windischgrätz, Gottlieb von; kejserlig diplomat: 37, 38.

Winslow, Johan Jacob; sv. feltpræst og dagbogsforfatter: 14.

Witt, Johan de; hollandsk rådspensionær: 29, 33.

Witte, Hans de; nederlandsk finansmand: 372.

Wittenberg, Johan Leonard; sv. generaløjtnant: 185, 204, 213, 268, 271, 273, 282.

Wrangel, Carl Gustaf; sv. rigsmarsk, rigsadmiral og generalguvernør i Pommern:

41, 42, 44, 54, 55, 58, 59, 62-64, 126, 267.

Wrangel, Fabian Gustaf; sv. kaptajnøjtnant: 216.

Wrangel, Gustaf; sv. feltmarskalløjtnant: 272.

Wrangel, Volmar; sv. generaløjtnant: 268.

Wulffen, J.J. von; sv. generalmajor: 275.

Würger, Joachim; lybsk købmand: 387.

Wärnschöld, Johan; sv. oberst og generalkvartermester: 60, 63.

Ø

Ørneklou, Peter; sv. oberst: 205.

Ørnstedt, Frans Joel; sv. statssekretær: 126, 415.

Ørtzen, Ditlef von; da. oberst: 207, 245.

FORKORTELSER

Adm.	Admiralitetet
DBL	Dansk Biografisk Leksikon 1933-44
DRA	Danske Rigsarkiv
DNT	Danmark-Norges Traktater 1523-1750
Gen.komm.	Generalkommissariat
GhK	Geheimkonseillet
HAik	Historiallinen Aikakauskirja
HH	Historiska Handlingar
HSK	Handlingar rörande Skandinaviens Historia
HTD	Historisk Tidskrift Danmark
HTS	Historisk Tidskrift Sverige
KA	Kammararkivet
KB(S)	Kungliga Biblioteket (Sverige)
Kbh. (Kphm)	København
KFA	Karolinska Förbundets Årsbok
KIB	Krigskollegiet, Indkomne Breve
KKR	Krigskommissariatets Regnskaber
KM:t	Kunglig Majestät
KrA	Krigsarkivet, Stockholm
Kr KBB	Krigskollegiets Brevbok, KrA
KVHT	Krigsvetenskapsakademiens Handlingar och Tidskrift
LLA	Lunds Landsarkiv
LUÅ	Lunds Universitets Årsbok
NRA	Norske Rigsarkiv
RR	Riksregistraturet
RtK	Rentekammeret
SA	Statsholderarkivet
SBL	Svenskt Biografiskt Lexikon
Sc	Scandia
SjMP	Sjurnal Ministerstva Prosvestjenija
SRA	Svenska Riksarkivet
SRP	Svenska Riksrådets Protokoll
ST	Sjællandske Tegnelser
Stkh.	Stockholm
Sthlm	Stockholm
TKUA	Tyske Kancelli, Udenlandske Afdeling DRA

BILLEDFORTEGNELSE

PLANCHE

- I Kong Christian V af Danmark.
- II Kong Carl XI af Sverige.
- III Rigskansler Magnus Gabriel De la Gardie.
Rigsråd Johan Gyllenstierna.
- IV Rigsstatemester Hannibal Sehested.
Rigskansler Peder Schumacher Griffenfeld.
- V Wismars belejring dec. 1675.
- VI Wismars erobring den 13. dec. 1675.
- VII Rigsadmiral Henrik Bjelke.
Generaladmiral Cort Sivertsen Adeler.
- VIII Rigmarsk Carl Gustaf Wrangel.
Rigsfeltherre Hans Schack.
- IX Søslaget under Öland den 1. juni 1676.
- X Landgangen ved Rå den 29. juni 1676.
- XI Helsingborgs erobring den 3. juli 1676.
- XII Landskronas overgivelse den 2. august 1676.
- XIII Kristianstads erobring den 15. august 1676.
- XIV Slaget ved Halmstad den 17. august 1676.
- XV Feltmarskal Rutger von Ascheberg.
- XVI Feltmarskal Simon Grundel Helmfelt.
- XVII Kong Carl XI til hest.
- XVIII Kong Christian V til hest.
- XIX Slaget ved Lund den 4. dec. 1676 3. fase.
- XX Slaget ved Lund den 4. dec. 1676. Carl XI's gennembrud.
- XXI Generalløjtnant Nils Bielke.
- XXII Generalløjtnant Otto Wilhelm von Fersen.
Generalløjtnant Christoffer Gyllenstierna.
- XXIII Dansk hjullåspistol-par, ca. 1675
Dansk luntemusket, ca. 1675.
- XXIV Dansk 8-punds støbejernskanon («finbanker») 1679.
- XXV Finsk dragonfane 1676.
- XXVI Svensk soldattorp.
- XXVII Søslaget under Femern den 1. juni 1677.
- XXVIII Søslaget i Køge Bugt den 1. juli 1677.
- XXIX General-admiralløjtnant Niels Juel.
General-Admiral Henrik Horn.

- XXX General-admiral Cornelis Martenszoon Tromp.
Statholder Ulrik Frederik Gyldenløve.
- XXXI Slaget ved Landskrona den 14. juli 1677. Kobberstik.
- XXXII Slaget ved Landskrona den 14. juli 1677. Maleri.
- XXXIII Malmø's belejring juni 1677.
- XXXIV Slaget på Rügen den 8. januar 1678.
Stralsunds overgivelse den 15. nov. 1678.
- XXXV Marstrands og Carlstens erobring den 23. juli 1677.
- XXXVI Bohus' belejring juni-juli 1678.
- XXXVII Rigskansler Frederik Ahlefeldt.
Hertug Christian Albrecht af Holsten-Gottorp.
- XXXVIII Statsråd Jens Juel.
Feltmarskal Otto Wilhelm von Königsmarck.
- XXXIX Monumentet i Lund 1876.
- XL Dansk medalje for freden i Lund 1679.
Svensk medalje for freden i Lund 1679.

